

Борис Харчук

МАЙДАН

821(477)'06

X-22





Борис Харчук

МАЙДАН

ВИБРАНІ ТВОРИ

а 9312
КРИВОРІЗЬКА
МІСЬКА ЦЕНТРАЛІЗОВАНА
БІБЛІОТЕЧНА СИСТЕМА

ар. 6
и

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1981

У2
Х22

Произведения украинского советского писателя, вошедшие в эту книгу, воспроизводят социально-политические события периода Великой Отечественной войны и послевоенного становления в западных областях Украины.

X $\frac{70303-109}{M205(04)-81}$ 109.81, 4702590200

© Передмова, видавництво «Дніпро», 1981 р.

СЛОВО ПРО ПИСЬМЕННИКА

Прозу Бориса Харчука не можна читати спокійно. Гадаю, кожен, хто познайомиться з вміщеними у цьому виданні романами і повістю письменника, погодиться зі мною. Бо ж високого ступеню сягає драматична напруга цих творів. Справді, вражаючі життєві картини і явища, людські долі в них описані.

Відомо, чим більше твори зацікавлять читача, тим значніший інтерес виникає в нього до особи автора. Це природно. Бо коли твір по-справжньому схвилює, збудить почуття й думку, мимоволі прагнеш більше дізнатися про письменника, починаєш шукати додаткових відомостей про нього, аби мати змогу самостійно розібратися, збагнути, завдяки чому йому вдалося створити річ, яка захопила, щось нове тобі відкрила в житті і людині.

Читачеві допоможуть бібліографічні дані про письменника, відгуки критики про нього. Хоча — як це не парадоксально може прозвучати — то будуть все ж «додаткові» відомості. Насамперед і головним чином письменник відкривається читачеві саме через свої твори. Якраз у них він якнайповніше прагне виразити себе: своє відношення до життя і людини, їх розуміння, своє вболівання за них і мрію про їхнє вдосконалення (чи, як казав ще Арістотель, свою «пристрасть»). Саме у творах письменника своєрідно віддзеркалюється пройдене і пережите ним, і ширше — його поколінням, народом (причому, це загальне відкладається в «пам'яті серця» письменника передусім через призму його власного досвіду), вироблені на цій основі його погляди, переконання, ідеали.

Зрештою, допитливого читача можуть поінформувати про автора — його творче обличчя, біографію, особисто-людські якості — як сам характер дібраного для змалювання в творі життєвого матеріалу, так і манера його відображення, способи і прийоми мистецької подачі. Адже, як відзначав Карл Маркс, стиль — це людина.

Письменник починається із «запасу біографії», з нього в той чи інший спосіб живиться по суті вся його творчість. У принципі ця слухна думка Ю. Бондарева стосується чи не кожного літератора, надто ж — тих письменників-реалістів, яким для художнього відобра-

ження найкраще дається життєвий матеріал, набутий, так би мовити, з перших рук. Харчук належить саме до них.

Борис Микитович Харчук народився 13 вересня 1931 року в с. Лозах Вишнівецького району на Тернопільщині в селянській родині. У радянський час він закінчує середню школу, вчиться в Кременецькому, згодом — Полтавському педінститутах. Працював журналістом, був на комсомольській роботі. Член КПРС. Після закінчення Вищих літературних курсів у Москві (1962) перейшов на творчу, професійно-письменницьку роботу. В літературі дебютував у 1956 році надрукованою в журналі «Дніпро» повістю «Йосип з гроша здачі». Відтоді опублікував близько двох десятків прозових книжок — романів, збірок повістей та оповідань.

Але коли б ми й не мали під рукою цих біографічних відомостей про основні віхи життєвого шляху письменника, а тільки познайомилися з його творами, і тоді б склалося досить чітке уявлення про те, звідки він родом, у якому оточенні, умовах формувався. І не просто загальне, анкетне уявлення, а образне, живе, картинно-предметне, навіть емоційно забарвлене. Адже письменник у своїх творах не безсторонньо змальовує обставини, людське, соціальне середовище, а відтворює їх оціночно, завжди тим або іншим чином висловлюючи своє ставлення до них. Особливо це стосується творів, відображених в яких має в своїй основі особисто-ним пережите, бачене, відчуте.

А таких творів у Б. Харчука переважна більшість. Починаючи з першої літературної спроби — повісті «Йосип з гроша здачі». Хоча, власне, спробою її назвати можна лише умовно. Невдовзі після появи повісті друком у критиці відзначалось, що твір це оригінальний і цікавий, що він засвідчив появу в літературі «нового імені» — молодого, безперечно обдарованого письменника, у якого вже намічалась своя тема, ознаки своєрідного творчого почерку.

Здавалось, і нехитру в своїй буденній звичайності історію недової «шкільної науки», потім — вимушених поневірянь у наймах малого хлопчини з волинського села 30-х років Йосипа Таранчука розповів нам автор. І описана та історія без якихось видимих намагань заінтригувати читача, захопити його увагу хитро переплетеними колізіями, навальністю розгортання подій, несподіваними сюжетними поворотами...

Чому ж повість читається з непослабним інтересом? Звичайно, цьому сприяє свіжість відображеного в ній життєвого матеріалу. Правда, про тяжке дитинство, гірку і куцу шкільну науку дітей сільської бідноти за дорадянських часів є чимало твєрів нашої літератури, проте й Харчуків «Йосип з гроша здачі» (як і деякі з пізніших його творів) додає тут і своє, нове. Воно і в самій «географії», часових рамках зображуваного. Адже Волинь 30-х років, страждання

життя її трудового люду, що за часів панської Польщі змушений був нести подвійне ярмо соціального і національного гноблення,— ця тематична нива тоді тільки-но починала літературою освоюватися. І Харчук чи не першим прокладав на ній свою борозну. З теми Волині він починав, її невтомно і плідно розробляє в своїй творчості. Хіба що за винятком збірки «Станція «Настуся».

Однак новизна тематики — лише одна з передумов, які можуть сприяти творчому успіхові. Головне тут полягає в авторському рівні концептуального осмислення, проникливості і своєрідності художнього відтворення дійсності.

«Йосип з гроша здачі» викликав до себе інтерес підвищений. І, насамперед, авторською манерою зображення. Письменник свідомо уникає мальовничо-ефектних словесних образів, витончено-розлогих описів психологічного стану персонажів, ширших пейзажно-емоційних зарисовок і т. п. Його основна творча настанова: дати правдиву, концентровано економну щодо засобів і воднораз відображену з максимально можливою точністю, відчутністю картину дійсного. Динамічну, рухому картину, в якій життя поставало б у звично-повсякденному перебігові, в предметній і людській реальності. Події, життєві ситуації, епізоди подаються так, щоб у читача не виникло сумнівів щодо їх життєвої достовірності. В змалюванні ж їх виразно проглядається прагнення до граничної об'єктивізації — аж до якоїсь навіть акцентованої авторської «безсторонності». (Звісно, ця «безсторонність» відносна. Бо й такий добір життєвого матеріалу, такі, здавалось, наскрізь об'єктивізовані способи його подачі по-своєму виражають авторову позицію, його суб'єктивно оціночне відношення до зображуваного, його концепцію). Основне, про що дбає письменник,— якомога повніша ясність, деталізовано-характеристична точність, достеменність у зображенні життєвих подій, обставин, людської поведінки, реакції героїв на оточуюче. Адже вони покликани відігравати у творі першорядну роль.

Все це з характерних ознак творчої манери Б. Харчука — зрілого майстра прози. Та немало з них почали певною мірою визначатись, а то й проявлятись уже в його першій повісті. Розказана в ній звичайна історія тяжкого дитинства бідняцького сина Йосипа Таранчука несе в собі значної змістовно-емоційної сили заряд.

Яким чином це досягається? Передусім завдяки творчому добору подій, ситуацій, людського типажу. До того ж вони добираються не лише за принципом реальності, а й за принципом змістовно-образної навантаженості. Змалювана подія, епізод з повсякденного життя героя мають не просто вражати уяву читача своєю реалістичною виразністю, викликати в нього відповідний емоційний настрій, а й пробуджувати глибші роздуми про життя народне, його суттєві сторони, ознаки, історичні закономірності розвитку.

При такому способі зображення особливої ваги набувають вдало знайдені характеристичні деталі, змістово вагомі епізоди, повсякденно-побутові ситуації, контрастність яких, проте, крила б у собі глибший підтекст. Уже перша повість Б. Харчука давала немало цікавих прикладів того.

Ось хоч би невеличка сценка купівлі Йосипом олівця. Напередодні мати, порившись у скрині, дістала мідний гріш і дала синові — олівця купити. Від хлопців він дізнається, що той коштує півгроша. Отже, півгроша в нього ще залишиться. Хлопчина обдумує, як йому найкраще розпорядитися таким «багатством». А тут ще хворий менший братик Іванко просить принести з школи хоч малесеньку цукерочку. Йосип великодушно обіцяє. І ось він у класі.

Пан керовнік пропонує учням підходити до столу й купувати — буквар за двадцять грошів, зшиток за три, олівець за півгроша. Про буквар і зшиток малому Таранчукові залишається тільки мріяти (де тих грошей йому взяти!), а от олівця він придбає. Протовпився Йосип до столу. «Дав гріш і одержав гранчастого пофарбованого жовтою фарбою олівця. Потім його відштовхнули назад інші учні. Він відійшов і почав чекати.

«Закінчатся уроки, забіжу в лавку, куплю цукерок», — міркував хлопець. Але пан керовнік ніби забув про здачу. «Де ж здача?» — хвилювався учень. Незабаром він тихенько заголосив:

— Пане керовніку, з гроша здачі!»

Потім і вимогливіше повторював: «З гроша здачі! Мені з гроша здачі!» Та вчитель не звернув на це уваги, після дзвоника швидко покинув клас. Бідолашний хлопчина так і не зрозумів, чом він не віддав йому здачі. Єдиний гандж з того мав: багатіїв син Маркіян причепив йому глузливе прозвисько «Йосип з гроша здачі».

Подібного плану сценок, виразних описів «звичних» життєвих епізодів, які, проте, несли в собі важливе змістове навантаження, в повісті немало. Серед засобів, за допомогою яких автор небезуспішно прагне добитися бажаного впливу на читача, слід ще виділити контрастні ситуації. Приміром: малий Таранчук мріє про школу, батьки теж хочуть, щоб дитина повчилася, але тільки після довгих вагань (давили злигодні, вічні нестатки) зважуються віддати його до школи. Йосип любить і хоче вчитися, та не щодня йому щастить бути в класі: то треба татові допомогти зорати взяті в оренду два морги землі, то дощ холодний припустить, а чобіток у хлопця нема. Здібним був він до навчання, скоро, незважаючи на всілякі несприятливі обставини, першим учнем став, — але й року не провчившись, змушений був залишити школу, знову йти в найми до ненависного Бородея. На куркульській ниві, з чепігами в дитячих руках зустрічає Йосип радісну вість про визвольний прихід Червоної Армії..

Сказане вище зовсім не означає, ніби в повісті не було й тих або інших «недотягнутостей», слабших місць (що по-своєму й природно, бо ж то перший твір письменника). До речі, в пізніших виданнях автор деякі з них підправив, а також доповнив твір ще й третьою частиною — «Переліг». Саме письменникове прагнення показати, як за радянських умов починає докорінно мінятися життя західноукраїнських трударів (третья частина продовжила дію повісті до весни 1940 року), звичайно, було похвальним. Однак належно реалізувати його художньо, — принаймні, на рівні перших частин твору, — авторові не пощастило. Насамперед, очевидно, з тої причини, що характер малого Йосипа тут не відкрився перед нами якоюсь новою гранню.

Значно повніше, проникливіше і глибше про той кардинальний злам в історичних судьбах своєї рідної землі напише Б. Харчук у наступних творах, передусім у тетралогії «Волинь» (1959—1965), заключні частини якої розповідають саме про початки радянського життя на Західній Україні, низці «воєнних» повістей та оповідань, романах «Майдан» («Місяць над майданом», 1971), «Хліб насущний» (1976), повісті «Довга гора» (1979).

Ці твори дають підстави говорити про досить вдало здійснену спробу письменника створити свого роду художній літопис історичного шляху Волині в нове, радянське життя.

Своєрідним зачином того літопису і стала повість «Йосип з гроша здачі», в якій поліщуцьке село напередодні великих перемін показувалося в основному через історію життя юного Таранчука, почасти і його родини. Невдовзі письменник знову звернеться до цієї теми, дасть розлогу картину життя і боротьби трудового люду західноукраїнських земель у 20—30-і роки в двох перших та початковому розділі третьої книги роману «Волинь». Причому, сюжетно-організуючий центр цього багатопланового повісткування — сім'я Гнатюків. Історія тієї селянської родини, її взаємозв'язки з оточуючим середовищем (як і саме суспільно-соціальне середовище) охоплюються пороманному широко, розкриваються в різноманітних аспектах.

Ця ж тема розробляється автором і в повісті «У дорозі» (вперше надрукована в збірці «Закам'янілий вогонь», 1966). Хоча, зрозуміло (зважаючи на жанр), тут вона трактується, сказати б, повістєво-локально. Правда, термін «локально» в даному разі стосується широти охоплення життєвого матеріалу, а не міри проникнення в сутність явищ і процесів дійсності, показаних у їхньому людському переломленні.

Повість по-своєму продовжує, тематично далі розвиває «Йосипа з гроша здачі», близька до нього і за манерою зображення. Проте є в ній і помітні відмінності. В основі повісті «У дорозі» — труди і дні, повсякчасні турботи сільської родини Швайок. Проте увага

зосереджується вже головним чином на батьках — Оксентієві та Христині. Тут також зображені епізоди й події з повсякденно-звичного перебігу життя родини, яке автор прагне подати в його предметній, відчуттєво-психологічній реальності і водночас — в його характеристично-типових проявах.

На останньому варто наголосити. Адже повсякденне життя-буття Швайок в основному протікає в самоізоляції, на хуторі. Оксентій, тим більше Христина, лічені рази на рік і до села навідуються. Однак життя цієї родини, вочевидь, не випадково обране автором для зображення. Береться ж бо для художнього дослідження первинна суспільна ланка — сім'я, окремі людські долі. За тим виразно проглядає авторів намір художньо дослідити, проникливіше показати, які загальні суспільно-історичні прикмети і закономірності можуть критися в тому окремому — повсякденному бутті простої трудової людини (і навіть ширше — в звичайній історії її життя).

Влучно знайдені характеристичні деталі, штрихи поведінки, того чи іншого внутрішнього стану героя, його реакції на довколишні впливи, явища при такому творчому підході набувають особливої ваги. Як і добір відповідних життєвих подій, конкретних ситуацій, епізодів. Адже всі ці засоби і прийоми мають також виконувати функцію характеротворчу, і нести значиме змістове, концептуальне навантаження.

Читаючи повість «У дорозі», раз по раз їх віднаходимо. І в змалюванні всього способу життя родини Швайок, і особливо — представників її старшого покоління. Візьмімо хоч би Оксентія. Весь сенс його існування в труді — тяжкому, щоденному, від зорі до зорі. Два промовистих штрихи: від вічно «похмуристого Оксентія» навіть «і в церкві тхнуло хлівом і коморою». Та і як же інакше, коли він, як на паску одягне нову сорочку, то й носить її аж до різдвя, поки вона йому на плечах від поту і дощів не перетліє. Сам каторжно, без просвітку працюючи, він і від своєї Христини того ж вимагає. Під гарячу руку він і жінку може побити, і дітей, і навіть свою вірну помічницю конячину Натурлу вдарити... Такий лад, така «філософія» життя цього вічного трударя, котрого соціальні умови невмолимо змушують безнастанно думати і дбати про шматок насущного для сім'ї, про те, щоб забезпечити їй хоч якісь мізерні статки.

Цікава річ: повість з'явилася друком уже півтора десятиліття тому. Та коли б ми підключили її до сьогоденної дискусії з приводу проблем так званої «сільської прози», то побачили б, наскільки актуально, аргументовано-вагомо вона тут прозвучала. Повість ще раз нагадала б нам, що і в зверненнях до «старого села» літератор має строго дотримуватися принципу історизму, підходити до відображення його з чітко виражених соціальних позицій.

Між іншим, і літературна практика самого Б. Харчука показує,

що навіть будь-який, нехай і мимовільний, відхід від чітких соціальних позицій, оціночних критеріїв неминуче призводить до творчих невдач. Про це свідчили деякі його твори, свого часу піддані, може, й надто гострій, але в чомусь і небезпідставній критиці. Подальші твори письменника, втім числі й романи «Хліб насущний» та «Довга гора», свідчать, що з критики він зробив правильні висновки.

Хотілося звернути увагу на те, що, змальовуючи Швайку-старшого саме таким, письменник зовсім не його як людину судить за душевну огрублість, суворість, прояви відлюдкуватості, скнарості. Він висловлює тим недвозначний присуд експлуататорському ладові, що прирікав трудівника на тваринне існування, притумлював у ньому людське. І все ж, неспроможний був до кінця витравити в ньому природне, людяне. Адже Швайка по-своєму і дітей і жінку любить, про них постійно дбає. І ще одна дуже промовиста деталь: заснувши в траві, де так хороше відпочивалось («земля, яку він носить у своїм серці, якій віддає свою силу, притягує його»), Оксентій, уві сні забувшись і піддавшись душевному непригальмованому поруху, «обертається, розкидає руки і обіймає» землю.

Щедрість, всеосяжна доброта і любов звичайної людини-трудівника особливо розкриваються в образі Христини. Їй незрівняно важче, ніж Оксентієві. Бо ж і дітей та чоловіка треба доглянути, і корову та іншу живність на господарстві попорати, і робота не тільки жіноча, а й чоловіча часто на її плечі ляга. Недарма не лише рідні діти, все живе горнеться до неї, шукаючи тепла і ласки. Бо в цієї простої жінки, незважаючи на всю стражденність її життя, почуття материнської любові, душевної щедрості і доброти невичерпні.

І не тільки Христина подана в такому плані. Як правило, у творах Б. Харчука — суворого реаліста, найменше схильного до сентиментальних розчулень і емоційних захоплень, — жінка-матір зображується не лише з явно відчутним авторовим глибинним співчуттям-вболіванням, а й — часто — з пієтетом. Особливо це помітно в новелі «Мати» (1966). Твір сприймається як поетично-величальна ода Матері. Жінці-селянці, котрій доля у суспільстві приватної власності і визиску несла страждання і горе, щоденну тяжку працю і вічні нестатки, для якої скупкою була навіть на елементарні людські радості. Та неспроможною виявилася ні понищити, ні витравити в серці Матері (в даному разі паралель з основою основ життя народного проглядається досить виразно) ласки, тепла, життєдайної любові. Їх вона мала сама, їх заповідала дітям, у важку для рідної землі годину благословляла синів на битву, хоч і знала, відчувала, що не всі повернуться. «Уклін тобі, мати, уклін, страднице, що у важкій боротьбі добра зі злом ти несла тяжкий хрест на землі, що навчила дітей шанувати й любити ту землю. Сини з тобою, мати».

Цей заключний акорд новели не лише логічно вивершує її змістову та емоційну лінії. В ньому тема Матері піднімається до високих регістрів. (Не випадково ж новелу присвячено Довженкові). Нарешті, в ньому постає пряма асоціативна паралель між Матір'ю і рідною землею, Батьківщиною.

Останнє цікаве ще і в тому відношенні, що дає змогу глибше збагнути самі першовитоки письменникових переконань, його позиції. Розглянуті повісті, як і новела «Мати», мають чимало біографічного. (Автобіографічними їх навряд чи варто вважати, бо ні Таранчуки, ні Швайки не писалися прямо з родини письменника, хоча й пережите ним у дитинстві, бачене, відчуте лягло в основу цих творів). Зображені у них картини, людські долі зі всією предметною наочністю переконують, наскільки жаданим, омріяним і дорогим було для трудящого люду західноукраїнських земель нове, радянське життя. Це відчуття ще з дитячих літ западало, глибоко вкорінювалося в душі, свідомості майбутнього письменника, воно й стало тією визначальною першоосновою, на якій він формувався і зростає. Ясна річ, з роками, вже, так би мовити, на дорослій стадії, воно дедалі повніше усвідомлюватиметься, переростатиме в переконання. Проте основа його почала закладатися ще з юних літ.

Звідси й зрозуміло, чому тема кардинального зламу в історичних судьбах Волині, приходу та утвердження на цих землях радянського життя є наскрізною, провідною для творчості Б. Харчука. Романи «Хліб насущний», «Майдан» і «Довга гора» присвячені безпосередньому відображенню того історичного повороту. В силу багатьох обставин проходив він складно і драматично. Але, незважаючи на люту протидію ворожих народів сил, перемога нового ладу була закономірною, історично неминучою, бо відповідала самій логіці розвитку народного життя, заповітним устремлінням трудової людини. В людинознавчому, навіть ширше: народознавчому плані, це й розкривається художньо переконливо в названих романах.

У «Майдані» і «Хлібі насущному» зображено різні обставини, місця подій села Ординці і Велемче. Та й герої в них різні. Виняток становлять хіба що отець Іов та його побічний син. Нехай у першому романі фігуруватиме він як «Тур» — Кость Пустюк, а в другому вже як Сергій Турчин — «Буйний», проте в принципі це, мабуть-таки, варіації одного й того ж конкретизованого суспільного типу. Нарешті, зображені в них конкретні події не мають прямого зв'язку, не продовжують одні інших. І все ж, можна вважати, ці романи становлять своєрідний цикл. Адже обидва твори про один і той же загальний історичний процес (шлях волинського села, трудящих західноукраїнських земель в радянське життя), про його тісно пов'язані між собою суміжні етапи. Та й концептуальна, проблемно-тематична спо-

рідненість романів, їхніх прийомів і способів художньої подачі життєвого матеріалу явно відчутні.

У переддень Великої Вітчизняної війни радянське життя ще зовсім молодим було на західноукраїнських землях, ще тільки-но починало вкорінюватись. Але, зрештою, якими надійними виявилися його коріння, що проростали в народному ґрунті, в людських душах. Настільки надійними, що витримали неймовірні випробування воєнним лихоліттям: вакханалією жорстокостей фашистських окупантів з їх педантично втілюваною маячною ідеєю панування над світом, перетворення в рабів, а то й тотального винищення «нижчих рас»; кривавими звірствами їхніх прислужників-маріонеток українських націоналістів, польських панів-осадників... І не лише витримали, а в тих трагічних випробуваннях ще й зміцніли, глибше вкорінилися. Про це — «Майдан».

Але й на перших порах після вигнання окупантів, остаточного вже повернення Радянської влади, не спала напруга боротьби за нове. Бо ще треба було селянинові-трудівникові перебороти в собі психологію дрібного власника, відчутти себе господарем нового життя і свою відповідальність за нього, на практиці остаточно переконатися, що куркулі та їхні вірні «зброєносці» — бандерівсько-націоналістичне охвістя — то його лютий ворог, який у своїй приреченій оскаженілості здатен на жорстокість нечувану. Все це треба було збагнути і перебороти, аби успішно провести першу післявоєнну радянську сівбу, закласти надійні основи подальшого зростання нового життя. Про це — «Хліб насущний».

Характерно: в обох романах (як і в своїй творчості взагалі) Б. Харчук не обходить історичної складності процесу становлення нового. Більше того, намагається якнайповніше охопити всі його далеко непрості, часто й суперечливі сторони та явища, і глибше розкрити, прояснити їх, аби за всім тим чіткіше і переконливіше проступала історична закономірність неминучості перемоги радянського, як справді народного, людяного.

Причому загальне (суспільно-історичні сили, процеси, явища) постає в романах через окреме, життєво-конкретне: повсякденний хід подій у звичайних волинських селах Ординці («Майдан») і Велемче («Хліб насущний»), зіткнення різноманітних, часто й суперечливих людських інтересів, пристрастей, доль, — знаходячи в ньому своє, так би мовити, персоніфіковане втілення. Відтворюючи це, автор дбає передусім про його якнайвиразнішу, зриму образно-предметну достовірність. Водночас письменник прагне брати це окреме — людські долі, характери, конкретні життєві події — в якомога повніший реальний складності його змісту, проявів, зв'язків з оточенням.

Візьмімо той же «Майдан». Який, можна сказати, дійсно гордіїв вузол протиріч сплітається тут, які неоднозначно складні людські

характери, драматичні долі й ситуації вимальовуються. Першопричини того в особливому характері самого воєнного часу. Іде смертельний двобій світу правди, людяності, добра і світу кривди, зла, нищення людського. Хоча фронтові бої фактично й не зачепили села Ординці, проте й воно по-своєму було підключене до того глобального двобою, силою обставин змушене було самовизначитися в ньому. Жорстокість ворога (гітлерівців, бандерівців, осадників), успадковані від попереднього способу життя приватновласницькі погляди і звички, ще й зовсім незначний «стаж» радянського життя, ба, й власна світоглядно-політична неосвіченість, незрілість, часом і позірне розуміння сьогоденних своїх інтересів і вигод — ці, як подеколи ще й інші, особисті причини надзвичайно ускладнювали, драматизували те самовизначення, долі багатьох трудівників-ординців.

Наочно розуче драматизм зіткнень постає в романі через історію сім'ї Марії Волянюк. Здавалось, ніякої особливої проблеми вибору за даної історичної ситуації не повинно було б виникнути для дітей Марії Волянюк. Адже їх батько Петро ще в 1933 «за те ліг головою», щоб «не було бідних і багатих — рівність». І родина ця належить до незаможників. Але не так усе просто складається. Ще в час навчання затуманили голову Євгенові облудливо-підступні націоналістичні ідейки. Одурманений, він гадав, що нестиме свободу і незалежність рідному народові, а опинився в таборі його смертельних ворогів, кривавих катів. Тепер у чомусь він і починає прозрівати, десь у нього вже й зароджується каяття, — але ж яке воно запізниле.

Йосип продовжує лінію батька. Він відразу прийняв радянське життя, став комуністом. А зараз — один з активних організаторів народної боротьби, партизан-підпільник.

Ці два брати визначають полярно протилежні позиції. Зіткнення між ними безкомпромісно-непримиренне. Воно уособлює головний історичний конфлікт між двома світами. Інші члени сім'ї Волянюків, їхні земляки-ординці повинні були ще самовизначитися в тому світовому двобої. Але ж те самовизначення, зрештою, і наслідків набувало глобальних. Не забуваймо, що, згідно з авторовими творчими настановами, зображене в романі окреме (людська доля, історія конкретної сім'ї, села) мало служити персоніфікованим вираженням загального, тобто за цим одиничним, життєво-конкретним повинна поставати проекція глибинна, масштабна — судьби народні, отже й закономірності історичного розвитку.

Такий творчий підхід характеризує один з основних, на мій погляд, визначальних, найбільш перспективних щодо своїх потенціальних можливостей напрямків пошуку сучасної літератури. В його основі — прагнення до поглибленого людинознавчого дослідження життя, його суттєвих сторін, закономірностей, руху передусім саме через людську особистість. Оскільки ж вона виступає як основний об'єкт

дослідження, її внутрішній зміст, вся система багатоскладних взаємозв'язків з оточуючим світом, ціннісних орієнтацій,— все це набуває особливої ваги, привертає дедалі пильнішу і глибшу увагу письменників.

Розглядувані романи Б. Харчука в цьому відношенні є прикладом вельми характерним і водночас своєрідним. Звернімо увагу хоч би на те, як вирішують їхні герої проблему вибору і як багато це значить. Насамперед для кожного з них, як для людини, для особистості. Неправильний вибір, антинародні позиції, служіння реакційним силам неминуче призводять до людського виродження, руйнування особи. Закономірність цього розкривається в романах на цілому ряді показових прикладів. З них чи не найбільш разючі — такі типи звироднілої бандерівщини, як Сергій Турчин (одержимий маніакальною ідеєю власної «винятковості», належності до касты «надлюдей», він звіріє так, що, рятуючи свою шкуру, може, не вагаючись, пристрелити й спалити двох своїх поплічників, а то й задушити рідну дитину), або паталогічно-садистський бандит «Крумпельце». Чи глитаї Антось Верещак («Майдан») і Порфир Довбеняк («Хліб насущний»), які на що завгодно підуть, намагаючись примножити, захистити своє, бо ж ідея власництва давно і безповоротно зжерла в них все людське.

Проте й представникам народного середовища проблема вибору дається нелегко. Бо ж за новий спосіб життя в умовах драматично-непримиренної боротьби двох світів треба було заплатити часто найдорожчою ціною — кров'ю, стражданнями, а то й власним життям. Бо багатьом з них ще непросто було розібратися в складностях і суперечностях життя, побачити, де і в чому його справжня — народна, їхня правда. Дехто з героїв романів ішов до цього вибору крученими шляхами, як, скажімо, Тодорка Волянюк, яка, зрештою, все-таки стала на вірний шлях, примкнула до партизанів — свого брата Йосипа та Петра Котова. А от Оксент Кричевський («Хліб насущний»), який подібно до Тодорки потрапив у куркулі, так і не спромігся подолати сили тяжіння свого хазяйства, котре зрештою завело його в глухий кут, спричинилося до поразки людського в ньому.

Правда, Тодорці автор, може, дещо полегшив проблему вибору, поєднавши її любов'ю з партизаном-підпільником Петром Котівим, хоча по-своєму це й дуже цікавий у змістово-концептуальному відношенні епізод (точніше сказати: поворот у розвитку дії, долі персонажа). Материнство стає тим останнім чинником, який визначив Тодорчин вибір. Серце, чуття матері допомогли зробити правильний вибір: Марії Волянюк та Мотрі Федулі. Юнача природна тяга до правдивого, людяного, справедливого закономірно приводить у ряди борців за нове підлітків Романа та Марійку... Справді, за всім цим криється значної художньо-ідейної ваги узагальнююча думка.

Чітко проступає такого роду узагальнення і за логікою розвитку людських характерів та подій роману «Хліб насущний». Тут особливо слід виділити оригінально трактовані лінії Павла Оранчука, його сина Юрка, носія та оберігача традиційних духовних скарбів села вчителя Олексія Новака. Не менш цікаву в концептуальному відношенні, хоча й досить епізодичну лінію вдови Євки.. Втім, хоча порівняно з «Майданом» дещо й менше персонажів тут безпосередньо включено в розгортання основних подій, вирішення головної конфліктної ситуації часу, цільний образ волинського села Велемче постає зі сторінок роману. Постає як органічна частка, що уособлює Волинь, частка, через історію якої переконливо розкриваються глибинні основи і закономірності приходу західноукраїнських трудящих до радянського життя.

Недарма, незважаючи на весь драматизм, а часом і трагедійність відображених у творах Б. Харчука людських доль, ситуацій, самого ходу життя воєнної та початку повоєнної пори, в цілому ті твори звучать оптимістично, закінчуються, здебільшого, епізодами-картинками, що символічно передають нездоланність, перемогу нового (матері з дітьми — новим незнищеним життям — на руках у «Волині» та «Майдані», комуністи Левко Кулішенко і Дарія Шитик у полі дорідного жита в «Хлібі насущному»).

Такі кінцівки, як правило, характерні й для творів письменника, адресованих передусім дитячому читачеві. З них («Йосипа з гроша здачі») фактично й починалася наша розмова, про них і наприкінці її хотілося бодай коротко сказати. Адже повісті, оповідання для дітей займають у творчому доробкові Б. Харчука немале місце.

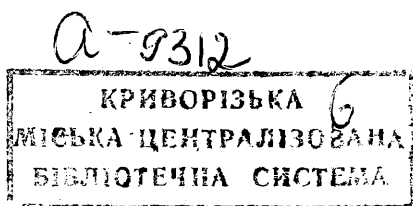
Серед достоїнств його творів цього жанру я насамперед відзначив би добре знання, відчуття автором дитячої психології, вміння проникнути, заглибитись у своєрідний світ дитини, підлітка. І передати все те правдиво, відчутно, зримо, художньо переконливо. Більшість творів Б. Харчука для дітей присвячена темі: «Діти і війна». Розробляється вона, здебільшого, на вельми драматичному, часом і трагічному, матеріалі окупації, страхітливо-моторошних каральних операцій гітлерівців та їх прислужників. Безпосередніми свідками, а то й об'єктами отих нелюдських каральних акцій стають юні герої. Зрозуміло, що при відображенні цього від письменника вимагається максимум душевного такту, особливої любові до життя, до дитини. Як правило, Б. Харчукові щастить утриматися на рівні тих високих і відповідальних вимог.

Гадаю, що секрет успіху письменника полягає в його особливій любові й повазі до дітей. По-дорослому мудрій, задушевно-ніжній і водночас мужній. Він не шукає якихось надто чутливих ситуацій, наперед запрограмованих на те, щоб «витиснути» читачеву сльозу, не вдається до сентиментально-розчулених сценок. Він намагається

правдиво і просто розповісти дітям про те, яке воно є життя, що трапляється в ньому, куди воно йде; розповісти з підкресленою довірою і повагою до юного читача, вірою в те, що він здатен зрозуміти життя, творчо сприймати художній твір, і тим його завойовує. І не тільки його, а й читача дорослого...

Борисові Харчуку сповнилося 50 літ. Для прозаїка — це вік творчого змужніння, зрілості. Прямі виходи письменника в нещодавно опублікованих нових оповіданнях на теми сучасності, як і весь його попередній творчий досвід, показують, що від нього ми ще маємо чекати цікавих нових творчих досягнень.

Кость Волинський



МАЙДАН

РОМАН

I

Антось впрігся у шлею і тягнув з-під шопи воза, а Мокрина краєм ока дивилася з вікна. Віз викотився. Антось, босий, низький, мов обрубаний і знову поставлений сторчма на зємлю, йшов до хліва. Його кроки були широкі й пругкі, як стрибки, і сам — легкий. У ремінному картузі — засушений гриб на двох ногах. Ще вчора сидів у хаті. Брама зачинена. Виходив уночі, щось наслухав мовчки: був замкнений, як та глуха брама. Самі по собі ворушилися вуси, борода, і він їх пригладжував.

Мокрина бачила: Антось, запрягаючи коні, погладив свою кобилу і копнув у черево виміняного лошака. Загнуздуючи, ще раз погладив кобилу, провів рукою по хребті: «Ах ти, кось, кось...»

Він торкнув коней — брама прочинена. Мокрина вивинулася з хати, сходила з ганку, щоб зачинити її. Віз — голі полудрабки. Антось їхав стоячи. Оглянувся через плече, відвів руку з батоном, а другою втримував віжки, і тоді на дзвіниці вдарив дзвін, і над селом, над Антосевою і Мокриною головами попливло — ба-ам... Чи то Антось, який оглянувся через плече й одвів руку з батоном, чи той дзвін перепинив Мокрину. Вона зачепилася на порозі. Вся в чорному. Одна нога на горішньому сходові, друга — на нижньому. Цибата й тонка, стояла, ніби черниця, і хрестилася, несучи руку з лоба на груди, від одного впалого плеча до другого.

Антось навіть не зняв картуза з голови. Блимнув по верх Мокрини, ловив очима дзвони, що падали на село, показав Мокрині із своєї бороди, наче щойно осмаленої навколо рота, жовті, підпалені зуби. Хльоснув батоном. І пішов виляск по цинкові: з хати на комору, з комори на хліви, упавши на солом'яну стріху стодоли. Коні взяли риссю...

Заносило задок, вузька вулиця розлягалася, і вставала курява: Антось попускав віжки, цьвохкав підручно-

го — лошака чорної масті. Кінь задирав голову, шарпав за собою кобилу, і вона закидала задніми ногами, дістаючи копитами орчиків. Цьвохкав і її: «Н-но...» Летів у куряві. Й позад нього летіли верби. Деревата втікали. А його очі світилися — брови підскочили під козинок, а рот роз'їхався, й усмішка на підпалених зубах — вранішній туманець над тином.

Бив, падав і плив над селом дзвін.

Він чув дзвони: бам — як дам, дам — там... І поганяв коней. Йому не хотілося ні про що думати. Віжки й батіг у його руках, він на возі — село, світ розступається. Вйо! Ще ніколи так не їхав, і серце йохкало, ніби відлуння дзвону: дам — там... І коли він рік чи два тому думав, що дочекається, що буде ще їхати, то й не здогадувався, що їхатиметься, мов на крилах. Деревата, хати — все тікає назад. Агей!

Село повтикало голови в тини — Верещака їде.

Він повернув у двір на виспі, ніби на відкиді. Коні самі розчинили ворину від перелазу до тину. Та ворина так і хряснула. Скочив із воза — і до дверей, а вони на кілочку. Обійшов хату, заглянув у хлівець — нікого. Не повірив, зайшов у хату — голі кутки світяться.

Почвиркав крізь зуби, плюнув з порога аж до столу і сказав порожній хаті: «Бач, утекла... Шкода, а я і тебе провіз би, свахо...»

Вийшов і не зачинив дверей на кілочок. Подвір'я мале, скопане. І там, де стояла стодола, і на скопаному подвір'ї — картопля. Йосип перевіз стодолу в колгосп. Антось зиркнув на те місце — картопля там аж вибуяла. Йому кольнуло... Розвернувся возом по картоплі, що цвіла біля самої призьби, збив сивий цвіт.

Коні відчули його недобрий дух і відразу взяли риссю. Антосеві захотілося закурити. Та він не став крутити цигарку, пісно плямкнув губами.

«А нащо вона мені?» — подумав про сваху, а тоді все-таки задер голову, покосився на білу хату, на хлівець — і пустив очі на вулицю: не хотілося, щоб його тут хтось бачив.

— Вйо! — вичавив і ударив віжками.

З дзвіниці гув не один великий дзвін — вигравали дзвони. Але він чув лише стукіт коліс. І що швидше вони крутилися, то швидше заверталися в його голові думки, спливали спогади, спліталися з уже передуманим, сподіваним, вросли в нинішній день; і те, що минуло, і те,

що настало, і те, що мало настати, їхало з ним на возі.

«С-сваха»,— просвистіло з-за його зубів — презирливо, глумливо. Тим своїм висвистом він виказував зневагу до інших і злість на себе.

Він їхав тією самою дорогою, що й півтора року тому. Тільки тоді була зима і їхалося саньми, поночі. Тріщали водохрещенські морози, рипів сніг. Коні парували, а їхні морди пообростали інеєм. Тоді, того дня, він пригнався з ярмарку із самого Луцька, вхопив свою Мокрину — і туди, в ту хату на відкиді, поблизу майдану. Ніби звично заїхав у двір, по-хазяйськи покривав коней. Мокрина терлася біля порога, а він почав без церемонії: кошіль на лаву, з кошеля пів-ока на стіл, сало на стіл і кільце ковбаси — з ярмарку ж. «Хліб у тебе знайдеться, Маріє?» Вона відказала, що є, та ніяк не могла дійти глузду: навіщо це? А він не дав опам'ятатися ні своїй Мокрині, ні Марії. «А киш за стіл!» Сам різав хліб, різав сало, ковбасу. «Ну, без агітації...— ввернув, не інакше як підчепив оту «агітацію» десь на ярмарку,— хай і не за нашим звичаєм,— і швидко перехрестився, дивлячись не на образи, а Марії у вічі.— У вас ярочка, а в нас ярчук. Так ми їх того...» — і поклав кулак на стіл.

Мокрина тільки тоді збагнула, чого Антось привів її до Волянюків. Вона вже була розстебнулася, але, зачувши отаке, подумала, що їй ліпше застебнутися і йти пріч. В неї своє крутилося: «Може, знов наймичку наймати?» Він тільки кинув оком на Мокрину, і вона ніби й не була одягнена. То стояла висока, а то стала нижчою: присіла. «Як?» — питався він у Марії примруженим оком, а його кулак лежав край столу, свіжий, червоний з морозу. «Не мене сватаеш,— озвалася Марія.— Її питайся». «А що там її питатися? — І він глянув, як Тодорка шмигнула у ванькирчик.— Була у мене за підпасича...»

«Еге ж, льон брала, коноплі тіпала»,— зачала Мокрина. «Я її знаю,— казав він.— Наймичкою була, тепер невісткою буде.— Й гукнув: — Чи не так, Тодорко?» — та й запхнув тим гуком Мокрині рота. Тодорка виглянула з-за бугая, показала своє розпашіле обличчя, спустивши долу очі. Він підняв зі столу кулака, кулак розімкнувся, вхопив Марію за руку.

«Діло,— сказав. І спитався: — Що, отерпла? — Не випускаючи її чорної руки, сказав: — Пиймо!» Вони випили з Марією. Тодорка теж випила. А Мокрина не хотіла,

тільки вмочила губи. Та він і не силував. Дивився, як Марія взяла скибочку сала, білого, з рожевими прожилками, його сала, товщиною на всі п'ять пальців. Вона довго тримала те сало перед своїм ротом, відкусила шматочок, полишивши слід зубів на відставленій скибочці, довго жувала, не наважуючись вкусити ще, проковтнула й сказала, щоб Тодорка принесла огірків, а тоді відкусила ще. І він заздрив Марії, що сало смакує їй, а йому дере в роті, що вона їсть, насолоджуючись, а він не може. При цій згадці йому зараз, серед літа, запахло морозяним, твердим салом, і було шкода тієї скибочки, яку їла Марія, полишаючи на ній свої зуби. Вона не взяла більше сала, до ковбаси й не доторкнулася, бо то ж куплене, їла свої огірки. І він їв ті огірки. Коли пив утрете, підняв чарку й гукнув: «Хай не буде бідних і багатих — рівність!» А сам дивився на розчепірені пальці своєї лівиці... «Твій старий Петро, Маріє, за те ліг головою», — сказав тоді, а зараз подумав: «Рівненко...» А тоді казав: «Йосипунь, твій синок, того хоче, а хіба я проти? Сама бачиш... Завтра весілля!» — «Та нехай би хоч Йосип приїхав з тих наук: весілля — то ж не череду на пасовисько гнати», — відказала Марія. Мокрина заїкнулася й собі. Він зняв очі на Марію: «Не череду... А може, нам ще одного твого чекати, Євгена?» А за тим Євгеном пантрували: знав, чим дошкулити. «Сороки, та в нашого парубка аж свербить — женитися хоче. А ти, Тодорко?» Слово було за нею. Вона грала карими очима з-під чорних брів, узяла руку дашком, бо ті її великі очі аж пекли. «Себе вкоськуйте», — сказала й побігла з хати, залопотівши спідницею по литках, що випирали з халяв. Мокрина розтулила рота, але замість щось сказати хукнула в кулак. Полагодили із сватанням. Верталися додому, Мокрина була як з хреста знята. Він крикнув їй у вухо одне тільки слово: «Колгосп!» Цим словом було сказано все, що він міг із себе витягнути, чим міг виправдатися.

Обкрутили Тодорку й Філика. Спочатку Молодята жили із свекром і свекрухою, місяць, чи щось, а потім переїхали на хутір.

У селі закладався колгосп. І Йосип його закладав. Молоді Верещаки — Філик і Тодорка — туди ще не вступили, а він, Антось, встиг. Тому й почалися мінки: огіра — молодим, а осадницького лошака з кобилою — у колгосп. А ще, на осадницький — Тодорчин і Філиків —

хутір темної ночі не одну хуру пашні, скриню — сувої полотна, кожухи... Перевозив, колеса тріщали. А зараз вони крутяться, наче не торкаються землі: віз порожній. Він украв, привів з колгоспу коні, зачинився і чекав.

Йосипа — відразу в армію, а вже мав з учителькою побратися. А де стара — Марія? В неї ще й вишкребок — Роман, парубчак. А, чорт з ними, з Волянюками. Проте сваху він узяв би, посадовив би на воза і на хутір — на розмін. З нею сваталося, з нею і розсватуватися.

Своє добро назад. Він пригадав би їй, як чуже сало їсти, біле сальце з рожевими прожилками. Ні бідних, ні багатих — рівність! А кольки!

— Війо!

Антось правив кіньми — своїми думками: «Огира, скриню, пашню, а разом і Фільку. Та я йому зараз не таке весілля справлю, не таку знайду, а то — Тодорка...» Цьвохнув батогом. Його рот роз'їхався, і зуби сміялися.

Знову почув дзвони. «Івка дзвонами німців зустрічає», — подумав про попа і більше не хотів думати.

Він промчав повз німотний майдан, коні винесли із села. За селом поля доспівали, і колоски були великі, як пироги. Антось припинив трохи коней, дивився на золотий масив.

Польова лінія — жито нахилилося над нею лавою — вивела з долини на горб. Перед ним із-за другого горба мелькнув хутір і пропав. Той хутір у такому місці, що його зовсім не видно. Колись йому теж марилося хутором, але якби в нього були сини, дочки... Його дошкаста Мокрина скільки не родила, а вони, діти, жили всього-на-всього по два тижні. Тільки й вижив Філик, мов палець.

— Хутір, — сказав він сам собі. — Горб, долина. П'ять десятин укупі. І в колгоспний масив не зайшло. Нехай Тодорка польує, поки Єндриховський не вернеться. Єндриховський не вернеться — Єндриховські об'являться...

Сонце купало поля. Голубе повітря мріло над землею — гойдалися ледве помітні сизуваті хвилі. Війна вдарила і відкотилася на схід. Тріснуло, розкололося над головою, там, за селом, підбито кілька танків, розстрільною, полями пройшли солдати... І вже навіть не чути літаків. Тихо, як перед жнивими. Небо наче вміте. Польова тиша заколисала Антосю — цвіли сині волошки і червоні маки. Він їхав серед того цвіту. І йому здалося, що його душа впливла у тишу.

Хутір без воріт. Густа грабина сплелася. Антось пригнувся і в'їхав на подвір'я.

Тодорка якраз знімала відро з цямрини.

— Переходь, переходь вповні,— сказав він, не зіскакуючи з воза.

— Чому б не перейти? — відповіла вона, легко зняла відро, донесла до ганку, поставила на камені й сама, вигиниста, міцна, стала коло відра.

Антось розвернувся на подвір'ї, в'їхав під грабину, щоб коням не було душно, прив'язав віжки до паля, зіскочив з воза.

— Пече,— сказав, ідучи до Тодорки.

— Напийтеся,— відказала вона.

Антось став на коліна й прихилив відро до своїх губ.

Тодорка стояла над ним. Дві чорні коси, перекинуті на груди, спадали до пояса, обличчя засмагле, обвітрене. В легкій блузці-розпашці, вилинялій спідниці вище колін. Ноги наче вилиті.

Він ледь підвів голову над відром, щоб передихнути, підняв на неї очі — у вухах і в бороді заблищали краплі.

Тодорка повела на нього довгою бровою, і свекор знову почав пити воду.

На подвір'ї було тихо і душно.

Антось напився, рукавом і рукою повів по губах — витерся, потім неквапно підвівся і буркнув:

— Хоч би кружку була винесла, чи що...

— З відра ліпше п'ється,— сказала Тодорка. І засміялася. Той її сміх був як прудка вода по камені.

Антось глянув на неї, чорняву. Вона сміялася. Її груди — на всю пазуху. Блузка-розпашка дихала. І дихали її дві довгі коси. Він одвернувся. Поколував пужалном об землю коло своїх босих ніг, поліз у кишеню за кisetом.

— Філька де?

— Десь на селі.

— Там процесія — дурисвіти німців зустрічають. Нащо ти пустила його туди?

— Треба було забрати й привезти назад.

— А сваха де?

— За майбутньою невісткою пішла.

— З Романом?

— З ним.

— От дурна.

— А що ж їй тут робити? Чекати, поки ви живцем у домовину покладете?

— Хто? Я? — розсёрдився Антось і висмикнув з кишені руку, не діставши кисета.

— Ви та й такі, як ви, тату.

Антось крутнув великою головою, бухнув себе кулаком у груди.

— Я — убивця?

— А хто ж ви? — Тодорка стояла на розпеченому камені й потішалася над свекром: — Не бийте, тату, себе кулаком у груди, я все добре знаю.

— Нічого ти не знаєш,— сказав Антось тихо, впростяж, узявся обіруч за пужално і, кудий, похилився.— Ні-чо-го... Спасибі, що ще татом називаєш.— Він приневолював себе бути добрим і лагідним, бо аж ніяк не сподівався, що якимось нахрапом почнеться у них розмова з невісткою.

— Я знаю, чого вам треба,— сказала Тодорка.— Та...— вона махнула рукою.— Ходіть до хати, тату. Чого нам стояти на сонці? — й взялася за відро.

Антось поплівся за нею.

— Ідіть у світлицю. Нічого вам робити на кухні,— сказала Тодорка в сінях.

Він зайшов у бічні двері. В світлиці чисто, прохолодно і гарно. Образи в рушниках. На вікнах фіранки. Постеля наче гора. Подушки на святковому рядні — більша, менша, ще менша — до самісінької стелі. Антось скинув картуза, сів на лаві, а батіжок у руках.

Тодорка вийшла з ванькира.

— Що ж ви, тату, примостилися коло порога? Сідайте за стіл, на покуття. Вам перваку чи наливочки? — Поставила в полив'яній мисці вареники і дві гранчасті чарки.

Антось не знав, чи вона кепкує з нього, чи, може, підлещується.

— Пити — так пити первак,— відказав він, поставив у куток батога.

Антось любив і випити, і закусити. Тодорка майнула у ванькир, причинивши за собою двері, а він нахилився над мискою: вареники плавали в смаженому салі, на тлустих боках — хрумтливі шкварки. Він так і стояв якийсь час над мискою, і його обличчя видовжувалося, як у хижака.

— Виделочку,— сказав він, ковтаючи слинку, коли ввійшла Тодорка, і підсів до столу.

— Є і виделочка, і сметана,— ніби ласкаво відказала вона.— А ви чого всілися, мов старець? Вас же, тату, не хто-небудь — невістка приймає. Чи хочете ославити мене? Посувайтесь,— і поставила риночку із сметаною, карафку перваку, в якому плавало якесь зілля. Сіла коло нього.— За що ж вип'ємо? — спитала, взявшись за карафку.

— За щастя, за здоров'я,— сказав Антось і якось бокувато, тицьком узяв свою чарку.

Вона цокнулася з ним і закинула голову разом з чаркою, тріпонувши кісьми.

Антось підставив під свою чарку долоню, повільно ніс її до рота, щоб не пролити й крапельки, а донісши, пив неквапно, цмулив, відчуваючи, як калганівка приємно стікає в нутро, як вогнем пече в горлі і як той вогонь розходиться у грудях. Він не просто пив — висмоктував чарку. А висмоктавши, повагом поставив її на стіл, взяв виделку, наштрикнув вареника, на якому лежало найбільше шкварок, і почав їсти. Шкварки він злизав язиком, відкусивши половину вареника, а другу половину вмочив у сметану. Він боявся, щоб йому не текло по бороді, тому підняв половину вареника, аби сметана трохи стекла, але йому хотілося й сметани, знову втопив піввареника в ринку і нагнувся, щоб легше нести до рота. Так він їв — ховав вареники у свою бороду. І коли закусив, помітив, що Тодорка й не бралася за свою виделку, гралася своїми цупкими й короткими пальцями край столу.

— А ти ж чому не закусуєш? — спитався він.

— Хіба по першій закушують? — Тодорка степенула плечима, її рука потягнулася до карафки.

— Ти, як совет,— вставив Антось, усміхаючись.— Це вони матерією закушують, а я не привик.

— А в мене й матерії нема,— відказала Тодорка й показала срекрові свої оголені по лікоть руки.

— Но-но, то я так, до слова...

— Беріть і поїхали.— Тодорка підняла свою чарку, і знову цокнулася з ним, і знову випила, закинувши голову разом з чаркою, і її коси знову тріпонулись.

Антось закушував, ще нічого не передчуваючи, сподівався, що, може, наднесе Фільку.

Він не забув, чого приїхав. Горілка і вареники не розм'яли його, не вгвтали. Сірі, завжди без блиску очі засвітилися ніби всередині. Борода і вуса ніби виліскували. Сивина поховалася в тому виліску — від задоволення. Але пальці його рук, гачкасті, позагинані всередину, до себе, не розгиналися: не могли. Йому не хотілося ні про що говорити, навіть про те, чому опинився тут. Сидів на покутті — втишений чорт під образами, і його борода була божою.

Тодорка закалатала карафкою. Антось раптом глянув на невістку і злякався її. Він побачив, що Тодорка скипає в душі, ніби та спінена калганівка у пляшці. Але він підняв свою чарку, держав, щоб вона лила горілку. І Тодорка наливала йому в чарку не калганівку — саму себе. Антось зачекав, поки вона налле й собі, зачекав, поки цокнеться з ним. Вона цокнулася, випила і втерлася оголеною рукою — не п'яніла. Вперлася ліктями об стіл, схилила на плече голову і мовчки дивилася на нього.

Її очі світилися холодним, тверезим і лихим блиском — питалися: «Ну, що?»

Антосева рука спинилася на півдорозі до вареників, і він повільно поклав виделку коло миски, а тоді тихо прийняв руку.

— Наїлися, тату? — спиталася Тодорка, підводячись з-за столу.

— Ні! — відтяв. — Курити буду.

— В моїй хаті не будете, — сказала вона, стримуючись, не голосно і не тихо, своїм грудним голосом.

Антось і не поворухнувся на покутті.

— Хіба вона твоя? — кинув і поліз діставати кісета, вясмикнув його з кишені. Кісет на очурику, в ньому тютюн, газета.

Тодорка розпрямила, вийшла з-за столу і склала руки на грудях.

— Ви що, приїхали мене з хати виганяти? — трохи вичекала. — Я з вашої сама сюди пішла.

Антось крутив самокрутку.

— Сиди, — сказав. — Сиди собі, скільки хочеш. А Фільку я заберу. І Фільку, і...

Тодорка, як не стояла перед столом, стрибнула і своєю довгою рукою пацнула свекра по обох руках, які крутили самокрутку. Цигарка розірвалася, впала у ринку зі сметаною, а третій тютюн засмітив і вареники, і стола.

— Другу скручу, — сказав Антось і став виходити з-за

столу.— З мого кисета всього тютюну не витрусиш! — та й став потрясати кисетом.— Поки я перекурю, а ти огира перепряжи: будемо скриню виносити.

— Що?

— Те, що чуєш.

— Я вам не наймичка! — крикнула вона й, не кажучи більше ні слова, склавши знову на грудях руки, пішла на свекра. Вона наступала на нього, виганяючи з хати.

Антось стояв очима до Тодорки. Вона йшла на нього короткими кроками, а він відступав ще меншими. Так він дістався порога. В лівій його руці кисет, правою він прихопив картуз, заодно й батога. Тодорка наступала. І Антось, вузлуватий, зібганий у клубок, не видержав: бухнув перед Тодоркою клубком, ставши на коліна, держачи в одній руці шапку й батога, а в другій — кисета.

— Огира, хоч огира віддай,— простогнав він. З його рук усе вигубилося, і він став руками чіплятися Тодорці за ноги.

Вона відступила на середину хати і сказала:

— Геть! — І викинула наперед себе руку.

Антось повз до неї.

— Геть! — крикнула вона, не допускаючи його до своїх ніг.

— Ах, так?! — вичавив із себе Антось і підскочив: — Знищу, спалю!

— Брешете! Побойтеся! У мене теж вогонь єсть!

— Ах, так?! — вичавив він із себе вдруге.

— А так! Так, бо у вас навчилася, наймитуючи! — Вона крутнулася біля стола, вхопила миску з варениками і ринку із сметаною.

Антось пригнувся.

— Не бійтеся, на вас не кину. Не доїли — я собаці понесу!

Антось коліном розчинив двері. Кинувся надвір. Тодорка на порозі обігнала його, висипала перед собачою будкою вареники, вилила сметану, а миску й ринку поставила на будку.

Насунувши картуза мало не на очі, Антось ішов до хліва.

— Ми не горді, самі своє перепряжемо, невісточко.

— Не дам!

Вона кинулась і стала на дверях, але він відіпхнув її, турнув плечем.

Тодорка впірвала з дровітні сокиру. Сокира блиснула у неї над головою і освітила подвір'я, наче сонце. Вона підстригнула до паля, рубонула по віжках.

— Вій! — гукнула на коней, і вони, застояні, пішли.—
Ловіть, своє ловіть, а в мій двір щоб і ногою. Собаку спущу, нацькую. Ужа!

У цей час втомлений, червоний, розварений з'явився Філик.

— Там, на майдані, таке робиться, таке робиться,— казав він, важко дихаючи.— Тодорко, я по тебе: ваш Євген приїхав.

— Ужа! Ужа! — цькувала, спускаючи пса, Тодорка.

Антось втівав, зловив Філика за руку, тягнув його за собою, лементуючи:

— Коні, лови коней...

— Філько, вернися! — крикнула Тодорка.

II

Євген не вийшов — збіг до свого двору. Вориння переламане, перелаз увівся в землю — понижав. Зупинився, став перед тим воринням, перед тим перелазом — збоку хата. Сінешні двері відчинені. Батьківщина. Все тут так і не так. Чи справді перелаз увівся й понижав, чи, навпаки, він, Євген, постарів?

Біла хата під соломою — дивився на неї, як на матір. Його меткі очі все схоплювали, ні на чому не зупиняючись: стодоли нема, братик здав у колгосп — подавав приклад, хлівець — ніби сирота, хата — ніби старчиха. Подвір'я пущено під город. Криниця — й та в картоплі. Мало їм землі. Шляхи і стежки попереорювали.

Ноги по-хлоп'ячому легко перенесли його через перелаз, і він став на хатньому порозі — вичовганому камені. Обстукав чоботи, збив пилюку і знову спинився на одну мить. І в ту саму мить тут, на порозі-камені, під його ногами зійшлися всі довгі й криві дороги, які вели сюди, до старої селянської хати.

Його брало нетерпіння — квапився побачити матір. Підправив кашкета на голові, ворухнув раменами, брязкнула зброя, і Євген ступив через поріг. Сіни дихнули на нього пахом селянського буття, виновно-солодким, трохи аж кислим і майже забутим. То був пах комори — хліба, і свіжого сіна на горищі, й людського житла. Євген не відчув, що пахощі родинного вогнища вже розвітрюють-

ся. Йому здалося, що він дихає повітрям дитинства. Але чому мати не відчиняє дверей? Він її дуже давно не бачив. Зосліпу, бо в сніях темнуватого, хоч і розчинені, намацав і взявся за клямку, десь на горищі нявкнув кіт. Це котяче нявкання не перепинило, втішило його: «Є живі». Великим пальцем натиснув на клямку. Двері скрипнули й поїхали на нього, притримуючи їх, він глянув з-за них, не виставляючи себе, стоячи за порогом. Хата війнула пусткою — не було перед ким скидати кашкета.

Він стояв на глиняній повиколупуваній долівці. На нього дивилася піч, вималювана синіми й червоними квітами, які ніколи не ростуть насправді, а тільки у фантазії сільських жінок, два вузеньких і голих вікна, в яких дзижчать і б'ються голодні мухи, застелене валов'яним рядном ліжко, довга немита лава, порожній стіл. А в кутку тьмяно світився образ: божа матір не могла дивитися на Євгена, бо її очі перетрухлявіли, струпішили і стали дірками від давності. Безока, вона тримала на руках свого сина. І перед нею, на божничку, лежав вітик засохлого зілля.

Він заглянув і у ванькирчик: мисник з проїденими ніжками, лежак, якась цеберка, вікно — шибки посточувані. Його голова майже діставала стелі, сволока, на якому стирчав гак. До нього вішалася колиска — у ній він вигойдався. Хитнув плечем, підкинув автоматом і взявся рукою за ремінь. Автомат звисав дулом донизу. Поліцейський зелений мундир з бахматистими кишнями підперезано. Праворуч при боці на ремені у сумці ріжки для автомата, ліворуч при боці — багнет у чохлаку. Глянув на себе у дзеркало, вмуроване у стіну, біля вікна.

— Т-так,— сказав.— Мати подалася чи переховується... І найменшого із собою взяла. Йосип їх потягнув...— Зігнувся і вийшов з хати, грюкнувши дверима.

Сірий кіт кинувся йому під ноги. Він присів, покликав:
— Киць-киць... Кицю...

«Киць» шуснув по драбині на горище.

Євген зійшов з порога.

— *Dies irae, dies illa solvet saet saedum in favilla* *,— проказав і зачинив за собою двері.

* День гніву, цей день оберне світ у попіл (лат.).

Де ж мати?

Прорвано фронт, їхня похідна група — одна з часток майбутньої державної адміністрації Бандерової України — пліч-о-пліч з Романом Шухевичем вклинилася у місто, рівно на сім годин випередивши німців. Над ратушею, над сивим історичним містом, яке завжди берегли могутні кам'яні леви, знялося на древку синьо-жовте... І Євген, стоячи наструнко побіля тих кам'яних левів, думав тоді про свій дім. Він пережив десяток днів проголошеної самостійності, коли мріялося золотoverхим Києвом, і пшик всього цього, арешт призвідців — вірняків Розенберга і Коха, запроторених тими ж розенбергами і кохами в концтабори.

Він стояв посеред двору. Хата в завулку, на пагорбі. Внизу — шлях. Він ділить село на горішне і долішне. Вдалині, над річкою, все багатіє. Верещака там сидить. А в кінці села, із західного боку за муром, — панський маєток. Горішне — біднота. За завулком, за сусідами, — майдан. Євген ступив з пагорбка. Сусідні подвір'я, тини, зелень, огудина, доспівають вишні, у пилюзі купаються кури. З вікон, із-за прихилених дверей його проводжають чийсь очі — покрадьки. Десь війна, а тут — сільська ідилія. Йому та не знати, що повстання — міф, марення дурнуватога? Він кілька разів переходив кордон, перетинав його сюди і туди, знав Закерзоння, Галичину, Волинь. Він знав, що керівника підпільного оунівського руху на псевдо Босота заарештовано ще взимку, на різдво, десь за півтора року до початку війни, що той Босота провалив мало не все підпілля, яке повинно було підняти повстання. І коли він приїхав сюди востаннє навесні минулого року, то міг налагодити зв'язки тільки з якимись наймізернішими рештками. Йому розповіли, як здуру, майже добровільно попався Босота. А ніби нічого був чоловік, ніби твердий.

Але де ж мати? Невже пішла за Йосипом?

Їхня похідна група, тепер переформована і розформована — звичайний поліцейний відділ звичайної кримінальної поліції, — щойно ввійшла в Ординці, в його село, і він завітав у гості до матері. Та не застав удома.

Вибрався на сільський шлях, весь забитий німецько-фашистськими військами. Їхала важка артилерія. Тягачі волокли довгостволі гармати, чаділо бензином. На відкритих грузовиках у два ряди сиділи солдати. З червоними спеченими обличчями, оголеними руками і розхри-

станими грудьми. На ходу ламали гілля, затикалися від сонця, їли недоспілі вишні.

Євген простував обочиною. Німці не звертали на нього уваги, і він не дивився на них.

Тягачі й грузовики обсипали його пилюкою. Перестоюючи у цій куряві, він чув завивання моторів, скрегіт заліза і час від часу коротеньке, що наче пробивалося крізь щілину, тілікання губної гармошки.

Проскочив на той бік шляху, а опинившись поблизу майдану, не міг до нього прорватися. Машини сунули суцільною колоною, і шофери, запримітивши його, ніби на глум додавали газу, і він стояв якийсь час посміховищем.

Йому нарешті вдалося проскочити, коли якась машина заглохла.

На майдані виблискував чорний штабний «оппель», кого нього — мотоцикли, парувала кухня. Мішма військові й цивільні.

Євгенові не хотілося нікого впізнавати: загубитися б у тому натовпі. Він загубився, закурив, смалив сигарету за сигаретою. Тут зненацька нагодився швагро Філик, якого він знав по загальній школі й по пасовиську. Вони поручкалися. Філик сказав, що зараз же приведе Тодорку — сестру. І зник.

Потім його розшукали свої, із похідної групи. Наказ: Далекий — Євгенове псевдо — і Тур, з яким разом прийшли, залишаються тут, як і сподівався. Він — тимчасовим комендантом, а Тур — його заступником.

Від'їхав «оппель», мотоцикли. Прощання з похідною групою механічне, руку до козирка. Він швендяв, крутився на одному місці, чекав, що Філик приведе Тодорку. Тур — велетень, зодягнений у мундир, — тягнув його до гурту, щоб послухав очевидця, як городами, поза садами та понад річкою, втікала його мати з бебехами з якоюсь Вітою, чи не з братовою... Євген відмахнувся, розумів: до того, що сказав Тур, ніякий очевидець нічого істотного не додасть.

Згасав довгий літній день, а Тодорка не приходила.

Євген відвихнувся з майдану — шляхом якраз ішов обоз, санчастина, група легко поранених піхотинців, які, мабуть, наздоганяли своїх. Польова жандармерія спроваджувала обозників і санчастину із села, мотоцикли гуркотіли, виганялися за село, верталися, снували. Він поплівся обіч піхотинців, потім круто звернув, прискорено

перетяв навкіс шлях і ступив на стежку. Голова важко сиділа на плечах; ремені понатирали тіло, комір різав шию. З пришляхової стежки під вербами звернув через місточок під чийсь сад. Потім стежка вивела його на городи, і він пішов нею, може, тією самою стежкою, якою втікала його мати. Городи зелено гули. Ряди тичної квасолі заступили його. Стежка збігла до вулички, позначеної качачими й гусячими лапками. Ага, тією вуличкою йшлося до річки, возилося із Залужжя сіно. Він зрадів, що не заблудився, що його ноги ніби самі знали дорогу. Не спинився над річкою, перебирався на той бік по хиткому містку. Той місток завжди був хиткий; підгнивали слупи або провалювалися дошки.

Йому захотілося піти отавою. Він збіг із греблі. Трава зашелестіла. Оглянувся, подивився на прим'яту траву, на село і знову вибрався на греблю. Греблею возили покійників. З церкви, через майдан, у вузьку вуличку, через хиткий місток, греблею, тією самою дорогою, на якій покійники колись навчилися ходити і бігати за гусьми, за товаром, греблею, з якої вони востаннє могли бачити село, сіножать, де в траві і квітках зачиналися залицяння, кохання і любові, річку і став, куди приносилось втому жнивових днів, де були недільні посиденьки і гулі — все своє життя. Зараз він ішов греблею, як за труною батька. Повільно, опустивши голову, наче тоді. Дорога була суха і невкочена. Теж, як тоді. І тоді було десь якраз під ту пору, бо покосили сіна і вони з Йосипом приїхали на вакації.

Не через браму, бо вона зачинена, попід нею, під широким крилом дашка, який поріс мохом, зайшов на цвинтар. Знайшов могилу. Тесаний хрест і на ньому слов'янською в'язю:

Раб б.
ПЕТР ВОЛЯНЮК
нар. 1893. убіен. 1933

Замість дефіса — рисочка, в якій поєднується все життя,— убіен.

Євген стояв перед могилою — цвинтар на пагорбку. Село за сіножатями, за річкою. Мертві хрестами й деревами спостерігали діла живих.

Сонце швидко заходило. Ще тільки одну половину його було видно з-за гори Татарки. Воно не пустило по небу

вогняні стріли, над червоною півполовиною — скибкою кавуна — стояло вишневе, синювато-сизе по краях. І коли сонце почало зменшуватися, ніби справді десь там сідаючи, коли його було зовсім' трішки, глянув — річка на вигині, той безіменний притік Стиру, що поїть і Стир, а ще далі Прип'ять і Дніпро, не несла на своїх хвилях золотого, вираючи, а потемніла. Ще якийсь час палав шпиль хреста на церкві, мов засвічений сірником. А панський парк на кінці села був темний, наче ліс.

Сонце зайшло, вечоріло й темніло повільно, спроквола, як завжди улітку. Шляхом скреготіли танки.

Він скинув автомат, поклав на батькову могилу. І ременя, і автоматні ріжки, і кинджала теж поклав на могилу. Тоді розстібнув кітеля, кашкета повісив на хресті, а сам сів збоку, на порослім горбочку, не на могилі — на місці для могили, яке полишають для рідних і близьких.

А танки їхали. Йому здавалося, що від їхнього реву на цвинтарі над ним шуміли дерева.

Він думав про матір. Про всіх своїх.

У батькових головах, над хрестом — куш калини. Пруття зависло над ним, і кетяги торкалися його чуба — зелені.

Поніч обіймала хрести і його.

Євген тернув себе долонею по обличчі — густа і дрітка борода зарипіла: голився ж, а виросла. І йому згадалося, що коли батька привезли з лікарні, з анатомки, — робили розтин, щоб усе по писаному, — в батька теж виросла борода. І голос матері: «Та побрийте ж його, синидіти...» А батько за день до того поголився в Луцьку, коли приїхав по них з Йосипом. Він спродав спочатку десятину, потім ще півдесятини поля, щоб вони з Йосипом вчилися. Більше не було що спродувати, залишалося ще дві з половиною. Хто б на таке йшов, сам себе зганяючи із землі? Батько хурманив, возив узимку ліс, а влітку годив осадникам. Він і завівся з Єндриховським, сам не хотів робити за безцінь та й інших підбивав. Мабуть, підпik, бо того дня, коли привіз їх з Йосипом і коли вони ввечері полягали в клуні спати, то казав: «Не все їм одному з другим масляна, от не вийдемо на роботу». А серед ночі — постріл. Той постріл збудив Євгена. Та вже було пізно. Світив молодий місяць, якраз зійшов: батько лежав трупом серед двору, а друга куля пробила Йосипові, розірвавши, вухо... Поліція завела справу, списали стоси паперу, допити, свідчення... Але де винні? Все

ясніше ясного дня: осадники вбили батька. Осадникам було вільно носити зброю. Піді доведи! Кому? Слідчому Копецькому чи судді Сідліцькому, про яких люди співали:

А Копецький як збадає,
А Сідліцький зліче,
То в бідного чоловіка
Стоять в очах свічі.

Підозрівалося зайшлих злодіїв, напарників, з якими батько хурманив і ніби щось не поділив: справа про вбивство так і залишилась відкритою, її не встигли зам'яти за давністю, бо Польща пенькла.

Євгенові йшов п'ятнадцятий, а Йосип сидів у гімназії переростком. Йосип більше не вчився. Мати думала оженити його. Вже й дівка була — Парася.

А він протягнув ще одну зиму, бо більше не було з чого. Йосип — не батько: «Гей, коні, доля моя!» Брат — не батько, братові самому треба...

Гули і гули танки, не світячи фарами. Через темне, яке здавалося йому сірою суцільною масою, село. Хоч би блимнув де вогник. Суш, вечір. Пил став хмарами — небо спохмурніло. І не було видно зірок. Колисалися-шуміли дерева.

Де мати?

І ще гомін листя — її мова.

— Що? Письмо від Євгена? Ромцю, — до найменшого, — читай хутенько, сину, — а листа держить, гладить його своїми твердими, шкарубкими пальцями, ніби торкається до живого синового тіла. — Та скоренько ж, — і не віддає листа. Віддала: — Я ж, сину, читати не вмю, а його писання яке ж дрібне... — та й підняла руки до очей, готова слухати.

Так собі уявляв її, так про неї розповідали йому Йосип, Роман і Тодорка, коли приїжджав зі Збаража, зі Львова. Тоді, коли приїжджав:

— Змий собі голову. Чисту сорочку я тобі наготовила. Вдягнися в чисте, та й підемо на проводи. А мізерний же ти, аж світишся. — І соромилася його, голого до пояса, і йшла собі.

Він так давно її не бачив. Востаннє на майдані — прилетів на коні. Побачив — і у Закерзоння: шпигун.

З-за хмари пробився місяць, підповний. Блиснув згори сріблом. Срібло полилось, і на буйному зарослому цвин-

тарі, серед густої зеленої гушавини стало зелено-тьмаво, кам'яні хрести були білі, а дерев'яні стали чорнішими.

Листя тремтіло на деревах і, здавалося, видзвонювало.

Високі трави гойдалися у тому виблиску, і було видно, як цвітуть квіти.

Світло місяця залило все.

Той місяць стояв над батьковим хрестом. Від хреста аж до місяця сягала срібляста дорога. Батьків білий хрест був матово-зелений: на його острішку похитувався Євгенів кашкет. Коротка перекладаина раптом видовжилась, зробившись рукою, нелегкою, кам'яною. І та кам'яна рука лягла йому на плече.

— Кремезний, міцний... Волинська земля не перестала родити! — голос, що виливав кожне слово, наче кулю.

Він стояв і не бачив перед собою людини — людина була лиса, в окулярах і не дуже симпатична на зовнішність, як несимпатичною буває занадто передчасна старість. Чув голос.

Ця зустріч відбулася в кабінеті редактора літературно-наукового вісника, через кілька днів після того, як було вбито Перацького. Євген не стріляв у міністра внутрішніх справ Польщі, він не був вбивцею: його обов'язком було прокласти шлях убивці, що він і здійснив, і здійснив це, як треба, блискавично і мужньо.

— Юначе, а чи знаєте ви, що означає цей стріл?

— Знаю. Вбито убивцю мого тата.

— Не тільки вашого батька — нації!

— Так.

— У 1922 році, коли було повішено Біласа й Данилишина*, рада стрілецьких старшин прийняла присягу відплатити за ці смерті смертю трьохсот вищих посадників санації: Ви це знаєте?

— Ні.

— Так знайте: Перацький був двісті дев'яносто дев'ятим. А хто буде трьохсотим?

— Не знаю.

Холодний сталевий полиск старих очей, які бачать те, що в душі. *

— Юначе, а нуте скажіть: вам страшно було йти на цю акцію?

— Страшно, — признався він.

* Білас і Данилишин — українські буржуазні націоналісти.

— Дякую, що не збрехали, що не корчите із себе героя. Але згадайте: страх — найогидніше, що тільки є в людини. Щоб бути майстром, треба не лише щось уміти, а в першу чергу мати характер. Що це таке? Переконавання — Україна понад усе! — Він не промовляв — стріляв. — Якщо ви хочете бути майстром останніх і великих рішень, які чекають наш світ, то вашим покликком мусить стати не щастя одинака, а залізний обов'язок, не заячий скік, а змаг героя, надлюдини, так мені бачиться...

Він мовчав перед тим голосом.

І тоді впали останні слова:

— Будьте переможцем, тоді будете як бог знати добро і зло, — такий мій усний автограф. — Підвівся і поклав йому на плече руку. — Це кажу вам я, Дмитро Донцов*.

Місяць зайшов за хмари, і над цвинтарем запанувала ніч, нишкла чорна трава, і горою йшов чорний вишум дерев.

Євген стояв над могилою, підпираючи плечем хреста.

Але де ж мати?

І самі по собі в душі спливли слова: «Люблю вдень і вночі і не знаю своєї любові...»

Коли він вийшов із цвинтаря, під зачиненою брамою на нього чекав Тур — Кость Пустюк, син отця Іова.

Вони не встигли відійти од цвинтаря, як зачули ревіння літаків. Літаки ніби заверталися над їхніми головами, йшли на бриючому польоті. Із східного боку, край села, почалося бомбардування. У високих стовпах полум'я, яке опалило небо, вони побачили на літаках червоні зірки.

III

До Вишумська, де живе Вітин батько, ніч ходу. Віта повела їх. Спробували йти на залізницю, до якогось полустанка, а там вже німці. У який бік не кидалися, а німці були перед ними. У лісовій сторожці начулися від лісника про розправи і самосуди у селах над головами і колгоспів, і сільрад, а тому обминали і села, і дороги. День пересиджували в ярку, вночі йшли, блудячи. Три живі рухливі клунки миготіли під зоряним небом. Під Вишумськом, на хуторах, попалися поліції, і їх загнали в льох, морили голодом. А потім — на підводу, у Вишумськ. І опинилися серед біженців у кляшторі.

* Д. Донцов — ідеолог українського буржуазного націоналізму.

Перед кляштором стіл. За столом німець і комендант поліції. Їх підвели до столу. Комендант поліції — це був Джура — почув Вітине прізвиське, глянув на неї, і вона побачила його довгі вуси і грізні лихі очі. Він запитав, чи Христофор Ничипорович Бровченко приходиться їй батьком. Вона сказала: «Так». — «А батько тебе давно чекає», — муркнув Джура, зашварготав щось німцеві і той кивнув пальцем, щоб Віта відійшла вбік. Вона відступила від столу, ведучи за собою тітку Марію й Романа. «Ми разом», — казала. Але її ніхто не слухав. Джура послав кудись поліцай-вершника.

Марія, Роман і Віта стояли під кляшторовою загорожею очікуючи невідомо чого.

Біженці проходили ланцюжком. Їх сортували, наче худобу. А над ними здіймалася готика цегляного червоного собору і високо стриміли чорні хрести.

До кляштору підкотила бричка. Віта побачила: з неї висів її батько. Він був з портфелем, у сірому капелюсі, йшов, то усміхаючись, то хмурачись. Роман презирнувся з матір'ю, а Віта закліпала очима.

Христофор Ничипорович підійшов до столу, поручкався з Джурою, і німець теж подав йому руку. Джура кивнув на Віту й сказав:

— Пропажа знайшлася.

— Око поліції недремне, — сказав Христофор Ничипорович.

— Забирайте, — почулося Джурине, і він став допитувати інших біженців, які підходили до столу.

Батько підступив до Віти і взяв її за руку.

— Тату, а вони? — спиталася Віта і своєю вільною рукою ханалася то за тітку Марію, то за Романа.

— А що тобі вони? Що? — казав батько, пильно заглядаючи їй у вічі. — Що?.. Хіба не її синок, — він гоїднув портфелем на Марію, — комуніст, силоміць хотів з тобою одружитися... А хіба ти винна?

Марія відступила од них. Її очі стуманіли. А Роман казав:

— Не плачте, мамо.

Джура порався з біженцями, але добре чув цю розмову.

— Ситуація інша, — зачав він. — Війна все змінила. Тепер кодекс не той: діє презумпція невинності. Твій батько — помічник бургомістра. Не кисни. Не хочеш з ним — марш у табори!

Віта стояла між батьком і між Волянюками. «...Помічник бургомістра»,— задзвеніло у її вухах, і стало страшно. «...У табори!»— І вона більше нічого не чула. Стало ще страшніше.

— Я з ними... з ними,— вишптувала ніби не своїм, чужим голосом, але не могла підступити до тітки Марії, до Романа: ноги не слухалися.

Христофор Ничипорович подивився на Джуру, той гукнув поліцая, і поліцай наказав, щоб Волянюки ставали до гурту, який був готовий до вимаршу.

Віта спробувала й собі йти, але спіткнулася. Підвела голову — Волянюків коло неї вже не було. Вона дивилася на свої ноги й думала: чому вони не йшли, чому?

Батько взяв її під лікоть, повів, посадив у бричку. Спитав про речі. Вона заплющила очі. Він знайшов її речі, й вони поїхали від кляштору.

Квартира Бровченка була в закапелку передмістя.

Він зачинив за нею двері. Високий і широкий у плечах, стояв збоку, рука на французькому замкові. Цокнув замок. Вони стояли одне навпроти одного. І перед ними лежали її речі. Було душно, паморочливо душно, до нудоти, бо квартира не провітрювалася. І стояла вкрадлива, прихована, зачинена тиша.

— Нащо ти так зробив, батьку? — спиталася Віта; її голос затремтів, і все у ній колихнулося, як колихається вино у виповненій чарці, піднятій похапливою рукою.

— Так треба,— відповів спокійно батько.— І чого ти переймаєшся? У тих Волянюків є Євген. Хай він їх рятує. Будь певна, він десь тут.

— А помічник бургомістра?

— Потім, потім...

Вона стояла — переповнена чарка на тонкій ніжці — в нудотному задушші. Батько тихо і повільно ступив від дверей, переступив через її речі, обняв і поцілував у чоло. А вона стала бити своїми кулаками йому в груди, і він не міг її стримати, а втомившись, припала до нього і заплакала. Вона ще ні разу отак не плакала, бухнувши йому на груди, навіть тоді, коли була ще дівчачам, коли вмерла мама, ні потім, у патронаті, коли вони надовго розлучалися.

Батько гладив її по голові наче маленьку: його пальці, м'які й обережні, ходили по кучерях, по завитках над вухами. Так м'яко й обережно-ласкаво пестив її Йосип.

— Я не міг попередити, щоб ти пробиралася сама. Я поясню. Ти все збагнеш, Пострельюнок.

Він назвав її милим російським словом, як називав завжди, спромагаючись на батьківську ласку.

— Що ж мені робити? Що?

— Вмивайся і відпочивай.

Їй нічого не хотілося. А може, справді лягти? Заплющити очі, нічого не бачити, нічого не чути.

Квартира тісна, однокімнатна, але не спільна. Батько заметушився: може б, що їла? В її очах палахкотіли іскри. Вмивалася — гасила їх. А він прибрав її речі й постелив на канапці. Звечоріло, засвітив настільну лампу.

— Не світи! Загаси! — крикнула Віта. Впала на білу канапку, а вона як білий камінь. — Душно! Та відчини вікна! — Вона заплющила очі.

Батько підсів до неї й прошепотів:

— Мене залишено тут. Тобі це зрозуміло? Так треба. Віта розплющила очі.

— А той страшний поліцай... Звідки ти його знаєш?

— Повилазила наволоч. А мене залишено тут. І ти повинна мені допомагати.

— Я не хочу, не хочу... Пустити мене...

— Мусиш. — Він казав, як усе складно, заплутано, але на те й війна, а про Волянючку і про її сина є кому думати, головне, що його залишено. І гладив, заплітав їй у коси свої слова. — Пострельюнок ти мій, інакше нам не можна.

Вона втихла під його рукою.

Батько ще трохи посидів коло неї і сказав:

— Ти спи, а я працюватиму. Тепер і вікно можна відчинити, але ти не плакатимеш?

— Відчиняй.

Він відчинив вікно, сів до столу і заскрипів ручкою.

Її губи були розтулені, а в горлі пересохло. З вікна віянуло вечором, і їй захотілося в поле, у ліс, туди, звідки вона прийшла. Якби зараз те джерело і та прохолода, що десь там, під тим лісом, на тій стежці, якою втікалося. Вони спинилися, попадали коло джерела й пили. Понапивавшись, сиділи на траві, і тітка Марія, дивлячись, як джерело, б'ючи з-під гори, тече струмком, питала у води: «Де то наш Йосип?» І вона швидко відказала їй: «Б'ється». А потім показалися німці, і вони втікали в ліс. І на лісовій стежці тітка Марія пророчила: «Ліпше б нам не кидати своєї хати», — Романові та їй. А вона вела їх...

Коли б те джерело. Ногам було млосно під краєм ковдри, але боялася її скидати. І тітки Марії голосом питала саму себе: «Де той Йосип?» Восени 1939 року вона приїхала сюди. У наросвіті їй дали призначення в Ординці. Приїхав негадано батько, повіз її з Вишумська у це село, а сам ще був не влаштований. Вона трохи спантеличила. «Нічого, Пострельонок, я мистецтвознавець, дадуть і нам роботу. Я хочу ближче до тебе. Ти в мене одна».

Село їй сподобалося — ділили землю, а діти цілували її в руку і називали панею. «Яка я пані?» — відказувала і забороняла це робити. Їй дали хату вчителя, який утік. Йосип розпорядився. Він дуже сподобався батькові. «Єдина донька, от і поїхав за нею». — «Що ж ви робитимете?» — «Поки можу й чоботи шити. Я це вмю, голово тимчасового народного комітету». — «Та у нас не те що вчена — письменна людина на вагу золота. А ви — чоботи...» І він десь вступався за батька: депутат. І батько став працювати в Будинку народної творчості у Вишумську. А коли впала зима і Віта стала по вечорах учити грамоті дівок і жінок на грифельних дошках, Йосип приходив, чекав під дверима, щоб її провести. Вони йшли через замети. Одного разу він, у куртці з теплим коміром, у галіфе, у високій шапці, довівши її до порога, поцілував. Шапка впала з його голови, покотилася на сніг. Він шукав шапку, а вона хряпнула дверима. Їй хотілося любити, але вона боялася любити. Тієї ночі, після його поцілунку, не могла спати, все бачила його порване вухо. Заснула досвітком.

Годинника в неї не було, хоч би ходиків. Розбудив сторож: учням пора дзвонити, а вчителька вилежується. Ганьба, хоч бери і втікай із села. А все через те, що не мала годинника, а не через те Йосипове вухо, бо, коли він розказав, що воно в нього прострелене і як це було, сама обняла його. А перед батьком довго крилася. Що він скаже? Він сказав: «Добре». І ще сказав: «Я сам цього хотів». Вона запам'ятала. А що ж буде тепер?.. Лежала на канапці, а її думки під черкання батькового пера ставали словами, то виписувалися, то перекреслювалися, як твір на вільну тему. Їй ввижався Йосип, як проводжала його, як посідали на підводу, виїхали за село, на горб: підвода спинилася, він легко взяв, підняв її на руках і поставив з воза на землю, коні пішли собі помалу, а вони з Йосипом стояли, дивилися на село, він скинув каш-

кета, обняв і побіг, махав кашкетом, оглядаючись, — усе, що залишилося від тієї любові. Але вона й зараз чула його поцілунок на своїх губах, терпкий і сухий. «Прощай!» — гукала йому, а він мовчав, махаючи кашкетом. Тоді вона подумала, що в нього прострелене вухо і він недочуває. Зараз вона відганяла ту думку. «Я буду думати про любов до нього», — ворухнулася, і їй захотілося встати, втікати з батькової квартири, наздоганяти Йосипову матір а чи свою любов до Йосипа.

Батько подивився на неї, і вона зацікавилася. Знову зашкрябало перо. Світло настільної лампи освітлювало йому руки й обличчя. «Його залишено тут». І батькове перо ніби виписувало: є у Волянчуків Євген... нехай виручає. А справді, чому б йому їх не виручити? Як це вона сама не здогадалася сказати тітці Марії й Романові?.. А у вікно віяв вечір. Батько при світлі здавався їй молодшим. У нього дуже густий чуб. Що він все пише? А в його густому чубі є сиві пасма. Вони дуже мало були вкупі. Опісля смерті матері він не одружився. Кинули село. Вона — по гуртожитках. А він теж вчився. Їй згадалося, що він усе купував фарби, носився з мольбертом, але так нічого й не намалював. Допомогає їй грошми. Світло падає йому на руки, освітлює обличчя, а його плечі, весь він, схилений за столом, у нічних сутінках. І вона ніяк не могла побороити відчуття якоїсь каламуті. Їй хотілося б ще думати про Йосипа, але на стелі чомусь ввижалося його вухо. І вона знову думала про батька: він приїхав у ці краї, бо ніби мав якусь невдалу романтичну історію. Так признавався їй.

Батько оглянувся.

— Ти спиш? — спитався.

— Ні.

— Тоді послухай. — Він сів до неї боком і прочитав написане. Потім відклав аркуш і сказав: — Далі треба дякувати Гітлерові, але мені це не дається.

— Нащо ця брехня, батьку?!

— Твій допис до газети Гітлерових прислужників. Нам треба входити в довір'я.

Він швидко зачинив вікно.

Віта підвелася, зіперлася на лікоть. У її очах було чорно.

— Ні! Ні! Цього не буде, батьку!

Батько загасив світло і сів до неї на канапку.

На шляху, розгрузлому, розбурченому танками, тракторами, грузовиками, стояла тепла вода: пройшла літня гроза. Хотіла позаливати, зрівняти ті ніби вбуровані сліди і не позаливала: на воді спливали синтетичні мастила, бензин, і ноги, слизькаючись, робили важкий заміс із болота і крові. Марія йшла серединою шляху, підтримуючи Романа, щоб він не шугнув у ковбаню. Вони повзли у гурті. Ясирники — родини більшовицького активу, військовослужбовців...

Їх гнав рядовий німець-молодик із псом-вовкодавом.

Болото чвиркало до очей. Марія несла на плечах легкий клунок — дві подушки і рядно. В Романа під пахвою жмут якогось дрантя. Вони мляво перебирали ногами, голодні, брудні, виморені. А шлях тягнувся довгий, йому й кінця не було видно, зникав за обрієм і знову народжувався, виростаючи на землі під синім небом.

Це був Гостинецький шлях, пробитий спрадавен із Сходу на Захід, від Києва до Перемишля. Його берегли воїни Володимира Великого чи Святого, а потім він еднав міста, які малі Магдебурзьке право: шлях гостей — купців і гостинців. Тепер він був насправді чорний, бо той, історичний чорний, який теж починався десь звідси і яким гнали бранців до Кафи, давно вже занепав, залишившись у думках.

— Подай, сину, руку, — сказала Марія. Її губи спечені. Її слова спечені.

Роман старався йти сам, щоб матері було легше. Вона боялася дивитися на нього, щоб не брав жаль: то не хлопець ішов, а тільк костوماхи. Вона намацала ту руку, малу, ще дитячу, відчула, як у суглобах потріскують пальці. Вела за руку і думала, що нікому його не віддасть: нехай вже смерть, але вдвох, з найменшим.

Обабіч шляху віддалік жовтіли колоссям жита. Поля відступили, бо фашистська сила витолочила, прим'яла, перемішала: шлях їй завузький.

Солдат ступав собі по насипу стежкою, яка вже протряхла. В добрих чоботях, що не пропускали води, в мундирі, автомат на грудях, а на ремінному повідку великий сірий пес з блискучими медалями на шиї. В солдата не було медалей, а в пса були. І молодик, підганяючи помахом руки, щоб ті, на шляху, не відставали, наслуховував, як бряжчали медалі на собачій шиї. І коли вони пере-

ставали бряжчати, він легенько пошарпував повідцем. Дресирований вишколений пес не здогадувався, чого від нього хочуть, крутив головою, гавкав на ясирників; медалі на його шиї побренькували, і на тонких і злизаних устах дозорця з'являлася усмішка — видко, мрія про майбутнє.

Гавкав пес, і Марія мимохіть повертала голову до німця. «Такий молодий, а вже звірина,— думалося їй.— Років на три старший від мого Ромця. А яка ж в нього мати? Чи, може, в нього нема матері? Але хіба ж усі народжуються не однаково? В кожного є мати. І кожного вона народжує в муках. Для чого? Хіба ще для більшої муки?»

Вона місила ногами болото, ведучи за руку свого сина, і не могла й подумати, щоб її Ромцьо міг стати таким, як цей чужинець,— посіпакою.

— Гав! — з насипу над шляхом, наче вовк із лісу.

Те сердите, дратівливе гавкання — пес не знав, кого йому вкусити, і кусав повітря, клацаючи зубами,— наганяло страху.

Марія тягнулася в гурті таких самих, як і вона, молодичь, дівчат і хлопчаків. П'ятнадцятеро їх. Матерів з немовлятами і дітей-малоліток відразу відділено. Старих — до ями, нащо із ними панькатися? Своїми очима бачила, як їх розстрілювано. Немовлят — в ешелони, на якісь проби,— така поголоска. І як в тих матерів серця не порозривалися, коли з їхніх рук видирали дітей? Нічого, волочаться, як і вона. Молодиці, дівчата, підлітки — кого ноги несуть, хто ще здужає, ідуть самі. Сказано — у Володимирі збірний табір, а звідти вже на роботи.

Хоча б уже яке село, може, стануть на перепочинок, а може, там бруківка і не буде такого болота? Знову гавкнув пес, завивши,— кругом поле і сонце. Ногам мокро, а голову пече.

Марія думала: «Війна почалася для мене із собачого виття. Як же брехали собаки — усім селом! Пам'ятаю: звечора збиралися їхати на ярмарок, а Йосипа досвітком до телефону. В той же день склав колгосп на Опанаса, на Маркіяна: була думка вивозитися. Ото тобі ярмарок».

Конвоїр спинився, помахував із стежки рукою, наче німий. Відчепив із пояса баклагу, закалатав, смокнув і шваргонув:

— Шнель! — Йому було гірко в горлі і набридло мовчати.

У цій безпросвітності, в мороці безвиході, коли життя тримається на волосинці, коли воно ось-ось може обірватися, в передчутті найгіршого, бо хіба може бути щось гірше за передчасну нищу смерть, все ж Марія мала крапельку радості — вела за руку сина.

— Мамо!

Вона чула його голос. Ромцьо був з нею.

— Що, сину? — спиталася, не повертаючи до нього голови, щоб не спинятися.

— Сінове — наші місця, — казав він, і його пальці тримали її за руку.

— Де там! — відказала вона, як відказувала вже не раз, бо Романові весь час увижалася рідна сторона: кругом такі ж горби, і долини, і ліс на горбах — темна смуга. — Ой, то не Сінове, сину.

Вони волоклись далі.

— Таки воно, он там наша Тодорка сидить... Подивіться. Хутора не видно. Його з шляху не видно. Але я добре знаю.

Тепер упізнала й вона. Щось наче кольнуло її, рука ледве не вислизнула, і сама мало не заточилася й не впала. Роман відразу підтримав її.

— Що з вами, мамо?

Вона даремно думала, що він слаба дитина: Роман міцно підтримав її, підставивши ліктя. Вона спочила на якусь мить, на часточку миті, глянула на нього — її очі приплющились.

— Нічого, — сказала. — Нічого. — І не мала сили сказати: «То я так». І думала: «До чого ж у нього брудна сорочка. Навіть тоді, коли убито батька, в найтяжчу годину він не ходив у такій брудній сорочці. Ото, либонь, його їсть нужда. Вже завелася». А вона ні в якій скруті не підпускала бруду і нужі: «У нас латка на латці, але ми чисті».

Шлях узявся вгору. Вони виходили на сухе: з їхніх ніг стікала багнука.

Марія спиралася на Романову руку, йдучи попереду гурту. Гурт зітхнув, ступивши на сухе: люди відчули тверду землю. Узвіз скінчився, дорога була відкрита. Порівнялися з фігурою — високим дубовим хрестом, почорнілим, без ніякого напису, обвитим над підніжжям рушником, якого не раз пополоскав дощ, а тому він виляяв. Той хрест ніби стояв у фартушку. Звідси, від нього, розчинився далекий простір: у долині зеленіло село,

під ним текла річка, ліс збоку і ліс попереду, за селом, за горою. А тут — поля. І, мабуть, з найдальших далин було видно, як на тому чистому горбі шляхом серед спілої озимини, яку гладив вітер, похитувалися, вигойдувалися, ніби не йшли, а дряпалися, ледве встоюючи на ногах, мов ті привиди, гнані й голодні, а на сторожі їхнього безсилля й беззахисту побіч ішов фашистський солдат із собакою.

Для Марії тут скрізь було своє: робила на тих полях. Тут, під снопами, годувала трьох своїх синів і дочку. Хоч би слід який. Гойдаються нові жита. Вона подивилася на сусідній пагорб, за яким Тодорчин хутір. Близько, подати рукою. Роман сказав пошепки:

— Якби Тодорка знала, а може, їй хто перекаже. Спиримось, я проситиму.

Марія нічого на те. І той невидний хутір, і Тодорка здалися їй далеким-далеким. Її очі впізнавали річку, Залужжя, цвинтар під лісом. А коли глянула на село — хати наче білі гуси, — все дивилася, йшла і дивилася. Серед села — майдан. Виднів, але звідси якийсь ніби малий. Усе село круг нього. Їхня хата в завулку. Якщо через городи, то з майдану дуже близько. І вже більше нічого не бачила перед собою, тільки його, майдан, церкву, школу. Там десь і сільрада, і він, майдан, — зелене поле, моріжок, — то присідав, то знову здіймався перед її очима, а вона все йшла.

Роман хвалився людям, що ось їхнє село Ординці, й молодіці, й дівчата загомніли, одне одному передаючи цю новину. Всі якомсь ніби звеселіли — радість одного була радістю для всіх. І надія — буде перепочинок, селяни винесуть хліб, молоко, як виносили по інших селах усю дорогу, побачать своїх, дадуть і на потім, бо хто знає, чи скоро трапиться нове село. А вони тільки тим і годуються — з милостині. Якби німець не страхав людей...

Він не підганяв їх, вони самі йшли жвавіше. Він здивувався тій переміні, пильно покосував на них, помацав очима: «Чи не сподіваються втікати?» Міцніше затиснув у руці собачий поводок, не спиняючись, підніс до очей планшет: мапа засвідчувала, що не збився з дороги, і сам пішов швидше, порипували чоботи.

А сільський майдан гойдався перед Марією, наче на хвилях, як живий. І коли сховався (сходили у видолінок), вона все одно бачила його, бо той майдан — її життя. І не тільки її — усіх. Зелений моріг. І їй згадалася

неділя. Вона сиділа під призьбою, звечоріло, і зійшов місяць. Цвіли сади, і було зимувато, бо на цвіт завжди чомусь потягує холод, інколи з морозом. Із зими заклався колгосп, малий: ще не всі вступили. Ніхто не знав, як у тій комуні буде; вона теж не знала, і їй, як і людям, було моторошно, і вона просила Йосипа, щоб не підганяв Тодорку, щоб не дуже чіплявся, не ввертав насильно її у свою віру, як-не-як, а сестра. «Набридне їй бути індузом, сама прийде»,— казав і сміявся Йосип. Він був гарячий і веселий, майже не ночував дома. Скрізь його вистачало. Село голосувало за нього. Став депутатом — Львів, Київ, Москва, де тільки не був. Чоловіком став її Йосип. От тільки дуже попа і церкви не любив. І як за Тодорку, просила вона за батьюшку: «Хоч ти давно свою віру взяв у руки, а церкву під ноги, не зачинай її, сину». Він сміявся і казав: «Ваша правда, мамо,— показував їй свої руки сильні,— моя віра в моїх руках. А з церквою побачимо...» Ромцьо горнувся до нього, перестав хреститися, а їй це не подобалось. А Євген відбився, запропастився зовсім. Йосипа кудись кликали, випитували за нього. І Йосип сказав їй: «За кордоном Женька, дурило. Десь там згниє на смітнику». Вони як розійшлися по батьковій смерті, то не сходилися. Зберуться, кидають один на одного словами-каменями; так розмовляли.

Вона сиділа під призьбою на відрі догори дном: шойно попідливалася розсаду. Вже пообсівалися. Чекалося дощу, а дощу не було. Різне плуталося їй у голові, довге і важке, наче той шлях, яким її женуть зараз. А місяць світив — усе село і весь цвіт висвітив. Сама її душа просилася з грудей, щоб побути на волі. В такий тихий місячний вечір, думала вона, либонь, душі вимерлих і побитих добрих людей і тих, хто в далекій дорозі, прилітають до своїх хат, як голуби до гнізд, бо чого ж так видно? Місяць свого світла не має. То так добрі душі світять усім живим. Радійте, земле і люди! Весна!.. Місяць стояв над її головою. Вона підвелася, зняла очі, щоб глянути на місяця, щоб побачити на ньому, ясному і чистому, як Каїн убиває Авеля — перше братовбивство на землі. Їй хотілося побачити цих братів, кажуть, що їх обох добре видно — старший забуртав у груди, в самісіньке серце, меншому виляку, підняв і тримає, і так вони щовечора ходять, виснучи над землею,— пересторога світові. Вона побачила срібні світляні смуги, які, палаючи, розпусти-

місяць. Тут торкнувся до її плеча Ромцьо: «Мамо, підем на майдан. Музики...» Їй не хотілося йти. Але він потягнув її.

— Йосипову нову дівку побачите.

— А ти звідки знаєш?

— Та вже знаю.

Йшли селом — село сяяло. А на майдані людей — всі вийшли. Грає музика: скрипка, труба і барабан. Моська, той, що взимку і влітку в кожусі ходить, без сорочки, — смішний, б'є у барабан: «Ей, ухар купец... Танцуй, танцуй, — викронцуй, викронцуй.. Танцювала риба з раком», — вибиває зальотні й свої підряд, уперемішку. Велике коло, а туди не підступитися. Стала собі під церковною вишнею. Їй все добре видно. Коло неї Мокрина, ще жінки. «О, о, наші, Маріко, пішли», — штовхнула її Мокрина. Сваха, а проте ніколи свахою не назове, — Маріко. І вона побачила: на середину кола вийшла Тодорка, стояла — палала, як свічка. Заміжня, а ліпше дівки. Філька так і вискочив до неї. Вийшов і Йосип, повагом, розминав ноги, очима шукаючи когось, знайшов, підійшов і вклонився, і вона тоді вперше побачила її — Віту, біляву, зовсім білу під місяцем. Подала Йосипові руку — заворожила його. Він повів її. І вони пішли перші. За ними ще. І Тодорка не знати з ким, якийсь високий парубок відбив її у Фільки. Та що їй до інших, вона дивилась на Йосипа і на Віту, які вони молоді та гарні. А Моська вибивав гопака, гопкаючи. Щось зле про Тодорку сказала Мокрина. Не дочула. Місяць заливав майдан. Йосип і Віта, побравшись за руки, вели, витинаючи, велике і широке коло, люди аж розступилися. Все сяяло й усміхалося. І увесь майдан захитав плечима, поплив. І вигойдувалося срібляне просвічене повітря — грала музика. Раптом, звідки не візьмись, наче упали з неба два вершники. Ніхто не спостеріг, і вона теж не спостерегла, коли вони під'їхали. Один зіскочив з коня, пробив собі дорогу, скочив у коло, лягнув у долоні, відбив у Йосипа Віту та й пішов перед нею, а потім навколо неї навприсядки. З білої вишні посипався білий цвіт, затремтів у повітрі перед її очима і не хотів осідати на землю.

— Маріко, твій Євген! — штурхонула Мокрина.

Вона впізнавала і не впізнавала його. Залитий місячним сяйвом, розпустивши чуба, він, присівши, легко перебирав ногами, повиснувши в повітрі, заклавши на груди руки, а Віта йшла навколо нього, горіла — нікого не

підпускала. Бив барабан. Сипався і сипався вишневий цвіт під місяцем. А майдан дуднів від шалу. Євген пішов колесом — на руках і на ногах. Так і кинув своїм чубом по землі, підмітаючи її. А потім руки наперед, перескочив через них і раз, і вдруге, і втретє, тоді розпрямився, став перед майданом, руки вгору, а груди виставив,— і все завмерло. Йосип хитнувся, ніби наважився йти на Євгена, і зупинився. Євген вклонився, підняв голову, побачив її, впізнав і пішов до неї, не оглядаючись назад. Підійшов: «Добрий вечір, мамо, та й на добраніч». А той, що з ним був, під'їхав і підвів Євгенові коня. Упав на коня. Тільки цокіт.

...Вони не дійшли до села. Збоку, при шляху,— глибокі вирви, а коло них три свіжі могили. На березових хрестах три пробиті німецькі каски. Конвоїр став навитяжку, віддав могилам честь і погнав їх швидше.

Перегупотіли через місток, оглядаючись на ті могили, увійшли в село, а тут ще більше болото. Тут завжди стоїть калюжа. Першим, хто її перестрів,— Парася. Божевільна.

— Ала-ла! Ма-а...— заалалакала своє, звичне, простягла руки, очі палахкотять.

Вона збожеволіла напередодні нападу гітлерівців на Польщу, коли серед ночі її, сонну, зв'язав і згвалтував Єндріховський: служила в нього. Та Парася — Йосипова перша любов.

Німець клацнув автоматом і ткнув дулом Парасі в груди:

— Век!

А вона відвела дуло, приклала до цівки палець, відняла, понюхала пальця, приставила собі до скроні й крутила ним, дивилась на конвоїра і хрестила його.

Він напустив на неї собаку.

Марія крикнула:

— Божевільна! Вона божевільна! То наша Парася. Вона завжди виходить за село, виглядає когось...

Жінки зняли лемент. Серед дівчат котрась трохи знала по-німецьки. Її випхнули.

— Der Dunkel! Der Dunkel! *— злякано проказувала конвоїрові, тикаючи на Парасю.

А сірий вовкодав поклав лапи на Парасині груди й гарчав.

* Дурнал (Нім.)

Німець вилаявся, щось гаркнув собаці, а потім на людей:

— Шнель!

І всі пішли через калюжу. Парася приєдналася до них, зійшовши із стежки. Стала тиха. Конвоїр не проганяв її. І Марія подала Парасі руку.

Село ніби давно чекало на них: із провулочків, із дворів, через тини, не шукаючи перелазів, вибігали жінки, покидавши роботу, в кожної руки під запаскою: хліб, молоко, а то й сало. І впало:

— Марію женуть. Людоньки!

Німець нічого не міг вдіяти, кричав горлав, наставляв зброю. Але люди не боялися.

Сам Верещака наглянув їх: вийшов за браму із своєї вулички.

— Дядьку, перекажіть Тодорці! — гукнув Роман.

— А перекажу. Чого ж?.. — подивився так, ніби йому очі припухли, і пішов у браму. — Вона десь тут, яритниця.

Люди супроводжували їх, не боячись вартового.

— Маріє, куди ж тебе? Із сином?

— А той твій хіба не заступиться?

— Комендант він.

— Та для них люди що мухи.

— Беріть, беріть хлібець: нині спекли.

— Парасю, а ти куди?

Все свої — сусіди, односельці. Хочеться плакати, а сліз нема.

Порівнялися з майданом, і німець подав команду, щоб звернули: відпочинок. Тут їх і обступили зі всіх боків. Дивилися, як жадібно їли хліб. Сплакували, дивлячись. Котрась із жінок піднесла глек молока німцеві. На неї зло покосилися, а вона казала:

— Я задобрювала його, щоб він нас не відганяв.

Конвоїр відпив трохи молока і поставив на землю псові. Вовкодав ткнувся мордою, не міг її просунути і заскімлив.

Із сільради, тепер управи, вийшов і став на порозі Євген. За ним Тур. Євген ступив із порога. І Тур ступив.

Роман перестав їсти.

— Іж, сину, їж, — сказала йому Марія.

Тур оббіг Євгена, вихитуючись, зупинився перед німцем на певній відстані.

— Хайль Гітлер! — викинув руку, відрекомендувався й кинув головою у бік Євгена.

Євген повільно підходив.

Марія чула його тиху ходу і не спускала з нього очей. Він йшов, полотніючи. Йшов прямо на неї. Люди розступилися. І ті, що з клунками, обірвані, заболочені, наставили очі. І вона, теж заболочена з ніг і до голови, з тлумачком, прив'язаним до шиї, стояла — посивіла — і чекала: що буде?

Тур не дав Євгенові дійти до матері. Став між нею і ним, і вона почула — Тур сказав:

— Ти прийшов сюди не на пироги до матері, а виконувати обов'язок.— Розстебнув на животі кобуру і виїняв пістолета.

— Та нехай вже женуть мене, сину,— сказала вона. І ще сказала: — Я тебе побачила. Якби мені ще Йосипа побачити... От Ромця шкода: не дійшлий розумом,— хапнула його за лікоть, ніби хотіла вивести з гурту.

— Мамо! Мамцю! — крикнуло і впало на майдан. Зіпхнувши Євгена і Тура, відкинувши одного й другого, Тодорка обняла матір, скинула клунок з її плечей.

Німець наробив крику, вистрілив.

Тур гаркнув по-німецьки:

— Його мати — коменданта поліції. — Й показав на Євгена.

— Вас *? — тільки й прохопилося в конвоїра.

Тоді люди:

— То наша Марія.

— Віддайте її!

— Усіх віддайте. Куди ви їх?.. вони такі виморені, — й наставляли руки, наче сухі дерева гілля на вітрі.

Тодорка сама тягнула матір з гурту, а на Романа крикнула:

— Дурню, тікай!

Роман не втікав. Під пахвою — пожитки. А в другій руці хліб. І в хліб, кутуляючи губами.

Сміялася, бігаючи по майдану, Парася.

Тур втримував Євгена за руку. Євген поводив очима на матір, на сестру, на брата.

— Та чого ти стоїш, як паль? — крикнула на нього Тодорка.

Тур:

— Не роби дурниць!

* Що? (Нім.)

Євген вихопив свою руку з Турової, але той відразу вхопив її знову, міцніше.

— Розійдись! Хлопці — поліція!

Над майданом застрочив автомат. Кулі затьохкали.

— Розійдись! А ви, більшовицька голого, кроком руш! — І брудна лайка: — Кроца фіста сакраменто!

Два поліцаї відірвали Тодорку од матері. Євген підскочив до німця і щось шпарко казав йому.

Марія завдала собі на плечі клунок і підштовхнула Романа.

— Пішли, сину.— І вони пішли з майдану на шлях.

V

Тодорка прокинулася на зорі. Вона лягала пізно, а вставала рано. Її короткий сон був міцний і здоровий — сон землі під літніми зорями. Філікова голова лежала в неї під пахвою. Він завжди полюбляв спати, уткнувшись носом у її груди, ніби дитина. Тодорка не любила його м'якого, поріділого білявого чуба, злежалого й спітнілого вві сні. Її ніздрі розширилися: пах поту виганяв з ліжка. Вона ногою скинула рядно, розкрила Філіка й, не дивлячись на нього, стала босоніж на долівку. Розпущені густі коси — гребінець не влізе — спадали їй одна на плечі, друга на груди; лляна сорочка без рукавів лилася по ній, не досягала колін: коротка. Неширокий виріз на шиї обведений заполоччю. І поділ теж обведений заполоччю. Тодорка глянула на свої коліна — переддосвіток — і засоромилася сама себе. Зняла з крісла спідницю, накинула її через голову, а тоді швидко збрала до купи коси, не заплітаючи. Філік не прокидався. Його голова низько лежала на подушці, а тіло, як по нитці, випрямлене впродовж стіни. З куточків Тодорчиних уст ворухнулася усмішка й застигла, не торкнувшись її повних губів. Відводячи від нього очі, вона відкрила його й тихо вийшла у сні.

На сходах сидів собака. Вовчик. Він ходив по дроті — від хати до хлівів. Тодорка переступила поріг, і собака лизнув їй руку. З ганку, з порога її очі обмацали хліви, стодолу, комору, — все на замках. Вона пішла, і собака пішов за нею, ластячись; вона гладила його, а він звивався, дзвонив ланцюгом. І не пускав її від себе. Подзвін ланцюга нагадав Тодорці матір. Поліцаї держали

Тодорку, а німець погнав матір і Романа. Тодорка кусалася, але не могла вирватися. Євген сів на коня, поїхав визволяти їх. Чи визволить? Мусить визволити. Але нащо ця мука? В стайні зафиркали коні, в хліві ремигнула корова — зачули Тодорку. Вона припнула собаку до будки і пішла до коней. У жолобах було порожньо. Сирій у яблуках жеребець, гарячий, навропистий, крутнув головою, рвонувся до неї. Вона хотіла покоськати його, але він, нахаба, напірав своїми грудьми. Тодорка дала йому по морді, а тоді відв'язала. Потім взяла за повід темно-гніду лошицю й повела їх обох за сад, на конюшину. Жеребець — Кумис — відганяв од себе лошицю й наступав на Тодорку, загравав, тикаючись мордою їй у шию.

— Кумис, ах ти ж зараза, — сказала. Вона називала його Кумис, а не Куміс, бо ж не знала цього татарського слова, й думала: «Щоб я віддала його свекрові? А кольки!» Вона пам'ятала Кумиса лошам, жеребчиком. — Ти що, кусатися хочеш?

Коневі і її очі — тварини й людини — стрілися. Вона побачила себе в його очах. І людські перемогли. Кумис понурив голову. Вона погладила його всіма своїми пальцями, наче собаку. Жеребець не відганяв од себе лошицю. Коні йшли за Тодоркою.

Вона припнула їх до припонів так, щоб не діставали одне до одного. Кумиса взяла на залізне путо, а ключа почепила собі на шию, коло хрестика: «Антось може зайняти з поля... Не розпугає. Хіба переріже». Поки вона стояла, жеребець пасся, але тільки-но ступила з конюшини, він задер голову, трусонув довгою гривною, заіржав.

Над землею стояв досвіток — червона досвітня зоря показувала на схід сонця. Сивіли роси. Тодорка зійшла зі спашу в конюшину, залишену для насіння, збирала жменями росу — вмивалася. Заросила коси над лобом, брови і не витиралася. Підняла край вилинялої спідниці й обережно, щоб не столочити конюшини, високо підіймаючи ноги, ступила до лану жита. Брела конюшиною, і сива роса ставала перед нею хвилями. Її коліна були червоні, аж запашіли. Досягши жита, підставила долоню під колосок, посадила його собі в руку — важкий, налитий. Їй захотілося зайти в жито. Вона зайшла, вирвала блават — непотріб. Жито сягало їй вище грудей, колосся лоскотало шию. З лану видніла тільки її голова. Очі блищали, як коса. Жито лягало у видолинок. Перед нею

зеленів її хутір — за смереками, за садом не видно забудови. По конюшині виднів її слід. Вона подивилася на той свій слід, на коней, на густо-зелені смереки, а жито обступало навколо, і її очі заволожилися. Вони стали ще гостріші й блискучіші — коса збила роси. Вона стояла в житі з вирваним блаватом і думала, що нікому й нізащо не віддасть свою землю. Все, що обіймали очі, було її. А то ж ще чие? Єндриховського? Отого осадницька? Чи, може, колгоспне? Не встигли. На кого вона робила? Змалку в наймах. На Антося? Годі. Та вона не тільки Антосеві, свекрові, нікому не дасть сюди ступити ногою. А Філик захоче покинути, нехай кидає, вона пустить його голим, як пускали її з наймів. Бреше, не покине. Вона тільки гукнула: «Філька!» — і він вернувся з-за воріт, а старий сам здоганяв коней. Ця земля належить їй, і вона належить цій землі.

За смереками закукурікав півень — покликав її. Раз, вдруге — кукуріку-ку! Небо розвиднювалося. Тодорка виступила з жита, перебрела конюшиною й викинула блават, який вирвала з корінням.

«Добра погода. Можна б й за серп, коли б не неділя»,— подумала. Йй хотілося стояти й стояти серед поля. Йшла і будила трави зі сну.

Робота не спала: вона скрізь підстерігала її. Тодорка по дорозі нарвала оберемок хопти — корові. Не заходячи у хлів, зняла з кілка сухе відро.

«Чи той Філик уже встав, чи спить? Нехай би вставав та займав худобу, вівці товчуться, а свині хлів провалюють»,— подумала вона, нукнула на корову й присіла, вдержуючи коліньми відро. Але не встигла видоїти: завалував собака. Хтось в'їхав на подвір'я конем, бо почувся тупіт копит. Не встаючи з-під корови, Тодорка гукнула:

— Хто там? Ідіть сюди, собака не достане!

На порозі став Паридуха. Держачись за одвірок, всунув голову в хлів, зняв шапку на добридень і спитався:

— А господар де?

— А я тобі хто, Юзику? — відповіла Тодорка, міцно стискуючи дійки, і молоко цвиркало з її кулаків.

— Та тут діло не бабське,— відказав Паридуха і, як здалося Тодорці, посміхнувся.

— Мужчина обізвався мені,— кинула вона, навіть не дивлячись на нього.

— Ти, сцем-допустем...— сказав він, заїкнувся, похитав головою, тихо закінчив: — Старосту настановляти муть.— І натягнув на голову кашкета.

— Велика моція: була б череда, а пастух знайдеться...

— А в тебе язичок, Тодорко, що бритва. Сцем-допустем, недаром кажуть, що ти в штанях, а твій Філик у спідниці.

Тодорка підняла відро, стала на порозі поряд з Паридухою, заголила спідницю й сказала:

— Хіба ж я в штанях?

Він заплющив очі, закрутив головою. А вона засміялась, обсипала його приском. І він став обтріпуватися від неї руками.

— А нех ти згориш,— сказав, обернувшись.

— Коли ж та сходка? — спиталася Тодорка, вихитуючись.

— Та після церкви,— буркнув Паридуха.— А Філик ще спить? З такою, сцем-допустем, як ти, каменем спатимеш. У дошку загониш... хи-хи...

— Та мені через такого, як ти, й переступати не хотілося б...

— А нех ти згориш,— ще раз сказав Паридуха й пішов собі до коня. Він не міг на нього вискочити. Вчепився за гриву, підскакував, а кінь йшов, не спинаючись.— Трр... Стерво!

— Може, тебе підсадити, Юзику?..

Наче на дерево, він видерся на коня, спинаючись йому на ногу, сів охляп, стусонув у боки п'ятами, завернувся й сказав:

— Ану ще покажи, чи ти в штанях?

Тодорка хотіла розпитати його, чи не приїхав Євген, але Паридуха сам передав бицю новину. Раз мовчить — значить не приїхав. Змовчала і понесла до хати молоко.

Вона зігнулася з ліжка Філика.

— Вставай, вмивайся, застели постіль, виклади подушки і займай худобу на поле. Вернешся, навариш свиням, дай курям, а коні нехай пасуться. Винесеш їм води. Та стережи, бо твій татусь з поля може зайняти. На ключа від пута.

Філик натягував штани й прочумувався.

— А ти? — спитався, позіхаючи.

— Роби й мовчи. Я до церкви.

— До церкви? — перепитав дивуючись Філик. Його ріденькі брови полізли вгору.— Чого до церкви?

— Ти вдягайся, а не чухмарся. Я не скоро прийду: сходка.

— Паридуха був? А я і не чув.

Тодорка зцідила молоко, поналивала в гладушки. Внесла кружку в світлицю й поставила на столі. Філик мляво застеляв постіль. Вона, жартуючи, взяла його за широкий ніс, повела, ніби коня, до водопою.

— Пий... Ти не чутимеш, коли мене вкрадуть.

Філик не розумів жартів, обіймав її, припадаючи. Вона турнула його, підставивши ніжку, і він розкинувся навзаки на ліжкові, простягаючи до неї руки.

— Чого захотів? — сказала вона. — Напийся молока.

— Нащо ж те ліжко ще раз стелити?

— Постелиш, нічого з тобою не зробиться, — сказала вона й вийшла. Йй треба було переодягатися.

Філик зачовпся у хаті: випив молоко, чухаючись, подався на двір, заторохкотів відрами, розігнав курей і загукав на худобу. Він був сердитий. На кого? Корова й телиця не слухалися його, норовлячи вскочити на город, а він не давав ради, не міг їх завернути.

— Попутаю, я ж попутаю вас... — кричав лаючись.

Тодорка збиралася не довго. Вийшла, спустила собаку, щоб ходив по дроті, гукнула Філика, хотіла йому ще щось сказати, але він не обізвався: був за садом. Вона прицмокнула й завершила з двору. Йшла боса, не сучи черевки в руках.

Польова лінія вузько гнала через горби. Зійшло сонце, і поля видзвонювали, як червоне золото. І їй здавалося, що вона йде по цьому золоті. Густе, ще не прогріте польове повітря п'янило її. Але що далі від хутора, що ближче до села, в її душу закрадалася якась тривога. Вона кілька разів оглядалася, ніби хотіла вернутися. Під селом їй зустрілися пастухи. Пасли на шляху, де чорно й столочено. А в неї є свій випас.

Село — город коло городу, тіснява — здалось їй бідним, скаредним. Навіть дерева, садки не були тут такі зелені й розкішні, як у неї, якісь покручені, зануджені.

Йй не хотілося йти вулицею, подалася через городи. На майдані перед церквою вона витерла об траву ноги й озудлася.

У церкві вже служилося. Людей було багато. Вона перехрестилася й стала собі збоку, за бабинцем. Церковної служби Тодорка не розуміла, але стояла тихо, як усі. Піп — отець Іов — щось проголошував.

Пахло свічками й ладаном, а вона думала своє: всі моляться, а матері нема. Думала, що Євген вже вернувся, але щось не видно коло колишньої сільради. Їй хотілося бути доброю. Зачала молитися. Але не могла. Згадувалося: дала одкоша свекрові, а він позарився на материне добро, погосподарив на обійсті. Люди казали. І вже думала про хутір, щоб Філик не забув повипускати малих качат та щоб води поналивав. Качата воду люблять. А свого вона нікому не дасть. Умре, а не дасть. Піп наче розумів її. Він не служив, а калатав службу, щоб швидше. І ні одно його гарне слово, скоромовлене — «Мір вам....» — не зачіплювалося в її голові.

Вона снувала своє, але чула найменший шерех.

— Ми бідні, але на чуже не поласились, поможи нам, боже, — почувла за своїми плечима.

— Ми бідні, але на чуже не поласились, поможи нам, боже, — почувла ті самі слова й майже тим самим голосом. Не втерпіла, оглянулася: на колінах стояли й молилися висока Ганіська й низька Фрозина. Вони молилися, обмовляючи Тодорку, яка посіла осадницьке, бо чого ж попускали голови, коли вона озирнулася. По Тодорчиних плечах поповз мороз. Стенула плечима, прогнала мороз, а її обдало жаром. Камінчик у її город, та ще в церкві. Вона примружила очі й затамувала подих. А коли розмружила очі, то відразу побачила праворуч від себе Опанаса й Маркіяна — чоловіків Ганіські й Фрозини. На її довгих віях вихитнулася й загойдалася злість. І вона вже ні про що не думала, тільки про них, отих бідних, але чесних. Злість вигойдувалася на її віях. Бач, кому заздять, їй, а хіба її руки не такі, як у них, хіба ті руки мало наробилися на інших, на чужих? Ну й захопила, вчепилася вона в осадницьке. А хіба осадницьке не людське? Їй хотілося крикнути, що думала, Ганіські й Фрозині в обличчя. Не крикнула. Вона косувала на Опанаса й Маркіяна. Переставила в своїй уяві до них Ганіську й Фрозину. Ганіська висока, а Опанас низький, по груди їй, Фрозина низька, а Маркіян високий. Фрозина може перейти під його ногами, не згинаючись, наче під кроквами. Тодорка зловтішалася, ніби бачила це все наяву. І її почав душити сміх. Вона приставила до рота кулак, а очі звела вгору, під саму баню, де ширяв святий дух — намальований голуб розпустив крила.

Вона проковтнула свій невисміяний сміх. Їй згадався Йосип, який дуже носився з Опанасом і Маркіяном: пер-

ші колгоспники, колгосп на них залишив, активісти. В гурті легше батька бити, ні, ти не ховайся за гурт, а сам покажи свою силу, свій розум, думала вона. Її вії тремтіли. А в голові гуло: скільки вона не пам'ятає Опанаса й Маркіяна, вони все судилися. Ще її не було на світі, коли вони зачали правуватися. За межу. Сусіди. Зав'язалися за царя. Скинули царя, встановилася Польща, і вони знову по судах. Бідні, аж сині. Суди й пересуди висмоктали їх до останнього. Тоді вона часто жаліла їх. Так і загиблі б, але прийшли совіти. Коли вони вступили, коли йшли селом, Опанас й Маркіян стояли за своїми тинами, пориваючи очі на військо. Ім обом було так радісно, що вони позазалили на тини, вимахуючи шапками. Але не дивилися один на одного — вороги. Тини старі, лоза геть висохла. Ті тини не втримали їх, повалилися на вулицю. І Опанас із Маркіяном вивалилися на вулицю. Ото сміху було!

Військо спинилося. Бійці підіймали, ставили на ноги їх обох. Низький Опанас задер голову до високого Маркіяна й сказав:

— Цар нас не помирив, Пілсудський не помирив, аж вони нас помирять.— І показав рукою на червоноармійців.

— Ці помирять,— сказав високий Маркіян.

На цю okazji вибігли Ганіська з Фрозиною, які весь свій вік дивилися одна на одну плечима й зараз не знали, що їм робити. А люди вже розповіли бійцям, що Опанас з Маркіяном вічно судяться, і бійці відразу почали їх мирити.

— Ви за землю? От дурні. У нас її від Тихого океану й до Карпат. Які ще межі?

І Ганіська сказала Фрозині:

— Аж ці нас такі помирять.

І Фрозина сказала Ганіській те ж саме.

З тих пір вони не городили тини, а старі спалили. **Що** у Ганіської на язиці, те у Фрозини на думці. І їхні чоловіки живуть душа в душу, покірні комусь іншому, сильнішому. А Тодорка так не може.

Вона незчулася, коли люди розступалися, виходячи з церкви. Помолилася, відбула службу божу.

Мокрина вистоювала попереду, поближче до вітваря. У чорній лискучій хустині з довгими вензелями, в-усьому чорному, черниця з наморщеним, побабченим обличчям, скарюжена, зобиджена: шукала в бога рятунку й не

знайшла, мало не налетіла на Тодорку, стенулася, наче відплигнула, і, задерши голову, пропливла, зверхня, холодна і хижка: не свекруха — стара щука. Вона завжди зла. «Не може змиритися, не може простити мені, — подумала. — За огира чи за Фільку? За скрині? За все разом. А я тобі нічого не віддам. Ані фантика. Я не забула, як ти була мене. Цеберка велика, а я мала. Неси свиням. Підняти оту цеберку двом важко. Неси! І кописткою по крижах. Синці всеньке літо не сходили». Її чорні очі гостро блищали, світили з-під вій. Вона зобачила Антося: виходив перевальцем з церкви. Він не любив ні попа, ні бога і рідко ходив до церкви. Тільки на сповідь, перед великоднем. А тепер прийшов. Відчув, що вдарив його дзвін? Тодорка рвучко повернулася й, не перехрестившись, пішла з бабинця. Думала про саму себе, як би захиститися, щоб ніхто не посмів торкнути її пальцем. Ні бог, ніхто не допоможе: треба самій!

На церковних сходах сиділи старці — діди й баби. Між ними й божевільна Парася. Щось добре ворухнулося в Тодорчиних грудях, ніби припливши десь здалеку, коли побачила Парасю, як вона стоїть, простягаючи руку, а їй ніхто нічого не дає. «Чому я нічого не взяла?» Підійшла, зловила Парасину руку, гладила її й казала:

— Прийди до мене. Дам пообідати. Ти знаєш, де я живу. На полі.

— Пообідати, — насилу вимовила божевільна, прийняла свою руку й наставила її.

А майдан поріс людьми, люди не розходились. Трохи збоку, там, невдалеки від колишньої сільради, стояв стіл, застелений білим обрусом. За столом двоє порожніх крісел. Спереду до столу приперто в рамі й у рушниках портрет, обіч нього два полотнища: на одному, червоному, в білому колі — чорна свастика, на другому, синьому, — золотий тризуб. Коло того порожнього стола крутиться, походжаючи, поліцай. Свій — Кос. А люди юрмляться коло церкви, мнуться, не виступаючи на середину майдану, розглядають портрет, з якого дивиться по майдану косоокий, з-під чубчика-недокіска, зодягнений у військову сорочку.

«Гітлер», — подумала Тодорка. І сама подивилася на нього, на його панські вусики, які роздмухувалися під носом, гордуючи світом.

Звівся літній день, стояв у задусі над майданом. На

церковних банях стриміли розпечені, мовби в горнилі, чотири хрести, п'ятий — на високій дзвіниці.

На ганку управи з'явився старий німець. Він був у військовому, не мишачого, а якогось невиразного кольору, брудно-зеленого. Затягнутий ремнями, ніби бочка обручами, щоб не розсипався. Обидві його руки великими пальцями застромлені за ремінь на животі між блискучою білою пряжкою. За ним виступав Тур. Німець блимнув на майдан, шваргонув щось Турові. Той викрикнув команду — стола і крісла перенесли з осоння під дуб, у затінок.

— На сходку! На сходку!

Люди посунули юрмою: ніхто не хотів бути передній. Тодорка подумала, що їй ліпше було б послати Філіка.

Німець увівся за столом. Тур сказав, що це — герр ляндрвірт.

Ляндвірт кивнув головою, на якій сидів високий кашкет з козирком, окованим бляхою.

Всі чекали, що то буде далі. На столі стояла карафка з водою, склянка.

Тур сказав, що старосту настановлятимуть відкрито і що слово має священник Іов.

Піп вийшов до стола звідкись збоку, непомітно, ніби з вітваря. Перш ніж промовляти, він сам собі налив води, напився. Ляндвіртові це не сподобалося, і він відставив поставлену попом на середину стола порожню склянку на край.

Отець Іов розгладив борідку і взявся рукою за нагрудного хреста.

— Любі миряни, богоугодна паство, — проказав і кашлянув. Він дуже рідко промовляв казання. Тупий до слова, особливо тоді, коли те слово треба було промовити самому, а не вчитати з трєбника, закотив очі під лоб, наче на молитві. — Нині ми святкуємо подяку христоробивому воїнству. І я, і ви, і ми з вами нині молилися і прісно будемо молитися, щоб бог послав їм силу. — Тут він вклонився ляндвіртові. Обернувшись до нього лицем, він уже й не дивився на мирян. Запнувся. Йому здалося, що всі слова, які завчив, покинули його. Поліз у кишеню підрясника, вихопив листочок паперу розгорнув його. Ті рідкісні казання, що він проголошував, теж завжди були писані. Отець Іов став попом із звичайного послушника Почаївського монастиря. В його розумінні це дорівнювало подвигіві. Такий злет — своя парафія —

справді винятковий для ченця, 'якому судилося бути по-пихачем за стінами монастиря серед високої чорної братії. Треба було фортуни і спритності. За час свого слугування богові на парафії він збагнув, що живе слово на неосвічених і темних парафіян впливає куди слабкіше від слова писаного. Він і казання читав, як даровану богом грамоту. Розгорнув папірця, погладив і наставив його перед собою у витягненій правиці: — Ми клякаємо, упадаємо на колінця і молимося такими словами: хвала тобі, боже, що послав чоловіка, в якого дух. Усе сталося, щоб справдилось слово господне: ось пошлю своє янгольське військо, в якого на знаменах буде написано: з нами бог! — Тут він хотів показати рукою на пряжку, яка блищала на лядвiртовому животі, але за столом її не видно, показав на лядвiрта. — Це воїнство звільнить вас. Лікуємо, бо бачимо: звітрилося сатанинство більшовизму, як тане віск від лица вогню, біжать і гинуть ненависники наші. А сей чоловік, у якого дух — Гітлер. Гітлер — божий вождь, і ця війна — війна божа. У ній воє не людина, а бог в людині.

Тодорка чула, розуміла, але, коли він зачав лякати страхом, карами й погрозами за непослух, не хотіла чути й не хотіла розуміти. «Воє не людина, а бог в людині», — то кого ж боятися? Як не чорта, то бога? Вона стояла, затиснута в юрмі. Ч юрма — одна людина. Німувала.

Лядвiрт закурив, пускав перед собою дим і дивувався, що дим не розходитьсь. Тур виклав на стіл руки й дивився на них.

Піп упрів, читаючи папірця, звертаючись до старого лядвiрта:

— Уповаємо, постав над громадою чоловіка, щоб виходив і входив перед нами, щоб не була громада господня як отара, що в неї нема пастуха.

Він не сказав, кого поставити старостою, згорнув свого папірця, перехрестився й ні з того ні з сього клякнув перед столом, вклонившись Гітлерові, ніби присягаючи йому. І відійшов, став збоку, коло юрми.

Тоді його син — Тур — викликав Верещаку.

Антось знав, що його викличуть, але стояв у самій гушці, ніби сховався. Юрма розплеснулася на два боки, як хвиля, даючи йому дорогу. Він йшов, трохи зігнутий, простоволосий. Чоботи змащені сметанкою. Навколо його ніг крутилися мухи. Дійшовши до стола, спершу відважив

поклону німцеві, тоді заступникові коменданта, обернувся й вклонився громаді. Борода підстрижена і розчесана, голова з проділом, намазана олією — блищить.

По юрмі шепіт:

— От і староста...

Цей шепіт кольнув Тодорку. Вона відчула, наче її хтось стискує за горло. «Так ось звідки погибель!» — застукало їй у скронях. І вона вперлася своїми очима в Антося, пропікаючи, знищуючи його. Але він її не бачив. Він стояв на такій віддалі й на такому місці, звідки не тільки Тодорка, але й уся громада, село йому було ніщо. Антось розкрив рота, показав свої жовті зуби, ніби позіхнув: важко дихав.

— Отець-священик тут казали і наставляли, то і я скажу. Не по писаному, — зачав він, хитрий, згорблений, наче збираючись плигнути на людей. — Раз: що ми мали? Ми всі були як у кулаці! — Антось показав затиснутий у руці картуз. — Два: що ми маємо? Землю — назад, коні — назад... Три! — Тут він загнув пальця. — Ще не все маємо. Земля у масиві, але хто своєї межі не знає? Наші межі ось тут, — і бухнув себе в груди, — тут наші межі, непопереорювані, зелені!

— Межі межами, ти, дядечку, про податок, — підказав Тур.

Антось не спантеличився.

— Я й до податків дійду, — сказав він і подивився на ляндрвірта, шукаючи в нього підтримки. Але тому він був надто байдужий, навіть бридкий, бо запаскуджував і своїми чобітьми, і своєю наолієною головою повітря. Ляндрвірт знову закурив і закашлявся.

— Кесареві кесареве, а богові боже, — видушив із себе Антось. — Усяка власть на те, щоб її сповняти. Але коли я стану старостою, то ще раз мушу казати: раз — що ми мали? Два — а що ми маємо?..

Тодорка стояла наче на терні. Її ніби підштовхував хтось. Вона йшла з юрми прямо до стола.

Антось затнувся, стояв з розкритим ротом. Плямкнув, і на його зубах застрягло:

— Рраз...

Тодорка спинилася перед столом, і всі побачили її: коси заплетені, як у дівчини, блузка вишита, з вишитими лиштвами, чорна широка спідниця в збирочках, — ялиця, що з корінням іде по землі.

— Цей чоловік — злодій! — сказала вона, скреготнувши зубами, й показала на Антося пальцем.

Антось похилився й свиснув носом.

Тур обоніж підплигнув за столом, звівся, грізний, похмурий, але лядвїрт взяв його за руку.

— Що вона каже? — спитався по-німецьки й кивнув на Тодорку.

— Що Верещака, ось він, — злодій, — відповів по-німецьки Тур.

— Злодій? — перепитав той і показав на Антося цигаркою.

Ні Тодорка, ні люди не розуміли, про що перемовляються за столом. Тодорку ніхто не проганяв, і це піддало їй охоти.

— Злодій! — крикнула вона.

Але Антось теж не злякався.

— А ти мене зловила? Ти?

— Та всі люди розказують. Зайшов у нашу стару хату, а її ж ніхто не стереже, бо мама з братом утікали від німців, а він, Антось, начиння там збирає, на беззахисне, на удовине зазіхнув! Хто кабанця поцупив? Хто?.. Та коли б він мені попався, то живим тут не стояв би. Я б не зглянулася, хоч він і свекром мені приходитьсь!

Майдан сколихнувся, загув, плеснула, збурилася хвиля на ставу, але вона була безсила й немічна, щоб вдари-ти об греблю, — шумувала.

Антось зопалу нарядив на голову картуза, перевальцем підкотився до столу, замахав руками.

— Та я, та вона... Раз... — силкувався він щось довести, але сталося непередбачене.

— Раз — що ми мали? Два, — перекривила його Тодорка і садонула носакон Антосеві під задницю. — Ось що ми маємо!

Кос, той самий Кос, що ламав Тодорці руки, втримуючи її від матері, цокнув закаблуками, став перед нею.

Антось мало не зарився носом у землю, а лядвїрт, важкувато вивалившись із-за столу, забелькотав по-своєму:

— Злодій? Він злодій? Ми караємо злодіїв на горло! Тур зреагував миттю.

— Не чіпати, — подав команду Косові.

Лядвїрт підійшов до Тодорки й спитався:

— Хто ти?

Вона не збагнула, що від неї хочуть. Тур переказав.
— Мій брат комендант поліції,— відказала вона.

— Так! — сказав ляндвірт, міряючи її з ніг до голови своїми маленькими, наче в курчатка, очима.— Так. Тобі й бути старостою. Сідай за стіл! — і попхав на крісло, на якому сидів попівський син.

Тур не встиг переказати того, що вирішив німець, і люди ще не знали, що ж воно діється.

— Оголосити! — наказував німець. Йому набридла комедія з настановленням старости. Запопадливий Тур йому не подобався, бо ляндвірт — справжній окупант — не йняв віри запопадливості, гадаючи, що це хитрість; бачиш, його хотіли обвести навколо пальця, обдурити, поставити старостою злодія.

Поки збитий з плигу Тур втовкмачував людям ляндвіртову волю, Тодорка вже сиділа на його кріслі.

А потім промовляв грубий і рижий ляндвірт. Кожне його слово теж усім здавалося грубим і рижим:

— Хліб! Німецькому солдатові потрібен хліб. Жати, косити, молотити і здавати хліб. Завтра. Млин зачиняється. Хайль Гітлер!

Коли ляндвірт скінчив свою коротку промову, поплескав Тодорку по плечі, як плескають худобу. Вона завтра ж мала їхати на інструктаж в райуправу.

Тур шепнув щось німцєві. Той кивнув, дав згоду.

— Майдан, слухай мою команду! — Тур вийшов наперед.— Принесемо присягу. Перед портретом фюрера Адольфа Гітлера всі на коліна! — і сам перший клякнув, обернувшись до людей плечима.

На його заклик на коліна поставали поліцаї, батько-під, а весь майдан стояв — густий і темний ліс.

Тур не мав сумніву, що всі попадають на коліна. Та коли оглянувся, зірвався на ноги. Але Тодорка його випередила. Вона вийшла з-за стола і сказала:

— Я присягну. За всіх! Я ж староста.

VI

Хата тхнула пусткою. Марія зайшла і злякалася: стіл перекинуто догори ногами, табурет розламаний, з ліжка викинуто солому й розмервлено по землі, під порогом оскілля й череп'я,— хтось походив, погараздував; нічого не боячись, втративши совість. Хата здичавіла. Розчинені, розхлябані двері погойдувалися на розхитаних

петлях, попискуючи. За Марією стояв Роман з клуночком під пахвою.

— От ми й дома,— сказала мати.

Роман мовчав — з-під козирка тільки лихий блиск хлоп'ячих очей.

— Що будемо робити, сину?

— Вимітати, мамо,— озвався Роман і поклав свій клуночок у сінях.— Я наламаю берези і зв'яжу віника.

Марія ступала по хаті — по своїй сплюндрованій праці. У ванькирчику теж усе догори дном. Вікно й те висаджене, і в нього знадвору заглядає полин, високий, сивий.

Вона стояла під низьким сволоком, дивилася на чіпку бадилину полину, яка хиталася; у хату осипався гіркий до терпкоти пилок. І їй думалося: от і в хаті пройшла війна, а по війні все заростає бур'яном. Чи ж треба було вертатися, щоб це бачити? Нехай би перли у свою Німеччину, нехай би та Німеччина з'їла нас...

Увійшов Роман, вніс віника й обірвав її думки.

— Що ж ви тлумака не скидаєте, мамо? — спитався, узяв тлумака на оберемок.

Їй не хотілося братися за роботу. Аж тут, у своїй хаті, вона відчула тяжку втому. Боліли ноги й руки. І ломило в крижах.

— Ви, мамо, йдіть надвір,— просив Роман,— посидьте, а я сам приберу. І постіль сам зроблю. У нас ще на горіщі сіно.

Марія вийшла з хати і всілася на призьбі. Перед нею — город. Не могла дивитися. Очі самі заплющилися. Здається, недавно покидала хату, а все невпізнанне. Хопта заглушила город — город здичавів. На ньому все переродилося. Молоді яблуньки, які Йосид щепив, мабуть, теж поставали дичками, думалося їй. А так, без людей дерево родити не хоче. Камінь і той без господаря дичавіє. Нашо землі родити, якщо нема кому? Вона тоді береться терном, колючим і жилавим, і той терен стелеться, захоплює її, бо земля боїться звітріти і стати попелом.

А Роман порався в хаті — у сінях пилюка стовпом.

Коли він виносив і викидав сміття, витрушуючи його з якогось ряденця, мати розплющувала очі, дивилася на нього, закуреного, і знову її очі заплющувалися: «Нехай порається, а вже потім я розведу глини та змажу долівку. Чи ж хоч відро яке-небудь залишилося?» Вона не

роздумувала, хто злий та недобрий погосподарював у хаті. Людям завжди всього мало. Нікому не стукне в голову, що завтра сам своє покине. Покинуте — нічیه, його треба тягнути. А чи попользуєш, буде видно, бо так воно показує...

Її думки були збаламучені, не трималися купи. Вона думала про все на світі, шукаючи в ньому собі місця. А в неї тільки й було місця, що на призьбі обідраної хати. Де ж та правда?

Роман похвалився, що з горища не все сіно забрано, трохи залишилося. Драбину, правда, вкрадено, та він видерся по дверях, скинув сіна, виклав ліжку — м'яке, наче перина.

— Застелю,— сказав і вхопив тлумака.— То нічого, що ряден нема. Може, Тодорка нам дасть.

— Тодорці самій треба,— відказала мати.

Роман не давав собі спокою. Йому все хотілося довести до пуття. Але коли він покликав, щоб вона прилягла, мати сказала, щоб йшов і посидів з нею.

Роман прийшов і сів. Мати була смутна. І той смуток передався синові. Він теж нахнюпився.

— Втомився?

— Трохи.

— Будемо пропадати, сину?

Роман збурився:

— А нащо Євген? Тодорка?

Марія подивилася на нього, і в її очах був жаль. Нічого не сказала на те Романові, затаїла: «Сам бачити-меш». Зодягнена в рам'я, ноги порепані, обличчя — кулачок, сива.

— Та що ж ви мовчите, мамо?

Марія загойдала головою, а потім підняла її й дивилася кудись у простір, далеко.

Надійшов Євген.

Вже заходило сонце, і він приплівся, змучений, а очі налиті якоюсь нелюдською силою. Сонце й те заходить, а його очі горіли.

— Сідай тут,— сказала йому мати.— У хаті все потрощено.

— Я все знайду, мамо. Все до цурочки. Хто грабував, своє принесе.

— Не роби цього, сину. Ти тут верховодиш, а тебе не бояться. Нам нічого не треба. Обійдемося, не таке пережили.

— Було б не втікати. Це вам за Йосипа,— сказав Євген. Помовчав і сказав ще: — Від кого було втікати?

— Від німців.

— Хіба я німець?

— Ти з німцями прийшов, сину.

І він не мав їй що сказати, сів на призьбі й розстебнув мундира.

По городі ходив вітер, стелючись їм до ніг. Збуялий город, вишні під тинном ховали їх. На селі було тихо. Село ніби вимерло. За кожним кущиком, за кожним деревом причаївся страх.

Роман зиркав на Євгена коротко, уривчасто, ніби на чужака, який прийшов, посидить та й піде собі, бо що йому тут робити? Євген це бачив, але йому тут було ліпше, ніж в управі. Він годувався в попа, а спав на нарах в управі.

— А наша Тодорка староста,— сказав.

Марія ворухнулася, ця новина підштовхнула її.

— А то нащо така напасть? І ти не міг її відмовити?

— Я вас визволяв. А її ляндрірт наставив.

— Боком їй вилізе... те старостування, той осадницький хутір.— І вона загойдала головою.

— А де Єндріховський? От з ким би мені хотілося зустрітись. Він нашого батька вбив.

Марія сиділа й мовчала.

Євген допитувався, як воно сталося з тим Єндріховським.

— А що тобі розказувати? Тебе ж засилали сюди, Йосип мені казав, я на коні тебе бачила.

— Тоді мене інше цікавило. А про Йосипа ви ліпше мовчіть. Мені ним очі випікають.

— Ти собі відкажуйся, а мене ніхто не приневолить.

Вони замовкли, і Роман слухав материне й братове мовчання.

— А ви пам'ятаєте, мамо, як Єндріховський висвячував каплицю? — спитався Євген, бо йому хотілося балакати з матір'ю, хотілося знати про Єндріховського. Він згадував про каплицю, яка стояла в Гаях. Коли її виклали, Єндріховський привіз ксьондза. Запріг батраків, і вони повезли ксьондза, і ксьондз їхав освячувати каплицю, кропив землю на всі чотири боки, щоб була святою, осадницькою, а жінка Єндріховського — Вітольда — гарцювала на коні, й у її руці висвистувала нагайка.

— Дався тобі взнаки той Єндриховський. Лихе око на себе ще лихіше знайде.

— Ви його прощаєте, мамо? І Вітольдї прощаєте?

— З тої каплички купа каміння,— відказала вона.

Євген чіплявся, щоб вона розказувала, що ж тут було без нього. І мати почала розказувати:

— Поляки ще не всі вивтікали, тільки, здається, управитель маєтку втік, наші, червоні, ще не вступили, а свої організувалися. Йосип їх організував. А верх узяв Федула. Він з нашим батьком хурманив. Удвох колоди возили. Пани добре йому допекли. Це правда. Тому Єндриховському на всю забудову ліс возив, а коли дійшло до платні, то ще пужалнів скурав. Настав час розплати. Єндриховський спровадив кудись свою жінку з дітьми, а сам переховувався. Батрак, наш, з нашого села, Бринда із своєю жінкою Феською його ховали. Федула із хлопцями підстерegli. Зв'язали Єндриховського, взяли на прив'яз і приволокли на майдан, як собаку. На майдані все й почалося... Монька без кожуха, голим пупом світить і б'є в барабан. П'яний. На горілку була монополія, не докупишся, а тепер нарobili самогону. Монька закалатав пляшку, п'є і всіх частує. Єндриховський стоїть зв'язаний і на прив'язі. Що з ним будуть робити? Йосип сказав: замкнути Єндриховського в льох, щоб потім віддати владі, а Федула відвів його рукою. «Ми — самі суд!» Єндриховський стоїть, здоровило, скушує нижніми зубами кров з крутого вуса й хоч би повів бровою.

— Ти будеш говорити? — питає Федула і кулаком у морду.

Єндриховський покусав вуса, обсмоктав кров.

— Зв'язаним не буду! — сказав.

Його розв'язали, обступили щільно, хто з рушницею, хто з кием, хто з ціпом, стоять, щоб не втік.

— Не так, не так треба починати! — закричав Монька. Пробився із своїм барабаном у ту гущу. Барабан на землю перед осадником. Вийняв пляшку самогону, десь взялася й склянка. Налив: «Спочатку хай вип'є. Він крові нашої насмоктався, а ніколи з нами за столом не чаркував. Сідай за наш стіл, пане». І сам сів перед барабаном.

Це всім дуже сподобалося: «Нехай вип'є!» Федула взяв склянку горілки, став перед Єндриховським.

— Я теж з тобою не чаркував. Ну, будь здоров, стерво,— випив сам, закусив матерією, налив і підніс Єндриховському.

А той взяв склянку і каже:

— Спочатку питайте, що хочете. Потім я вип'ю.

— Волянюка ти застрілив? — крикнув Федула.

— Я. Шкода, що в його сина не влучив,— і показав повною склянкою на Йосипа, який стояв і мінився на лиці.

Федула відразу почав на Йосипа: «Дивися, хто твій вбивця, а ти панькатися з ним?» І Йосип накинувся на осадника:

— Хто з тобою ще був?

А той Єндриховський як заклятий:

— Цього я вам не скажу.

— Чому?

— Шляхетський гонор не дозволяє.

— Я чув, як викликали батька із стодоли. Я впізнав голоси! — закричав Йосип.

— Якщо впізнав, то нащо запитуєш? — відгукнувся Єндриховський, держачи повну склянку й краплі не проливаючи.

— Собака!

— Та що його допитувати?

— Ми й так його знаємо!

І не можна було добрати, хто вигукує, а хто мовчить. Усіх пойняла злість.

— Нехай п'є, й кінчаймо з ним!

Федула підняв угору рушницю — наколотий штик заблищав.

— Пий, пане, та й будемо прощатися.

А Єндриховський:

— Ах ти, гультаю, пахолок безправний, щоб я пив з тобою, лайдаком! — І плеснув горілкою Федулі в лице.— Малопольська свиня!

Тут і почалося. На нього накинулися, молотили, як снопа, місили ногами. Майдан став током. А потім потягли Єндриховського під шлюз. Вир ойкнув. Тоді почулося: «Втікає, втікає!» Єндриховський відлежався у воді, вплив на той берег та й кинувся втікати до лісу. Давай за ним. А мосту нема. Його зірвали, щоб поляки не мали як втікати. Заким перепливли річку, Єндриховський був у лісі. З того пересердя Монька підбував усіх, щоб йти і палити маєток. Але тут Йосип і Федула стали на за-

ваді. Люди розходилися. А Монька із своїм барабаном залишився біля річки. Сидів, пив самогон. Впала ніч; щоб йому було видко, підпалював самогон у склянці. Присвічував собі. Думали, що сам займеться і згорить. Не згорів.

Марія скінчила оповідати, посиділа й сказала:

— Таке робилося. Тепер ти прийшов. Може, ліпше буде?

— Хіба я винен? — спитався Євген.

— Не знаю, сину.— Її слова підхопив шурхіт вечора.

Темрява. Під солом'яною стріхою — три кострубаті тіні.

З вулиці, з узвозу, почулося рохкання. Хтось заганяв безрогу в двір. Загнав. Калатнув відром.

— Свахо. Маріє. Свахо,— почувся голос Антося.

Обізвався Євген.

— А де сваха? Мати де?

— Тут.

Антось поставив відро на порозі й, держачи підсвинка на мотузці, підтягнув його за причілок.

— Тебе, свахо, не було, так я взяв дещо на переховок. Ось підсвинок, на порозі відро з начинням. А більше я, їй-богу, нічого не брав.— І забожився ще раз: — Їй-богу!

Коли він це проказував, над селом розлігся гук:

— Федулу, впіймали Федулу!

Зашелестіли кущі, зашуміли дерева: над сільською тишею зводився, підіймаючи свою приспану голову, страх.

VII

Віта сиділа на веранді, й на її руці тинькав годинник. Вона прихилила руку до вуха: чула лоскотливий біг часу. Годинник на браслетці. «Швейцарський...» — сказав батько.

Вони переселилися на нову квартиру, і Віта ходила на курси з практики німецької мови.

Тут, де вони тепер живуть, — околиця Вишумська. Вулиця висаджена липами, каштанами й горіхами. Вона зовсім глуха; побілені дерева позросталися, підковою гнеться міський парк, що виходить у центр міста. На цій вулиці тільки з одного боку, за парком, — білі котеджі з червоними дахами в садках. Вони в'їхали в один з таких котеджів.

Йї тут все подобалося. Вона виросла в гуртожитках, де на одному поверсі хлоп'ячі кухня й туалет, а на другому — дівочі. З захопленням обдивлялася котедж: викладену кахлем, — карнизики у візерунках — синенький горошок, — кухню, де стояла чиста й широка плита, кухонний столик, шафки одна на одній, раковина, кран; горіхові, темного кольору меблі в кімнатах. У цьому котеджі все було гарне й доладне.

— Піднімися нагору, там відчинено, — сказав батько.

Вона ступила на сходи, взялася за перила, почула вишук своїх туфель і спинилась.

— Йди, йди, — мовив батько.

Вона підіймалася, а туфлі все стукотіли. Відчинила одні двері — стіл, шафи, набиті книгами. «Кабінет», — подумала. Відчинила другі — шафи на всю стіну, ліжко, високо застелене, на подушках покривало, коло ліжка тумбочка з нічником. Вона постояла на порозі. Йї самій чомусь було боязко заходити в спальню, і швидко почала спускатися вниз.

— Вже обдивилася? — спитав батько. — Там теж служби: ванна, туалет. Бачила?

— Бачила, — відказала вона.

— Тепер ми тут житимемо. Давай розпаковуватися, Віто.

Йїні речі — одяг, власне, все, що вони мали, не дуже пасувало цій обставі. В батька був єдиний костюм, той, що на ньому. А у Віти теж не було добра. Два літніх плаття, зимова сукня та пальто на осінь і на зиму: недавня студентка, ще не встигла заробити.

— Де буде твоя спальня? Де ти хочеш спати? — спитався батько.

— Внизу. Я коло кухні, ти коло кабінету.

— Твоя воля. Ти тут хазяйка. — Він казав це цілком серйозно, і вона подумала, який він у неї добрий.

Віта підбігла до нього й цмокнула його в праву щокую — і засоромилася, бо в них не було звички отак «лизатися», та й метнулася з жмутом власного манаття у свою спальню. Перш ніж повісити те своє добро, розп'явши його на плечиках у шафі, побачила себе в трельязі — пасмо волосся спадало на брову. Підморгнула сама собі, всміхнулася, забувши, хто вона й що вона. Йї не хотілося знати, хто володів і хто жив у цій резкоші.

Батько порався нагорі. Віта вийшла у вітальню, думаючи, що батькові простирадла придадуться тепер хіба

що на ганчірки. «Яка я дитина: дивувалась, чом батько не забирає, покидає меблю». Її очі пішли по стінах. Вона не дуже розумілася на малярстві, сприймала його просто як красу. Картини їй подобалися. Рами в позолоті. Особливо одна — дівчина в голубому. І вона дивилася на неї, ніби когось впізнавала.

Батько сходив згори, ступав у вітальню. Його обличчя спокійне і врівноважене, горішня губа трошки виступала наперед — знак задоволення, і в самій глибині його руденьких гудзикоподібних очей, з дна чоловічків просвічувалося теж задоволення, тихе, безгасне.

— Ти рада? — спитався він.

Вона кивнула йому головою.

— Але чие це?..

Він посміхнувся, сказав скоромовкою, що котедж збудував якийсь легіонер, галерчик чи пілсудчик. Вся вулиця була ними переповнена.

— Я так і знала: тут жив буржуй.

Христофор Ничипорович сказав:

— А опісля звільнення тут мешкав один гарний чоловік. Я бував у нього в гостях.

— Гарний?

— Авжеж. Він в евакуації, якщо, звичайно, не попав під бомбардування, то все чин чинарем. Але не будемо про це говорити.— І він поклав на свої губи палець. Горішня губа втягнулася.— А ці картини — все копії. Жодного оригіналу. Дівчина в голубому — Гальшка Матейка.

— А хто така Гальшка? Про неї можна говорити?

— Ти погано знаєш історію. Добре, я тобі розкажу. Про історію можна говорити.— Він наблизився до неї й поклав на її плече руку.— А може, я тобі колись потім розкажу, а ти зараз обдивишся садочок. Тут гарний садочок. Правда, доведеться дещо переробити. Ці соняшники, ця цибуля...

— Соняшники — це ж гарно.

— Японські яблуньки, американські клени, декоративні кущі, щеплені троянди і цибуля! Але коли ти так хочеш, нехай соняшник залишиться. Один, як екзотика степу. А цибулю виподемо.

Йому хотілося вивести її з будинку, показати садочок й, може, таки зараз повиривати цибулю й часник, перекопати грядки, але Віта втримала його. Вона вже хотіла йти, але ніби ненароком ще раз глянула на копію з

картини Матейка й не могла ступити з місця: Гальшка не пускала.

Батько вмів балакати. Коли зачинав про будь-що оповідь, вона в нього пливла, створювалося враження, що він скрізь побував, усе знає й ніби був учасником події, про яку насправді сам почув а чи вчитав. Завжди він додавав якийсь штрих й від себе, що підказувала фантазія: імпровізатор з хистом фантазера.

Не приймаючи руки з доньчиного плеча, розповідав про Гальшку — княжну Острозьку; як її викрадали із замка, як вона втікала, як потім посадили в кам'яну вежу. Ця оповідь була довга, присолоджена вигадками й емоціями оповідача, який любив легенду.

Копія з Матейкової Гальшки не була такою легендою. На її блідому, ледве випуклому чолі проступали сум і туга. Колір моря — безмежжя. Сум і туга були безмежні. Але вони не перекривили обличчя, не зробили його потворним, бо це вже не було б мистецтво. Блідо-голубі тіні були рухливі, наче повітря. Здавалося, що з дівочих кіс, з її брів безугавно сіється, лине блідо-голубе, невловимо сине, що воно розходитьсь, вповило землю і йому мало землі, знялося вгору, до неба. І її висока гола шия, і її груди дихають голубим. І її голубі очі дивляться у голубу вічність.

Потім він повів і показав їй садочок.

— Мені все тут подобається... Але скільки ми тут житимемо?

— Скільки нам вдасться, — відказав батько.

Віта дивилася на свій годинник, спостерігаючи, як рухається більша стрілочка, а маленька ніби стоїть. Більша — то її батько. Бігає, піклується. Менша — то вона.

Вони випололи з батьком цибулю, перекопали грядки. Батько щоранку поливав садочок. Вичистив басейн, який замулився. Він був веселий, і важко було подумати, що війна, жертви і смерть хвилюють його.

Він приніс купу ілюстрованих журналів, і вони вдвох з Вітою вибирали фасони для платтів. Віта побачила, що її батько тямиться в одязі, наче модна швея. Швею ж називав «модисткою», по-західняцькому. Йому подобався крій, вузький у талії й широкий, у кльош, по боках. І вона дала себе переконати, що саме так модно. Він любив широкі вирізи на грудях і короткі рукави. Подібні фасони рекламували кінозірки райху. А на Єві Браун

(Віта вперше побачила її в журналі) було закриті, строгі плаття.

— Вечірне,— сказав батько.— Таке ми теж тобі пошіємо.

Коли вони вийшли з майстерні «Кравецька приватна» (напис двома мовами), Віта запитала:

— Звідки в тебе стільки грошей: собі костюм, мені три плаття?

— Я ж референт голови управи...— відповів їй батько, роблячи свій голос таємничим, лукаво посміхнувся і взяв її під руку.

А вона подумала про гроші його ж словами: «Так треба».

На курсах Віта була першою. Володіла чималим словниковим запасом і добре знала граматику. Вчила донька лютеранського священника Гертруда. У Вишумську здавен була кірха. Тепер у ній правилося. Батько казав, що той лютеранський священник і його донька були за Польщі гітлерівськими шпигунами, а тому з Гертрудою треба бути обачною. Віту це інтригувало. Їй було приємно, що стара діва Гертруда вирізняла з-поміж інших її здібності. Вони зазнайомилися, і Гертруда приходила до неї в гості.

А батько квапив її, щоб вона вчилася наполегливо, обіцяв роботу. Вона хотіла знати, що це за робота. «Знайдеться, ти тільки вчись, щоб була мені як справжня німкеня».

Віта забавлялася годинником, як мала дівчинка. Саме такого, маленького, золотого, із золотою браслеткою, їй хотілося. Вона думала, що годинник відмірює її життя, і не могла не згадувати Волянюків. Це ж вони з батьком фактично продали їх, рятуючи себе. Згадуючи, Віта тільки доходила до того, що сталося, а що таки продали, чому — це запитання затиралося, не поставало перед нею у всій своїй голій гріховності. Не тому, що найменше зло неприпустиме, що гріх спокутують, що його змиває кара, ні, все простіше: так треба — батькове. І, вхопившись за батькову думку: хай Євген їх визволить, хотіла, щоб він таки визволив. Так виправдовувалася й була переконана, що Йосип колись збагне її.

На веранді з ранку й до вечора світило сонце. За склом у вазонах на кахельній долівці стояли високі пальми, фікуси й кактуси, на підвіконні квіти — від вишуканих, тепличних кримських чайних троянд до звичайної

гортензії, до непримхливого горошку. Віта сиділа за пристінком хмелю, зеленого, наче мур. Звідси було видно майже половину садочка — доріжку, яка описувалася навколо басейну, і доріжку під частоколом густої високої грабини. Грабиною обсаджено і затягнуто дряною сіткою всю садибу.

Тишу порушив довгий і різкий електродзвінок. Дзвонили з вулиці. У хвіртці вмонтовано чорну кнопку. Годинник показував, що Гертруді приходить ще рано. Хвіртка замкнена. Відклавши словника, пішла відчиняти. «Хто б це міг бути? А якщо батько завалився і це гестапо?.. В кінці садочка є запасний хід». Віта ступала повільно, обходячи котедж, боячись своїх кроків. За хвірткою стояла жінка.

Перш ніж встромити ключ, Віта спитала:

— Хто ви і що вам треба?

— Я своя. Не бійтеся мене. Впустіть. Я маю вам щось сказати. Я своя.

Вигляд цієї жінки, її сумна стурбованість переконали Віту, що жінка «своя». Віта повернула ключем і впустила її. Жінка глянула на неї добрими очима. Вона не спинилася, не зачекала, поки Віта зачинить хвіртку на ключ. Схиливши голову, подибала — не в котедж, а навколо нього, мовби знала ходи й виходи. Наздоганяючи її, Віта подумала: «А вона інтелігентна, мабуть, з міських учительок».

За рогом котеджу жінка обернулася, і вони стали лицем до лица. І жінка, дивлячись Віті у вічі, сказала:

— Заарештовано мого чоловіка. Я прошу з ним побачення.

— А при чім тут я? Я вас не знаю.

— Зате я знаю вашого батька. Я прошу вас переказати йому, що я приходила.

— Але хто ви? Я вас не знаю.

— Вам і не треба знати. Я переконалася, що ваш батько може влаштувати мені побачення. Так і скажіть йому. Все.

Наполегливість і викличність цієї жінки роздратували Віту.

— Чуєте? — сказала вона зухвало.

Віта дивилася їй в лице, пом'яте, морщинисте від надміру вживаних недавно парфумів, і вгамовувала в собі роздратування.

— Чуєте? — повторила жінка ще зухваліше, з притиском й пішла прямо на неї. Віта оступилася, даючи їй дорогу. І коли жінка пішла до виходу, знову опустивши голову, Віті стало шкода її і захотілося зробити щось добре, хороше.

— Зачекайте, — сказала вона. — Я зірву вам вишень. — Спочила з доріжки і стала рвати обома руками.

Жінка дійшла до хвіртки, думала, що ключ у хвіртці, але він був у Віті в кишені. Чекала. Віта підбігла з повною пригорщею вишень.

— Беріть, будь ласка.

— Не треба. Я знаю ці вишні. Ми тут жили. Випускайте мене.

Ягоди посипалися з Вітиної пригорщі на траву, заскакали по камені. Червоними від почавлених вишень пальцями Віта дістала ключ і випустила незнайому на вулицю.

Віта гнівно зачинила хвіртку. І, залишившись наодинці, визбирувала вишні й викидала за огорожу. Потім помила руки. Їй навіть стало приємно, що на окупованій землі залишилися люди, горді, певні в собі... Але чому: «Ми тут жили». Невже батько щось наплутав? Він же казав, що господарі евакуювалися. А може, обдурив її? А може, сам не знав? Але в неї не було, не могло бути сумніву щодо батька. Як би там не було і що б не сталося, вона поклала собі: коли закінчиться війна й не треба буде вести подвійне життя, неодмінно провідає цю жінку.

Гертруда прийшла секунда в секунду. В білому капелюшку, в закритому платті із зведеним комірцем, на рукавах білі манжети.

— А ви чимось стривожені? Хто вас налякав? — спитала німкеня: її пильне око вміло спостерігати. Ніби бавлячись, вона загойдала маленькою корзинкою, з якою прийшла. Такі кошички плетуть із червоного верболозу поліщуки.

— Від пані нічого не приховаєш. Я бігла вам відчиняти і збила ногу, — збрехала Віта. І додала: — А налякати тут нікому, все зачинено. Я наче та черниця.

Вони розмовляли по-німецьки. Гертруда слідкувала за кожним Вітиним словом, інколи зупиняла її й показувала, як треба тримати язик, як витягувати губи, щоб артикуляція була бездоганна. Темою їхніх розмов ставало те, що бачили довкола. Віта була переконана, що Гертруда знає про неї те, що понадруковував батько в

газеті, що їй хотілося б знати ще більше, а тому ухилилася розповідати про себе або повторювала вже відоме. Про що б не заходила мова, вони вишпиговували одна одну, але, здається, без користі, якщо не зважати на те, що Віта засвоювала чужу мову.

Нині вона старалася тримати себе впевненіше. Граючись гудзиком на грудях, навіть спиталася:

— А у вас, пані, є суджений?

Гертруда подумала й сказала:

— Мій суджений на фронті. Я не знаю, хто він, але він буде переможцем.

Віта почула це, і в її уяві промелькнув Йосип: її суджений теж на фронті.

— А ваш? — спиталася німкеня.

— Пані ж знає, як мене силоміць хотів засватати більшовик,— відказала вона.

Потім вони рвали вишні. За корзинку вишень німкеня подарувала кишенькового солдатського пісенника, продекламувавши не без пафосу відомий марш фашистських вояків.

Спровадивши Гертруду, вона зустріла посылну з кравецької, яка принесла плаття. Їх довелося приміряти. «Щоб не було найменшого ганджу»,— висловилася посылна.

За цими обновками їх зустрів батько. Віта зраділа його появі. Вона хотіла швидше спекатися посылної, але він був надто уважний до обновок, ніби від цього щось залежало, і впрошував її одягати плаття за платтям, виходити у вітальню. Вона двічі була на примірках, і плаття на ній сиділи бездоганно.

— Не знаю, як сказати, чи ти вписуєшся в ці плаття, чи плаття вписуються в твою поставу,— промовив манірно батько.— Ніякого дефекту.

— Ми шиемо без ганджу, по мірці,— вставила своє посылна й задоволена прицмокнула.

Батько розплатився з нею.

Віта не знала, з чого розпочати з ним розмову: він був голодний, ніби вовк, сказав, щоб швидше ставила на стіл, але їй здавалося, що прихід жінки дуже важливий, і вона вивела батька в садочок. Притишеним голосом передала, що чула.

Христофор Ничипорович відповів холодно:

— Про це можна б говорити в хаті.

— Ти знаєш її, цю жінку?

— Знаю. Стара провокаторка. Запам'ятай, нам до цього нема ніякого діла. І я забороняю тобі впускати до нас того, кого ти не знаєш.

— Але ж ти влаштуєш їй побачення?

— Я сказав: нам до цього нема ніякого діла.

І тоді Віта мовила йому те, що її мучило:

— Ця жінка сказала, що вона тут жила, а ти казав про евакуацію... Може, ти не знав, а чоловіка тієї жінки було залишено в підпіллі? Мені страшно тієї жінки.

Він не хотів її слухати.

— Не знав? Твій батько все знає. Це провокація! — не стримався, перекривив ту жінку, ніби зараз чув її голос: — Вони тут жили... Експропріатори експропріаторів! — кинув і рушив з місця.

Віта наздогнала його.

— Про кого ти так сказав? Чому, що ти робиш, що ти кажеш, мені так неясно?

— Сиди дома, Пострельонок. Нічого не бійся. Про тебе думаю я.

Він пообідав і пішов, а вона думала: хто він, її батько? І чула його мову: «Так треба».

Правдою тепер було одне — спогади. Коли вона згадувала Йосипа, то згадувала Ординці, школу, бо як не міркуй, а від правди не втечеш: це був початок чогось великого і справжнього, заради якого і росла, і вчилася. Там, у тому селі, в неї не раз прокидалося таке відчуття, ніби ступила на стежку, йде, і скільки трави обіч стежки, стільки у неї надій.

Де та стежка? Чи не так само стара-стара вдова згадує свої молоді літа, думалося.

А в пам'яті зринали школярі, її учні. Найбільше один, Андрійко. Стрижена голова і великі вуха. Йому було одинадцять років, а записався в перший клас. Син Стефанії, яка служила в панському маєтку. Він сидів на останній парті, як не пригинався, як не ховався, а його вуха стирчали.

Андрійко. А прізвище Тутейко. Білобровий, сором'язливий, а через те завжди рум'яноцварий, з опущеними очима. Сказав, як зветься, а прізвище мені підказали за нього: Тутейко. Так і записала, а потім з'ясувалося, що він не Тутейко, що його так прозвали, а справжнє прізвище Рільницький. Сирітка.

Походив з тиждень до школи та й перестав. Вона вже збиралася провідати його матір, коли ввечері у присмерку

щось зачовгало під її вікнами. Думала: Йосип. Чому ж не заходить? А воно човгало. Вийшла.

— Хто там?

— Я тутай, пані.

Стояв Рільницький. Коли він сказав своє «тутай», вона збагнула, звідки пішло Тутейко, в якому не було ніякої образи і яке засвідчувало, що хлопець просто тутешній.

— Чого не ходиш до школи?

Андрійко зам'явся. Стояв під хатою, на дворі, а кашкет у руках: скинув перед учителькою.

— І не піду,— сказав.

— Чого? Чому?

Не підняв очей і буркнув:

— Соромно.

Вона збагнула: звичайно, соромно, великий, а за одну парту з малими. Йй стало жаль Андрійка. Сама була сиротою. А вчитися йому хотілося. Він став приходити до неї по вечорах у хату. Вчився писати. Заснували вечірню школу, перейшов туди.

Про Андрійка говорено з Йосипом. Йосип оповідав, як Тутейко ріс. Без штанів, а вже за панськими гусьми. З фонду всеобуча хлопця одягли й озули. Його матері нарізано спочатку землю, а потім вона пішла в колгосп. А жила вона із сином у тому ж маєтку.

Пригадувалося Йосипове, що хлопця треба берегти, з таких і бувають люди.

Віта сиділа на веранді й думала: тоді було добре. Людині, певно, тільки тоді добре, коли вона відчуває свою потрібність. Тоді вона повноцінна. Тільки тоді хочеться жити. Там, у селі, де все перебудовувалося, вона була потрібна не лише Рільницькому. В селі було більше неписьменних, ніж письменних.

А що ж тепер робить Тутейко?

— Соромно,— чула хлоп'яче. В цьому слові був якийсь глибокий зміст...

Віта таки була певна в себе й у свого батька: війна, з вовками жити — по-вовчому й вिति.

VIII

Тодорка осідлала жеребця, гукнула, щоб Філик вирушав з грабками, не моняючись, поставила ногу в стреміно й вросла в сідло: зібралася їхати на село. Жеребець

ввігнувся під нею, запружинив на високих ногах — кіннь-верховик, а вона кохає його до плуга й до воза. Він любив ходити в сідлі, вигулював. Вона втримувала його, загнuzданого, за повід. Стиснула коліньми, підборами, тоді знов коліньми, відчуваючи, як по її ногах, по стегнах шалено пульсує кров, тече вгору, підіймає груди й вертається, струмує, розтікається по всьому тілу, споюючи живою млюстю. Стисла коня ногами, він відчув її тугу пружність і задер до неї голову.

— Вйо, Кумисику,— й попустила повід.

На подвір'я — верхи, на грудях новенький автомат з короткою ручкою — в'їхав Єндриховський. Він був у шапці-рогатувці з орлом, мундир без погонів. Осадив свою верхову.

— Дзінь добри,— привітався й приклав під козирок два пальці.

— Добридень, якщо не брешеш,— відказала Тодорка.

Він був такий самий, що і раніше, як завжди: червонолиций, статуристий, з маршальськими вусами.

— Заїхав подивитися на свою господарку,— сказав. Пустив свою кобилку й повагом, наче на параді, дав коло на подвір'ї, поводячи довкруг довгим і чіпким поглядом.

Тодорка чекала.

Той його погляд з Тодорки почався і на ній замкнувся.

— В добрі руки попала господарка. А я думав: у лайдацькі,— промовив.

— Приїхав відбирати?

— А віддаси?

— Спробуй!

Тодорка сиділа на коневі, як туча. Дві коси вививалися з-під хустки на плечі.

Огир відчув кобилку, вигнув шию, ось-ось зведеться на задні ноги із Тодоркою на хребті.

Єндриховський крутив вус і мовчав.

— Спробуй! — кинула Тодорка вдруге.

Гніда кобилка прищулила вуха, завертіла крупом, присідаючи й пол'ячуючись на місці, опускаючи хвоста, наче сучка.

— Присади свого звіра,— сказав Єндриховський.

З хати вийшов Філька. Побачив, упізнав Єндриховського. І солом'яний широкий бриль, і широка полотняна сорочка, і широкі білі штани затремтіли на ньому, ніби на вітрі.

— А ти чого стоїш? — прикрикнула на нього Тодорка. — Злякався? За грабки — й на поле. Вечері в'язати мем. Не забудь наробити перевесел.

— Чоловік? — спитався Єндриховський, смішно стрельнувши оком на Філіка.

— Не подобається? — перепитала його Тодорка, повила, пустила брову врозліт і ослабила повід.

Огир відчув полегкість, пішов вигулюючись і своїми губами гризонув кобилицю за шию. Ні Єндриховський, ні Тодорка не стямилися, коли це сталося. Вкушена кобилка присідала на задні ноги. Єндриховський стусонув її підборами, поставив на ноги.

— Як моя кобилиця, тьху! — сказав і плюнув Єндриховський і повторив: — Як моя кобилиця, — даючи характеристику Філікові. — Свіжиною не пахне, а вона ногами сукає, — і розсміявся.

Засміялася й Тодорка, зуби — гострі пилочки. І знову попустила свого Кумиса.

— Та присади його, звірюку!

— Чого приїхав?

Єндриховський побарився з відповіддю, ще раз охопив довгим і чіпким поглядом своє обійстя, не зачепившись на Філікові, який потягнув у сад з грабками, глянув на Тодорку й сказав:

— Якби було в руках твого хлопа-кобилки, відібрав би, а в тебе — ні. Й пробувати не збираюся. Іншим разом, добрим часом. А приїхав я, пані старосто, бо естем директор лігеншафту.

— Папір?

Єндриховський подав посвідчення. В ньому засвідчувалося, що районна управа призначила Єндриховського Казимира директором лігеншафту — державного господарства, яке базуватиметься на місці колишнього колгоспу і панського маєтку.

Тодорка віддала посвідчення й сказала:

— Поїхали.

Кумис йшов трошки попереду, і Єндриховський квапив свою кобилку.

— Але як же так, у нас колгосп розігнано? — спитала Тодорка, дивуючись з того лігеншафту.

— Все, як має бути, — обізвався Єндриховський. — Землі в масиві. А масив чий? Наш, осадницький. Мое — тепер твоє — не все увійшло. Маєш щастя. Врожай на пні. До пуття доводити треба. Хто з хлопів спроможний,

нехай своє збирає сам. Я не проти. Може, й відміряю. А Опанаси-Маркіяни що будуть робити? Хотіли колгосп, нехай мають лігеншафт. Моя база — старий маєток.

— Ти дивись який...

— Як бачиш.

Перекидаючись словами, не кваплячи одне одного, вони заговорили про контингенти, що їх здавати буде не дуже легко.

Звертаючи за могилками побитих німців над річку — так простіше добратися конем до маєтку, там і колгосп був,— Єндриховський сказав:

— А ти у моєму сідлі, пані старосто: жаль, я не встиг вивезти. Попрошу: в мою парафію — лігеншафт — свого носа не тикати. Я скоро буду в управі.

— Дуже мені треба,— відпекнулася Тодорка, пустила огира риссю й подумала, що з цим осадницьком, який вплив з-під шлюзу, буде непереливки.

В'їхавши в село, вона почула то на одному, то на другому кутку валування собак, десь бахнув постріл. Хижа пригнулася до кінської шиї, і кінь виніс її на майдан. Перед управою стояли поліцаї, обступивши Євгена.

Тодорка прив'язала Кумиса до стовпця і підійшла до них. Вона не знала, що ж скоїлося, а Євген, не на жарт сердитий, присадив її своїм налитим кров'ю поглядом: мовляв, мовчи і слухай. Розмовляли всі навперебій: Єндриховський, як вовцюган, із загоном шуцманів увійшов і засів у порожньому маєтку, поставив на брамі кулемет, виставив пости.

— Бобу їм! — кричав і лявся молодий Кос.

— Ша! Його прислали німці, як і нас,— вговтував Тур.

— Сам іде,— сказав Євген.

Всі оглянулися: на майдан у супроводі двох шуцманів спроквола йшов Єндриховський. Ступав розкарячкуватими, звиклими до коня ногами. Галіфе зсередини і на весь зад обшиті жовтим ремінням. Автомат на плечі, з лівого боку живота кобура, з правого — штик у піхві: озброєний бандит. Косив очима майдан, упізнавав, шукав те місце, де його били й не добили, місили й не замісили із землею. Осміхнувся у вуси. Дійшов до гурту — білий орел блиснув над його лобом.

— Впізнали? — спитався.— Що ж не вітаєте?

Шуцмани стояли по боках, не знаючи, чим це скінчиться.

— Не чекали? — кинув Єндриховський і високо підняв голову на короткій широкій шиї.

Наперед його вийшла Тодорка.

— А ти чого розкричався? — гукнула і, беззбройна, обеззброїла його.

— Ми з тобою, пані старосто, вже, здається, порозумілися, — підсік він її, мов сокирою. — Я гадаю: у нас із тобою претензій нема. А до них є. — І він кивнув на гурт.

Тодорка примовкла.

До неї підступив Євген.

— Ти що, бачилася з ним? — і шарпнув її за руку.

— А, тут комендант поліції, комендант самооборони пан Волянюк на псевдо Далекий, якщо не помиляюся, — сказав Єндриховський, наче тільки щойно побачив Євгена.

Поряд з Євгеном виступив Тур.

— По свою смерть прийшов? — жбурнув Євген в обличчя Єндриховському, розпалюючись.

— Ні, — відказав той. — Я естем директор лігеншафту, — і вичікував, яке це справить враження.

Тур набасився, блимнув на Євгена: «А що я казав?» Євген проковтнув пілюлю: лядвїрт зовсім з ним не рахується, хоча б сповістив про таку новину.

Єндриховський заклав руки за спину: відчув себе хаяїном.

— Закликаю до співпраці пана коменданта поліції, — почав він.

— Цього ніколи не буде! — крикнув Євген. — Ти вдерся вночі, як злодюга. Ми ще поговоримо, де треба. Анархістський розбій!.. Осадницька жилка не дає спати?!

— Ти що, хотів, щоб я тобі в рот заглядав? — сказав директор лігеншафту.

Обидва шуцмани переклали в руки зброю.

— Що ви, хлопці? — звернувся до них Єндриховський, не приймаючи своїх рук із-за спини. І до Євгена: — Прошу не когутувати. За наказом німецької влади я нині поверну собі майно, зліквідоване більшовиками. В совіцьких активістів і в підсовітників. Я стягну все, до останнього гудзичка і нині почну жнива. Хто був у колгоспі, всі на поле! Німецькій владі потрібен хліб! А для чого видано зброю вашій самообороні, пане Волянюк? Здобувати самостійну Україну? Га? Ми теж можемо поговорити, де треба. — Він промовляв з притиском, але не лаючись. — Хлопці, повісьте на дверях управи мое розпорядження!

Оминувши гурт, шуцмани по-військовому подалися виконувати наказ.

Єндриховський стояв, спостерігаючи, що всі їдять його поїдом. Йому було байдуже, що думає Тодорка чи поліцаї.

— Хлопи здадуть награване за більшовиків. Чуєте? І до роботи. Що? Не підуть? Колгоспний масив — лігеншафтський масив. У моїх руках. Поклоняться, голод — не тітка. В моєму розпорядженні, — тицьнув рукою на двері, де вже біліло оголошення, — сказано все! — Повернувся усім корпусом і повільно рушив з майдану.

Шуцмани наздоганяли його.

Євген пригнувся, мов рись. З яким би задоволенням він кинувся на Єндриховського, на його широку, наче піч, спину. Рвав би на шматки, кусав би. Не кинувся. З якою б насолодою розрядив йому в потилицю пістолет, до останнього набою. Не стріляв: був переможений.

Погиркалися — і треба розходитися, робити одну й ту ж роботу — обдирати село.

Групи шуцманів із списками рушили вулицями. Дорогу показували Тосик Спудза — осадничок-нечупара, якого ніхто не чіпав, і Федоська Бриндиха, яка з тим Тосиком сплуталася. Та хіба Єндриховський і сам не знав, до кого йти? В усіх, кого було за Радянської влади наділено коровами, кіньми, свиньми, забрано назад, та ще й з придачею.

А Євген з Туром викликали людей на майдан і квапили з контингентами. Люди збилися і не розходилися. Опанас і Маркіян, яким добре всипали шомполів отут, на майдані: активісти, казали, як ті жнива починати, коли шуцмани і коні, і корови назад забрали. Старий Кос — батько поліцай — дер чуприну: «Падуньку, розпра-перерозпра, туди й перетуди, була пара коників, як голубів. Розпарували. З ким у супрягу?»

Прийшли і Марія з Романом: у них забрано підсвинка. Сват, Антось, не поживився, так ті поцупили. А вона ж, Марія, з маєтківського, чи з осадницького, нічого не хотіла, нічого не взяла і Йосипові не дозволила.

Тодорка стояла, широко розставивши ноги, наче хлоп, дивилася з майдану туди, на огрідок: високі гостроверхі сосни, ще гостроверхіші ялиці, чорні крони буків, ще чорніші — дубів і сріблясті, осококові, заслоняли будівлі маєтку.

— Підсвинок,— кинула бридливо.— Мовчіть та йдіть додому, мамо. Не мульте хоч ви очей.

Марія подивилася на Тодорку — хижакувату, володаристу, на Євгеня — маленького, наче чабанка, що в нього вовк вівцю роздер на пасовиську. Не до підсвинка їм. Інше не поділили з Єндриховським. Може, своє життя? А Йосипа нема. Йосип і підсвинком не поступився б, бо він нізащо не служив би фашистам.

— На жана! — розкричався Тур, проганяючи усіх.

Марія забрала Романа. Йшли майданом, і вона думала про хліб і про людей. Люди насіяли, а хто їстиме? І чого її, дурну, понесло сюди? У Федулихи й кури забрали, але вона не пішла.

Як нахвалявся Єндриховський, так і було. На полі загув паровик, затарахкотіла молотарка — аж в село чути. День і ніч. Чахкає, пофиркує паровик, гонячи свою силу на солярці: широкий і довжелезний пас із великого колеса скажено й безугавно крутить маленьке колесо молотарки, якого й не видно у вихорі обертів, і — тільки саме миготіння — гуде і стукотить барабан; Маркіян пхає у горло розірвані снопи, в пилюзі його зовсім не видно, блисне зубами, й знову нема; снопи подаються прямо з підводи, під'їде віз — і готово: подає Опанас, здається, що сам лягає із снопом на вичовганий стіл. А під соломотрясами, під решетами — жінкам робота: Ганіська й Фрозина, в остюках, громадять граблями, і Марія тут, а Роман коло соломи, всі як у пеклі, а провіяне жито насипається в мішки, на вагу, на підводи — й тільки його бачили.

Люди пішли в поле: така пора — день рік годує. Та й вродило на колгоспній ниві, жито, пшениця — що той очерет. Віками шкіркована плужками, які вгризалися й не могли дати їй ради, піднята, перекинута десятилемішниками за трактором, земля, вироблена, мов на грядці, дивувала своєю щедрістю. Як на біду! А в тих, що позамишались «індусами», такого не було. Старий Кос — Кузьма, чи Кузька, як його прозивали в селі, гострив зуб на своїх три десятини, бо ввійшли у масив. Але дулі! І синок не допоміг, дарма що в поліції. Йому сільрада відміряла на горбах. Єндриховський і чути не хотів про Кузьчине право на кращу землю: «Совіти тобі намірили, їм подякуй!» — і вигнав його з поля.

Зате Антось був задоволений. Він поступав у колгосп, половина його землі в масиві. І Єндриховський віддав

йому, бо в Антося своє тягло. Правда, мусив возити з-під паровика контингенти на станцію. Але то — дурниця. А ще Антось міг правити з «індусів» спілку, бо їм на горбах наміряно з його поля. Правуватиметься, нехай в копи складуть!

Он як воно переплуталося і на що вийшло: Кузька бо-вся колгоспу, ніби вогню, стрічав німців, а вони піднесли йому фігу, а Антось подався в колгосп, і тепер йому чорт дітей колише.

Євген казав матері:

— Не йдьте до паровика, не смійте!

— А з чого ж ми з Ромцем житимемо? З твоєї люшні? — так на його автомат. — Та з неї тільки смертю годують. — І коли казала те, то все бачила його й того виродка Тура: стоять вони на майдані — ниці, куці, як на кульшах.

— Чи ж не ви, мамо, розповідаючи мені про того осадника, як його били, ще й жаліли його? — сказав він.

— Лежачого не б'ють, Женько.

— Камінчик у мій город?

— А в твій. Ви сильні під чужим крильцем. Тоді видаєте сушняк одні в одного з горла, викажете, доносите на самих себе. Від того страшного гріха до ще страшнішого — на розбій! Раз мати родила!.. А коли доходить, щоб самі за себе, — по куцах, як ті зайці!..

— Ви що хотіли, щоб я йому, осадницькові, тоді на майдані кулю в живіт?

— Ні, мені дуже хотілося заробляти в нього на жнивах, — відказала мати.

— Він з тичнею шуцманів! Та вони б перестріляли, підпалили б село! Так Україну не роблять, мамо!

— Всі ви до тієї України хилитесь, та вона, сердешна, від вас ухиляється.

Тодорка теж впрошувала матір, мовляв, якщо вже чужому кланятися, то ліпше б їй допомогти: земля за садом, уся вкупі.

— Наслужилася панам, а тепер служити доньці? Та щоб з мене в селі сміялися?..

— Як собі хочете, але щоб потім не нарікали.

Ніхто не знав, що платитиме Єндриховський, бо хоч і писав він у розпорядженнях, які скрізь повивішувано — на управі, на стовпах, — за десятий сніп, але в це не дуже вірили. Коли б дванадцятую долю дав.

Гуде машина, обмолочує жито, і хліборобські надії струшуються, наче полова, повні мішки — на станцію. І пішло, пішло... Зграбовану худобу на м'ясо: догоджає окупантам Єндриховський, вислужується. Молодняк повернуто назад — худе, нехай підпасеться.

А Тодорка роздала посвідчення на контингенти — по три центнери з гектара, роздає на городину, на м'ясо, на яйця, на вовну. І це ще не все, буде додатково!

Місцеві поліцаї й шуцмани гонять на стійку. І нищечком, поночі, пострілюють одні на одних, воюють, кому верховодити в селі.

Сиділа Волянючка із сином. Пізно вечеряли. А в присмерку до них зайшла Стефа. Нема маєтку — батрачка в лігеншафті.

— Сідай, Стефо, до нас.

— Та вам і самим їсти нічого. А що я вам принесла, — і пустила з-під поли курку. — Знаю, тітко Маріє, що у вас нічого нема. А в мене дві курки. Одну собі, другу вам. І не відмагайтеся. Ви для мене стільки зробили. От, я і думаю: нехай одна несе яечка для вашого Ромця, а друга — для мого Андрійка.

Курка пішла по хаті й сіла під лаву.

— І не відмагайтеся, бо дуже мене обидите, — ще раз сказала Стефа. — Дивіться, пішла і сіла, як у себе вдома. Вона смирна. Звикла ночувати під лавою, бо де у мене той курник. Ну, я пішла. На добраніч вам, тітко Маріє, і тобі Ромцю.

Марія перепиняла Стефу: чи боїться Єндриховського, що вступила до хати і вже біжить? Стефа махнула рукою.

Волянючка дякувала за курку. Потім проводжала Стефу, і вони про щось собі гомоніли.

Роман знався з Андрійком, хоч і товаришували не дуже.

Мати вернулася. Довечерювали черствий хліб з цибулею. А хто зараз вечеряє ліпше? Федулиха з донькою теж жують сушняк із цибулею. Стефа принесла курку, і вони раді. Доробилися. Кому війна, а кому мати рідна. Кому?..

За селом у полях ходить Парася — втекла із села. В розхристаній, роздертій сорочці. Чорні чашечки персів обвисли, ніби її ссе нечиста сила. Ноги роздулися. Руки сині. Розпатлалася. В білих, колись білих, як льон, косах з рівеньким проділем над білим лобом і на всю гар-

ну невеличку голову, таких колись вичесаних косах — ковтуни, наче будяки. На носі шкіра облуплена.

Її очі втратили проміння й принаду. З-під розчухмарених, колись рівних брів-стрілок вивертаються з орбіт посоловілі баньки, блимають більмами, ні на чому не сплячучись.

Парася збирає колосся.

Божевільна, здичавіла Парася.

Вона снує, як туман, долинами, з'являється на горбах. То мовчить, як той туман, що завис і не може розійтись, то вовком вие.

Ість жито, не витереблюючи з колоска, п'є воду із застоялих, смердючих калюж.

Ночує в полі, в яру. А прокинувшись, галалакає, погрожує кулаками сонцю і в отупінні б'ється лобом у землю: молитися.

Замордована на чужій роботі, на чужій службі, знеславлена насильником, божевільна дівка.

Гасає навколо села, вилазить на дерева і кукає.

Нею лякали дітей.

А вночі, було, в суботу, напроти неділі, Парася плела вінок. Поля втихли. Місячне сяйво залило доли й горби, і стерня стояла, наче голки. Парася сплела вінок із набраного колосся. Сміялася і танцювала на полях, подаючи руки місяцеві, а головою в житньому вінку силкувалася зачіплювати зорі. Вона водила танець з вечора й до півночі. З горба у діл. З долу на горб. І з півночі до ранку. Та все по стерні, що стояла, наче голки.

А вранці Парася заблукала до церкви. Ніхто не звертав уваги, що вона в житньому вінку, а вона всім показувала пальцем на свою голову, хвалилася.

Після церкви — сходка. Знову приїхав лядвїрт. Власне, він супроводжував по своїй окрузі вище гестапівське начальство, яке обдивлялося ліси, чи вони придатні для ловів. Сам Гітлер не проти пополювати в дрімучих, диких самосійних пущах. Для лядвїрта це була виняткова честь. Гітлер на полюванні в його районі! Зустріч християнина із самим богом, якщо вона могла б відбутися, не мала б такої ваги, як зустріч нациста з фюрером. У передчутті найкращих мрій про майбутнє лядвїрт вступив в Ордунці. Євген з Туром влаштували йому в Тодорки обід, думали поговорити про своє, підбити проти Єндріховського. Все було гаразд, поки сідали за стіл. Тодорка

розрізала буханець чорного житнього хліба. Німець узяв цілушку, понюхав і сховав у кишеню френча.

— Ви їсте такий хліб? — запитав, витягнувши шию.— Ви їсте такий хліб! — і затунав ногами. Не сів за стіл.

Його впрошували, не могли впросити.

Через той житній чорний свіжий хліб і сходка. Ляндвїрт стояв у парі з Єндриховським. Вийняв з кишені цілушку, показував її людям і казав:

— Такий хліб може їсти тільки німецький солдат! Тільки німецький солдат, який проливає кров в окопах! Усе жито здати! Ясно?! Ви маєте їсти картоплю! Саму картоплю і трішки ячмінного хліба! Млин зачинено. Де мелете? Де?

Єндриховський переказав, а тоді підказав ляндвїрту, що мелють на жорнах.

— Що таке жорна? Який ще ручний млин? Бити, бити і бити жорна! — Він потряс цілушкою, наче бомбою.

Парася сиділа на майдані, підібгавши ноги, вінок на голові. Щось, мабуть, блиснуло в її затуманеній свідомості. Вилупила баньки на Єндриховського. Встала, пішла на ляндвїрта. Страхітлива у своїй нелюдській подобі і грізна, як сама кара. Ніхто не знав, чого хоче і що буде робити. А вона занесла руку, мабуть, хотіла вчинити своє звичне — перехрестити ляндвїрта, як вона хрестила всіх, хто їй не подобався. Заалалакала — відганяла нечисту силу.

Не дійшла. Не перехрестила.

Єндриховський повільно дістав пістолет. Ляснув постріл. Парася хитнулася вперед, і раніше неї на землю впав з її голови житній вусатий вінок.

ІХ

Роман перескакував через перелази — пробирався до Федул. На траві стояла роса, і трава, посихлявшись, вкривала стежку. Він спинався на пальці, вистрибував, хитрував, але все одно зачепився за високу траву. Важкі холодні краплі роси впали йому на ноги; обпекли,— досвіток. Усе село сиве. Він застрибав швидше, зогріваючись. Йому стало тепло. А ще й було добре: йшов сказати Марійці, щоб вона не дуже збиралася на росу, допоможе йому вигнати товар за село і нехай вертається собі додому. На городі — робота. А її маті, як і його, мусять у маєток. Село ніяк не звикне до тієї гаркавої й шипля-

чої назви: лігеншафт. Усе по-своєму: маєток, фільварок. Роман сам придумав, щоб Марійка залишилася дома. Це спало йому на думку вчора, коли вони гнали товар, — па-суть удвох лігеншафтське, маєтківське. Марійка сказала, що вже пора б огірки вибрати, але ні в неї, ні в мамі нема часу, поприходять — вона від товару, мати з робо-ти — попадають і сплять. Марійка молодша від нього на рік. Роман обдумував: прийде і скаже, так, мовляв, і так, сам з товаром справлюся, тільки б вигнати його, бо ті вівці розлітаються, наче кози, а на пастівні сам дасть раду, нехай Марійка вибирає огірки, а коли треба буде гнати з роси, нехай перестріне його за селом; уявляв собі, як зрадіє Федулиха, а Марійка буде відмагатися, та вже мати скаже їй: «Чого ти, залишайся дома... Дякуємо тобі, хлопче. Колись вона за тебе попасе». А він відпо-вість: «То пусте... Як ми не помагатимемо самі собі, про-падемо, як ті руді миші, передують нас». Може, в нього не стане сил розкрити рота й відповісти так розумно, що нас передують, як рудих мишей, але «то пусте» він ви-мовить.

Роман через перелаз стрибнув у Федулишин город. Огірки жовтіли на сухій землі, визираючи з-під пальча-того листя. Він підморгнув їм і пішов швидше, закинув торбину на плече, щоб не хилиталася при боці.

Хата у Федул на високій підмурівці — пам'ятка від батька. Нова, але не доведена до пуття, знадвору не ви-гладжена, не побілена. Він трішки передихнув за хлів-цем. Тихо. Ніби сплять. Чи не рано прийшов? Кахикнув у кулак, ще дужче закинув торбину за плече, поправив на голові кашкета, кавуля в руці й не покрадьки — чого бо-ятися? — пішов через подвір'я. Високий поріг — перед очима.

А з хати якраз вибігла Марійка, зачавши ще в снігах високо, дзвіночком:

— Тю-тю-тю-тютінки...

Кури грабалися під порогом. Роман йшов і розігнав їх — со-ко-ко...

— Тю-тю-тю... — Марійка з череп'яною мисочкою ви-бігла на поріг, хотіла взяти щось там з мисочки у жменю й сипнути курям; побачила Романа: — Тю-т... — Язик спинився їй у роті, мисочка вислизнула з рук та й розби-лася. — Ой, що я наробила? Мамцю моя... — та й закри-лася руками.

— А то що там з тобою? — обізвалася з хати Федулиха.

Роман злякався, дременув з подвір'я на вулицю й подався, опустивши голову, не оглядаючись.

Він сам не розумів, що з ним сталося, чого втівав. Хотів зробити добро, а Марійка розбила мищину. Це ж мати їй штурханів дасть через нього.

Допхався під огрідок, ввійшов у браму і зеленою вуличкою, обсадженою сірими каштанами, дотягнув до другої брами, зачиненої. На її дашку — шуцман з кулеметом — шуліка в гнізді. Заспаний, завжди сердитий. Він підпустив Романа до брами, наморщився і, як завжди, запитав:

— А в твоїй торбі бомби нема?

— Бараболя й огірок, пане.

— Ти мені дивись! Он у сусідньому лігеншафті, розказують, теж таке лазило, як ти. Підсунуло міну — капут! Франек, перевірі!

Роман мусив показувати торбу Франекові, другому вартовому, який сидів за брамою. Франек був ніби добріший і казав:

— За бараболею ти товар погубиш. А чень ссеш корови на пасовиську, що такий пацаловатий?

Роман йшов до хлівів. Зелена вуличка розчухувалася удвобіч: ліворуч — до білої двоповерхової кам'яниці, праворуч — на господарське подвір'я. За деревами, за живоплотами самі тобі троянди, світять широкі вікна другого поверху і балкон — голий, відкритий, щоб добре проглядалася забудова та й парк. Ще недавно в кам'яниці був клуб і контора колгоспу. Тепер Єндриховський привіз свою родину. З покоїв хлипає сон. Єндриховські вночі пильнують, сплять над ранком. В огрідку з-над річки тягне солодким димком: шуцмани варять собі сніданок.

Коло корів — Федоська. Вона запопадлива, невтомна — сімнадцять корів видоює і каже, що їй у підмогу нікого не треба.

Роман стає під хлівом. Йому чути, як Федоська доїть корови. «Минька моя слічна», — примовляє. Ніколи не сердиться, не крикне на коровину. Федоська своїм голосом робить з хліва церкву.

«От Бринда, — думає Роман, але відразу згадує, як у Марійки випала з рук мищина й розбилася на порозі. — Треба ж...» Десь вона ось-ось надійде, Марійка.

Не хотілося Романові пасти маєткову худобу, щоб вона поскапувала. Тодорка закликала, щоб йшов до неї. У Тодорки що пасти — вигнав за садок, пильнуй, аби в сад не вскочило, бо в саду трава. Та й худоби в неї — корова, телиця й десяток овець. А тут — табун. Та мати відмовила: «Нащо та ласка?» А Роман згодився б. Хіба йому й без того не цвіркають в очі? Одні за Тодорку: «Староста!» Другі за Йосипа: «Совітюга!» А треті за Євгена: «Комендант!» Старі й хлопці на пасовиську. Одна Марійка не зачіпає його. А може, не зважається? Ні, в неї ім'я, як в його мами, — Марія...

Перед хлівом три бідони, в які Бриндиха зливає молоко. Потім вона крутить його на сепараторі, відділяє сметану від сироваточки. Вихилилася з хліва у підітканій спідниці, широке обличчя замузирене, корови хвостами нападали, але не зле.

— Ранній... — сказала, забачивши хлопця. — Не заспав ніні. Молодець. Щоб не бив мені корівок. Мені корівки всю правду скажуть... А пастушка де? — Її голос господарський.

Роман мовчки суне в хлів відв'язувати корови, випустити телиці й вівці. Худоба, зачувши його, стає неспокійною, але покірливо підставляє голови.

Марійка чекає на завороті подвір'я, спершись на палицю. Її голівка — маківка у білій хустці. Сама тонка, мізерна.

«Надавала їй мати штурханів за мищину чи ні?» — думає Роман, хоче побачити її очі — які вони? Припухлі — надавала. Але Марійка дивиться вбік, не хоче бачити ні його, ні Федоськи, і він не бачить її очей.

— А люшки! — не кричить, з притиском гримає Роман, висапуючись.

Марійка підіймає палицю, звертає товар у зелену вуличку.

Федоська помахує порожнім відром, виступає за хліви й наче наспівує:

— Ви ж добре пасіть. Щоб мені корови були як ті гори...

Розчиняється брама. Перед ведуть корови, за ними телиці, а вівці позаду. Марійка оббігає худобу, мчить під каштанами, забігає, щоб корови не попрямували в поле. Женуть за Татарку, під ліс, до озера.

Пилюга осіла за ніч. Худоба збиває її ратицями, але

не може збити: пилюга припала росою і на шляху зрідка видніють капки, наче після дощу.

Роман силкується заглянути Марійці в очі. Вони припухлі. Романові хочеться сказати їй щось тепле. Він закидає собі на плече кавулю, посмикує мотузку торбини, підправляє кашкета: не знає, що сказати, з якого боку підкотиться.

— Тобі влетіло? — питається врешті.

— А тобі що? — відказала Марійка й побігла за товаром, напудивши овець.

Роман теж підбіг. Тепер йому ніяково підступити до Марійки. Вона зійшла на одну обочину шляху, а він — на другу. Женуть худобу, похнюпившись. Роман вирішує: «Доженем до ставу, і я признаюся, чого приходив, нехай завертає собі додому й вибирає огірки». Кінчається огрідок, і він зважується перетнути шлях, підбігає до Марійки, щоб сказати те, що хотів.

— Чого ти причепився до мене? Пильную свій бік! — раптом каже вона йому.

— Марієчко...

Але вона не хоче слухати, перебігла через шлях і пішла його обочиною, понукуючи на худобу.

Роман спльовує, обіцяючи сам собі, що скаже їй всю правду за Татаркою, як би Марійка не сердилася.

Вже порівнялися із висушеним ставом за обваленою греблею, догнали до Татарки. Вершечок гори голий-білий спалахнув, запалав, ніби загорівся: сходило сонце. Там, угорі, було ясно, і чисте синє небо здавалося ще вищим. А біля підніжжя Татарки темно. Сивий спориш наче спінився від роси. Роман забіг наперед худоби, завертав її за гору — на пастівень. Гостинецький шлях пролягав далі, тягнувся через ліс, який підступав одним крилом аж до колишнього ставу. Хлопець чекав, поки надійде Марійка. Але, коли корови потяглися під лісовою посадкою за насипом, Марійка нагнала овець, а сама пішла в інший бік. По росяній мураві було видно її сліди, а ще збоку слід від кавулі, ніби губила за собою довгу, нескінченну нитку. Вона сіла на горбочку, схилилася, згорнулася в клубок.

«Не підійду до неї, раз вона така», — подумав Роман та й став собі насвистувати — фю-іть...

За Татаркою було ще темно — із західного боку. Не видно, щоб сонце спалахувало на вершині. Все погашене. Ніби велетенська, всеосяжна тінь виповзла з лісу, сто-

рожкого, темного, виборсалася з мочарів, із-за вільшаника, впливла з озера, яке проглядало за кущами, та й розляглася на всю долину, розпластавшись аж на самісіньку гору. Озеро не блищало. З нього тягнуло вогкістю і холодом. Повітря було рідке й мокре. Олив'яне, з реберчастими хвилями, які загусли й спинилися, озеро впливало у ліс. Романові й не видно його. А Марійці видно з горбочка.

Роман посвистував, а вона думала: «Викликає чортів».

«І дивитися не буду в її бік»,— думав він, насвистував ще дужче і збивав кавулею росу, що бризкала йому в обличчя.

На широкій долині по сонній траві розбрелася худоба. Спав ліс — дерева й птахи. Спало озеро. Все вляглося під Татаркою, і ніхто не міг його розбудити.

Марійка сиділа на горбочку й теж подрімувала. На її білих косах, гладеньких над лобом, на бровах, які виростили, але все ще не могли вирости й вирівнятися, осідала роса.

Хоч і зарікався Роман дивитися в її бік, але таки глянув через плече: «Та вона мов кам'яна баба... Певно, про батька думає! Коли мене, маленького, мати била, я втікав до тата, а коли тато били, втікав до матері. Завжди так буває...» Він перестав свистати і косити росу. Йому стало шкода Марійку: чорти мене наднесли в той час, коли вона затютюкала! Йому здалося, що розбилася не просто собі полив'яна мисочка, а щось більше, важливіше впало з Марійчиних рук. Що саме, не міг збагнути. «А тобі що?» — ніби почув він знову її слова, ніби вона знову гукнула на всю долину, і ті слова стояли в його вухах, як вітер. І Роман став думати про все на світі й про себе. «Треба думати про своє життя»,— казала мама. А в нього того життя — жменька! І за якусь хвилину, а може, й менше прошуміло в його голові: як мати вела його до школи, як він мив у потічку ноги, а їх наздоганяли Федула з Марійкою. Зігнувшись над потічком і не обертаючись, він почув голос Федули. Федула був у батька на похоронах. Марійка стала поруч нього над потічком, щоб і собі помити ноги.

Він мовчки відступився, даючи їй місце. Її не подивився на неї. Ще чого бракувало! А коли нагнувся над потоком, щоб знов крейдою терти ноги, побачив Марійку перед собою у воді, мов у дзеркалі. Її обличчя, відбившись,

стояло перед ним, дивилося із самого дна потоку, ясне й чисте, як сонце. А маленькі хвилі промивали його, щоб було ще ясніше й чистіше. Промивали їй голову, стрічки в косах і блузочку з вишитою пазухою й короткими рукавами. Такою вона запам'яталася йому. І він тоді до крові натер крейдою свої ноги, щоб були чисті... А потім було всяке.

А долиною пішов туман. То його не було, а то він наліг. Так завжди буває, коли за Татаркою над селом вже зійшло сонце, а тут ще темно. Вгорі повітря трохи прогрілося, а внизу холодне — стало туманом.

Роман покосував на Марійку. Її ноги в тумані, спина згорблена. Якби йому ще хоч раз побачити її так близько й так ясно, як бачив тоді, в потоці, наче в люстерці. Він тоді бачив Марійку, як образ. Її батько був тоді з нею. А в нього батька не було. Тепер і в неї нема батька. Тепер вони обоє сироти. Але як Марійці любити його? Чом Євген не заступився за Федуду?.. І Тодорка могла заступитися. Теж добра...

Він не помітив, коли Марійка звелася на ноги. Побачив: стоїть на горбку, над туманом, зняла білу хустину, розмахує обіруч. В одній руці хустина, в другій — палиця. А її ніг не видно. В тумані. І йому здається, що Марійка зовсім не стоїть на землі, що вона знеслася над землею, — дивне диво. І сяють її очі.

Кому вона махає хустиною й палицею? І чого сяють її очі?

Романові навіть стало страшно: а що, коли вона зараз зніметься і полетить у небо і він її більше ніколи не побачить? Підперся кавулею, стрибнув, не розганяючись. І побіг до неї, а вона миготіла перед ним, наче справді збиралася летіти.

А коли він вимчав на горбок, йому перехопило подих: сходило сонце. Тут його не було видно. А там, десь у самісінькому кінці озера, яке стояло в лісі, під самим берегом купалося сонце. Воно горіло, переливалося, зачервонило хвилю. І верболози, і дуби стояли в червоному блиску. І здавалося, що сонце, перекинувшись невидимо через Татарку, виходить із води, ніби не почувало на небі, а там, у воді, була його хата. Воно вийшло, вмивається, купається, щоб згодом піти собі на небо й світити світові.

Роман скинув кашкета й замахав ним.

Ліс, озеро. Татарка — тут жив бог. Не поганський Перун-громовеержець, волоокий ідол, створений для кари

й вічної влади над людиною, звіром, землею і небом. І не християнський — гарний, у золоті і шовках на стінах іконостасів, який, благословляючи, каже: «Кесареві кесареве, а богові боже». І не єврейський бог, захований за фіранками пурйохезу, погордливий, на чолі вибраного народу, щоб винищувати всіх іновірних. Тут не жив жоден з тих богів — поганський, християнський, єврейський чи найновітніший — фашистівський посідач нового порядку.

Жоден з цих богів не снів навколо.

Тут жив живий бог, ніким не вигаданий і, ніким не даний. Він не потрясав карами своїх біблій, не пророкував, як всі до нього, будучи плинними й невидними. Той бог проявляв себе матеріальною силою. Він пророкував себе сонцем. І проростав кожним деревом, кожною травницею. І шумів хвилями вод. І стояв доброю хмарою. Він нікому не заслоняв сонця, бо, якби заслонив, змізерніла б земля.

Марійка і Роман вітали його, не знаючи й не думаючи, що це бог. Вони були наївні, як і він. Стояли, махали руками. Їхні чисті душі були відкриті для добра й краси.

Світ народжувався для них уперше, і вони вперше приходили до нього, забувши про все. Про молитви, які вони вчили і які їх вчили зркатися.

Той бог — робота, звична, тяжка, яка не знає ні меж, ні втоми. Робота добра й краси — жито у полі, квітка у лузі, жайвір у небі. Той бог пророкував хліб, любов, волю і безсмертя. Вони були наївні, як і він. Їх полонив дух творення і краси.

Коли сонце зійшло, Роман начепив на голову кашкета, Марійка пов'язала хустину.

— Тебе мати била?

— Била.

— За ту мищину?

— Ага.

Роман колупнув кавулею землю й сказав:

— А ти знаєш, чого я приходив? То я ж приходив, щоб ти мені допомогла вигнати товар за село і йшла собі додому вибирати огірки.

— Правда? — перепитала вона. — Та я ще й зараз встигну. Я все казала мамі: мищина розбилася на щастя, а вона мені — штурхана. — Марійка підстрибнула, вхопила його за шию, поцілувала в лице й побігла.

Він стояв і кліпав очима.

— Я прийду... поможу гнати з роси, Романе.

І озеро, відлунюючи, відповіло Марійчиним голосом: «...Прийду...»

Її не стало, а Романові було так добре, ніби вона була з ним, тут.

І він, не сходячи з горбка, пустився навприсяжки, підспівуючи. Не співав — вигукував, викрикував, щоб його почули ліс, озеро, Татарка.

З Гостинецького шляху виїхали і звернули на пасти-вень вкриті зеленими брезентами грузовики. Багато. Вискакували солдати, а офіцер дивився на карту й белькотав якісь розпорядження. Німці покликали Романа, за-векали, розмахуючи руками: показували на мигах, щоб він забирався з худобою геть.

Роман не міг позганяти худобу докупі. Все порозлізалося. Він заціпив зуби. Важка кавуля відривала йому руку.

А німці-сапери, розбившись на групи, розійшлися попід лісом, постававши, наче шахматні фігури на шахівниці. Зацали копати — заміновувати долину.

Х

Тодорка дала підводу, і Євген з Туром вирушили із села. Наказ був нагальний — виїжджали вночі. Раптово прийшли у село, раптово й покидали його. Покрадьки, під покровом ночі. Вранці село прокинеться, а комендантури вже нема. Самі шуцмани і їхній доводця Казимир Єндріховський. Кос відмовився виїжджати навідріз. Євген спочатку думав забрати його силою.

— А тут хто буде, так і перетак вас! — злостився, думаючи, кого ще ляяти.

Тур блимнув, повів більмами.

— Давай, давай! — піддавав жару Євген. — Сип, Андроне.

І Андрон Кос, мастак, поет у лихослів'ї, як і його батько Кузька, застрочив, наче з кулемета:

— Та я їх, фіурерів, туди й перетуди... І вас, комендантів-підкомендантів, разом із ними...

Він запінився. Злоба вискакувала в нього спідлоба. Жовна ходили, як жорна. Обличчя перекошилося.

— Наказ? А я начхав на той наказ! Хіба я не знаю, чого вас закликають, у душу, в печінки, в селезінки, трах-перетрах! Знаю і скажу — бити євреїв. А тим часом тут те польське рило, кабан Єндріховський, щоб йому в'язи

поскручувало, що тут робитиме? Мовчите? Заціпило? А я знаю. Знаю і скажу. Він, осадницька морда, шкури здиратиме... Шкури!.. Ну і йдїть, хай за вами земля пропадає! Провідники! Наклав я на таких провідників! Немає того, щоб у ліс. У ліс, страхопуди нещасні. Я буду сам! Мені осюди ваш провід...

— Гїлляка за тобою плаче,— обїрвав його Тур.

Але Андрон Кос вжив таких відомих математичних висловів, що аж у вухах заклало.

— Бережи зброю,— радив Євген.— Пригодиться.

Андрон Кос подивився на нього, як на нікчому чи на покидька.

— Та за кого ви мене маєте, трясця-перетрясця? Зброї я ні перед ким не складу і нікому не віддам! — Держачи приставлену до ноги гвинтівку, погладжував її, ніби дитину, не перестаючи лаятись: — Окупантська сволота, репані морди фюрерів-провідників! Та щоб я, Кос, віддав свою зброю?! Та ви не побачите її, як своїх вух. На вогні з моїх рук не вирвете! Ідьте, пропадайте, а в мене своє діло!

Філька поганяв коней, сидючи на передку. Тур, зсунувшись, задерши ноги на передок, лежав, заклавши руки під голову, подрїмував а чи дивився на нічне небо. А Євген згадував оту сцену з Косом, як Кос рвучко закинув на плече гвинтівку й пішов з майдану, не подавши руки, не попрощавшись, як його висока постать, наче скелет, маячила в темряві, як він подався не на вулицю — на городи. І Євген думав про нього: природжений націоналіст, славний хлопець Андрон. Націоналіст із самісінького пуп'янка. Згадалось, що «із самісінького пуп'янка» не його власні слова — Йосипові. Це колись, коли він, Євген, навчаючись у Збаражї, приїжджав додому і вони сперечалися з Йосипом, то Йосип казав: «Звідки в тебе цей націоналізм? Де ти його набрався, як жаба мулу, як собака блїх? Інші з пуп'янка — з куркульського пуп'янка! Своя земля, свої коні,— така їх мати родила, куркульська мати. А ти... виродок!» Він сперечався з Йосипом, заперечував йому, що той мислить примітивно. «Своя земля, свої коні, своя держава...» Хїба в тому націоналізм? Його дух — вільність, рівність і непідлеглість! Йосип не давав йому спуску: вільність від чого? рівність з ким? непідлеглість від кого? Що за дурість думати про «державу»? Вона вже є, існує, і в нїй живе майже весь український народ. Творити ще якусь «державу» — це все одно, що

коваль коня куге, а жаба ногу підставляє. Приєднатись до тієї, що є, що існує. Вона комуністична. Народ її виборів. Йосип був переконаний у цьому. І він ставив питання руба: націоналізм чи комуна?

Євген вибрав націоналізм. Він хвалився, що сам ненавидить панство. Одного разу розповів Йосипові таку історію.

Після замаху на Перацького, перебуваючи на нелегальному становищі, він заїхав у Вишумськ. Йому довелося заночувати в родині полковника УГА Джури. Його провідником був один уніатський священик — людина дуже освічена й сильної волі, служив в австро-німецькій армії капеланом, звідав російський полон, вернувся. Він знав ціну життя, й з ним було приємно порозмовляти. Полковник без армії Джура — цілковита його протилежність. Йому спочатку впала в око зовнішня відмінність. Священик, хоч і немолодий, поголений, охайний. Джура — з великою чорною бородою, в якій не заплівся й один сивий волосок, дивиться вовком, пожадливо, заздрісно й голодненько. В нього будинок-вілла на два поверхи. Вступивши у цей панський будинок, проходячи через кухню й побачивши, як на тапчані, вкрившись лахом, хтось спить, він одразу насторожився, притишив ходу... «Нічого, нічого... Це кухарка», — сказав Джура.

У будинку було щонайменше п'ять кімнат. А Джура всього троє: він, дружина (вдова адвоката, Євген з'ясував це пізніше) і донька — крутолоба мавпа — від першого шлюбу. Його ввели у вітальню. Тьмаво горіла електрика. Стояв насервірований стіл. Крутолоба мавпа сиділа за роялем із піднятою кришкою. Він був голодний: насилу вив'язався від поліції, яка мало не натрапила на його слід, обдурив її, зіскочивши з поїзда в полі. Але його не квапилися запрошувати до столу. Крутолоба повернулась, крутнувшись на чорному стільці; викинувши свої гладкі руки, приготувалася, що він поцілує її руку. Стара бабуся, не встаючи з канапи, напівлежма, теж підводила свою суху, білу, ніби неживу руку, пильно стежачи, чью руку він цілуватиме першу: її чи доньки. Полковник поплескував його по плечу. «Наш герой — друг Далекий, — назвав по псевдо. Гладив свою бороду. — Мої жінки. Для них, для нас усіх — така честь», — і злегка підштовхнув Євгена. Жінки очікували, що він кинеється до їхніх рук, наче песя. А він ледве кивнув головою. Не підійшов, не поцілував руки ні крутолобій мавпі, ні її мамі.

Джура був спантеличений, шокований. Йому хотілося якось зам'яти це.

— Чи в Луцьку на цвинтарі є могила нашого генерала, тете?..— Назвав прізвище.— Чи там шанують лицарів?

— Не знаю,— кинув Євген.— І вашого генерала не знаю.

— Кому-кому, а вам належить пам'ятати лицарів визвольних змагань! — кинув з докором у вітальні, де на всю ширину сервірований стіл, рояль, килими і на стіні у мущі Тарас Шевченко — парадокс...

Він хвилинку мовчав, а Тарас Шевченко дивився на нього сумно-сумно. І Євген не зміг витримати того сумно-го, який раптом став грізним, обурливим, повним ненависті, погляду. Крутнувся, не сказав «на добраніч» і пішов.

— Пане, а я хотіла для вас зіграти вальса...— почув за своєю спиною присолоджений, нудотний голос крутолобої мавпи.

Зітхнула, вовтузячись під лахами, кухарка. Він почув і її, кухарчине:

— Кому що, а мені знов не заснути...

«Я пішов, щоб ніколи не зустрічатися з Джурою і його родиною».

І тепер, згадуючи минуле, перед Євгеном спливала давня зустріч з полковником-міщухом, лицарем адвокатою вдовиці; наплювати, що стара: загнеться й знову одружиться, а поки що довга борода для пристойності й рівноваги в літах; от якби здихатися старої, можна б одружитися на доньці, хоч занадто вже незугарна — крутолоба мавпа, руда мавпа. Наплювати... Євген відчував кожен порух серця Джури. Два-три його слова, за якими ховається впевненість: «Я полковник, а хто ви, юначе? Мені на все наплювати».

Гостинний жест — заходьте, а погляд вивідує: «Що я з того матиму?» — і пальці, поплескуючи по спині, мовби ведуть підрахунок майбутній готівці. На все інше наплювати! «Мої жінки»,— і погладжування бороди. «Не подобаються?» Роздратування, тупе, вперте, що не знає меж. «Мужик, селюк, свинота, а я — пан! Я! І наплювати тричі, всоте наплювати...» Короткі руки тремтять, з пальців вислизнула готівка, бо тільки б вона, готівка, а на все інше — наплювати!

Євген знав: Джура сидів, очікуючи, коли можна буде погріти руки. Бабуся-адвокатою, мабуть, вже загнулася; і Джура одружився на молодій, може, навіть на крутолобій мавпі, щоб не розтринькувалася господарочка.. Те-

пер той Джура комендант поліції у Вишумську. Уявляю собі, думав Євген, як він піднісся. Дався йому взнаки цей Джура. Такі, як він чи йому подібні, є скрізь. Це — відступники. В цьому Євген переконався на тому ж таки Джурі, який мав свою приватну юридичну контору. І все-таки він багато в чому не міг згоджуватися з Йосипом.

Суха передосіння земля не встигала прогрітися під сонцем, охолоджувалася з вечором. Ніч хукала на неї холодом. Але Євген не промерз. На здорову голову добре думалося, згадувалося, мріялося. Шпарко бігли коні. Поскрипував віз. І здавалося, що вони не їдуть шляхом, що їхні колеса постукують об зорі й що коні везуть їх по зорях.

Тур захріп. Що йому — різновидність Джури. Такий розстріляв би Андрона Коса. І Євген зловив себе на тому, що все, про що він думає, згадуючи минуле, Андрон Кос висловив лайкою.

А перед Євгеном, наставивши миршаві, мовби стесані, плечі, ніби загородився ними, куняв швагро Філик. Він ні разу не підняв батога, не ляснув: коні були сильніші за нього, стримував їх.

«З таким далеко не заїдеш»,— подумав про Філика, й хотілося встати з воза, йти самому. Але куди? Не встиг забігти додому, попрощатися з матір'ю. «Ви всі сильні під чужим крилом...» Може, тому й не забіг, щоб не чути зайвий раз. А чи доведеться йому ще зустрітися з Йосипом? «Доведеться, якщо Йосип не наклав головою, а чи я сам не накладу!» Хотілося б зустрітися, побалакати. Це бажання зараз у нього було справжнє й сильне, як у перші дні війни. Тоді все здавалося близьким. І він згадував, як перед похідною групою на Закарзонні виступав Степан Бандера: війна, і ми беремо владу в свої руки!.. Русявий, рідковоłosий, лобатий провідник ОУН, якого вони проголосили вождем. А насправді владу взяли німецькі фашисти. Коли дано було наказ: далі, на схід, і коли його викликав гауптман Еней, сказав йому, не криючись: «Хочу в своє село, почуваю до того обов'язок, друже». А як він його виконав? Заявився до того ж Енея — заступника коменданта крайової поліції, щоб визволити матір. Той, сухий, костистий, заглибившись у себе, ніби приховався, вислуховуючи його в своєму кабінеті. Ніби недобачав Євгена. «Один німець гнав цілий гурт»,— обірвав і не хотів більше слухати. Комусь телефонував, домагався, а на прощання кинув: «Погано ви виконуєте

свій обов'язок. А я, було, заперечував нашій есбе* настановляти Тура вашим заступником. А, мабуть, варто було вчинити навпаки». — «Я вас не розумію», — сказав йому. «Жаль. Один німець гнав цілий гурт, гнав через поля, через ліси, та що я вам маю розжовувати? Дуже жаль. Ідіть!»

Він був спаралізований тими словами. Але чи саме тільки тоді? Ні, той параліч почався далеко раніше, він відчув перший його приступ, коли переступив поріг батьківської хати. І зараз, їдучи полями, згадував знервованого, вкрадливого Енея — хижого звіра, загнаного в клітку, в самісінький куток, який не знав, у який бік йому кинутися. Бажане не справдилося. Він сидів, зодягнений у мундир гауптмана, наганяючи страх, позиркуючи у вікно, вслухаючись у гам міста. Його поривало туди. Не хотів балакати, хотів діяти і вимагав діяти — шаленство в мундирі гауптмана.

Раніше він здогадувався, а тепер знав, що Тура представлено до нього навечно. Аякже, в нього брат — комуніст.

Тур йому ніколи не подобався. Своєю тупістю і бездумністю. В одному Тур був неперевершений — в намаганні стати паном. Це ще прищепилося з дитинства. Захиталася віра, почали падати стовпи релігії — і Тур відразу все збагнув: попович, а не пішов по батьківських стопах. Йому пахло готівкою — різновидність Джури. А якщо готівки не буде, Тур перший вистрілить йому в лоб...

«Що легшого, як зараз зліквідувати Тура?»

А Тур спав собі, ні про що не здогадуючись.

Доїхали до польової криниці. Євген узяв Фільку за плече. Спинилися, щоб напитися води.

Тур теж встав. Позіхнув, розкарячившись. А потім пив воду, обіруч держачись за коване відро, яке стояло на цямрині.

«Взяти за ноги і головою в криницю». — Євген підійшов і дихав Турові в спину.

Але руки не піднялися. Дивився на журавля й думав: «Криниця серед полів, над шляхом... Де ще таке є? Яка смачна вода!»

Коли посідали на віз і коли Тур знову завалівся спати, Євген сказав:

* Есбе — бандерівська служба безпеки.

— Давай, Косте, я підмощу тобі під голову, щоб вище.

Тур звівся на лікоть, і Євген підмостив йому. Його рука ненароком лягла Турові на плече, і він відчув, як тій руці добре лежати. Сидіти, держачи отак руку, їхати і ні про що не думати.

Тур ворухнув плечем, скидаючи його руку.

— Ну й важка,— проспівав через ніс.— Прийми свою довбешку.

Євген прийняв руку, і йому стало холодно.

Філька сидів, не обертаючись. У лісі дерева заступили небо. Стало чорно. Їхалося й ніби не їхалося. Густа темрява наче загула на самотності, самотності й покинутості, чорно заглянула в очі, ввібрала їх у себе і налягла на плечі. Він спробував підняти руку, а рука не піднялася, спробував ворухнути ногою, а нога не ворухнулася. Затерп? Параліч душі й темрява зв'язали його тіло. Таким же знесиленим він почував себе після зустрічі з Єндриховським. А думка жила: чи довго так буде? Шкода, що Андрона нема зі мною...

Зафиркали коні, й він трусонув плечима, збуджуючись: темрява вже не так вибирала очі й не налягала на плечі.

Їхали у Вишумськ. Давно Євген не був у цьому місті. Втратив до нього цікавість, як до полковника Джури. А десь там жив Бровченко, Христофор Ничипорович,— референт бургомистра, в якого мати хотіла зарятуватися. Теж, мабуть, цяця. А його донька? Та він же танцював з нею, майже братовою на майдані. Але зовсім її не запам'ятав, тільки й всього — щось біле. Хіба що тільки біле.

Місто не світило вогнів. Ще не бачачи його перед собою, вони на возі відчували, що воно близько: коні зацокали по брукові й застукотіли колеса.

Тур прокинувся: трясло.

— А що? Вже приїхали?

Євген, вдивляючись поверх кінських грив, упізнавав передмістя.

Зачувши Турів голос, Філька, притримуючи коні, обернувся, звівшись на коліна:

— Може б, ви мене відпустили, хлопці?

— Ще трохи! Чого злякався? — буркнув Тур.

Але Євген, не чекаючи, поки коні спиняться, перекинув ноги через полудрабок і на ходу виплигнув з воза. Йшов поруч, дістаючи з-під полудрабка автомат. Тоді сказав:

— Розвертайся.

Філька потягнув віжками й миттю завернув коні. Тур висівся, коли коні завернули назад.

— З'їсть нас Єндріховський, хлопці.

— Не з'їсть. Чого ти боїшся? — відказав йому Тур.

А Євген мовчав. Сама згадка про Єндріховського ніби обценьками брала й душила його за горло, не давала дихати. Він засліплювався, бліднув, і все в ньому тремтіло.

Тур не втішив Фільку. І Філька, перш ніж потягнути за віжки й вїокнути на коней, глянув косувато на місто, яке сутеніло своїми чорними обрисами. Вїокнув на коней, хльоснув віжками, погнав, показавши трикутник своїх плечей.

XI

Опанасова й Маркіянова хати майже торкаються рогами. Кривобокі, з порозвалюваними коминами — старці-близнюки. Дим ніколи не стоїть над ними, а стелеться по солом'яних почорнілих дахах: обидві хати курять, туманіють і не можуть отуманіти — дивують сонце. Не край села, а бідняцькі. Село мовби здушило їх, виперши на пагорбок. І нема до них вулиці — стежка: вербовий плетений тин як упав, вивалившись на вулицю під вагою Опанаса й Маркіяна, які дивилися на червоних бійців, то його ніхто не підводив. Незагороджені, видні звідусюд. Упав тин, і впала жорстока любов до межі, яка ділить два городи твердим рубцем. І хоч висока Ганіська чи низька Фрозина не проти того, щоб хлюпнути одна одній під поріг якихось помий чи нагнати курку, потягнувши її прутом, але вже нема тієї лютої ненависті, тієї страшної, з десятиліття в десятиліття судової тяганини, яка, здавалося, могла закінчитися із смертю позивачів.

Ще ранок не продирається, а вони на ногах: бевкне рейка — мусять бути у лігеншафті.

Ганіська накинула на себе через голову спідницю, і та спідниця, шкарубка, з валу, зашебуршала, видзвонюючи на всю хату. Опанас відразу зсунувся з ліжка. Шерех жінчиної бляшаної спідниці для нього ніби годинник. Але він трохи бариться, чухмарячись, позиркуючи на Ганісьчину видублену спідницю, яка стримить на ній, мовби на тичці, не облягаючи стану, й береться за свої такі ж шкарубкі штани. А Ганісьчина голова вже у печі. Ганіська роздмухує присок. З сірниками сужужно. Попіл

задувається їй у ніс, в очі. Ні жарини нема. Вона косує на Опанаса, а він моняється із штанами. Втримай влітку той вогонь, коли робота горить, коли вступаєш у хату тільки для того, щоб передрімати. І їй хочеться, щоб скоріше була зима. Минув рік, друге літо, а війні не видно кінця-краю.

Опанас знає, чого Ганісьці треба, вибив об лаву люльку, набив, дістав кресало й викував вогню. Спочатку сам прикурив, пахкаючи, і віддав їй губку. Ганіська ткнула губку в солому, зачала дмухати, приплющивши очі, а потім стала розкаджувати рукою по хаті. Добре, що Опанас курить: якесь кресало та є у хаті. Це був той єдиний момент, коли не сердилася й не гримала на курія. А він закашлявся, посунув надвір. І вона знала: Фрозина проситиме в нього вогню, бо ж її Маркіян не курить і кресала в них нема. Вони вічно з тим вогнем на позичках. Але Ганіська не сердилася, їй стало навіть приємно, що Опанас поніс вогонь.

Варити не було що. У печі потріскував хмиз. Вона кинула в мишину картопель, щоб, сполоскавши, зварити їх у мундирах. Тепер життя дійшло до самісінького краю. Нема ні в що зодягнутися, нема чим і закропитися. Навіть ячмінників нема. Усе під мітлу загріб окупант. А що вже обносилися, обдерлися, то, мабуть, чорти в пеклі так не світять, грішним тілом. Доносить Опанас останню сорочку і тоді нехай підставляє живота Моньці під калатайло, щоб грав, як на барабані.

Полошучи картоплю, вона не згиналася, а ніби була зламана в попереку, і її сухі пальці торохкотіли. В до світній час, перед роботою, коли короткий сон хоч ненадовго приборкував утому виснаженого тіла, їй згадувалося, як жилося зовсім недавно. І те недавнє, коли з маєтку їм дали корову, коли Йосип Волянюк спочатку нарізав землі, а потім записав у колгосп, коли забулася пам'ять про межу, згадувалося, наче дивний сон. Хіба було, що її Опанас їхав у поле, правлячи кіньми, наче господар, а вона несла йому обід — господиня. Верещака сміявся: «Чекай-чекай, курчат осінь полічить...» Ніби знав той Верещака. Вернувся Єндриховський, вернулася Єндриховська — вернулося горе. Усе пропало. І хто найтяжче робив, а не крав готовеньке, як Бринда, тепер мусить найтяжче розплачуватися. Вже близько той день, коли підставляй, Опанасику, голого живота — барабана.

Думки і згадки сердили її. І коли вона несла зливки, щоб вихлюпнути з порога, то чула в своїх руках і ногах кожну кісточку, чула, як вони поскрипують, ніби ламаються. Сердилася на Опанаса, який пішов надвір і не вертається: заглянув до сусідів, править тари-бари, а зі слова сорочку не пошиєш; сердилася на саму себе, що нічого не може надбати, на увесь світ, який тягне, заповзявшись, з них усі жили. Не переступаючи через поріг, втримуючи пальцями картоплю, вихлюпнула зливки і вже хотіла гукнути Опанаса, але в ту ж мить почувала:

— Хазяйка...— Голос і слабкий, і незвичний.

Ганіська визирнула із сіней — за порогом стояв полонений. Босий, у галіфе й гімнастерці навіпуск, без ременя, простоволосий: чорна кучерява голова — чуб, наче з комина. І обличчя його чорне.

Вона злякалася, але спитала:

— Що вам?

Полонений підступив ближче. Вона бачила його збиті, порепані ноги, обличчя з широкими вилицями, малі й запалі очі — чорні. Він простигнув свою руку і відразу й опустив її.

— Хлеба...

Ганіська дивилася йому в рот: губи запали. Він лизнув їх язиком, наче на них сиділо оте слово «хлеба», і ковтував слину.

Вона уважно приглянулася до стежки, по боках і, впевнившись, що на кутку тихо, кивнула, щоб він зайшов у сіни. Коли він зайшов, зачинила двері й сказала:

— Хліба нема.

— Я голоден.

Не запрошуючи його в хату, залишивши в сінях, вона вернулася з мищиною холодної, але вареної картоплі, вчорашньої, для курей. Держала ту мищину під грудьми. Він здогадався, що хазяйка винесла картоплю йому, але соромився простягати руки.

— Задубіла, але нині я ще не зварила...

— Нічево... Нічево...— сказав він, простягнувши руку.

— А тепер іди. Іди,— повторила вона.— Я тебе нікому не видам.

— Карашо,— сказав він. Пішов і не зачинив дверей за собою.

Ганіська виглянула з сіней. За рогом, у суточках між своєю і сусідською хатою, почувала якусь мову. Її підвинуло туди: Опанас і Фрозина розмовляли з полоненим.

Фрозина теж давала йому картоплю, але свіжу, тепленьку, бо парувала.

— Спровадьте, швидше спровадьте його,— напівголосно зачала Ганіська.— Йй-богу, біди накличе...

Опанас мовчки, але недобре подивився на неї, вийняв кисет з тютюном і віддав полоненому.

Фрозина розказувала йому дорогу.

— Ліпше ми проведемо вас... Вам би у ліс...

На свій поріг вийшов Маркіян, розігнувся і повів головою в один бік, у другий.

— Швендяють тут...— обізвалася до нього Ганіська.

— А розшвендялися,— сказав Маркіян.— Фрозини не бачила?

— Спроваджують там одного... Щоб хоч хто не набачив.

— Що з тобою: трусить, мов осикою? — засміявся Маркіян.— На нашому кутку глухо, ніби в безодні.

Ні Ганіська, ні Маркіян не зійшли з порога, щоб хоч подивитися, куди Фрозина й Опанас спроваджують полоненого. На вулиці, внизу торукнуло, і стежкою до їхніх хатів здіймалися піп і Сцем-допустем — виконавець, він же церковний староста. Вони звалилися наче сніг на голову. Паридуха чимчикував попереду, притримуючи під пахвою згорненого мішка. В полатаних штанях і обшарпаному куценькому піджачку, але в капелюсі й чоботях, він з кожним кроком задирав вище голову. Спинився коло перелазу, оступився і стояв, ніби семафор, простягнувши руку, даючи дорогу батьощі.

Отець Іов, згорблений і скулений, держачи перед собою мідного хреста, заніс ногу через перелаз. У чіпці-камилавці, плюшевій і витертій, у вилинялому підряснику — формений Івка, так його називали поза очі.

Ще одна його нога висіла в повітрі, друга була над перелазом, а він почав:

— Мір вам...

Підніс хреста вище голови, хрестив хрестом обійстя і все, що бачив перед собою. Постарілий, нужденний, зовсім не подібний на свого сінка Тура, тільки й того, що верткий. Одяг на ньому казав про бідність, борода і голос — про смиренність, а очі, приховані, втишені, видивлялися і виловлювали, що їм треба.

Ганіська побігла з порога під благословення. На ходу витирала об запаску руки, наче вони були в гною, перехрестилася.

— Батюшечко, благословіть мене,— і стала на стежці на коліна, низько нагнувши голову.

Отець Іов благословив її хрестом, дав поцілувати і хреста, і свою руку. Вона вхопила ту його руку, костисту й жиливу, цілувала, плачучи, не витираючи сліз.

— Спаси і помілуй нас...— шепотів піп.— Грешних.

Ці слова ще більше розжалобили Ганіську, і вона не могла встати з колін і не випускала батюшкової руки. Йй здавалося, що ось зараз впаде на голову небо і станеться правда. Але піп прошепотів знову:

— Твоєю крепостю і твоєю силою...— І легенько, майже непомітно став підводити її із землі.

— Добридень,— сказав, надійшовши, Паридуха.

Вона знала: піп і церковний староста їздять по селу, збирають, що хто дасть, на церкву.

— Що ж я вам дам? — скрикнула Ганіська, заломивши руки.

— По силі можливості своєї,— тихо і лагідно сказав отець Іов. Повторив: — По силі можливості своєї,— і позиркував на Маркіяна, який не сходив із свого порога.

— Що даси, те й даси, сцем-допустем...

Ганіська наставила одну руку ліктем, другою підперлася, думаючи.

— Курку, курочку вам дам, але ви не обезсудьте вже,— сказала, не рухаючись із місця.

Піп і церковний староста мовчали.

— Курочку... Двоє ще є. Одну собі, а другу богові. Більше, їй-богу, нічого нема.— Злякалася, що забожилася.— Нехай бог простить, але нічого нема. Ставки, переставки, а тут ще швендяють усякі. Он і зараз Опанас справджує якогось.

— Пленного,— чи то перепитав, чи то ствердив піп.

— Лови, сцем-допустем, курку,— обірвав ту мову Паридуха і висмикнув з-під пахви порожнього мішка.

Ганіська кликала двоє курей, і Паридуха допоміг їй упіймати одну за хвіст. Курка не встигла квокнути, опинилася в мішку.

Отець Іов відразу спрямував свої стопи на сусіднє подвір'я.

Маркіян, стоячи на порозі, скинув картуза і казав:

— Фрозини нема, але зараз буде... зараз буде...

Вони надійшли — Опанас і Фрозина. Опанас покурював люльку. Побачив попа і не ховав люльки, не виймав

з рота. Фрозина не підбігла під благословення. Вискочила на поріг, куценька, лиха, загородила собою високого Маркіяна.

— Ще вода не освятилася, а ви вже ходите? — кинула попові під ноги й перепинила його.

А Ганіська ганила Опанаса, що він курить: розпустив смердюку.

— По силі можливості своєї,— проказував звичне, мовби старець, отець Іов.

— Ми не татари, сцем-допустем...

Фрозина стояла, а наче розсілася на порозі.

— Нема. У нас нічого нема! — крикнула. Хотіла загнати у сніи Маркіяна, але він не вступався з порога. Вскочила сама й зачинила за собою двері.

Паридуха підкинув на плечі мішок з куркою і взяв отця Іова за лікоть. Церковний староста не дивувався, що їх отак зустрічають. Село обідране, злиденне. Хіба не він казав, щоб з тим «подаєнієм» не дуже квапитися? Тут треба з розумом. Нехай би пізньої осені, коли до лігеншафту не дуже гонитимуть, але батюшці давай перед кропилом, і кропилом він ще своє візьме.

Фрозина замкнулася в хаті, а піп не забирався, і Паридуха, взявши його за лікоть, відчував, що той лікоть неповороткий.

— Хіба дам горець картоплі, батюшко? — сказав з порога Маркіян.

— Можна й картопельку,— відповів отець Іов, смикнув ліктем і звернувся до Паридухи: — Давай мішечок.

— Курка ж, сцем-допустем.

— Давай, я курку подержу.

Ганіська стояла й уважно слухала, сварячись на Опанаса:

— Стоїш, розпихтівся: паровик!..

Отець Іов держав у лівій руці хреста, в правій — курку.

— Негоже, негоже курити,— казав, хитаючи головою.

ХІІ

Христофор Ничипорович Бровченко вийшов з дому і прямував парком у центр міста. Старий, з дворянських часів (первісна назва — дворянський сад), парк поріс по всьому косогору. На його темних алеях — під підшовами порипування піску, а згори щебетання пташок —

набиралося сил і зваги. Христофор Ничипорович вважав, що в нього поетична натура, але не міг захоплюватися красою дерев, хоч навряд чи хто міг перебалакати його про буйноцвіття фарб, тонів і напівтонів пейзажу — сонячної музики. Ступаючи алеями, викидаючи наперед себе палицею — гуцульським топірцем, він був переконаний, що найбільшої краси сповнений не хто інший, як його власна персона. А втім, парк, як, між іншим, художні полотна чи квартира з каналізацією, збуджував у його свідомості запитання: «Ким би я міг бути за часів дворянського саду?» На його повних губах з'являлася по-смішка. Сам розумів безглуздя цього запитання, але що не прийде на свіжу голову, коли вже все обдумане й залишається, нарешті, тільки одне — жити. Його мати була наймичка, селянська дівка, придбала, прижила сінка з жандармським полковником — сином дідича. І він любив казати: «Я походжу з фата моргана». Лакейчук, лакиза, бо виховувався у дворі, де і вхопив початки грамоти, трохи вчився в гімназії — байстрюк, але жандармського полковника. У роки громадянської війни демонстрував із гімназистами на боці більшовиків, малоліток, вступив у Червону гвардію, був барабанщиком — і йому скрізь відкрилися двері. Мати переховувала свого жандармського полковника, і їх вислали кудись обох. Він відмовився від матері і від батька й ніколи не цікавився, що з ними й де вони. Підучившись, одружився на своїй викладачці — курсистці, сентиментальній, з палкою уявою, яка бачила в ньому талант. Природа була щедра до нього. Він і співав, і малював, і писав вірші. Щоб розвинути в ньому той талант, жінка-фантазерка — не без впливу народовольницьких ідей минулого століття та й революцій — спонукнула його їхати в село на вчителювання.

Христофор Ничипорович йшов парком із задертою вгору горішньою губою. Як завжди, на цей раз його увагу привернуло одне дерево — акація на розвилці алей. Наблизився, зняв пальчатку й помацав стовбур акації.

«Колюча... Вміє захищатися», — сказав сам собі. Він порівнював її із собою. І коли рушив, самовпевнений, з піднесеною головою, то не зміг не спинитися — оглянувся на акацію, і його хода стала ще твердішою.

Бургомістр міста — підстаркуватий дідок із професорів — радився з Христофором Ничипоровичем з усіх питань озеленення, художнього обличчя Вишумська,

ї, кидаючи погляд на газони, Христофор Ничипорович ніби милувався справою своїх рук. Чіпкий на око, він в одну мить запам'ятовував, де і що треба підрізати, а де підсадити. А пам'ять у нього була виняткова. З його голови нічого не вивірювалося. Події, вчинки, факти — все групувалося, як в кодексі — законі прав і обов'язків.

Ратуша — міська управа — в центрі міста. На її шпильчій, ніби церковній, вежі лопотів фашистський прапор. Ще зовсім недавно лопотів і жовто-блакитний. А тризуба із свого лацкана Христофор Ничипорович не зняв.

Вибравшись з парку, перетнувши кілька вулиць, він виткнувся на головну — Гітлерштрассе — й повільно ступив до Гітлерплацу. Було рано, а в центрі міста стояв гомін. Звідти, звідки Христофор Ничипорович вийшов, гаму не було чути. Там все ніби причаїлося: район, очищений для адміністрації «нового порядку». Референт у справах культури знав, що то за гамір: він був ознайомлений з наказами й інструкціями, а тому не виявляв найменшого поквапу, хоч його цікавило, як саме відбудеться ця акція, як це виконуватиметься.

Він зупинився на хіднику навпроти ратуші. Гітлерплац заростав людьми. Широкий, підковоподібний, затиснутий попереду суцільними сірими будівлями, з широкою центральною вулицею, вимощеною плиткою-бруківкою — через усе місто, з двома вузькими вуличками, що витікали обіч ратуші, цей чималий майдан здавався тепер зовсім маленьким. На головній вулиці не було жодного руху. З її двох боків, попереду й позаду, на певній, мовби вимірній віддалі, Христофор Ничипорович це відзначив, стояли заглушені мотоцикли, і на них сиділи солдати, а поруч — собаки. Солдати в касках, на колясках кулемети, а собаки без повідків.

Христофора Ничипоровича зацікавили собаки. Вони непорушно лежали на брукові або покірно сиділи в солдатів на ногах у мотоколясках.

«Навчені,— подумав він, дивлячись на собачі гострі вуха, на стиснуті й підняті, зовсім не хижі морди, на спокійні, звиклі подрімувати очі й вигнуті пасемисті, з чорним відливом хребти.— Як есесівці, ні, муштрованіші».

А бічні, погано забруквані, брудні вулички вивалювали й вивалювали із себе людей. Людська повінь, густа, але не розпачлива, хоч і принижена, пливла на май-

дан. Матері чітко держали за руки дітей. А діти держалися ще й за спідниці. Молоді хлопці й дівчата намагалися йти обіч, розтягнувшись, наче заслон чи охорона. Чорняві, кароокі, з опущеними руками. Лиця потемнілі. Літні люди підтримували старих. Своїх батьків, родичів чи сусідів. А старі — жінки, які вже самі ледве пересувалися, діди, що зігнулися бородами до землі, — зібравши останні сили, горнули до себе малечу, як квочки курчат.

Люди заповнили майдан, виливалися на вулицю, де стояв Христофор Ничипорович. І йому стало трішки страшно їх, беззбройних, із клунками на плечах, з жовтими знаками на грудях і плечах. Він подався хідником, щоб обійти майдан і якось прорватися в ратушу. Постукуючи палицею, дістався до мотоциклістів, але не наблизився до них: собаки повернули в його бік голови. Пересік вулицю, постояв на тому боці.

Йому треба було перетнути бічну вуличку, по якій пливла людська повінь. І коли тільки наблизився, раптом почув команду, і повінь розірвалася, як ланцюг, один кінець потягнувся, а другий спинився, утворюючи живий коридор. Христофор Ничипорович пішов до ратуші. Під будівлею ратуші було вільно. Звично зеленів підстрижений, политий водою — бризки на листочках — живопліт. А за ним, перед колонадою, цвів газон. Теж политий. І витворений із квітів великий земляний годинник (за начерком референта по культурі) із великою і малою стрілками показував на циферблаті біг часу.

Він вигулькнув у середині колонади, заздальгідь знімаючи з правиці пальчатку, перекинувши палицю в ліву руку. Тут стояли військові й чиновники міської управи. Він знав їх усіх. Вони стояли, наче на трибуні, приймаючи парад. Його рука потяглася до фетрового сірого капелюха, підняла його. Вклонився усім, чемно здійнявши капелюха, перекинувши його в ліву руку, яка вже держала палицю, портфеля й пальчатку. Ручкався з усіма, першим наставляючи свою руку, кланявся кожному зосібно, ставлячи докупи ноги. Дуже хотів подержати в своїй правиці руку шефа гестапо, але той навіть не повернувся в його бік, дивився на майдан. Спинився коло нього, почекав, вичекав і, коли той надумав дати якусь вказівку начальнику слідчого відділу Густаву Вагнерові, таки поручкався з ним. Начальник гестапо, правда, не скинув рукавицю. Зате з Густавом Вагнером ручкався

довго, м'яко потрясаючи йому руку. Й тільки після цього неквапливо посадив капелюха на свою голову.

Майдан був забитий.

І що Христофор Ничипорович довше дивився на нього, на силу-силенну людей, то йому все більше й більше почало здаватися, що тисячі облич починають зливатися в одне, велике, і тисячі плечей врастають в одне, і теж — велике.

Він стояв під склепінням колонади, серед триумфаторів. «Це не влізло б ні в яку картину, — міркував собі. — Що там Помпея?..»

Він не висувався наперед, стримуючи своє зацікавлення. Стояв позаду. В сірому, вільного крою костюмі, в блискучих жовтих туфлях, з галстучком. Сірий капелюх з заломленими крисами надавав не тільки обличчю, змертво-холодному, непроглядному, а й усій його поставі строгості, під якою, наче чуб під капелюхом, прилягла волосата самовпевненість. Був спостерігачем. Вважав, що не має найменшого стосунку до того, що діється на майдані. Хто посміє звинуватити його в тій небаченій бойні? Він не причетний.

«А втім, вони цього заслужили. Все було в їхніх руках! — міркував не без зловтіхи. — Гітлер виведе їх звідси, як Мойсей з Єгипту». Він, що не вірив ні в бога, ні в чорта, вже з ненавистю пантрував за приреченими, що збилися на майдані навколо однієї людини, поважної у літах, у своїй гарній і мужній старості. Не зігнутий, не згорблений. Сивоволосий. З довгою розчесаною бородою. З цього діда й починала перед очима Христофора Ничипоровича ліпитися індивідуальна постать цього натовпу, цієї юрби. І вже у нього не його досвідчені під гущею брів очі, а великі, чисті, наївні дитячі, сповнені подиву й задуми. Такі дитячі, як у тієї дитини, що сп'ялася на ноги, зробила перший крок, впала й забилася. Гіркота, жаль, сум, подив, незбагненність, але над цим горем одвічне, яке підіймає із землі: що ж буде?

Помах руки в рукавиці шефа гестапо — наказ. Затріскотіли мотоцикли. Вовкодави ще вище попідіймали вуха. Колихнулося, рушило — євреї пішли в гетто.

Христофор Ничипорович, ні до кого не звертаючись, але так, щоб усі чули під колонадою, сказав:

— Буде робота...

Ще з майдану не всі вийшли, розтягнувшись довгою вулицею, ще походжали єврейські поліцейські, підганя-

ючи рештки юрми, спроваджуючи її, наче на парад, кваплячи, а по хідниках розтягнулася розстрільною допоміжна поліція в однакових одностроях — зеленуватих галіфе й такого ж кольору бахматистих, із нашитими кишенями френчах. До клумби підкотив «оппель». Шеф гестапо, високий, на цілу голову вищий за всіх під колонадою, і мовчазний, як стіна, звернув голову набік, подивився через плече, мовляв, а ви чого тут стовбичите, й ступив до машини, в якій на задньому сидінні сиділа, висунувши голову у вікно, очікуючи його, вівчарка. Христофор Ничипорович затямлював: «А він (шеф гестапо) розучився розмовляти. Ця людина розмовляє жестами й очима. І завжди знаєш, чого він хоче. От сила волі. Чи не приклад?» Військові, гестапівські й вищі поліцейські чини сипонули, мов горіхи, за ним, вистукуючи чобітьми по сходах. Христофор Ничипорович зібрався йти в свою канцелярію: так почався ще один день його життя, в якому йому завжди праглося бути нагорі, а не насподі.

«Бач, цілий рік їх не чіпали»,— думалося йому про євреїв. Сидів у своєму кабінеті, перепочиваючи. Думав про себе: «Ні, мене не погнати на заріз». Але його щось муляло. Чому опинився тут, у Вишумську? Заради Віти? Він погорів на плагиатстві, утікав від ганьби,— зовсім не романтична історія. І тут познайомився з службовцем Котовим, Петром Іллічем. Він відігнав цей спогад. Йому уявлялися непошкоджені на газонах листочки. Але вони раптом навели на думку: чи Віта не бачить у ньому якогось ганджу, чи не здогадується, хто він є насправді? Христофор Ничипорович знав свою доньку: якщо вона не розкусила його сьогодні, то може розкусити завтра. А завтра буде запізно. І він старався, щоб не запізнитися, хоч був дуже обережний. З тих пір, як Віта виросла, як він побачив її красу, йому здалося неймовірним, щоб та краса не зіграла йому на руку. Якби не було війни, він знайшов би ключик до Йосипа: депутат! Тепер це позаду. Віта, здається, опанувала німецькою так, як треба. Гертруда допомогла. Тепер Віта вчиться ще на друкарку. Він не міг влаштувати її на будь-яку роботу. Йому дуже хотілося дотягнутися до самого шефа гестапо. Кому-кому, а Христофорові Ничипоровичу відома сила таємної поліції. Він прислужився гестапо, але шеф не підпустив його до себе. Тепер вся надія на слідчого Густава Вагнера. З цим він на короткій нозі. Христофор Ничипо-

рович наводив на слід, а Вагнер брав. Не тільки чоловіка й жінку, в чиєму котеджі він живе.

Густав Вагнер повинен прийти до них додому й побачити Віту. Він мусить її побачити.

Христофор Ничипорович не встиг скалькулювати своїх передбачень. Робочий день почався. Нарада в бургомістра, і треба йти визначати реквізовані у євреїв цінності. Христофор Ничипорович думав, що це буде завтра, може, післязавтра, але німці поспішали: євреї з порога — майно собі в кишеню. Чи вони часом не бояться, що так квапляться? Здобич треба брати негайно. І він позаздрив німецькій точності.

Бричка вже чекала на Христофора Ничипоровича. Він заховав у бокову кишеню піджака список адрес, поліз за хустиною і спохопився: буде якась невдача — забув хустину. А все через Віту. З нею треба менше панькатися. Забута хустинка змушувала його думати, що донька хоче на роботу, уявляє себе підпільницею. Він думав, що вона нервує, згадує старе. Але він уміє її вговтувати. Хіба не вговтав, коли переймалася за Волянчуків? Стара Волянючка із синком живі. Він довідувався. Хіба не на його вийшло?.. Євген Волянчук заправляє по містечках. Може, він вже тут. Але ліпше з ним не здибатися.

Коні спинилися біля особнячка в темному завулку. По хіднику походжав Тур — вартував.

Христофор Ничипорович спрямувався до облупленого будиночка за тінистими каштанами. Його перепинив Тур. Показав йому документ. Тур дав ключа, швидко знайшовши його серед інших, які цілою в'язкою побрязкували у нього на руці.

В цьому будиночку жив старий, хворий на сухоти художник. Працюючи в Будинку народної творчості, Христофор Ничипорович знав його: Іщик-сухотний, чи просто сухотний. Скільки разів просив, щоб продав свої картини чи просто подарував Будинкові народної творчості, сухотний рішуче відмовлявся: «Мізерію напоказ? Стид! За кого ви мене маєте?..» А Христофор Ничипорович пам'ятав одну його картину — «Місячну ніч». Він побачив її випадково, зайшовши просити сухотного виставити свої роботи на виставці й заставши його якраз за викінченням цієї картини. Сухотний виставлятися не захотів.

Іржавий замок загарчав у дверях. Чи є хоч ця картина? Чи не потяг сухотний її у гетто? Мовчазні кутки ще не знелюдніли — чекали. І квіти на вікнах, у великих вазонах теж чекали. Він штовхнув палицею у бічні двері. Не спинився, пішов далі, знову штовхнув палицею у двері. Спальня? Що за чорт, невже він зробив майстерню в іншій кімнаті? А може, поховав картини? Дивився на старі, давно набуті речі й наморщився. Сухотний жив із мамою дуже бідно. Відкинув ногою фотель, що загороджував йому дорогу, стояв під дверима. Ткнув палицею, але двері не розчинилися. Вдарив ногою і опинився у кімнатці з верандою. Стіни були завішані картинами. Здебільшого акварелі. Пейзажні малюнки. Тонка робота олівцем. Було дещо й олією. Посередині стояв мольберт. Христофор Ничипорович метнув очі на стіни. Одна картина була завішена шторкою. Він підкрався, відхилив край шторки, — це була вона, ця сама картина. Його рука мовби опеclésя, опустилася, і шторка впала. Христофор Ничипорович таки розумівся на малярстві. Він пройшовся по кімнаті-майстерні, спинився, його очі вже не вивіряли, не прицінювались: розуміли, яке тут багатство. Ніс жадібно ловив запах фарб.

Він відчував: цей запах дере йому в горлі. Знав, що стоїть тут сам, що нікого нема. Розкинув руки, неначе хотів обняти все це, і палиця стала продовженням його правиці, але руки самі опустилися. Його кинуло в холод, у пропасницю. Його душила заздрість. Зробив стрибок, ніби когось наздоганяючи, оглянувся й з усією силою потягнув шторку, здер її. Була «Місячна ніч». Власне, була ніч і не було місяця. На березі моря стояла молода дівчина й дивилася, як місяць плив у морі, висвічуючи з води.

Тут його застукав Євген: зіркий Тур спостеріг Христофора Ничипоровича через вікно. Тур розумів злочинські натурн, бо сам злочин. Але таке він бачив уперше, і вигляд погромника навіть налякав — був до того страшний.

Євген став у дверях і спитав:

— Що за свинство?

Христофор Ничипорович застиг на місці, спійманий на гарячому. Але він і не повернувся на Євгенів голос. Обвів очима стіни. Поправив на голові капелюх, одночасно втерши рукою своє лице, і воно відразу переміни-

лося, стало іншим, нероздратованим і сп'янілим, кам'янисто-холодним, ніби взяв і натягнув на нього маску. І ніби присів, підпершись об палицю.

— А з ким, власне, маю честь? — і повів зимним поглядом. І його очі були ніби з льоду.

— З поліцаєм, як бачите.

Христофор Ничипорович на якусь мить завагався, втрачаючи ініціативу.

— З блюстителем порядку, пане Бровченко.

— Хто ви такий і звідки мене знаєте?

— Не хотів знати, а мушу, Євген Волянюк, — показав, спостерігаючи за обличчям Христофора Ничипоровича, що було незмінне. — В комендатуру! — Він поступився Турові, той вийшов на середину майстерні й цокнув закаблуками, готовий вести Бровченка.

— А, браток більшовика?! — кинув Євгенові в обличчя Христофор Ничипорович. — Ви знаєте, що я тут роблю? Знищую соцреалізм!

— А вас голими руками не візьмеш!

— Що ви тямите в мистецтві? — крикнув Христофор Ничипорович і вийшов з будинку ходюю людиною, яка виконала свій обов'язок.

Та все ж у нього було таке відчуття, наче йому плюнули в обличчя. Нахабно й зі всією жовчю. Він позеленів, а губи засмикалися й не могли стулитися. «Боронитися — плюватися самому! — підштовхували емоції, але розум перемагав: — Чи варто? Заводитись з бандерівським вилупком?» Йому не можна піддаватися найменшим емоціям. Але коли б відразу знав, з ким будеш мати справу. Тих поліцаїв стільки, хоч за собаки кидай. А молодший Волянюк — активний діяч оунівського підпілля. «Вас голими руками не візьмеш!..» А тебе хіба візьмеш? Хіба не пробували брати? Та сам Йосип, рідний браток, узяв би на зашморг. Не зміг. І Христофор Ничипорович щиро пожалкував, що органи безпеки не знешкодили Євгена. І сам він міг колись прикласти руки... Мало було часу, дуже мало було. Хоча б ще рік чи півроку, — Віта встигла б вийти заміж за Йосипа, тоді б і вона, зв'язавши свою долю, мусила б допомагати.

Ніщо прикре до вечора його не спіткало. Відібрав чимало картин для імперської власності і мав приємну несподіванку: зустрівся в ратуші з Вагнером і Джурою. Перекинулися кількома словами, і гестапівець-слідчий,

і комендант поліції погодилися завітати до нього додому. Їхали автомобілем полковника Джури.

Біля котеджу Бровченко поклав на свої губи палець: — Шановне панство, у моїй господі про службові речі — ша. Моя донька дуже хатня.

Джура переклав, і Вагнер, кивнувши головою, проказав:

— Люблю хатніх.

Віта зустріла їх зосереджено-спокійно. Розпучені коси спадали їй на оголені плечі. А очі — два повні відра під коромислами брів — хлюпали живою синявою.

Густав Вагнер, забачивши рояль, узяв Віту під руку.

— Я не вмію грати, пане.

— Ви вмієте по-німецьки?.. Хочете, я вам заграю?

XIII

Філик подрімував. Коні притомилися: не попасав їх. Згори бігли підтюпцем, а під гору приставали. Не близько до того Вишумська. А Філька втомився. Від довгої їзди, від довгого сидіння. А ще його мучили думки. Не багато їх у нього — дві-три. Він і не вмів, і не хотів думати. За нього завжди думали інші — тато, мама, Тодорка. На його ввігнутому всередину малому лобі — з-під козирка чубець-кутасик — ніколи не було задуми, важкої, повитої сумом і болем. Той ввігнутий його лоб прорізували над переніссям два рівці: не від думок — від невдоволення, бо морщив свого носика, такого собі жіночого, маминого носика, розширеного знизу, з ямочкою на самій пипочці. Дві-три думочки: дотарабанитися додому, розпрягти коней і самому попоїсти.

А проте одна думка — про Єндриховського — бурила його. Не міг думати — боявся. В двох рівцях над переніссям відразу виступала роса, скапуючи. І як ховав любов до Тодорки у пазуху, так і ховав за пазуху свою ненависть до Єндриховського, щоб приспати. Єндриховський не зганяв їх з хутора: пікся лігеншафтом. Торік, восени, засіяв усі поля, що було ввійшли у колгоспний масив. І коли Антось — Філиків батько — із старим Қосом прийшли до нього, щоб не чіпав їхніх полів, бо ж тепер не колгосп, Єндриховський дав лупня. А Тодорці казав смішком, що й до хутора його руки скоро дійдуть. Навесні лігеншафтський масив розрісся ще дужче. А що буде тепер?.. Філик звечора відвозив Євгена і Тура. Во-

ни гостювали — у селі храм. Торік він теж їх відвозив. І йому здавалося, що він весь час у якійсь дивній дорозі. Філік чув: Єндриховський перестрів Євгена на майдані й питає: «Майданчиком, селом захотілося поспацирувати?..» Чаркуючи, Тур на те казав: «Маємо і без вас роботу. Нічого не бійтеся!»

Але Філік боявся. Мабуть, побоювалася й Тодорка. І звідки було знати Філикові, що Єндриховський послав у засідку шуцманів? Але Євген з Туром поїхали, у Вишумськ не шляхом, через поле, — теж не промахи.

Він вертався Гостинецьким шляхом додому: Сонце вже пригрівало. Ні вивозу, щоб вивернутися, ні крутого спуску, щоб коні наполохалися. Філік позіхнув. Шлях висохлий, в'їжджений: не жарти — скільки тих контингентів перевозилося. А ще ж вимагають! Староста не староста — вози, здавай хліб, м'ясо, молоко! Перейшли на ячмінне. Воно, правдачки, про людське око. Жорна й ступи побито, але якось ведеться.

Філік позіхнув, і йому запахло житняком, чашкою молока з бамкою — піночкою, і приверзлося про мамутата, і про ступи-жорна... Нема жорен, але воно можна й обдерти, якщо добре схватися, ніби сказав Філикові його тато. І Філік попустив віжки: коні самі дорогу знають, зробив по роззявленому роті бу-бу-бу та й задрімнув.

Прокинувся на вибоїні. Глянув, а віжки на дишлові. Слава богу, що не в колесі, а то б коні подушив. Підібрав віжки, прив'язав їх собі до ноги й приліг: прокинутися б під самим хутором...

Як стала Тодорка старостою, Філік не просто любив її, як до того, як люблять м'яку і теплу перину, під якою мило й затишно, — молився на неї. Кожне слово — закон. Знав: тато і мама побоюються його Тодорки. Якою навропистою не була Мокрина, а дала Тодорка Антосеві під зад носак, і вона присіла, подарувала скрині й жеребця. А Антось навіть хвалився при людях: «Невісточка — що золотце. Буцнула ногою, що бугай рогом, а я цілував би її... Свої ми!» Мокрину тепер гризло інше, своє, з яким вона затаїлася. Що там багатство: скрині й жеребець? Хіба воно дісталось чужому, а не її одинакові Фільці? Що там навіть нерівня: він господарський син, а вона наймичка? Настав ворохобний світ. Хіба біля Тодорки і їм не легше? Має старий рацію, має... Але її гризло оте своє, їло поїдом: чому в них

немає дітей? Син — волоссячко на голові в матері, невістка — намітка. А коли є внуки, баба багата. Вона підкотилася до Антося, коли був у доброму настрої, спочивав у неділю, лежачи ницьма в траві, а Антось визвірився: «Накажеш мені за ноги невістку держати, чи що?!» — «То, може, мені до ворожки чи на боже? Чи не пороблено йому що?» — «Поможе це, як мертвому кадило, тільки страму наробиш! — розкричався Антось, підвівши голову, та й клюнув знову носом у траву.— Жеребця їй треба,— бутів.— А хто винен? Ти вродила шкапу, ти!» І вона більше не чіпала його, нищечком даючи на боже, ворожачи у зайшлих циганок.

Філька, здрімнувши на возі, не мав і гадки про подібне. Мати крилася про це говорити з ним: ніяково та й живуть вони з Тодоркою всього три роки.

Віжки прив'язано до ноги. Філик держався за полудрабок і спав. І снилося йому, що везе швагра Євгена й попенка Тура і ніяк не може довести, куди їм треба.

— Трррр...

Коні стали. Хтось витягнув з-під нього батога. Він прокинувся, не почувши, хто тпрукав, сказавши спрощення:

— А що, хлопці, приїхали?

Не встиг підняти голови — крикнуто:

— Та святі його, песю морду!

І його потягнуто батогом з ніг до голови. З голови і до ніг.

Зірвавсь — обшпарений, зачумлений, сховавши в долоні своє обличчя.

— За що, ой, за що ж?

То були шуцмани, хлопці Єндриховського. Він послав їх у засідку, а вони прогавили Євгена і Тура.

— Не знаєш, за що? Нащо возив бандерівців? Щоб не возив! Ми тобі, лайдак, на плечах дорігу випишемо.

І сміх, і гріх, а врятували його віжки, прив'язані до ноги. Вперіщений батожищем, Філька високо підскакував на возі, натягаючи віжки, а коли впав на віз, віжки попустились, і коні, скинувши головами, рвонули галопом.

— Вйо! — крикнув Філька, не вірячи, що втікає, що йому вдасться втекти.

— Стій! Стій! — закричали шуцмани.

Але Філик, припавши животом до воза, трясучись, ніби в гарячці, гнав кінями.

Тодорка несла воду й не могла збагнути, що ж сталося: коні ввігналися на подвір'я, поспинялися, а її Філика не видно. Вона підбігла до воза. Солома розтряслася. Філик зарився у солому, а віжки були прив'язані йому до ноги.

— А то що з тобою? — штурхнула його Тодорка, допомагаючи встати.

Він підняв голову — сині басамани покреслили його обличчя.

— А то хто тебе?

— Ой! — сказав Філик і звалився, наче мертвий.

Вона відв'язала віжки, а тоді взяла його за плечі, стягуючи з воза.

— Задрімнув я. А вони напали.

— Задрімнув? Так тобі й треба! — крикнула Тодорка, стягнувши з воза й поставивши його на ноги.

— Вони ще й стріляли по мені. Ти не чула?

— Хто?

— Шуцмани. А хто ж ще?

— Жаль, що не підстрелили, опудало, нещастя ти мое. Вмивайся!.. Задрімнув... — перекинула його і, дивлячись, як він, похитуючись, іде до відра, проказала сипко крізь зуби: — Починається, але я не Парася...

Філик став над відром.

— Злий, Тодорцю... Нагнутися не можу.

Вона ніби не чула, розпрягала коні. Розпрягла, нагнала їх у хлів, до повних жолобів. Хотіла зібрати упряж. Глянула на Філика, скособоченого, — підбита ворона, і він був їй чужіший чужаниці. І, може, вперше їй стало шкода його, саме такого безпомічного й нікчемного. Жаль і гнів до Філика, злоба і ненависть до Єндриховського і підсвідомий шал самозахисту, інстинкт своєї сили і волі, — все це перемішалось в її душі, черствій до болю, бо переболіла в малих дитячих літах. Не кажучи й слова, вона легко, ніби кухлик з водою, підняла повне відро і зливала Філикові на руки — своєю любов'ю і ненавист'ю. І вода була червона на сонці.

Потім винесла йому рушника. Напоїла молоком, яким він марив, а хліба й не вкусив, і послала грітися. На смуги, що розписали йому плечі й груди, не подивилася. Зібрала упряж, закотила під шопу воза. А він сидів, грівся, відтуляв пазуху, косячись на своє тіло.

Відбиратиме Єндриховський хутір чи ні? Більше року

не чіпав. Зважиться чи побоїться? — думала вона. За ним тепер сила. Батоги на Філикові — квіточки, а ягідки потім. Їхати в район! Але вона відразу відкинула цю думку. Ляндвірт пожаліє? Сама вернеться — привезе басамани від ляндвірта більші, як на Філикові. Їхати до Єндриховського, в маєток. Не чекати, а їхати самій!

Не знала, що говоритиме, які казатиме слова, — пішла в хату, переодягнулася, спускалася з ганку в чорній сукенці, червоної хустині, на руці нагайка — старостівська зброя.

Зважилася їхати, хай Кумис попоїсть. А Казимир Єндриховський сам до них на подвір'я. На тій же кобилі.

— Дзінь добри, пані старосто!

Тодорка звела докупи брови й різко наставила очі.

— Що ж ти не вітаєшся? Нежданий гість гірше татарина? — казав Єндриховський, перехоплюючись із сідла на землю. — А він, твій хлоп, чого сидить, скулившись і згорбившись?

— Я в тебе хочу спитатися! — кинула Тодорка, сходячи з порога.

— В мене?

— Твої ляшки обписали його, а ти ще й смієшся?

Єндриховський розставив ноги і взявся у боки.

— Вічна притичина пана з лайдаком — хіба я сміюся? Напій мою кобилу.

— Може, їй ще й вівса всипати? А? — сказала Тодорка, підступаючи до нього. — Чого приїхав? Ударив твій добрий час?!

Єндриховський стояв — ноги як крокви: мрукнув на хату, мрукнув на стодолу, на хліви й озвався:

— Ти про це? — напівшепотом. І відразу перейшов на повний голос: — Не хочеш напоїти — сам напою. А вівса не треба, пані старосто. — Він ніби нарочито відводив розмову про найголовніше, мовлене ще у свій перший приїзд: «Іншим разом, добрим часом...» І, перевалюючись то на одну ногу, то на другу, пішов до відра, побачив, що води в ньому обмаль, не вилив її на подвір'я, по-господарському зчідив у жолоб, загуркотів корбою криниці.

— Я знаю, ти й вівса сам набереш! — крикнула Тодорка, зумисне дратуючи його, щоб швидше вивідати, чого приїхав.

Філька сидів, назираючи то за Єндриховським, то за Тодоркою, і ховав очі в землю.

Єндриховський поставив кобилиці воду, підсвиснув їй, а тоді сказав:

— Правду кажеш, якщо буде треба, сам візьму.

Кобилка трохі смокнула і труснула мордою.

— Шарий ранет вродив? — спитався раптом Єндриховський.

— Або що?

— Я сам щепив, пані старосто. Нарви і дай, відвезу гостинця своїм дітям. Ти ж тут господиня, не я.

Вона завагалася.

— Я об'їжджав поле, — казав Єндриховський, дивлячись їй просто в обличчя. — Буду забирати осадницькі до лігеншафту. Ти долину не засіяла? — знав, чим її підігнати.

— Долина під ярину, — проказала Тодорка.

— Озимину пізно сіяти. Принеси яблук, і побалакаємо. Я пішов у хату, знаю, де двері. Та відішли свого хлопця, розсмердівся тут. За його стогоном яка балачка? — і перекинув автомат з шиї на плече, заклав руки за спину, пішов, важко налягаючи то на одну ногу, то на другу.

Філик зиркнув на його широкі плечі. Двері, а не плечі. Дивився на руки, сплетені в один кулак на спині, й сказав:

— Я собі піду, Тодорцю.

— Ляж у саду.

— Та я вже десь ляжу. Мені легше. І ти полегше з ним, Тодорцю...

Вона нарвала золотих ранет, які Єндриховський називав шарами і які твердо сиділи на гіллі. Нарвала антонівок, які зрідка позалишалися. Внесла цілий поділ у хату. З руки звисала нагайка, тягнулася за Тодоркою по землі.

Єндриховський сидів при столі. Автомат в кутку коло дверей.

— Куди їх тобі? — підтрясла яблуками в подолі.

Він подивився на її загничені на сонці коліна й сказав:

— Сип на стіл. Потім заберу.

Вона висипала яблука на стіл, а він притримував їх руками, щоб не розсипалися й не попадали.

— Викинь свою нагайку, — сказав.

Вона зняла її з руки й кинула в куток до його автомата.

Не сідаючи, він вийняв з кишені пляшку й поставив на стіл.

— Принеси чарки.

Вона вийшла у ванькир, винесла дві чарки і свою пляшку.

— Будемо пити, Тодорко?

— Наливай, якщо приніс.

Він вдарив своєю пляшкою у долоню, і корок вискочив. Налив в одну чарку, хотів лити в другу, але вона прийняла цю чарку й налила собі своєї, вийнявши застичку.

Посідали з двох кінців стола. Вона на ліжку, під подушками. Він на лаві, коло вікна. На столі перед ними — гора яблук. Цокнулися над тими яблуками, випили й поставили чарки.

Подивилися одне на одного. Ще по раз — він своєї, а вона своєї. Викинули, виставили на стіл перед собою лікті й мовчали.

Так і по третій.

— Ти що п'єш? — спитався він.

— Вгостити?

Він простягнув руку через увесь стіл. Узяв подану пляшку, налив собі.

— В мене казьонка. Дати?

— А в мене саморобна. Казьонки не хочу, — сказала вона й забрала в нього свою пляшку.

— Здоров'я!

— Пий...

— Вмієш робити! — сказав він і стукнув об стіл порожньою чаркою. — Ти п'єш і не кривишся.

— А чого мені кривитися? Подай-но свою казьонку. Я ще німецької не пила. Я казьонку рідко нюхала. Хіба в свекра на гостину, і то покрадьки.

Вони помінялися пляшками. Казьонка їй не сподобалася — бридкий шнапс.

Він узяв яблуко й вгризся у нього зубами. А вона не закушувала, чекала, що він казатиме. Він з'їв одне яблуко, взявся за друге.

— Шарі зелені. Бери антонівки.

— Я скучив за шарими.

Яблуко тріщало на його зубах.

— Візьми ножа, — сказала вона, подаючи його, довгого, зробленого з п'ятки коси, який не гнувся, з чорною ручкою.

— Я зубами,— сказав він і показав їй зуби.

Вона поклала ножа на край столу.

— Будеш забирати долину, чи всю землю, чи мене витуриш?

Він підняв на неї очі, перестав їсти яблуко, усміхнувся і сховав ту усмішку в яблуко — доїв його. Витер вуси.

— Ще вип'ємо?

— Я не хочу казьонки.

— А саморобну?

— Буду.

— Здоров'я!..

— Пий...

Він бачив, що вона не п'яніла. А йому хотілося, щоб випилася. Коли вона підіймала чарку, її очі спалахували чорним вогнем, а коли ставила порожню на стіл, чорний вогонь гаснув — бачила його на денці чарки.

Він не міг дочекатися, коли ж горілка запіє в її очах. Сказав, не дочекавшись:

— Я хочу тебе...— І не приймав очей, водянистих і теплих.

— А долину, всю землю, все-все? — спиталася вона й махнула круг себе рукою.

— Нині тільки тебе... Здоров'я!..

— Нині тільки мене? — проказала вона, обсмоктуючи те «нині». — А завтра?

— Я давно живу тільки одним днем. Я не знаю, яке те завтра буде. Я хочу тебе.

— То нащо п'єш? — Її очі горіли чорним вогнем і не переставали.— Спробуй?..— І вії були як іскри, що не гаснуть.

Він легко відставив повну чарку, легко піднявся, сам повний, і легко пішов до неї.

Ні він, ні вона не бачили, як Філик заглянув у вікно, сплигнув із карниза, вхопився за голову, але не знайшов нічого ліпшого, вивів Кумиса, впав на нього й подався в село — до своїх таґа-мами.

— Розкинь подушки. Повикладала.

Вона розкинула.

Він припав до неї. Тісно й боляче. І вона близько побачила його очі, які з сірих стали каламутними.

Коли він втомився, вона сказала:

— Не спи.— А її очі були край столу. Вона прилягла коло нього, гладила його по плечі. Він заплющив свої

очі, що запливли, наче в курчати. І коли вони запливли, вона взяла на краю стола ножа. Міцно вхопила його за плече і вгородила ножа. Єндриховський скинувся і став на ноги.

Вона не могла втікати. Звинувшись, кинулася йому під ноги, збила з ніг і підхопилася коло дверей. Йй зда-лося, що яблука горою на столі були червоні.

— Не впливеш! Це тобі не з-під шлюзу! — закричала, підняла табурет і гострим кінцем зачала бити його по голові — не дала звестися.

Впоралась і подумала: «В кутку автомат, а я, дурна, табуретом». І пішла до криниці вмиватися. Вмивалася прямо з жолоба. В самій сорочці закривавленій. Вми-лася. Ввійшла в хату. Скинула сорочку, кинула її на нього, мертвого. Одяглася в білу. Взяла з підвіконня гребінець.

Ступаючи на пальцях, вивинулася з хати, тихо зачи-нила двері. Тихо виступила в сіни. Тихо сіла на порозі ганку й зачала тихо чесати косу.

Затарабанив віз. На драбиняку в'їхали свекор із свекрухою. А за ними Філик охляп на коні.

Антось завертався на подвір'ї, а Мокрина заводила:

— Дивіться, яка свята та божа, в біленькому! — Ти-кала на Тодорку пальцем, держачись за драбину.— Ма-ло їй нашого багатства. Сина, єдину дитину, з розуму звела. З осадницьком злягалася. Змовилася з ним. Його лобуряки недаром нашого синочка скалічили. А я все переймаюся, чому в неї дітей нема. По ворожках бігаю, свічки матір божі ставлю. А як вони будуть, ті діти? Де вони візьмуться?.. Боже, люди, рятуйте нас!

Антось віжки на ручицю, зіскочив з драбиняка.

— Філько, виносьмо добро й щоб нашої ноги тут не було!

Філька сидів на коневі, не міг злізти.

— Зляглася і сидить у біленькому... А я діток, внуч-ків, чекаю... Бідна ти моя голівонько...

Тодорка не дочесала косу, приколола гребенем. Устала.

— Ви чого розкричалися? Може, за нього мені дити-ну зробиш?! — крикнула на Антося.

— Ой людоньки, вона ще й заголюється!..

— А ти чого сидиш? Злазь і йди в хату подивися! — гримнула Філикові. Відступила, стала під хатою і чеса-ла коси. Коси впали на очі.

Філик вскочив і вискочив із хати.

— Вона зарізала його,— сказав.

Мокрина як стояла, держачись за драбину, так і закам'яніла. Антось заплющив очі й не міг розплющити. Філик заслизькався на порозі.

Прибравши коси й дивлячись одним оком на них, Тодорка спиталася:

— Ви через усе село кричали?

Антось розплющив очі.

— Ні, ми тихенько... Вона розкрила хавку, так я дав їй батогом. У мене сміття з хати не винось!

Тодорка мотнула головою, закинула кісьми.

— За городники! Переженіть свиней, відкиньте гній і викопайте яму. Глибоку, щоб не виліз. А ти чого чіпиш на возі, свекрухо? Попали його дрантя, розводь глину й долівку змаж. Я своє зробила. Тепер ви робіть! — сказала й пішла за ворота.

Було з обіду. На осінніх чистих полях ні душі. Летіло бабине літо і чіплялося Тодорці до ніг.

Вона обійшла хутір, крадучись, виглядаючи із-за дерев, ніби вовчиця. Нічого не побачила. Нікого не помітила. Бабине літо біло квітчало їй голову, поспутувалося навколо її ніг.

Коли з комина пішов чорний дим, вернулася на повір'я.

Антось сидів на порозі, кури́в. А Філика не видно, мабуть, допомагав матері.

— Впорались?

— Ледве донесли у рядні...

— Треба, щоб Філька кобилку тишком-нишком вивів подалі.

— Він цього не вміє. Я сам виведу,— сказав Антось, кинув недопалок і наступив на нього п'ятою.

Тодорка підійшла до кобилки, повідчиняла торби на сідлі, подіставала автоматні диски.

— Там ще автомат, Тодорко. В хаті.

— Я зараз сховую. Глядіть сідла не знімайте. Пустіть і наженіть. А я незабаром поїду в маєток, сама шукатиму Єндриховського, щоб відвести підозріння.

Антось підступив до неї і знімав з її голови біле бабине літо.

Євген звалив, уклав Тура на брук. Тур, великий і грізний, сукав ногами, стогнав і кричав:

— Пусти!

Його не можна було втримати. Євген відпанахав поділ його брудної сорочки. Перев'язував йому рани: одна куля засіла в плече, а друга пробила руку. Й думав, що Тур вроджений для розбою і війни. Губи спухли, надулися, посиніли, спливав кров'ю, але поривався встати, — камінь на нервах, а не людина.

Стрільника втихала. І дим, чорний, задушливий, їдкий дим, — горіли старі, перетрупішілі, в яких цегла стала глиною, будинки й халупи, — затягував гетто, вставав над містом і стелився далі.

У гетто піднявся бунт. Зранку його ніхто не сподівався. Зранку євреїв виводили на розстріл. Партію — двісті — під кулі, п'ятдесят — засипати землею. Їх розстрілювали потойбіч яру. Ставили над урвищем. З урвища було видно все гетто — три вузькі вулиці збігали з косогору майже до самого яру, перетинаючись між собою ще вужчими вуличками. Будинки напірали один на одного, а халупки ліпилися до них. Все це обведено високим частоколом, за яким ходили жандарми з вовкодавами. Від яру частоколу не було. Поцейбіч у гніздах сиділи кулеметники. Вночі світили прожектори. Євреїв знищували фашисти планово: спочатку молодь, потім літніх... З гетто було видно: партію — двісті роздягнених, голих людей — ставили над урвищем, вони стояли, побравшись за руки, а жінки держали дітей на руках чи побіля себе, поклавши руки на голови, їм у спину вривалося полум'я скорострільів і автоматів, і вони всі падали на глибоке дно. Кулі, що не потрапляли в людей, висвистували, витьохкували над гетто. Потім партію — п'ятдесят чоловік — засипати. Не дуже, щоб було більше місця. Яр виповнювався, вирівнюючись. І ворухився. А з яру жебонів потік. І гетто, трохи нижче того місця, де йшли розстріли, під рядами колючого дрого, брало звідти воду. Потік витікав з-під трупів. Вода була солона, розбавлена кров'ю. Її пили, іншої не було. Гестапівці й жандарми вбулися, позивкали виводити щоранку людей з гетто. Қазав же Христофор Ничипорович: «Буде робота!» Хто міг перечити? Хто міг чинити спротив? Беззбройні? Єврейську поліцію відразу роззброєно,

коли тільки ступили за частокіл. Цього ранку мало бути те, що й вчорашнього. Відчинилася брама гетто. Гестапівці і жандарми не звернули навіть увагу, що коло брами нема городників. А вони завжди зранку стояли під частоколом почищені, готові. І не видно було жодного єврея. Ні єврейського старшини із списком у руках. Гестапівці презирнулися. Вскочили в гетто. Стояли купою. На вузькій вуличці з'явився рабин. Був у білому, простоволосий. Неквапом, крок за кроком дійшов до них, підняв очі.

— Наш народ не хоче йти і щоб його там стріляли,— підняв руку й показав на яр.— Стріляйте нас тут! Можете мене першого,— сказав і стояв з піднятими очима, готовий, щоб його розстріляли.

Есесівський офіцер вийняв пістолет, на місці забив рабина й подав команду:

— За мною!

XV

Йосип лежав на городі, у борозні. Картоплиння ще не віджовтіло, не пожухло, і в глибокій борозні його не було видно. Захмарений досвіток не хотів прокидатися. Над річкою клубився, розповзаючись, туман. Йосип підповз до самісінького краю городу, майже до дровітні. Купа висохлого гілляччя заступала подвір'я. Він знав це подвір'я — Верешаків: хата, комора, брама, хліви над вуличкою, стодола навпроти, за нею сад, а дровітня захищає город, щоб худоба не лізла. Йому було холодно, хотілося спати. Очі злипалися, і голова хилилася до землі. Борозна ніби заколисувала його. Але не міг заснути. Босий, штани солдатські, жупанок з покожушини: напіввійськовик, напівволиняк. Щоб не задрімувати, розстебнувся і голими грудьми припав до землі. За поясом стримів пістолет-дев'ятка, лежав на зброї: нікому не дасться до рук.

Іхній спецзагін викинули три тижні тому. Вони спустилися на парашутах у Цуманських лісах. Пілоти й інструктори були точні, приземлення — зразкове. Ніхто не потрапив у болото і не завис на дереві. Зійшлися, зібралися на нараду, і командир Петро Ілліч Котов почав інструктаж. Але інструктаж не відбувся. Спочатку застукали бандерівці, а згодом приєдналися гітлерівці. Спецзагін розбився на трійки. В головну, керівну трійку

вийшли Котов, радистка Соня і він, Йосип. Тринадцять днів за ними полювали, виловлюючи. Над лісом без угаву снували літаки. Усі шляхи перекрито. На всіх стежках — сторожа. З-за кожного дерева і з кожного ярка зірко прицілювалася смерть. Кидалися в один бік і, відстрілюючись, мушили відступати в інший. Вийшли харчі, кінчалися набої. Їм наступали на п'яти, а вони вповзали на ліктях. І Соня — вісімнадцятирічне стрижене чорняве дівча, одеситка, зуби білі, очі — двоє блукових вогників, звиваючись в'юном, не занепадала духом, ще й підбадьорювала чоловіків. Котов називав її «чертенком». Поранена в спину, несла свою рацію і стогнала, прислонившись до стовбура, щоб не бачили. Їм не світило вибратися з лісу трьом, групою. Єдиний шанс — виходити по одному. Соня не могла йти, і Котов дав наказ: викопати для неї схрон. Іншого виходу не було. Соня все розуміла і сама допомагала рити криївку. Місце надійне — гущавина, малинник і дуби. Яму копали похідною лопаткою і багнетами, свіжу землю ховали під трухляве листя. Криївка була мала, щоб сидіти і лежати, підкуливши ноги. Ні ходу, ні виходу.

Зверху накрили гіллям, встелили мохом, замаскувавши отвори для повітря.

На прощання Соня сказала: «Я сидітиму, тільки ж ви прийдіть». Вони полишили її з рацією і пішли. Якби Йосип не знав тутешніх лісів, то і йому і Котову були б непереливки. Виручило озеро. Йосип довів Котова до озера, розійшовшись, вони залізли в очерет, пірнувши під воду.

Перестали нарешті гудіти, снуючи, літаки. Втихла стрілянина. Облаву знято. Мабуть, із спецзагону, крім їхньої трійки, ніхто не залишився. Але ще один день вони «ловили раків». Серед ночі, мокрі, в намулі, ніби соми, повиходили на берег. Шукали Соню. Знайшли криївку. Гущавина не вим'ята, дуби прядуть тишу: зраділи, що нічя, нога сюди не ступала. Котов розгорнув руками мох і покликав Соню. Дівчина не озивалася. Вони розкрили криївку. І вночі, під мерехтливими зорями побачили: Соня сиділа, поклавши на коліна рацію, опустивши на неї голову. Ніби спала. Котов торкнувся її плеча, ще раз покликав її: «Чертенок!» Вона не дочекалася їх — померла.

Соню там і поховали, а рацію перенесли в інше місце, закопавши під дубом.

Завдання спецзагону було таке: стежити залізницею Брест—Ковель—Вишумськ, зв'язатися з польськими партизанами і знати, що діється в генерал-губернаторстві. Для цього треба було мати базу в лісі. Так воно й мислилося. Тепер вони мусили виконати це завдання вдвох.

Лежачи в борозні, Йосип не думав про те, якою ціною вони з Котовим залишилися жити. Він не перебирав у пам'яті ніяких подробиць з усіх тих тринадцяти днів: кожний з них загрожував якщо не кулею, то зашморгом.

Уже пізніше, коли вони вирвалися з того пекла, лісник, який ненавидів фашистів, казав: «А я думав, що поради не менше полка своїх скинули, бо тут таке зчинилося. А ваших тільки трьох убили, а троє самі застрелилися». Той лісник дав їм переодягнутися. Трьох убили, троє застрелилися: спецзагін перестав існувати?..

Густий туман спадав на осінню землю. Клубився над річечкою і, вповивши верболози, темними хвилями лягав на обидва береги: туди, на всю долину,— Залужжя, далі, до цвинтаря і за цвинтар, на горб, у ліс, звідки Йосип вийшов. І сюди, на село, куди Йосип добирався. Хати стояли над туманом. Туман не здіймався вище вікон, і дерева наче росли поверх туману. А колишній панський маєток був майже невидний, бо у видолинку. Тільки паркові буки і сосни стриміли своїми кронами.

Земля суха, сіра, тверда і порепана: ще не задощило. Але вона холодна. Все тепло весни і довгого літа віддала корінню, яке з неї росло, більше не могла дати, і коли Йосип тулився до неї голими запалими грудьми, йому ставало ще холодніше. Той холод будив і не давав заснути.

З городу, під дровітнею на подвір'я—стежка. Він пантрував за тією стежкою, яка витікала з туману і знов у ньому губилася. Він чекав, що на ній з'явиться Антось Верещака: досвіток виведе його з хати.

Йосип не знав, що з матір'ю, з братом Романом. Евакуювалися вони чи ні? Де Віта? Може, й дома, а може, розгубилися десь на шляхах війни. Минула одна воєнна осінь, настала друга. Там, де він був,— битва за Київ, вихід з оточеньських боліт, навчання,— йому було не до них, та й що міг зробити? Тому не потикався до своєї хати. А ще ж і небезпечно появлятися серед села,

майже до майдану. Не потикався й на хутір до Тодорки, ану ж там знову Єндриховський? А де Євген? Він, мабуть, вернувся і зараз править десь тут. Єндриховський на хуторі, Євген у селі, в своїй хаті, все може бути. Тому прийшов до Верещаки. Верещаку зі свого обійстя не викуриш.

Обійстя стоїть нечіпане, як за Польщі, як в роки визволення, так і тепер, під окупацією. Верещака тут. А де ж йому бути ще? Сидить у землі кожним диким деревом і кожною щепленою яблунькою, сидить кожним каменем, вкладеним у підмурки хати, комори, стодоли й хлівів. Сидить і все знає.

Він не боявся Верещаки, хотів одного: щоб швидше вийшов. У тому чеканні не грало ніякої ролі те, що Волянюки з Верещаками родичі: Тодорка ж за Філиком. Йосип дивився на те родичання крізь пальці. Він добре знав, що змусило Верещаку взяти колишню наймичку собі за невістку, але не міг втовкмачити це Тодорці. Може, вона любила Філика, якщо могла когось любити взагалі. Тепер Верещака міг і розженити їх: йому не такої невістки треба. Хіба з Тодоркою вrostеш ще глибше у землю молодими деревами і новими будівлями? Хіба вrostеш так, що ніякий вихор не вирве?

Йосип навіть посміювався з того кривдництва: воно для нього тепер, як і з самого початку, нічого не значило.

Туман налягав густіше, спадаючи все нижче: таки бралось на світанок.

Він почув кроки, лапатисті, безпечні,— босу ходу на битому подвір'ї. Звівся на лікті, очі ожили. Звужені, підіткнуті мішками, що не могли розпрямитися, червонясті під чорними навислими бровами, взяли під обстріл стежку.

Забрякав ланцюг, цявкнув ластячись пес: Верещака припинав його коло буди, щоб не ходив удень по дроті.

«Собака старий, недочуває,— подумав Йосип.— Ні разу не гавкнув». Боса хода стала ще чутнішою. Не підіймаючи голови, побачив, ніби у жовтих сандалях, босі, зашкарузлі ноги. Верещака ступив у бур'ян. Туман сягав йому вище пояса. Сорочка розхристана. Позіхнув, крякнув і, справляючи маленьке, чухав собі груди.

— Господаре,— тихо покликав Йосип.

Антось перестав чухати груди, але не осмикнув руки із-за пазухи. Голос ішов від землі, і він уже упізнав

його, той завжди стриманий, але в той же час різкуватий, з нотками впевненості, які ніколи не зриваються, трішки глузливий голос, і його пальці намацали хрестик на чорній липкій шворці, вхопілися за нього. Антось подивився на картоплю, пригнувся, але нічого в тумані не бачив.

— То я.

— Чую, що ти,— обізвався пошепки Антось, не сходячи з місця.— Покажися,— сказав голосніше.

Йосип підняв голову.

Антось не видав, що злякався чи здивувався. Навіть перестав бавитися хрестиком. Його рука опустилася, і скар'ючені пальці, як звично, вляглися у кулаки. Не спитав, звідки, яким побитом.

— Чого хочеш? — не назвав по імені, приглянувся до Йосипових очей, цупко, холодно, й подивився на город, чи там ще кого нема.

— На розмову, громадянине Верещака.

«Громадянине» зовсім не справило на нього враження.

— Я, кажись, свекор твоєї сестри, а тобі хто?

Йосип мовчав.

Верещака буркнув:

— Дядько.

— Ми з вами породичалися ще раніше,— сказав Йосип з притиском, на щось натякаючи.— Не пригадуєте?

Антон приплющив очі. Заросле, бородате обличчя було незмінне.

— Ти в картоплі, я над тобою,— що за балачка?

— Пустіть у стодолу.

— Йди в сад. Я зацитькаю собаку й відчиню тильні,— сказав і корячкуватю ступив до подвір'я.

Йосип зачекав, поки він заговорить із собакою, а тоді порачкував у сад.

Тильні двері розчинилися. Щоб забратися в стодолу, Йосипові довелося високо задирати ногу. З-під поли жупанини виглянуло руків'я дев'ятки. Антось спостеріг зброю і взяв це собі на карб.

Вони стояли на току. Засторонки набиті снопами аж до вершечка. Вхідні двері зачинені й не просвічуються. Тільки через тильні потягувало холодом. Йосип трохи причинив їх. Йому стало тепліше. Теплий сон брав його за плечі.

— Що ж ти мені скажеш? — спитався Антось. Він стояв у підштаниках, кущих і вузьких, розставивши ноги.

Йосип блимнув на засторонки і мовби підпалив їх своїм поглядом, блимнув на Антося, труснувши головою, проганяючи сон. «Кому війна, а кому й волосок не спаде з голови», — тіпонуло ним.

— Бачите вуха, дядьку? — почув Антось Йосипів голос.

Йосип узявся за своє прострелене вуха й показував йому.

— Нащо мені твоє розірване вуха? Хіба я дівка, хіба тебе за мене сватають, а ти не хочеш і хвалишся своїм ганджем?

Йосип запитав:

— Воно вам ні про що не нагадує?

— Я про це давно забувся, Йосипе.

— А я нагадаю.

— Ти для того й прийшов? — спитав Антось, приплющивши одне око. Йому ніби хотілося попанькатися, потішитися.

— Ідїть видавайте, дядьку. Я у ваших руках. Ми у столоді, як і тоді, коли ви викликали батька, щоб Єндриховський його застрілив, — пошпував Йосип в обличчя Антосеві.

Той стояв не ворухнувшись.

— Що ще маєш до мене, Йосипе?

— Маю...

— Коли маєш, то не лякай, бо ми вже лякані. Чим лякаєш, про те зозуля давно перекукала. Та й не доказано воно. А у нас як: не впійманий — не злодій. Якби було доказано, чи ж подарував би ти мені в тридцять дев'ятому році? Тоді твоє право було.

— І тепер мое...

— Чекай, не визвірюйся.

— А може, тепер ваше право?

— Я ніколи права не мав і такий світ, що, бачиться, мати не буду. Ти завойовуй право, а мое діло мужицьке, годувати тебе, як вас усіх.

— Кого це всіх? І німців?

— Хіба хочу, мушу і німців. Вас багато, тепер є. Усі роти пороззявляли. І тебе мушу. Принесеш, вкоріниш своє право, може, згадаєш про дядькову доброту.

— А ви не боїтеся мого права?

— Чого мені боятися? Я всякі права бачив. І я знав, що ти прийдеш. Ну, сцем-допустем, як приказує Пари-духа, не сам ти, так такі самі, товаришочки. Спочатку, коли я викрав своїх коней у колгоспі, коли та комунія розлетілася, я не вірив. А потім повірив. І то дуже скоро. Знаєш, з якого дня? З того самого, коли твоя сестра, а моя невісточка не захотіла розмінюватися кінями. Ти ж знаєш, що я заміняв свого Кумиса, аби здати в колгосп непотріб, хвоста. Тобі та не знати?.. Я своє собі забрати не можу, а ти про право питаєшся?.. Скоро світатиме. Тебе переховати? Я можу. Не видам. Будь спокійний. І не шкірся на засторонки. Вони тебе розсердили. Не сердься, обмолочу, з цих снопів ще хліб їстимеш. Знаю, якби не дав, силоміць візьмеш. Але я сам дам. Посіяти, вижати, довести до пуття — ото й все мое право, а щоб їсти, то вже в інших треба просити.

Йосип спостерігав за ним, хитрим і лютим, розуміючи, що не так, не з того треба було зачинати розмову.

— Мати є?

— Твоя мати тут. Усі ваші живі, слава богу, живі. Нехай сама тобі розкаже. Я не хочу.

— Тодорка на хуторі?

— А на хуторі. Вона — староста. А Євген — комендант поліції. Був тут, тепер у Вишумську. Такі діла, а ти мої застороночки очима жереш. Що тобі ще сказати? Волянюцька бідняцька кров здоровіша, ніж моя, куркульська, — проказав і пустив у кулак смішок.

Йосип щось думав, і той смішок не вколов його.

— Ось що, дядьку: перекажіть, щоб мати була ввечері на цвинтарі. Коло могили батька. А зараз винесіть буханець хліба, сало і якусь гуньку.

— Так би відразу, — сказав Антось і повернувся плечима.

«Брешеш, що не боїшся», — подумав Йосип, дивлячись, як Антось спочатку висунув крізь причинені двері голову, постояв, роздивився, а потім посунув подвір'ям. Йосип став коло причинених дверей.

Антось виніс усе, що наказано.

— Можеш і тут ховатися. Я драбину принесу, — мовив і показав очима на засторонку.

— Нас у лісі багато.

— То що вам боханя хліба? Ще винести?

— Поки досить.

— Так на цвинтарі? Я перекажу свасі. А ти тримайся подалі від маєтку — там шуцмани.

Йосип його не слухав: скочив у сад.

Антось почухав розхристані груди, зачинив тильні двері й проказав сам до себе: «Аж тепер почнеться мор на німоту: цяцька в нього за поясом нічого собі. Треба остерігатися».

Нахильці, згином, час від часу озираючись на маєток, звідки чигала небезпека. Йосип тихо перебрів річку й подався під греблю, ховаючись за вербами.

Котов очікував на цвинтарі. Йосип віддав йому провізію, гуньку, і вони поволі подалися у ліс. Що вище підіймалися вгору, то вгорі більше світало, а в долині, над селом, курівся туман.

Петро Ілліч вибрав полянку на стрімчаку. Звідси, з-за чагарів, було видно село і частину дороги, яка звивалася по греблі.

Сили поснідати. Блиснула фінка, краявся хліб. Йосип відкусив хліб і сало. Хліб свіжий, сало смачне, але йому не йлося. Котов без особливого захоплення вислухав, що переповів Йосип, і сказав:

— Спати.

Йосип узяв гуньку і влігся у чагарях. А Петро Ілліч сидів, держачи на колінах буханець хліба, поверх буханця чималий шмат сала. Не встаючи, він повиймав з кишень гранати-лимонки, поклав їх рядочком, відсунув трохи від себе, щоб не зачіпати ногою, два автомати з круглими дисками, а тоді знову взявся снідати. Сидів, нарізав фінкою сало, беручи його язиком з леза фінки, повільно жував, а його очі пасли греблю. За спиною — безпечно: ліс, десь там залізниця, але й полустанка нема.

Під гунькою тепло. Йосип любив спати, накрившись з головою. Йому не було ні твердо, ні мультко. Приклавши вухо до землі й підкуливши ноги, відразу ніби провалився у якесь глибоке провалля: нахлинув сон. Ноги відкинуло, руки відняло, сон був раптовий і міцний. Голова лежала на сухому мохові, але він не відчував, щоб мох коловся. І не чутно було його дихання. Так спить людина, яку втома звалює з ніг. Раптом він дихнув глибше, мовби йому бракувало повітря. Якийсь утишений нерв ожив, не хотів більше спати, і Йосипове дихання стало частіше, переривчастіше. Той нерв — неспокійний, жагучий живчик, — напевно, хотів розбудити

усе його тіло, підняти Йосипа на ноги: він пульсував, бився, але не міг розігнати кров, яка втомлено текла по жилах. Все ж той живчик не мав спокою. І не відчуваючи ні рук, ні ніг, Йосип, на якусь мить прокидаючись, то знову падаючи у сон, твердіше клав голову на землю, а земля мовби нишком і непомітно хотіла вислизнути з-під його вуха. Йому навіть здалося, що отой стрімчак, на якому лежить, і оті чагарі, які над ним, зачинають похитуватись. І вже загойдалася уся земля. Збудилася сонна уява, і в голові, як на затемненому екрані, то з'являючись, то гаснучи, замиготіли кадри, на яких він бачив те, що з ним було, чи те, що сподівався бачити. Хто його знає? Копії дійсності й живучість підсвідомого, незбагненого, без якого немає людини. Його обступали химери. Сон переривався маренням, але коли твердіше клав голову на землю, то все це зникало. Снівся ліс, з якого не можна було вийти. Глухий, темний, дрімучий ліс. Кожне дерево скрипіло. А коли зачинав бігти, то дерева вивалювалися з корінням, щоб упасти й привалити його. А попереду тьохкав соловейко. Він біг туди. Дерево з виваженим корінням гухкало. Він спинявся. А соловейко вже тьохкав позаду. Він вертався. А соловейко вже був збоку. Це тьохкання було голосне, повноголосе: «Тьох-тьох! Ой, тьох-тьох...» Він ловив його, таке журне й таке неспійманне.

А потім йому почало снитися: він — старий, з бородою, сидить на пеньку. І Віта стара баба, поморщена. Якесь весілля, жениться його і Вітин син чи хто й зна хто. А його мати — маленька дівчинка. І всі, хто на тому весіллі, кого він знав і знає, — малі діти. Антось Верещака в брилику й коротеньких штанцях. Підстрибує, вигукує. І Тодорка, і Роман, і Філик... Петро Ілліч — Петя — у самій сорочині, їздить на довгій лозі. Євген теж у такій сорочині, відняв у Петі лозу, сам гарцює на ній, наче на коні... Грають музики. А він, Йосип, сидить на пеньку і розказує матері-дівчинці, як ловив у лісі соловейка, як дерева, валячись, не давали йому зловити. І мати слухає його, наче дитина казку. А Віта ходить, хитаючи головою. Її батько — Христофор Ничипорович Бровченко — на дитячих ніжках, але з великою чубатою головою, крутить дулі. «Далі, сину», — квапить мати, щоб він оповідав. І він каже: «Я пішов, щоб не запізнитися, а фронт відкочувався. Ми стали на правому березі Дніпра. За нами був Київ. Мій рубіж — над Ірпе-

нем, залізобетонний, неприступний. Наш Київ — золото-верха Софія стоїть нарівні із сонцем і розмовляє із зорями, а Дніпро — сивий бугай вигинає хребта і тріпоче своєю шкурою... Нас оточили, і ми опинилися в котлі. Але фашисти пізнали силу нашого солдата.

Вони почали впізнавати характер нашого, радянського солдата. Той характер — оволодівальний. А нашим проводирем — партія, Ленін. Я солдат комуни, розумієш, мамо?»

«Мій ти Йосипе, мій ти сину». Він побачив і свого батька. Теж маленького, дитвака. Батько порпався патином у землі, орав поле. Бігав до криниці, набирав у рот води, поливав своє поле. «Чому він мене не слухає?» — подумав Йосип. А батько-дитвак ніби почув його думку, озвався: «Я чую тебе, сину, але ж в мене робота. Тобі добре, ти старий, ти своє відробив, а мені треба рости, поки Єндриховський мене не застрелив. Бачиш Єндриховського? Він підмовляє собі Верещаку». А мати термосила його за коліна: «Кажі, кажі далі. Я теж мала, і мені треба рости, виходити заміж. Я ж вас, тебе, Євгена і Тодорку, ще не народила, я ще мушу вас народити. А коли народжу, то треба буде навчити. Тому я все мушу знати наперед. Що ж було там, під Києвом?» — «Нами командував бойовий генерал. Він пройшов добру школу, відзначився у битвах з фіннами, ведучи червоних бійців на неприступну лінію Маннергейма. Я почувався щасливий, що у нас є такий полководець. Ми стояли до самого кінця. Відходити не було куди. Ми клали фашистів купою на купи. Мене поранило в руку, і я стріляв однією рукою. Нас ставало менше й менше, ми лягали кістями, накладаючи головами. А котел усе звужувався. Фашисти нас заплombували. Хто був живий, не здався і не кинув зброї. Настала ніч. Уночі, поперецьязувавши рани, ми пішли з оточення. Нам допомагали ліси, болота, плавні — сама наша земля, яка волала звільнення. Так ми йшли день і ніч, ніч і день, щоб пробитися до своїх, щоб з'єднатися і знову стати лицем до лица з ворогом. Наші бинти були чорні від крові. Обмундирування стало онуччям. Під ногами чавкало болото. А ми все йшли, несучи напоготові свою зброю. Наша зброя була чиста. Минула ще одна ніч, і на світанку ми дали бій, жорстокий, нещадний. Земля здригалася і двигтіла. Небо валилося на голови фашистам. Ми подужали і перемогли. Подужала і перемогла

наша радянська зброя». Мати-дівча слухала його, затамувавши подих, а батько-дитвак усе поливав з рота своє поле. Раптом до них підбігла Парася. Ніхто не знав, звідки вона з'явилася. Ніби мана. Та сама Парася, що її Йосип любив, а Марія сподівалася брати за невістку. Про це на селі всі подейкували, поки дівчина не стала божевільною.

Парасині довгі коси розпущені, вона обірвана — тополя на вітрі, а її груди розстріляні. Своєю рукою тамувала рану й питалася: «А ти упіймав соловейка? Покажи, покажи...» Грала музика — гуло чиесь весілля. Бив барабан.

— Уставай...

Котов будив Йосипа.

А Йосип не знав, чи він спав, чи йому снилося це все, чи уявлялося. Підняв голову: він із Котовим на стрімчаку, десь там — Ординці, його село, вони вдвох на окупованій землі. Котов стояв на повний зріст, автомат на грудях.

Спустилися до цвинтаря.

Мати вже чекала. Вона сиділа згорбившись над батьковою могилою. Не дуже змінилася, майже така сама, якою Йосип її покинув.

— Мамо,— покликав.

Вона встала, обняла його, і він відчув, що мати легка, як пір'я.

— Пішли до нашої Тодорки. Я вже перебалакала.

— Вона — староста...

— То й добре. У старости найбезпечніше,— сказав Котов.

Марія подивилася на нього і повела їх.

XVI

Шукати Казимира Єндриховського кинулися досвітом, опісля того дня, коли директор лігеншафту запропастився. Ніхто нічого збагнути не міг. Звечора на своєму сірому жеребці в масток заїхала Тодорка. З її руки звисала нагайка, огир вигравав під нею, перебираючи ногами. Тодорка не зіскачувала на землю, притискала п'ятами Кумиса, в той же час стримуючи його. Кінь зовсім не розумів її, а вона сиділа, вигойдуючись: вершник перед бойовиськом. Йй нашоє був конче потрібний Єн-

дриховський, але нащо, хто знає; сказала Вітольдї — жінці Єндриховського, що коли появиться, то нехай заїде до неї на хутір, і пустила коня риссю. Вітольда скривилась, іронічно посміхнувшись.

Смеркало, і в маєтку було тихо. Тосик обійшов вартових. Єндриховський мав звичку скрізь їздити сам. Що йому спадало на думку, інших не повинно було обходити. Ні з ким не рахувався, сваволець. Вітольда звикла лягати спати, не дочікуючись його. Перехрестила дітей, стала до молитви, але не встигла домолитися: до покою, не стукаючи, не питаючись дозволу, внесло Тосика.

— Кобилка! Осідлана!.. А пан директор...

Вітольда швидко перехрестилася і з молитовничком у руках побігла сходами вниз, із другого поверху на перший, надвір.

Вечір був пізній, але не холодний, горою, над маєтком стелився вишум: вітер хапав за чуба старий парк і начісував сон. А перед колонами парадного стояв кінь, опустивши голову.

Тосик шпарко розповідав: у вартівню до нього заскочив один з вартових, річ надзвичайна — кобилка сама прибилася, стала перед брамою, заіржала, її впустили, і вона відразу сюди, стоїть понуро; сідло, обротька нечіпані, а пана директора нема: десь — пец на землю, не інакше.

Вітольда слухала й не слухала гарячкову мову Тосика, в якого слово наскакувало на слово. Тосик ще на щось сподівався, випалив, аби випалити, що їздця, може, скинуто, а Вітольда закам'яніла: з молитовничком у руках, немолода, але не розповніла, худа, підтягнута — руда лисиця з гостренькою мордочкою, звинулася, скочивши до кобилки, зависла на її шиї.

— Булана, де твій пан, де?

— Тільки без гаму, тільки без гаму...— повторював раз по раз Тосик.

— Булана, скажи?..

Кобилка дивилася великими сумними очима, хотіла щось сказати, але не вміла.

— Пані, її треба відвести в стайню.

Вітольда взялася за гнuzдечку й повела кобилку. Булана ступала за нею наосліп.

— Розсідлати — і їсти.

— Я зараз, а вівса повний жолоб.

Вітольда зачепилася на порозі стайні.

— До ранку щоб Казимир був тут, живий чи мертвий,— проказала, прикушуючи кожне слово. І пішла, задерши голову. Високі ноги несли її, гнівну і грізну.

Вона ступила в кімнату до дітей — син і донька спали. Постояла, зачинила двері й перейшла у спальню. Її й Казимирове ліжка, які стояли поряд, розстелені. В кутку, перед образом Єзуса Хрестуса, блимала лампадка. Вітольда й не думала спати. Загасила гасову лампу на туалетному столику. Лампадка не могла провітити пітьму, але з нею було якось затишніше, очі не боліли, і було все видно. Вітольда не почувала страху. Страх ще не підкрався до неї, його ніби розганяло миготливе світло лампадки. «Хто? Де?» — запитувала вона саму себе, думаючи про Казимира, стояла серед спальні, звівши голову, сама як знак запитання. Гнотик у лампаді втопився в олію і зашкварчав, світло заскакало, заплигало. Вона не зрушилася з місця, щоб підправити гнотика. Глянула в куток: на іконці розп'ятий Ісус Христос стікав кров'ю. Світло миготіло, й здавалося, що кров скапує з ікони. Вона навіть відчула запах крові. Але гнотик відшкварчав, відмиготів, і все погасло. «Його кров», — подумала вона про Казимира. І коли це подумала, їй стало страшно. Ноги підтиналися. Вона стала на коліна й зашепотіла молитву. Шепотіла молитву за молитвою. Губи пошерхли, вишіптували машинально слова, не ловлячи змісту, а думала вона про інше. Той її шепіт був наче шерех сухого опалого листя: дерево скинуло його і стоїть голе, скрипить і втікає за вітром. Вона не могла наздогнати своїх думок.

«За що? — питалася в нього, розп'ятого.— А що зі мною? З дітьми? Хіба ще мало жертви? Усе наше життя — жертвовність на цій землі. Кому? За що? То ж наша земля, усіх нас. А ми втрачаємо і землю, і те, що зробили на ній. Може, мало втратили? Чому інші їздять на наших сідлах? Невже нам губити й голови?»

А її губи шепотіли: «...Як на небі, так і на землі...»

«Хто, де і за що подів його? — думала про Казимира.— Куди я дінуся з дітьми? Ліпше б не родила їх. Зглянься, великий боже! Ти вивів Казимира з-під шлюзу. Виведи і тепер його, дай його мені, дай... Ти захотів, щоб ми не жили на своєму хуторі, ти захотів, щоб його посіли інші, мені не треба лігеншафту, тих покоїв, того парку... Виведи Казимира і дай його мені!..»

А з її губ злітало: «Слава отцю, сину й святому духові...»

«Ти не чуєш? Почуй, почув мене... Нехай буде проклята ця земля, цей світ. Нехай буде проклятий Гітлер. І нехай всіх, усіх вас, бандерівців, кров залле! Нехай... Чуєте — вогнем і мечем!»

Її ніхто не чув. Вітольда заридала. Їй треба було виплакаться, виламавши руки.

Тосик ввійшов і злякався: вона стояла, як смерть.

— Що? — спиталась і вхопилася за серце. Збагнула все по очах і відкинула руку.

— Нема.

— Мусить бути. Повинен бути.

— Ніде нема. В селі нема. Я їду у Вишумськ.

— Під землю, у пекло...— простогнала Вітольда й простерла руку, показавши Тосикові на двері.

Він не квапився. А вона мовби перемінилася, підпливла до ліжок і стала спокійно застелювати їх, незім'яті, білі.

— Діти! — поклікала.

Тосик примружився, косоокий, кліпнув повіками, зни-зав плечима й натиснув на мідну ручку дверей.

До Вишумська їхав риссю, а назад — галопом. Вилетівши на Синовоординське урочище, припинив коня, бо він вмивався милом і міг лопнути. Сам Тосик був загнанний, наче той кінь, що збивався з ніг. І коли кінь, зату-чуючись, поплився спроквола, Тосик почав думати: що ж це воно коїться? Шуцмани обшарили вночі село, але Єндриховського не знайшли. Не чуто про нього й у Вишумську. Але дивним було не те, що Єндриховський пірнув кудись, наче камінь у воду. Тосика здивувала і вразила байдужість ляндрвірта до долі Єндриховського. Серед полів, на безлюдді Тосик став пригадувати, як зайшов у кабінет ляндрвірта — картопляного міністра, так його називали самі німці, й передав йому страшну новину; заїкаючись, став розповідати про нещасну Ві-тольду. Картопляний міністр почервонів, гримнув об стіл кулаком: «Мене зовсім не обходить, де, хто і куди з вас дівається. Ясно? Я дав вам зброю, а ви давайте хліб, м'ясо, молоко. Ясно? Мене зовсім не обходить, яким способом, хоч би ви всі попропадали, всі до одно-го. Енд... Енд...— йому важко давалося прізвисьце Єндриховського.— Його нема, я тебе призначаю директором лігеншафту. Марш!» Тосика кулею вистрілило з ка-бінету.

Він був у старій піхотинській формі часів бригади генерала Галлера, на його голові стирчала рогатувка з білим орлом. Тосик підправив рогатувку, підняв голову: зелені, наче полуджені, очі ворухнулися, блиснули білі білки з червоними прожилками, брови піднялися. Він зосередився. Чорна щетина щіткувала під великим горбатим носом на виставленій масивній бороді: косоокий не міг дивитися прямо, для цього йому треба було звертати голову трохи набік. Його широкий рот трішки розтулився, і на товстих губах, виповзши десь із куточків, затремтіла посмішка. Сидів у сідлі, віз свою посмішечку,— їхав новий директор лігеншафту. Ніхто про це не знав, а Тосик знав.

Він оселився в Ординцях давно, десь у середині двадцятих років, на рік чи на два пізніше, ніж Єндриховський. Йому наділили землю, не стільки і не таку добру, як Єндриховському, але ж укупі: будуйся, вкорінюйся, живи. Єндриховський та інші осадники, вигідно гребучи банківські позички (було відкрито спеціальний банк допомоги осадникам — мирним окупантам), швидко розбудувалися, вкорінилися, жили, а Тосика наче щось наврочило. Його сусіди-легіонери поженилися, у них покотилися діти, а Тосик одинакував. Село придивлялося до нього і так і сяк. Він довго пускав ману в очі: хвалився планами будівництва, мріяв про породисту худобу, хотів виписувати чи навіть виписував машини, обмірковував, який заведе сад; то в нього складалося так, що житиме як американський фермер, то — як пруський бауер. З апломбом знавця він доказував кожному стрічному, що на своєму власному досвіді доведе, як треба об'єднати два шляхи світового розвитку сільського господарства — американський і німецький, і що цей його особистий досвід стане зразковим і єдиним для всієї Речі Посполитої. Минав рік за роком. Тосик спромігся на те, що вивалькував довгу шуру, яка правила і за хату, і за хліви. З мрії про сад виросла одна верба та й та з кілка, до якого він прив'язував сухоребру шкапу. За що Тосик не брався, йому не везло. Землю зовсім занехаяв і не знайшов нічого ліпшого, як здавати її в оренду, на спілку. Не держав ні корів, ні овець. На якийсь час у ньому прокинувся пристрасний мисливець, але він занехаяв і полювання. Сусіди-осадники швидко розкусили його й перші почали з нього глузувати.

Ординчани пояснювали Тосикові невдачі тим, що він не одружений. Якби посватав господарську дівку, то та вже б поставила його на ноги. Але хто за нього міг піти заміж? Осадницькі дівки цінувалися на вагу золота, а про сільську, та ще схизматичку, Тосик не хотів і думати: сам же осадник. Йому подобалися панянки, що не рік, то молодші, шістнадцятилітні. Лягаючи спати на ліжку, вистелене соломою, поклавши голову на брудну подушку й розкривши очі, він проказував: «Я б хотів молоде і таке... пружисте», — розкидав руки й обіймав повітря, не помічаючи, що старіє. В суглобах потріскувало, скроні сивіли. Селяни зрозуміли, що він не від землі, не селянського роду. От тоді до нього й приліплювався Спудза — слівце, яке він приніс і якого ніхто не розумів. Сталося це так. Бринди з року в рік сіяли в Тосика. Якось Бринда вступив до Тосика. В хаті дим, дихнути нічим. Сморід. А Тосик, не загасивши у грубій, розбиває грубу. Чорніший за сажотруса. І лається. Бринда зачав розпитувати, в чому річ. Тосик і випалив: «А... спудза...» Бринда сказав, що нема тяги. А Тосик знову: «А... спудза...» Те слівце, почуте від Бринди, всім дуже сподобалося, прилипло до Тосика й стало правити за прізвисько. Нікому не було цікаво, що таке спудза. Зола, сажа. Перед ними був живий Спудза — невдаха, не потріб.

Його ніхто не зачіпав. За нього забулися. Раптом він сам нагадав про себе — зачав жити на віру з Федоською Бриндиною. Всім це було цікаво, такого в селі не траплялося. Вона відразу перейшла до Тосика на поле, як тільки її чоловіка посадили. За те, що поцупив два, чи що, мішки зерна. По селу побігли плітки, що Бриндиha тільки й чекала, як би позбутися свого законного чоловіка, цвіркали, що вона сама під'юджила Бринду, аби крав зерно, а потім сама навела, виказала. А Тосик пояснив свій шлюб так: «Ви про мене забули, а тепер знаєте». Це вже було чортзна-що. Спудза підсміюється...

Про Бриндиxу та й про нього заговорили знову, коли Тур упіймав Федулу. Бриндиha відзначилася у вбивстві Федули.

Та ось Тосик зробився правою рукою Казимира Єндриховського. Така переміна була невтямки. Тосик Спудза, який сидів на полі, дичавіючи там, перебрався у маєток, повісив на плече карабін, а Федоська стала ходити

коло лігеншафтської худоби. Усі пам'ятали, що Єндріховський недолюблював Тосика та й сам Тосик недолюблював Єндріховського. Жарти діло: один звівся нанівець, шарпак, а другий піднісся, пан. Що ж їх поєднало? Війна? На коневі, карабін за плечима — Тосик їхав по селу, і всі йому давали дорогу. Хто б міг подумати?

Тремтлива посмішечка перебігала по його товстих губах — варгах; як він казав, облизуючись, ворушилася гостра й дрітка щетина під носом; підвівся на стременах — очі далеко бачили по боках. Він не любив землі, не умів з неї жити, але змусити інших, щоб вони працювали й давали, що треба, він умітиме. Йому стало радісно, що Єндріховський десь пропав. Дуже добре, що його десь поділи. Та він його і не шукатиме, тільки так, для інших: нажився, Казимире, дай трохи й іншому, подумаєш — жінка, діти, родинне вогнище, а я що, батіг із прядива? Хіба не разом починали? Хіба не воювали разом? І йому згадалося давне-давнє, коли з Бескидських гір молодим хлопаком пішов у легіон Галлера. То був час неабияких надій — похід на Київ. Тосиків батько був смолярем. І Тосик мусив дбати про дерев'яне вугілля і про смолу. Йому остогидли ліси і гори. Він утік від батька, став солдатом-охотником. І як тоді, давно, коли він прибився до війська, коли його взяли в галлерчики, так і зараз він почував у своїх руках силу і був готовий діяти. Це ж не те, що порпатися в землі!

Стоячи в стременах, косооко обвів очі. «Я дав вам зброю», — згадалося ляндрівтове, він усівся в сідло, притиснув коня, пригнувся й пустився в галоп.

Вартові розчинили браму. Тосик увігнався на подвір'я, звернув до кам'яниці, зіскочив на землю, вправно відкинувши поводдя.

Вітольда читала дітям «Гражину». Тосик великим грамотієм не був, не тільки «Гражини», ніяких книжок не читав і про книжкову мудрість розмірковував дуже просто — від неї одна морока: болить голова і клонить на сон. Він увійшов, наче до себе в хату. Діти уважно слухали про лицарство Гражини. Вітольда читала голосно. Кожне слово поеми вражало її саму, їй хотілося стати Гражиною. Переконаність матері передавалася дітям. Хлопчик подумував, чому він народився хлопчиком, а не дівчинкою, а дівчинка була переконана: якщо виросте, то теж вчинить подвиг.

Тосикові стало неприємно, що Вітольда не звертає на нього уваги. Пом'явшись, він сказав:

— Читайте?

Вітольда не зняла на нього очей, вичитала, як Гражина сіла на коня, заклала тасьму-закладку, згорнула в червоних палітурках, оздоблених золотом, із золотим орлом, томик Адама Міцкевича.

— На сьогодні буде,— сказала дітям й обернулася до Тосика.— Що?..

Її голос був сухий і пісний: ні на що добре не сподівалася.

— Нема,— відказав Тосик.

Хлопчик і дівчинка ще нічого не знали. Їм було кривдно, що через Спудзу мати не дочитала про Гражину. Сиділи, кисло хнюплячись.

Тосик тер своє колюче підборіддя, держачи руку в напівкулаці.

— Мене призначено директором лігеншафту,— почула Вітольда, мовби з його кулака.

Вона зміряла Спудзу з ніг до голови.

— Тобі треба побритися,— сказала.

— Звичайно, це призначення тимчасове. Я думаю, пан знайдеться. Ми...

— А я думаю — не знайдеться! — відтяла вона, не даючи йому говорити.— Казимир не приїхав на коні, то й не вернеться пішки.

— Картопляний міністр не сказав, що мое призначення тимчасове, але, як чоловік військовий, я це розумію самє так.

Вітольда збагнула, що Тосик наперед обдумав, якими словами сповістити їй про своє призначення на директора.

— Ти все про це?..— промимрила вона.— Казимир не приїхав на коні, то й не вернеться пішки. Він пішки не ходить.

— Пані Вітольдо, я, ми, та ми з вами...

Але Вітольда його не слухала. Діти стояли коло неї. Хлопчикові років сім, дівчинці менше. Хлопчик у штанцятах до колін, дівчинка — в плетеному червоненькому платтячку. Обое білоголові, шустренькі. Вона поклала руки з довгими наманікюреними пальцями дітям на голови.

— Адаме і Касю, діти, нашого татка вбили бандерівці,— сказала.

Хлопчик набусурманився, а дівчинка відразу заплакала. Адам затулював очі долонями й теж заплакав.

— Адаме і Касю, не плакати,— grimнула на них Вітольда.

— Пані, але ж, пані!...— хотів щось сказати Тосик.

— Тобі треба побритися, Йди,— вона випроводила його.

Діти поприпадали до її ніг, почіплявшись за плаття.

— Не плакати. Ми помстимося. Вогнем і мечем, чуєте, діти?

А їм було страшно, і вони казали:

— Татку, татку...

— Не плакати. Плакати нам не можна. Адаме, ти великий, візьми Касю за руку.

Діти пішли в свою кімнату, а Вітольда розчинила вікно, гукнула, щоб Тосик негайно біг до неї. Вітер звихрив її коси — руді, коротко підстрижені, ріденькі. Йї не було холодно, дивилася в захмарене небо, думаючи і чекаючи.

Тосик забарився. Поголивсь, наваксував чоботи.

Вітольда наказала зібрати всіх шуцманів. Їх було небагато — дванадцять. Казимир дозволив деяким з них привезти свої родини. Коли шуцмани зійшлися, Вітольда сказала, що відтепер усі можуть привезти свої родини сюди, всі житимуть у кам'яниці, скільки доведеться. Але перш за все село мусить розплатитися за Казимира.

Тосик слухав її мову і думав: хто тут господар — вона чи він? Вона сказала, що Тосик — директор лігеншафту. Шуцмани, особливо старіші серед них, які знали Спудзу, були вражені, й не один з них подумав: не дай боже з хама пана.

Вітольда була гостріша ножа.

Село скніло з дня до вечора, готуючись до лихого, страшнішого. За Казимиром Єндриховським ніхто не жалів, сказано: навіть на лютого вовка знайдеться ще лютіший звір, нападе, роздере його і кісточки обсмокче, хоч і цікаво, хто подів того ненависника. Люди ходили до лігеншафту, Роман з Марійкою гонили пасти лігеншафтську худобу. Тодорка заповзялася на тих, хто не поздавав контингенти. Коси її не боялися. Андрон служив у поліції. Але вона і їм задала чосу. Кузька, матюкаючись на всі заставки, ні за що не хотів здавати телицю на м'ясо, визвірився на Тодорку, а вона, не довго думаючи, охрестила його нагаєм через усі плечі. Тільки

свиснуло. Кузька загорланів: «Застрель її, застрель, суку!» Андрон загнав набій, приклав гвинтівку до плеча. Тодорка вперезала нагаєм Андрона. Гахнуло, і куля увійшла в землю. Скінчилося тим, що Коси повели телицю. Сам Кузька повів. Раніше не було, щоб Тодорка біла людей. Вислужується перед німцями. А чому? Тому, що староста? Але ж і раніше була старостою.

Чутка, що Тосик директор лігеншафту, розсмішила всіх: звелися биці на киці. А він теж вислужувався: зайнято цілу череду худоби на м'ясо. Лихо з нею — лігеншафстке.

XVII

У сінях управи зашушукало і заступало босоніж. Тихо і нишкло, як ходять жінки, спинаючись на самих пальцях.

Тодорка сиділа за столом. Над нею висів фіорер, той самий портрет, що при ньому ляндрт настановляв її на старосту. Вона перебирала, скільки худоби прийдеться додати йому? Так і думала: «Гітлеряці!»

Знову зашушукало і знов заступало. З ким там Паридуха, виконавець?

Тодорка крикнула:

— Хто там? Заходьте, — і чекала. Прибилася, либонь, якась злидота, буде проситися, що я здам на м'ясо, беріть уже й дітей, ріжте, соліть з нас ковбаси. Діти без корови все одно пропадуть.

Клямка зіскочила, і двері привідчинилися. За порогом стояв хлопець. Нестрижений. Біле волосся стояло сторчма, як сніп без колосків.

Спочатку і не впізнала його. Кліпав очима, ховаючись за порогом. Рідкі довгі вії то здіймалися, й очі блищали білими більмами, як з плачу, то опускалися, і очі заплюшувалися, не хотіли дивитися. А рот стиснутий. Підбрав губи і стискував їх: з куточків уст пролягали дві западини — з обох боків підборіддя. А саме підборіддя поморщене, мовби подзьобане. Худий. Лиця позападалися.

За ним стояв Сцем-допустем і підштовхував його в спину.

Коли хлопець знову кліпнув очима, Тодорка спитала:

— Тутейко?

— Я... — відказав і замовк.

Паридуха не зачинив за ним двері, але й не схотів сказати, чого цей ляшок прийшов, рушив і сів на сінешньому порозі.

Тодорка схаменулася, що обізвала його Тутейком, а він стояв за порогом, не переступаючи його: потертий брилик у руках.

— Що скажеш, Андрійку? — спитала, як малого, хоч він і не маленький, хлопчак, тільки не виріс високий. Щось ворухнулось в Тодорчиній душі. До неї вернулося давнє, як сама служила за наймичку, а Тутейкова мати, Стефа, служила в маєтку. Це було давно. Ще перед смертю батька. Тодорчина мати завжди жаліла Стефу, її хлопця, бо воно як сталося: Андрійко народився у їхній хаті. Тодорка — дівчина-недоліток вперше тоді дізналася, що дітей приводять жінки і що новонароджені діти кричать писклявим криком.

Андрій мовчав.

Тодорка подумала, чи не прочув він часом щось про Єндриховського?

— Що ж ти стоїш?

Він і не думав переступати порогу, наче поріг був високий, що його і не перейти.

Силкувався щось сказати, але не міг поворухити губами. Нагнув голову.

— Що?..

— Мама вмерли, — сказав.

Тодорка встала і підійшла до нього.

— Стефа?

Андрій не підіймав голови.

Тодорці наче щось прошуміло в скронях. Її рука сама потяглася й лягла на плече. А воно — тверда кість.

— Якже?.. Андрійку? — в її голосі прозвучали і збентеженість, і острах: Стефа жила і вже нема. Природна смерть лякає більше, ніж від кулі чи від ножа.

Він відчув Тодорчину руку на своїм кістлявім плечі.

— Що там балакати? — проказав Андрій голос, як не його, йшов ізнизу — холодний. — Треба ховати...

— Хіба нема кому?

— Нема.

Тодорка опустила голову, а він підвів.

— Пані Вітольда сказала: заберіть, щоб і не смерділа. За своїм тужить. Вона за своїм горем чужого не бачить. Вона тільки саму себе бачить. А як я заберу? На оберемок і на цвинтар? Треба труну. А в нас нічого не-

ма. Що на матері, що на мені,— ото і все. Хоч убийся. Вітольда за своїм Казимиром, Спудза погнав німцям худобу. Лігеншафтські баби й кажуть: іди в уряд, до старости. От я й тугай.

Тодорка прийняла руку з Андрієвого плеча. Стефа із своїм сином жили непомітно, що їх ніхто й не чув у селі. Вмерла і нагадала, що таки жила, що була на світі.

— Иди до моєї матері.

Стояв.

— Ми поховаємо,— промовила. Й гукнула:— Юзику! — виконавця.— А ти, Андрійку, йди. Під мертвого руки не підкладеш.

Хлопець повернувся, пішов майданом. Поніс у руки свого брилика, не натягаючи його на свою кудлату голову: просив зарятунку в цілого села.

Могилу послали копати двох — Маркіяна й Опанаса.

Домовину збив Юзик. Дошки Верещакові...

Юзик запряг коня, привіз домовину.

В кімнаті, в прибудові, яка називалася чорною, на столі лежала Стефа. Руки складені: відробили. Стояли жінки. Полячки-католички. Волянючка, Федулиха — усі при купі.

Стефу спорядили й повезли.

Паридуха вів коня за гнuzдечку. За домовиною ступав Андрій. Його випхнуто наперед. За ним тяглися баби-католички. Одна читала молитовник. А потім Марія і Мотря. До них приєдналися і Фрозина, і Ганіська.

Йшли селом, то хтось приеднувався.

Похорон був без ксьондза. Де його тепер узяти? Багатих католиків взагалі на сільському цвинтарі не ховали, тільки бідних. Багатих везли в місто, замурували в склепи, а бідняків клали тут, поряд з некатоликами. Тут судилося лежати до страшного суду і Стефанії Рільницькій.

Домовину везли повільно. Весь час хтось підходив новий і супроводжував Стефу в останню дорогу.

Вийшов і Антось Верещака. Ступав позаду всіх, а потім обминув і своїх, і бабів-католичок, порівнявся з Андрієм.

— Шкода матері,— прошепотів.

Андрій глянув через плече, побачив Верещаку й нічого не відповів.

— Як будеш жити?

Хлопець мовчав, і Антось торкнувся своїм плечем його.

— Так.

— Йди до мене...— казав Антось, затуляючи свій шепіт плечем.— Я прийму. Чого ж...

— Ні.

— Я добре раю.

— Не хочу вам служити, дядьку.

Антось відхилився від Андрія.

— Дощечки мої,— прошепотів і показав рукою на домовину. Хотів, щоб син відробляв за мамину хату. Ступив ще крок, зминув, а коли всі пройшли, перехрестився й повернувся плечима.

Через річку, Залужжям, а потім греблею, між вербами потягнувся ланцюжок процесії. Жінки дибали за домовиною, і самі стали старішими. Волянючка несла кошіль, Федулиха теж. Не перебалакували, слухали католицьку молитву з молитовника. Нічого не розуміли — ловили голос.

Баби йшли, а верби стояли.

Юзик вів коня й думав, що це перший похорон, після якого не буде поминок. Він ще думав: нема ксьондза, то треба було впросити попа, хай би не правив, а хоч могилу запечатав. Таки ж християнська душа переставилася, а не собача.

Дотяглися, бралися спускати домовину в землю, бамкнув дзвін. Тричі. Юзикові стало дивно: він тут, а хтось подзвонив. Таки здогадалися.

Баби-католички переглянулися з нашими, і всі перехрестилися.

Стефу поховали в кутку цвинтаря, коло своїх, де на хрестах написи латиною.

Сцем-допустем не вгадав: поминки були.

Федулиха вийняла із свого кошіля обрус і розстелила на галявині, на пожухлій траві. Волянючка вийняла із свого перепічки, жовте сало. Перепічки були різні. Хто що міг, те і приніс. Вийнято з кошіля й пляшку. Волянючка покликала Андрія. Йому першому налили й дали в руки келишок горілки. Він потримав келишок, не хотів пити, але мусив, бодай, торкнутися його губами. Торкнувся і передав Юзикові.

Паридуха випив: за упокій.

Баби передавали келишок одна одній, приказуючи:

«Упокой, господи, її праведну душеньку...» Торкалися келишка своїми губами, а він був усе повний.

Поблискувало осіннє сонце. Було тихо: цвинтар.

Марія Волянючка держала в руці перепічку і неголосно казала про Стефу:

— Не зазнала розкошів на цьому світі, може, хоч на тамтому їй буде легше.

Кружечок бабів кивав головами: таки так.

— А я, люди, знаю її з першого дня,— провадила Марія.— Як вона прибилася, то далася взнаки.

— Хто-хто, а ви, Маріє, таки були для неї добрі,— ствердив Юзик:— Ти слухай, Андрію. І ви, сцем-допустем,— звертався до католичок.— Твій глас, Маріє,— суша правда.

Андрій кивнув: згоджувався.

Баби дробили перепічки та й кидали в рот. І та, що з молитовничком.

— Мотре,— казала Волянючка,— ти теж знаєш, як воно було. Пам'ятаєш той день?

— Чом ні? З того дня вже минуло стільки літ, як тобі, Андрійку,— і вона кивнула хлопцеві.

Він став слухати їх. Мати цього йому не казала.

— А так, сину,— вела Марія.— Таки так. Бо як воно було. Несу воду, а край дороги сидить дівка. Чужа-чужаниця. І от їде конем Єндриховський. Все це я, як нині бачу. Спинився сидить на сідлі й перепитує, звідки прибилася? Вона йому щось відказала, а він як не засміється. Таким сміхом, що палить вогнем. Ви вже простіть мені, але скажу, що він сказав. І нехай він простить, бо і сам десь дівся, чи його поділо. Великий гріх згадувати недобре, кого вже нема. Я візьму той гріх на свою душу,— тут вона перехрестилася.— Як він сказав те слово, то я мало не випустила відро з водою. Чужа чужаниця перепочиває. Здорожена, а він їй у лице: «Лярва!» Ти собі збиткуйся, а підійду до неї. Може, їй води хочеться. Тут він до мене, щоб перейшла уповні! Я перейшла, бо що поробиш. Погицав собі. А дівка сидить, наче з хреста знята. І хочеться їй води, а встати не може. Я запримітила: в тяжі. Звідки, питаюся. Мовчить. Очі сірі-сірі, але такі, що гаснуть. Мара марою. Чого ж ти над нею сміявся, кате, думаю про осадницька, і сама остовпіла. Коли бачу, йдеш ти, Мотре.

— Я йшла з кожівцем.

— Правда, Мотре, бо я потім посилала хлопців, щоб принесли воду й кужіль. Йосип приніс воду, Євген кужіль. Тодорка була, Роман ще менший... Узяли ми з Мотрею Стефу під руки та й ввели у наш двір. Мій небіжчик Петро, царство йому небесне, наглянув, допитується, а я кажу: не питайся, неси дрова і грій воду. Згадую і вся холону, люди.

Марія держала перепічку, і черства перепічка кам'янила в її руці.

— Стефа розродилася, і став Андрій,— сказала Мотря і знов кивнула йому.

Волянючка передихнула. Спогади заповнили її голову і хотіли стати словами.

— Стефа прибилася здалеку.

— З-за Бугу,— докинула Ганіська чи Фрозина.

— Із самої середини Польщі,— вела Марія спогад, як довгу нитку.— Розродилася, та все кричала, що накладе руки і на себе, і на дитину. Мій Петро хаменає, а я їй кричу: дурна, ти мусиш купати і сповивати його. Він твої старі коси прикриє. Дуже я сварилася з нею за дитину, а саму обіймав такий жаль, що йду в сіни, виплачуся коло одвірка, а вернуся в хату і знов сварюся: купай і сповивай його! А про те — що погнало її по всіх усядах, я і не заїкнулася.

Юзик правив пляшкою. Але виходило так, що він пив чи не сам. Витирався рукавом, наливав самогонку, передавав жінкам, вони пригублювалися до келишка, передавали одна одній і дивилися на Марію.

Вона теж пригублювалася. Трішки надпивала самогонки й ковтала, як ластівка воду.

— Стефку звів улан,— сказала Фрозина, а Ганіська їй притакнула.

— Я про нього не хочу й згадувати, як він її не згадав,— промовила Марія.

— А що згадувати,— спиталася Мотря.— Вона розповіла нам, як на сповіді. Стояло військо. Вона полюбила й повірила, а потім військо забралосся, а вона пішла його шукати — у світ. У чому ж її вина? Що не знайшла? Що він відрікся? За це судити не можна.

— Не суди, і сам несуджен будеш,— вставив своє, п'яніючи, Паридуха.— Любов — се ёсть віра!

Його мовби й не слухали.

— А що вже з неї робітниця була,— казали жінки, як співаючи.

— Жала, не розгинаючись.

— В'язала снопи, як гори.

— Ми ж з нею робили.

— А так,— вела Марія.— Як оклигала, як тільки очу- няла, то пішла в маєток. Замолоду — в полі, постаріла — за куховарку. А що вже добра! За день наганяється, на- робиться, а ввечері, було, навідається, може, вам чим допомогти?

Федулиха згадала про скляночку меду.

— Вчепився кашель і додушував мене. Може б, і за- душив, а Стефа принесла меду, сама випросила в маєт- ку, але принесла.

— Та вона з нами й до церкви ходила,— згадала Га- ніська.— Хрестилася, правда, по-своєму.

Баби-католички мовчали. Вони добре не знали Сте- фу, самі недавно в лігеншафті, тобто в маєтку, але їм стало якось ніяково, що Стефа ходила до церкви. Всі попріплющували очі, сиділи в чорних хустках.

Волянючка це запримітила й казала:

— Хто як хоче, хай так і думає, а за Стефою нема ані стілечки вини ні перед богом, ні перед людьми.

Вона поклатала перепічку собі на поділ і показала на свій ніготь. Показала і знов узяла перепічку.

— Знай, сину,— промовляла до Андрія,— твоя мати свята, як той хліб, що я тримаю. Вона тільки для тебе й жила. Вона тільки про тебе й думала, коли робила, як той віл, і коли молилася. Як їй було ходити до того ко- стьолу — місто далеко. Вона признавалася мені ще й в іншому. Було на свято пани й осадники повимощують вози, позастеляють брички, коней і тих повбирають у бинди: їдуть молитися. А вона мені й каже: в них і бог панський, як мені до нього доступитися? В своїх лахах? Правда, тітко? А я їй кажу: ти май свого бога. Він один. Для всіх. А люди є різні.

— Бог один,— сказали католички.

Юзик пив самогонку, і його думки вертілися на одно- му місці! Не суди, і сам несуджен будеш. Раптом він по-своєму захистив Стефу:

— Правда,— промовив і підняв палець.— А що най- перше правда?! Це єсть жінка, яка народжує і яка по- ставить на ноги. А яка зачиняє свій плід, єсть гріховна. Отак, Андрію!

Хлопець мовчав, присівши на коліна. У грубій сорочці з небіленого полотна. Пазуха застєбнута. І сам він був

неначе якийсь застебнутий. По матері поминки, а йому наука. Дивився на Волянючку, на Федулиху... Одна врубала полотна мамі на домовину, друга застелила на полянці обруска...

А жінки не могли наговоритися, мовби не могли дійти тут, при свіжій могилі, в якій віднині спочиватиме така ж сама селянка, як і вони, до чогось головного, яке й привело їх сюди. Просили:

— Маріє, розкажіть ще.

— А що я вам повім?

— Стефка таки до вас горнулася.

— Було. Як стали нарізувати землю, то вона все не вірила, прийшла і хотіла поцілувати мого Йосипа в руку.

Волянючка згадала Йосипа, і Андрій так і вп'явся у неї очима.

— А що було перед цим? Розкажіть, Маріє,— питається й просили Ганіська з Фрозиною.

— Ніби ви самі не знаєте? Впала Польща, а у нас самосуд. Вели Єндриховського, а кругом гвалти: усіх ляхів на суд! Взяли і Стефу, Андрійка. Ведуть обох. Йосип, як крикне: «За що?!» Їх і пустили. А потім переінакшилося. Я сама втікала. Вернулася. В хаті пустош. Навідалася Стефа, а в неї під полою щось сокаче. Принесла курку. Двійко мала, а одну принесла мені, щоб Ромцьо мав чим закропитися. А Єндриховський знову взяв гору. Я її й питаюся, чи не боїться мене провідувати, чи їй за те нічого не буде? Йдемо, я її проводжаю та за курку дякую, а вона й відказує: «Як ото мене упірвали й вели з моїм Андрійком, хто й знає чому, а на смерть, а ваш Йосип як крикне — за що?— то я весь час чую той голос, і повірте, відтоді ніякого страху в мені нема.

Кружечок бабів закивав головами.

Сиділи ще довго, якби Стефка так тяжко не робила, якби так не мучилася, то ще пожила б. І знов дуже просили Марію згадати що-небудь, наче від її розповіді залежало чи довго їм жити, чи ні.

І Марія кивала:

— Бачите, люди, воно як: одні прийшли у наш край, заграбували землю, ставали панами, а вона що знайшла? Найми собі знайшла. Але хіба я, чи хтось із вас поганяли її? На кого тяжко робила, із-за кого не доси-

пала ночей, через тих і скоро покинула нас. Згадаеш: рік за роком, що вода крізь пальці.

Пригублювалися до келишка. Дробили перепічки й катуляли в роті.

Потім повставали, пооберталися до могили й хрестилися, хто трьома, хто п'ятьма пальцями.

Потім пішли провідати свої могили.

Паридуха сказав:

— Провели, сцем-допустем, і — піра.

Всі посідали на віз, і він повіз їх.

Кликали Андрія, але Волянючка сказала:

— Не чіпайте його. Нехай побуде з матір'ю.

Він постояв трохи сам і теж пішов.

Сутеніло.

На Залужжі перед містком його перестрів отець Іов. У рясі й капелюсі. Походжав над річкою.

— Провів, сину мій, матір?

— Провів, батюшко,— відповів хлопець, назвавши попа так, як його називали в селі.

— А ти чув дзвін?

— Чув, батюшко.

— То я дзвонив. У подзвонні єсть велика тайна для кожного християнина. Разом із дзвоном душа покійника підноситься вгору, до бога.

— Дякую, батюшко.

— А ховати я не міг,— і отець Іов розвів руками.— Хоч твоя мати інколи ходила до церкви і тебе приводила малого, але я не міг.

Андрій не заперечував.

— Що ж ти тепер будеш робити, сину мій?

— Нічого.

— Може, підеш до мене? Я б тебе прийняв.

Йому хотілося сказати, що, коли ховати матір, то релігія не дозволяє, а коли брати батрака, то вона погоджується: хоч католика, а хоч і турка! Але він цього не сказав, тому що згадав лігеншафт і Вітольду, яка кричала: заберіть, щоб не смерділа!.. Лише запитав:

— А ви не будете мене бити, батюшко?

Стефку поховали і забулися, а Єндриховського шукали день за днем. Не знайшли.

Сьомого дня упало як грім: на сходку! Всім! Старим і малим! Сцем-допустем — виконавець, поліцаї й шуцмани ходили по хатах і оголошували це розпорядження. Селяни не почували за собою ніякої вини, тягнулися на майдан. Із своїх хат усі виходили не боячись, а коли наближались до центру села, кожного брав острах. Сам майдан лякав їх. Ніколи не загороджений, завжди тепер порожній, не витоптаний, зарослий густим споришем, він став тим місцем, яке старалися обходити й обминати. На вулиці перед майданом стояли два шуцмани і, недбало, так собі помабуючи руками, припрошували, щоб люди швидше заходили.

На порозі управи стояли троє: Тодорка, Вітольда і Тосик. Вони не перемовлялися. Тодорка знала, що має бути, чого Вітольда і Тосик хочуть. Але не тільки вона, вони теж не знали, як і в що може обернутися сходка. Ні Вітольда, ні Тосик не могли припустити, що вбивцею Казимира є не хто інший, а Тодорка. Вона стояла серед них, виклично й зухвало дивилася їм обом у вічі. Чого їй було боятися? Хіба вона загубила чисту й невинну душу, загативши ножа в спину осадницьковій? Хіба не він, не Казимир, підступно, по-зłodійському вбив її батька? А чого хотів, чого домагався, у що прагнув обернути її? У повію. Щоб збожеволіла, як Парася. Тодорчине обличчя холодне і спокійне. На ньому не ворухнулася ні одна жилка. Вона навіть була гарна. У святковому, в тернистій хустині з довгими торочками, у чоботях на високих підборах. І та її краса — обличчя, мовби затінене — була непідступна. Тодорка ніби хизувалася: ось яка я, але спробуйте візьміть!

Зовсім іншою, не такою показною видавалася Вітольда. Вона одягнулася в бриджі, стала ще тоншою і в'юнкішою. Її штани і смішили, і насторожували.

Селяни збиралися на вулиці. Шуцмани помажували руками, але ніхто не зважувався виткнутися першим на майдан.

Юрба розступилася, дала дорогу: йшла Федоська Бриндиха, ведучи за руки Адама й Касю. Федоська боса, вигнічені литки; міцні й гладенькі, вилискували. Адам і Кася в беретиках. Бриндиха не мала своїх дітей, але

по тому, як вона вела осадницьких, обережно держачи за руки, було видно, що любить їх. Дебела, грудаста, аж сяяла своїм круглим і повним обличчям.

Люди побачили її з паненятами й посунули на майдан. Мовчки, не вихоплюючись одне наперед одного. Усі знали Федоську наче облуплену, таку зараз невинну й безгрішну (з дітьми!), але хтось кинув:

— Вовчиця, а як корова...

Люди проковтнули ці слова й лобувато дивилися на Бриндиху, а той, хто кинув їх, нагадав про інше, недавнє. Тур, синок отця Іова, застукав Федулу дома. Голова сільради Юхим Федула залишився у селі. Статечний, поважний чоловік — хурман, який із старим Петром Волянком об'їздив півсвіту, не відав страху. Село знало, кому довірялося. Тут, на майдані, у тридцять дев'ятому за нього голосували криком, кидаючи шапки вгору, вибираючи на голову. То був сонячний день: справджувалася одна надія — жити без пана і народжувалася інша — яке воно буде, те життя? Мужик Юхим Федула стояв без шапки, кланявся лисою головою. Бідний, але господар. Не з письменних, але третій. Ненавидів панву, як смерть. Він знав, що йому вірять, що його люблять. Полюбили ще більше, коли Федула метав сажнем — ділив осадницькі землі. Його заганяли: «Нам, ще нам намір...» Кидав сажнем, умиваючись потом. Земля — багатство. А її — гони і гони. Але він нікому не посунув на сантиметр більше чи на сантиметр менше. Любив правду. А коли довелося судити Бринду, Юхим Федула на суді заплакав. Заплакав не криючись і сказав: «Дивися, Бриндо, хіба мої немолоді сльози не вартіші за те зерно, що ти крав? Нащо ти крав?» Бринда промурмосив: «Я винен, Юхиме, але чого ти плачеш? Більше не будеш через мене плакати?..» Вступили німці, Федула сидів дома. Сусіди застерігали, щоб нікому не попадався на очі. Спочатку не хотів цьому вірити: «Кому я що винен?» Але скоро збагнув, що стереженого бог береже: по всіх селах окупанти вбивали голів сільрад, комуністів, кого вдавалося їм виловити. Федула загаявся переховуватися. Вдень відсиджувався в лісі, а ввечері підкрадався додому. Тур узяв його місячної ночі, коли Федула сів повечеряти. Боронитися не було чим, а Тур навів пістолет у лоб. Юхим попросив, щоб жінка дала чисту сорочку. Скинув стару, заношену, й надів білу. Хотів розцілуватися з жінкою, з донькою, але Тур заквапив

його: «Одягнувся в чисте, і годі, а прощання — зайве, слезоу з мене все одно не вицїдиш». Йому скрутили телефонним дротом руки. Тур вів Юхима під пістолетом. За чоловіком побігла жінка — Мотря, за батьком донька — Марійка. Мотря обняла Марійку. Вони бігли позаду. Їх близько не підпускали.

З криком, з лементом через городи, ламаючи перелазу, вимчала Федоська. У самій нічній сорочці, розкудлана, налетіла на Федулу. «Ти, ти, кате, мого чоловіка в тюрму загнав? На тобі, на!» Вона була страшна — вся зелена при місяці. Жила на полі, з Тосиком Спудзою, а примчала. Зціпивши зуби, затиснувши в руці качалку, біла нею Федулу по ліктях. Так Федулу вивели на майдан. Бриндиха все біла його качалкою. Підійшов Верещака. Не кажучи й слова, спинився перед Юхимом, розмахнувся як тільки міг, і зацїдив кулаком в обличчя. Юхим не витримав того кулака. Похитнувся і впав на землю. Коли він упав, Федоська накинулася на Мотрю. Плигнула на неї, вчепилася пазурами в коси й стала волочити її.

Федулу поставили на ноги. Дали води.

— Пий і стій на ногах, советую!

Юхим Федула не міг йти. Але він старався йти. Серед вулиці, під вербами ноги не витримали: він мовби зробив спробу присїсти, звалився, і його голова вдарилася об суху дорогу, наче камінь. Нагнувся Тур, узяв за барки і процїдив:

— Готовий.

Євген Волянюк стояв збоку, спостерігаючи.

— Закопати, — сказав.

Тїло Юхима Федули не віддали Мотрі. Його закопали за селом, у рові...

От що крилося за словами: «Вовчиця, а як корова». Тоді світив місяць, а зараз — сонце. День щойно починався.

Коли селяни з дітьми вийшли на майдан, ставши широким півколом, на вулиці з'явилися шуцмани на конях. Ті, що скакали попереду, везли кулемети. Ніхто не стягнувся, як один кулемет було поставлено на церковній паперті, а другий з вулиці. Інші шуцмани, розсипавшись, позавмирили оддалік від юрми. Втікати не було куди, хїба за будинок управи чи за школу — через горби в чисте поле.

Федоська віддала Адама й Касю Вітольдї, а сама загубилася серед людей.

Повільно, волочачи ноги, від управи наближався до середини майдану Тосик, за ним Вітольда з дітьми і Тодорка.

Тосика не можна було впізнати. Він до того переродився, що ніхто не посмів би обізвати його Спудзою. Кобура з пістолетом на животі, мовби у німця. Розкарячився, руки заклав за спину. Повів своїми косими очима в один бік натовпу, повів у другий, і все принишкло. Рогатувка хвацько сиділа на його голові.

— Хто знає, де Казимир Єндриховський? — не спитав, вигукнув, ніби подав військову команду, Тосик.

Юрма хитнулася від цих слів і не могла вирівнятися.

— Хто знає, — питаюся ще раз...

Усі дивилися на Тосика й бачили, що він, шарпак Спудза, був народжений для війни, щоб чинити розправи.

— Нема? Ніхто не знає? Кулеметники, заряджай! Усіх постинаю до ноги! — Тосик скаженів і пінився: його товсті губи заслинилися.

— Зараз побачимо! — кинула Вітольда, шаріючи.

Тодорка стояла осторонь, боком бачила Вітольду, її дітей і Тосика. Звичайно, вона знала, нащо збирали сходку. Люди, здавалося, повростали ногами в землю, діти — наче ті паростки коло дерев. Не село на майдані — чорний ліс, примовк, онімів перед бурею. Марія — мати Волянюків — у чорній хустині, пазуха застібнена. Її добре, занадто жіноче, тихе обличчя не було перелякане, спантеличене чи здивоване. Воно було повите великим сумом. Марія бачила розстріли. Отак і розстрілюють: спочатку покричать для годиться, а потім розстрілюють. Але сікти зараз, у цю саму хвилину, ще не будуть: треба копати яму. Це ж увесь майдан проріють... Верещака пригнув голову. Його Мокрина заховалася, щоб її не було видно. За нею присів Філик. А Ганіська з Фрозиною майже попереду. У першому ряду піп і церковний староста. Отець Іов перебирав ногами, ніби стояв на гарячій сковороді. За кожним Тосиковим викриком, підплигнувши, крутив головою, дивлячись через плече: думав, що хтось признається. Голови у шапках, хустинах; розмаїття блузок, піджачків, кошуль різало око. Всі у старому, заходженому, буденному. Колір один, мов на підбір, — сірий. Сірим було небо. І сірими були об-

личчя. Тодорка відшукала поглядом Антося. Він злодійкувато блимнув на неї і вже не спускав голови, навіть пригладив свою бороду.

Коли Вітольда кинула: «Зараз побачимо»,— Тодорка скісно глянула на неї й подумала. «Тонконогий опеньок... Переймається за своїм любчиком. Дуже ти йому була потрібна. Порішити б тебе разом з ним. Кодло осадницьке!..»

А Вітольда почувала себе панею. У новенькій тужурці, дуже великуватій, з Казимирового плеча, простоволоса, вона весь час мінилася: брала за плечі своїх дівчинку й хлопця і тоді вся аж трусилася: «Нащо ви овдовили мене? Нащо?» Руки обпадали, і кров ще дужче заливала її зашаріле обличчя: «Подарувати вам? Ніколи!»

Вона була і залишилася панею для селян. І село ніколи інакше й не думало: пані. Тепер обібрався паном і Тосик. Пан Спудза.

Кулеметники вклали у магазини стрічки набоїв.

Тосик підняв руку.

— Вогонь! — І опустив її.

Застрочило, висвистуючи. Але вгору, поверх голів. Хтось закричав. Хтось упав. Хтось замахав руками. У кінці села, над старим парком, знялося вороння, закрикало. Над селом, над майданом закружляв чорний гомін.

Отця Іова мовби хтось витиснув з натовпу. Він скидався на сіру мишу — попик. Упав на коліна.

— Пані Вітольдо, пане Тосику... Ради всього святого, ради його, всевишнього на небесах...— зняв руки.— Село не винне...

— А хто? — підбігла й стала перед ним Вітольда.— Хто?

І попик знайшовся.

— Чужі, зайшли... Хіба мало їх.

— Хто?

— Пленні, вони! А мабуть, що вони,— проказував, заїкаючись, піп.

— Сцем-допустем, таке може бути,— обізвався Юзик Паридуха.— Пленні!

Тосик набундючився й бундючно став розминати ноги. Пройшовся уподовж сходки — туди й назад.

— Хто переховував полонених? — викрикнув.

Отець Іов усе ще не здіймався з колін.

— Я знаю... Ми з Паридухою знаємо. Ми скажемо...

— Кажіть! — гаркнув Тосик, радіючи що воно так повертається.

Піп підвівся і споважнів.

— Ну! — гукнув Тосик і тупнув ногою.

Отець Іов закліпав очима, роззявив рота, заворушив губами, але не міг промовити й слова.

— Відібрало мову. Покажіть і виводьте їх!

Заплутуючися у рясю, піп закрутився перед юрмою. Люди оступалися і стискувалися: на кого покаже, кого виведе? Ті, кого набачив, стояли, не ховаючись за спинами. Отець Іов не взяв, цапнув за лікоть Опанаса.

І заговорив — мова прорізалася:

— Рабе божий, Опанасе, послужи громаді, і нехай бог допоможе тобі. Послужи....

— Виходь! — наказав Тосик.

— Сам вийду, — обізвався Опанас і вийшов.

А піп умовляв Фрозину:

— Фрозиночко, і ти, голубонько, раба божа...

— Не сповідайте мене, батюшко, — відказала вона.

Вони вдвох — низький Опанас і висока Фрозина — стали перед людьми.

— Переховували полонених? — спитався Тосик.

— Спроваджували, Спудзо. Дорогу показували. Піп не бреше, — відповів Опанас.

Вітольда не стрималася, скочила до Фрозини:

— Де Казимир? Де?

— Я ні його не бачила, і щоб і вас не бачила, пані, — відказала Фрозина, почувуючи себе невинною.

Опанас вийняв люльку, дістав кресало, викресав вогню і закурив. Його пальці не тремтіли.

А далі було, як думала Марія: копали яму збоку майдану, коло церкви.

Роман з Марійкою посхилялися в юрмі одне до одного — лігеншафтські пастухи. Марійка тихенько плакала, а Роман не вмовляв її не плакати.

За ними стояв Андрій — Тутейко. Його бачили і Вітольда, і Тосик, але не сказали, щоб забирався геть. А він же поляк. Покинув лігеншафт, узявся служити в попа — от і має. Проситися не хотів. Буде проситися, всі побачать, який він страхополох. Що буде, то й буде. А коли піп зачав доказувати на інших, виправдовуючись, йому стало соромно, що взявся у нього служити. Плювати на такого батюшку.

— Моліться, людиє! Моліться! — І отець Іов, клякнувши, став голосно проказувати:— Спаси і помилуй...

Тосикові було мало, що копалася могила і скоро вдають постріли.

Моньку послали за барабаном. А щоб він не втік, його супроводжував шуцман.

Час ніби зупинився. Сіре небо опускалося, падаючи на землю.

Нарешті могила готова. Фрозина й Опанас самі її викопали і поклали городники.

Монька забив у барабан: бум-бум... Метлялися поли Моньчиного кожуха, наче крила, і світився голий живіт.

Тодорка дивилася собі під ноги і носіаком колупала землю.

Роман прихилився ближче до Марійки і думав: «Як же так: Опанас і Фрозина стоять над готовою могилою, а Ганиська і Маркіян мовчать. Та якби Марійку розстрілювали, я б не встояв, я б кинувся, нехай би мене вклали з нею...»

Ганиська і Маркіян стояли у натовпі й не виходили.

— Бум-бум...— наче у людські груди.

Опанас був одягнений у солдатську гімнастерку. Він спокійно курив. З його люльки прявся димок.

— Спинами обернись!

Ні Фрозина, ні Опанас не оберталися.

І тоді, коли два шуцмани націлилися на них гвинтівками, а Тосик вихопив пістолета, з поля, з-над майдану вдарили кулеметні черги: та-та-та...

— На землю! Всі пец на землю! — крикнув Тосик.

Майдан завирував.

Шуцмани не встигли вистрелити.

Вітольда, забувши за дітей, вихопила з Тосикових рук пістолет і розрядила його в Опанаса.

Він почув — пакнуло — і впав у могилу.

— Мамцю! — Діти з лементом почіплялися до ніг Вітольди.

З поля бив кулемет, і майдан розсіювався.

XIX

Намет ледве просвічувався: старий брезент, латаний і перелатаний, наче решето. Все ж під нього не задував вітер. Наум Ісакович зіп'явся навколішки й дивився на сонного хлопчика. Кучерява голівка лежала на якомусь

сукнянику, підмощеному сіном. Вони спали на сіні, і їм було тепло.

— Мотл... Мотл... Матвійко,— шепотів хірург.

Хлопчина полюбив діда. Він розказав йому: «Коли ми жили на селі, то баба кликала мене Мотле, а хлопці називали Матвійком». Так Наум Ісакович довідався, як він називається, і застеріг, піднявши угору палець: «Тепер ти — Матвійко. Про Мотла забудь. Тільки Матвійко. Хто б тебе не спитав, кажи: я — Матвійко. Ти ж у мене розумний. Хіба ні?» Матвійкові було радісно, що він розумний, бо і баба, і мама, і всі-всі тільки те й знали, що погримували на нього, коли йому чогось особливо забагалось: «От нерозумне дитя!» «Ага»,— відказав дідові. Крім того, йому самому хотілося називатися Матвійком. Авжеж, бо якби знову довелось вернутися в село, то хлопці не посміли б прозивати: «Мітла!»

«Мотл... Матвійко...— думав Наум Ісакович.— Як би ти не називався, а кучерявість твого волосся, чорнява кучерявість, твої припухлі губи, така мила припухлість, і твоє смагляве обличчя скрізь і завжди виказуватимуть усім твоє первородство, що ти не хто інший, а Мотл — єврей, з діда-прадіда». Він хотів доторкнутися своїми пальцями до шовковистих кучериків, хотів погладити своєю долонею смагляве обличчя, але його біла рука спинилася: боявся розбудити сироту. І так стояв навколішки, з простертою рукою, оберігаючи сон Матвійка.

Хлопчиків очі були заплющені, губки трішки розкриті. Личко рожевіло у сні, розпустилося.

Наум Ісакович схилився і стояв так, як стояв би перед трояндою, яка розцвіла серед зими, вражений і заворожений. Дід над ушком. Матвійко не прокидався. Старий підправив лахман, який сповз із грудей хлопчика, укутав йому ноги й обережно, нечутно винишкував із намету.

Зелені сосни, поруділі дуби і білі золоті берези стріпували із свого гілля синій холоднуватий досвіток. З галлявини видніли високі хвилясті Крем'янецькі гори. Сонце ще не сходило. Але найвищий білий шпиль гори рум'янився, золотіючи. Ліси і гори чекали сонця.

Бандерівський табір прокидався. З наметів і куренів знехотя виповзали заспані бандерівці. У полотняних дотоканих сорочках розстебнутих — душі відкриті: молоді чубані. На припонах і поприв'язувані до дерев пофіркували годовані коні. Стояли вози: дишла наче дула

гармат. Під деревами, поприслонявшись до стовбурів, там і сям маячили вартові з гвинтівками до ноги.

Наум Ісакович вийняв з кишені пожмакану й бруднувату хустину, протер скельця окулярів і начепив їх на ніс. На нього ніхто не звертав уваги: звикли, що він щоранку чимчикував із свого намету в намет Тура.

Хірург увійшов, як завжди, не питаючись дозволу. Намет високий і широкий, у ньому можна було ходити не згинаючись.

— З добрим ранком... Як пан почувається? Як панові ведеться? — привітався, розпитуючи, Наум Ісакович і підступив до невеличкого дощатого столика.

Тур лежав на височенькому ліжкові-козлах серед подушок і покурював.

Коло дощатого столика на кругляці-підставці стояв таз. Хірург змилком намилив руки, злив собі з глека воду. Втерши руки рушником, він нахилився над столиком.

Його одутлувате, забрезкле обличчя було зосереджене і спокійне. Приготувавши нові бинти, кинувши у спирт інструменти, він обернувся до Тура, щоб почати перев'язку.

— А курити я вам забороняю. Чуєте?

— Ого-го!.. Він мені забороняє.

— Я забороняю. Викиньте. Зараз же викиньте. Ну?!

Тур затягнувся, простягнув Науму Ісаковичу недопадок і випустив клубок диму.

— На, чого ж ти не береш?

Хірург спокійно і врівноважено сказав:

— Киньте, пане, на землю.

Тура забавляло — «пан», і він, з перебитою рукою і перебинтованим плечем почував себе паном над лікарем.

Почалася перев'язка. Бинти позлипалися й поприсихали. Тур відкинув голову, відвернувся. Наум Ісакович зривав бинти вправно і швидко, не моргнувши оком.

Він знав, що Турові боляче, але його пацієнт навіть не матюкнувся: не людина — бугай. Має щастя, що куля не чіпила кісток.

Хірургові знову довелося мити руки, коли він, розкривши рану, яка слизилася, повикидав смердючі бинти в таз.

Обробляв рану, прочищаючи її. Тур не ворухився. На

його лобі, під навислим темно-русим чубом, виступив піт.

Руки Наума Ісаковича, кістляві, із синіми надутими жилами, спокійно і легко робили свою роботу, і Тур відчував, що ті руки старого, з довгими пальцями й білими синоватими нігтями, м'якші від бинтів, нарізаних із приходжених полотняних сорочок, випраних і випрасуваних.

Винахід — вихід із скрутного становища: пакети індивідуальної мудрості лісових вовків.

— Можна повернутися. Лежить і відпочивайте, — сказав хірург, зняв рушника й хотів витерти Турові піт з лоба.

Тур улігся зручніше і зняв здоровою рукою рушника.

— Я сам, — і став витиратися.

— Пане, лежить спокійно, бо ви вже у гарячці, — проказав Наум Ісакович, якому зовсім не хотілося розпочинати суперечку з Туром.

Він вийшов, поставив таз під наметом. У нього більше не було ніякої роботи. Бандерівські верховоди похвалялися, що скоро дадуть йому під оруду дівчат, аби вчив їх на медсестер. Йому це не дуже подобалося, і він радів у душі, що з тією затією щось не витанцюується.

Кухонь у таборі не було. Кашовари просто під котлами, розвішаними на триногах, розкладали вогнища.

Він прошмигнув у свій намет. Зашпортнувся і розбудив Матвійка. Хлопчик відразу схопився на ноги й учепився дідові за шию. У їхньому наметі можна було стояти тільки на колінах. Матвійкові це з руки: якщо дід і не хоче, він все одно вчепиться йому за шию.

— Тобі добре спалося?

— Ага.

— А їсти ще не хочеш? Ні? Тоді вмиватимемося, погуляємо...

— А ми ще довго будемо, діду?

— Де?

— Тут.

Наум Ісакович нічого йому не відповів. Він сказав, що у лісі гарно, що поведе його по гриби. Матвійко став одягатися, Наум Ісакович допомагав просувати голову в светрик, підтягувати довгі, за коліна, панчохи, зашнурував черевички. Умивалися — старий зливав на руки, а малий підставляв долоні-черпачки. Наум Ісакович ні за чим так не стежив, нічого так не пильнував, як те,

щоб Матвійко був охайний, чистий і ніколи не був голодний.

Уболівання за долю хлопчика переросло у сухий педантизм, який міг остогиднути Матвійкові. Старий це добре розумів і знав, коли і яким словом можна зворушити дитячу душу.

— Лови мене,— сказав він, пустившись за намет, щоб сховатися за стовбуром.

Матвійко про все забув.

— Зловлю, зловлю,— задзвенів його голос.

Один удавав, що втікає, а другий ловив його насправжки. І ця гра тут, у лісі, серед бандерівців, у їхньому таборі, здавалася дивом з див: дитячий голос дзвенів, наче покрик пташеняти.

Наум Ісакович не давався, щоб його ввіймали. Матвійко сердився, вигукував. Тоді старий розчепірював руки, Матвійко влітав у ті руки, і вони підіймали його, довго не опускаючи на землю. Матвійко був великий на руках і дивився поміж дерев у гущину.

Роздавалися команди, рої шикувалися в чоти, і чоти ставали на молитву.

Старий поцілував малого.

— Ступай і погуляй,— а сам сів на пеньок і зняв окуляри з очей.

Бандерівці молилися. То з одної поляни, то з другої до Наума Ісаковича долітали слова молитви. Йому було видно третину чи більше чоти, решту приховували кущі ліщини. Вилаштувані в дві шеренги, бандерівці молилися хором. Перед ними стояв політреферент. І він бачив його, бліденького і кволого. «Самонадіяний і невірноважений»,— подумав про нього. Чота і той політреферент стояли без шапок. Вони були одягнені хто в що: переважно у своє домашнє, з ткацького верстата. Штани з валу, з покожушини, пофарбовані і непофарбовані, вовняні різномасні светри і кожушані камізелки.

Йому хотілося встати з пенька, стати перед ними і сказати, з ким їм треба битися, битися люто, щоб про їхнє лицарство було чути в усьому світі, бо якщо не битися з фашизмом, то ліпше скласти зброю і розійтись. Але він цього не зробив. Йому згадався Тур... І такий вестиме їх! Куди? Він не зміг, не мав нагоди поговорити з іншими проводирями. Ну хоча б з тим самим «другом Далеким», завдяки якому вирятувався, залишився жити.

— Струнко! Праве плече...

Пильне око Наума Ісаковича вловило, що чота підтягнулась і рівно пішла в ногу.

— Діду, а в мене квітка.

Перед ним стояв Матвійко і хвалився пізнім лісовим дзвіночком. Синя квіточка звісила голівку в його малих руках.

— Пізня... Пізня...

— Діду, ви про що?

— Про твою квіточку. Бач, знала, що насіння не дасть, а розцвіла.

— А ми поставимо її у воду. А потім я ще знайду.

Старий погладив його по голові, й вони пішли снідати.

Після сніданку збирали гриби і трави.

Вернувшись до свого намету, Наум Ісакович почепив снопик зілля на дереві, щоб сушилося, і висипав проти сонця гриби.

Бандерівський табір гомонів, клекотав. Маршировка, вигуки: «Слава!» Вишкіл із дерев'яними рушницями, бо справжньої зброї бракує. А перед начальницьким куренем — на козлах стіл, за ним Євген Волянюк записує новачків, даючи їм псевда.

— Як хочеш називатися? — запитує Євген хлопця.

Хлопець мовчить, мнеться. Він у галіфе, у мундирі. І галіфе і мундир із сирового полотна, але пофарбовані у вільшині, зеленкуваті, от гудзики тільки різномасні — на одній кишені бляшаний, на другій костяний: бандерівська уніформа.

— Півень, — каже Євген і хоче записувати.

Хлопець крутить головою, не хоче бути Півнем. Усі сміються.

На чорному коні в почеті вершників їхав Еней. Наум Ісакович не знає, що це за цабе. Цабе — командир групи «Схід». Чорна борода до грудей. Скочив з коня, і сміх навколо примовк. Євген виструнчився, віддав рапорт.

— Слава Україні! — привітався Еней. Викинув руку і завмер, високий, плечистий. Чорна бурка торкається землі, гостроверха шапка набакир.

— Героям слава!

Ступив Еней. Здавалося, не тільки люди — ліс перед ним розступається.

— Мобілізація йде?

— Псевд не вистачає.

Він повів бровою.

— Ми, друже генерал-хорунжий, з тими псевдами гологи собі позапаморочували: що хто придумав чи що в очі впаде.

Хлопець в уніформі власного виробу стоїть наче укопаний.

— Віз,— сказав Еней, глянувши на воза.

— Уже є: і Віз, і Колесо, і Шпиця. Всього воза перебрали.

— А Розвора?

— Здається, нема.

— Пиши його Розворою!

І знову загомонило, заклекотало.

Опісля Євген Волянук поспішав кудись у глиб лісу. Побачив Наума Ісаковича на пеньку й зупинився на хвилинку, відставивши убік праву ногу.

— Журитесь, хірурге?

— Гріюся,— відповів той.— Останні теплі дні.

— Втікати не думаєте?

— Куди? Переймуть, поб'ють.

— А ми, правда, не такі страшні, як вам здавалося?

Наум Ісакович похитував капелюхом між своїми коліньми.

— Сказати чесно, я не знаю, чого ви хочете.

— Самостійності...— Помовчавши, Євген сказав:— Завтра відкриваємо курси. Я сподіваюся, що ви нам послужите чесно. Власне, я це мав вам сказати.— І він швидко пішов у ліс:

XX

Вона щоранку йшла центральною алеєю парку. У сірому гладенькому костюмі і білій шовковій блузці. Костюм напіввійськового крою. Жакет з викладеним коміром, на два гудзики. Спідниця на застібку. Не дуже пишне, але гарненьке гофре облягало її тонку шию. Цей костюм не нівечив її, правда, робив трішки старішою, і вона здавалася строгою і непідступною. На лівій руці чорний ридикюль із мідними пряжками. Ридикюль чорний, бо чорні, на високих каблучках туфлі з довгими носочками. Вона ступала коротко, помірковано. Не дивилася по боках. Йї було байдуже, що настала осінь і парк засинає. Паркові дерева, квіти на клумбах, рівенько підстрижена трава — все тут підвладне своїй порі: зеленіти, цвісти, кидати на вітер насіння, анітрохи не піклу-

ючись, куди воно впаде і чи проросте,— на волю вітру і дощу. Вона дивилася поперед себе.

За парком починалося місто, не подібне на навколишні давні, старовинні міста, кожне з яких мало своє, тільки йому властиве обличчя й свою історію. Воно не мало гори Бонни і Дівичих скель, як Крем'янець, де та Бонна — гора-княгиня, на якій височать руїни замку, наче у казці, де Дівичі скелі, побравшись за руки, закам'яніли у якомусь поганському ритуальному танці, висячи над містом, а в самому місті, з глибокої долини здіймаються і вище високої Бонни, і вище довгих і стрімких Дівичих скель — гостра готика давнього кляштора й будівлі езуїтського ліцею. Воно не мало фортеці Любарта і Стиру, як Луцьк, де насипано земляні вали, як величезні сходи в минувшину, а їх обмивають хвилі завжди молодой, повсякчас оновленої річки, що пливе до Дніпра.

Воно не мало замку князів Острозьких, як Острог, де над зеленими, куди не кинь оком, рівнинами, ніби піднесені на руках, дивують найнездивованіших білокам'яні мури, по боках яких стоять високі вежі, а за мурами, у хорі високих веж, стримить у сине небо велична церква — собор з отворами-бійницями, з банею-небом; на якій удень засвічується сонце, а по ночах сяє місяць і зорі, і все це відбивається у двох волинських річках — Горині й Вілії, щоб стояти на землі й під землею, вартуючи вічність: минуле, сучасне і майбутнє. Воно не мало навіть такого передмістя, як Межиріччя, в тому ж Острозі. І все ж воно мало свою особливість: через Вишумськ пролягає траса зі Львова на Київ. У Вишумську одне з гнізд фашистських окупантів — гебітскомісаріат. Будівлі здебільшого одноповерхові, жовто-бурі. Навколо спаленої гранчастої синагоги, де було гетто, й до яру, у якому жебонить потік, пхалися один на один глиняні будиночки-ліпленки, у яких жила єврейська біднота. Але євреїв тепер нема. Залізниця — присадиста шура — в центрі міста. Трохи радує око ратуша, а кілька сірих кам'яниць навпроти неї мовби нетутешні, чужі. Чужий і костюл, якого розпочав, але не встиг добудувати Пилсудський. Червона цегляна споруда — готика на крові з чорним хрестом. Під тим костюлом-кляштором вона розійшлася з матір'ю і сином — Волянюками. Не дуже показні й нові квартали, крім котеджів за парком. Залізниця, пивозавод, гуральня — промисловість. Нема архітектурних ансамблів — музики урбаніки. Вулиці в

пиліозі. Вікна позабивані дошками. Зате багато знаків: чорні стріли і чорні написи — тут заборонено, туди не можна, хід закритий. Окупантська влада.

Вона не любила Вишумська, несла свій ридикюль, йдучи наче на страту. Йй не хотілося бачити кляштора, опускала голову. Звернула на Гітлерплац. Тут було тихо й безлюдно: Гітлерплац не для всіх. Перед двоповерховою кам'яницею стояли чорний броньований «копель», три мотоцикли з колясками. Вікна кам'яниці заграбовані й зашторені. Арка, залізна брама. Йй каблучки вицкували по панелі. Навпроти ратуша. Вона обернулася до неї спиною, вийняла з ридикюля перепустку й показала вартовому. Вартовий узяв перепустку, вертів у руках, дивлячись з-під глибокої і широкої каски, а другий держав руки на автоматі. Ковані міддю глухі двері відчинилися.

Йй кроки потонули у м'якій килимовій доріжці. Вона знялася на другий поверх і зайшла в свій кабінет — приймальню і секретарську. У дверях, обшитих чорним дерматином, стирчав ключ. Вагнер був у себе. Вона вийняла люстерко, підвела помадою губи, підпудрилася й підправила волосся. Йй коси від надмірного вживання бігуді й хімічних перекисів порідшали і, короткі, не обрамляючи лице, звивалися над лобом, над вухами. Ще раз поглянула на себе в люстерко. Йй очі приблякли, вицвіли. З голубих стали сірими, як річка під хмарами. Опорядивши себе, розчинила сейф, узяла папки з документами, потім розчохла друкарську машинку: секретарка, перекладачка і друкарка. Машинка зацокала. Йй доводилося багато працювати: донесення по інстанціях, розпорядження підлеглим, накази, інструкції.

Бліді, ніжні пальці з рожевим манікюром знали клавіші. Вона старалася друкувати не думаючи, тобто друкувати одне, а думати про інше. Зараз вона думала про місто, розкидане, неоднорідне за своєю архітектурою. Йй хотілося знати, про що думають безліч будинків і будиночків, які, поховавшись за дерева, припадають до землі, крадькома підступаючи з усіх боків до центру. Адже в цих, з розхлябаними віконницями, нема нічого спільного з тими кількома кам'яницями. Місто думає, щоб вижити. А хіба вона не думає про це? Хіба в неї інша мета? І вона уподібнювала себе будь-якій з тих хиж — хатці без штанів, як тут називають будинок без сіней, бо хіба людське житло не подібне на саму люди-

ну: коси — стріха, очі — вікна, рот — двері... Лицарські замки — на лицарів, селянські хати — на селян, а вона — на хижку. Незахищена від негоди, віхоли й бурі. Хто ту хижку розпалить, перш ніж вона обігріє когось?.. Про що б і як химерно не думалося, а стукалося в одні двері: жити, щоб щось зробити.

Вона не могла бути машинкою, яка тільки перемелює. Літери, які вона ставила на папері і які перебивалися під копіркою, складалися в слова, а слова — в інформацію. Коли вперше сіла за той столик, їй здавалося, що не зможе друкувати, розплачеться, зімліє. Але друкувала, бо лише в Гоголя, у «Страшній помсті», слова, надруковані у святій книзі, налилися кров'ю, а тут — папір цупкий, все витримає. Їй доводиться робити ще страшніше: бути на допитах. А живе слово — це не те, що на папері, воно кричить і обливається кров'ю. Та хіба її праця — нице плазування? Вона друкувала донесення про вироки підпільникам, про стан боротьби з партизанами. Машинка клацала: такого-то — відтранспортували туди, ще одного, таких-то — відрядили. «Відтранспортували» — насправді розстріляли, «відрядили» — повісили. Вона сама допомагала фашистам замітати сліди. Валок підсовував чистий папір, і її руки ще раз перерозстрілювали розстріляних і перевішували повішених. І перед її очима спалахував огонь пострілів, гойдалися повішені. Можна було заревіти і зімліти. Але то вже був би кінець: мертвих нічим не піднімеш. А перед тим — допити, тортури. Вдень і вночі. Вагнер допитував найнебезпечніших. Підпільники, закинуті диверсанти, які пройшли повз неї, поставали завжди в уяві, жорстоко мучили зболілу совість. Їх було багато, і вона не могла запам'ятати кожного зокрема. Вони ділились надвое. Перші — тверді, наче камінь. Вони не приховували, що так, взяли зброю і воюють з фашизмом. Закупуйте в землю. Але ні слова, ані півслова. Ні ласки, ні пощади. Заплата — встануть інші й докінчать ворога. І, скривавлені, плювали ворогам в обличчя. Перші — хоробрі. Вона раділа, мовчала разом з ними і разом з ними вмйрала. Другі м'які, наче віск. Вони теж не приховували, що взяли зброю, але розкаювалися, клялися, що більше не будуть, плазували й цілували ноги. Вони видавали себе, виказували інших. Їм дарували життя, але до того часу, поки всіх спільників не було схоплено і знищено. Боягузи. Вона їх ненавиділа і наливалася

кров'ю. Але вона не могла допомогти ні першим, ні другим.

Пальці стукотіли по клавішах, а її очі були холодні, як замерзлі вікна. Підбриті вузькі брови супилися — голодні п'явки. А нафарбовані вії кололи, ніби голки.

Увійшов розсильний з текою — старий німець, худючий-прехудючий, завжди мовчазний, завжди пунктуальний: рухома тінь у довгих темнах коридорах. Вона взяла пошту і, розконвертувавши пакети, занесла в книгу.

Обсмикнувшись, задумавшись, прикусивши губу, з реєстраційною книгою в руці відхилила двері кабінету Вагнера. Лягаючи спати, вночі, вона готувала себе, як їй входити у цей кабінет. Широкий перський килим застеляв усю середину паркету. Під вікнами крісла. Збоку шафа для одягу. Навпроти дверей, у глибині — стіл, оббитий зеленим сукном, перед ним два шкіряні фотелі. Густав сидів на високому кріслі. Сам він невисокий, нижчий середнього зросту, але крісло високе, тому не губився за великим столом. Перед ним лежали папери, канцелярські причандалля: чорнильниці, ніж для паперів, коробка із скрепками — все до його послуг, але він не працював, сидів підперши голову, заглибившись у себе. Спихмурнілий, вибрите обличчя вилискувало синюватим відтінком. Короткозорий, в окулярах. Ріденьке, сивеньке волосся розсипалося на округлій голові, лоб виставився. Випещений, галантний, він, проте, не справляв враження ні випещеного, ні галантного. Найменшого самовдоволення. Навпаки, срібляста голова, старанно підстрижена, важко лежала на його зманіженій руці, а очі, захищені за скельцями рогових окулярів, тупо дивилися на стіну, в якусь одну точку. Він був знесилений і скидався на стару заїжджену клячу. Коли двері відхилилися, на його горішній, пухкішій, ніж нижня, злизаній губі з'явилася бліда усмішка, очі відвернулися від стіни, у них щось блиснуло, відразу погаснувши, а бліда усмішка, розповзаючись, теж ховаючись, скривила рота: він страждав і не приховував, що страждає.

Вона мляво ступала по килиму. Він підпустив її до краєчка свого столу, не встаючи, не змінюючи пози, а тоді встав, опираючись на руки, ніби йому було важко встати, заточуючись, ступив один крок і, не вийшовши із-за столу, не дивлячись на grosбух, який вона принесла, обережно, але з нетерпінням узяв її руку. Вона дума-

ла: «Він завжди підпускає мене до краєчка столу». Він підніс її руку до своїх губ. Вона відчула, що його рука тремтіла і була дуже тепла. «Що б сказав Йосип, якби це побачив?» — подумала вона, не віднімаючи своєї руки. А коли він цілував уперше, в неї дома, тоді його рука не тремтіла і була холодна. Тоді він тільки доторкнувся своїми губами, цілючи так собі, знічев'я, і вона відразу, нічого не думаючи, пробачила йому в своїй душі цю милу галантність. Тепер він підіймав її руку, несучи до своїх губ, і вона чула Йосипів голос: «Вітонько...» Її рука теж затремтіла. У горлі пересохло. Але їй почувся голос батька: «Так треба!..» І вона не відняла своєї руки. Він поцілував по-справжньому, жадібно, навіть спрагло. І вона відчула, що він увесь час сидів, нудився, чекав, поки вона зайде, але не осмілювався натиснути кнопку дзвінка, хоч і міг. Учора вона не захотіла, щоб він підвозив її додому, і просила не стовбичити у машині зранку під котеджем. Зараз він цілував ще жадібніше, ще пристрасніше, ніж раніше, зустрічаючись і прощаючись. На його обличчі з'явився сором'язливий рум'янець, що вже зовсім не личило потомственому пруському офіцерові, слідчому гестапо.

Він навіть занадто довго держав її руку коло своїх губів. І вона збагнула, що стоїть перед ним сама. Не чути голосу Йосипа, якого вона любила. Не чути голосу батька, який наказав їй служити, і вона послухалася. Стояла перед Густавом Вагнером.

— Добрий день, Віто,— сказав він, чемно випустивши її руку, зняв на неї очі й опустив їх.

— Кілька важливих документів,— інформувала вона.— Наказується посилити догляд за залізницею. Прочитайте і розпишіться. Донесення зараз додрукую і принесу на підпис.

Вагнер вислухав не перебиваючи і сказав:

— Наказ важливий, але він стосується опервідділу. Нехай вони дають нам матеріал, а ми вже допилюємо. Додрукувай донесення й давай на підпис. Ми зараз ідемо.

— Куди? — спитала Віта, страхаючись свого голосу, який видавав її.

Вагнер сів на високе крісло, перечитував принесені документи і тихо насвистував бравурну солдатську мелодію. Він дочитав документи, похапцем пробігши їх

очима, розписався в реєстраційній книзі й, віддаючи, сказав їй:

— Пора...— не договорив, звертаючись сам до себе, й додав:— Хіба на нашій службі перепитують, куди і що? Я потім скажу, Віта.

Він умів себе завчасно стримувати, і Віта ніколи не могла вгадати його намірів. Вагнер простягнув їй реєстраційну книгу, в якій лежали документи з його резолюціями. З його обличчя зник рум'янець. То був зовсім інший Вагнер, не подібний на того, якого вона побачила, ступивши в кабінет, ні на того, який цілував їй руку. Він мінявся, переінакшуючись. Зло сказав: «Пора...,— не докінчивши, чому чи куди пора, й Віта так і не знала, що він мав на гадці, бо зовсім іншим голосом, трішки журно кинув, запитуючи:— Хіба на нашій службі?..— так, мовби йому ця служба остобісіла, і його дальші слова, тихі:— Я потім...» — прохопилися із щемом, ніби він кудись хотів вихопитися, втекти, взявши з собою її, все кинувши. «Муштрований і делікатний, вихований старий неврастенік»,— подумала вона, беручи з його рук гробсбук.

Віта обернулася, легка й пряма, зосереджуючись, хмурячись, ступала по перському килиму й не бачила, якими новими очима він дивився на неї, нічого не приховуючи, відверто косуючи по її ногах. Його очі висвічувалися з-за окулярів, бажаючи, і в них було більше переконливості, ніж в недокінченій фразі: «Пора...» Вони казали: «Сьогодні, зараз».

Опинившись у приймальні, Віта взялася руками за скроні, обережно, щоб не попсувати зачіски. Їй чомусь дуже не хотілося виходити сьогодні з управління гестапо, не мало значення куди, але не виходити звідси, якщо не можна все покинути й вернутися додому. Вона ніколи не вірила в передчуття. І зараз їй не забракло сили волі, щоб угамуватися. Рознісши пошту по відділу, виконавши це сухо, мовчки, як обов'язок, не звертаючи найменшої уваги на чиновників, які завжди зачіпали її, дотримуючись певної дистанції: секретарка їхнього начальника,— вона сіла за друкування. Зробивши закладку, подумала: «Чого я хвилююсь?» Можна було затриматися у відділі. Не варто було так офіційно. Вона не могла друкувати. З валка вививався чистий папір, і, дивлячись на нього, Віта думала зовсім про інше: про батька, про Йосипа. Коли почала працювати в гес-

тапо, батько став до неї ще лагідніший, добріший. Вона оповідала йому все: про страшні допити, про секретні інструкції, про Вагнера, який залицяється. Не стримувалася і плакала, здригаючись усім тілом. Батько брав її за плечі, гладив по голові. Вона питалася: «Коли ж?..» Йй хотілося викрадати документи, готувати якусь диверсію, рятувати приречених. Батько гладив її по голові й казав: «Не лізь поперед батька в пекло, Пострельонок. Поки досить...» — «Чого досить?» — «Того, що ти мені розказуеш». Йй почало здаватися, що він обдурює її. Але вона боялася сказати йому це. «Невже він мене обдурює? — думала Віта. — Невже він сам продався і мене продав? За що продався і за що продав? Щоб жити в котеджі, щоб мати вигідну службу? Він завжди був бездарний. Йому хотілося стати художником, але не мав таланту. Видряпався на якогось мистецтвознавця. Але що він знає в мистецтві? Що? Реквізувати для фашистів картини?» Йй ставало страшно від таких думок. Але вона надто мало знала свого батька, поверхово, неглибоко. Він не підпускав її до своєї душі, як Вагнер до свого столу: тільки скраечку. «Я на нього наговорюю, сама на себе наговорюю. Треба терпіти...» Вона вміла бути покірною, як учениця. Йй було заради кого терпіти — заради Йосипа. Що довшою росла розлука, то Йосип ставав ближчий. У тому пеклі не було дня, щоб вона про нього не думала. Йй Йосип був вимріяний, вистражданий: носила його під самим серцем, своє заповітне, своє сакраменто. Вона жила цією зустріччю. Йй пальці вдарили по клавішах і написали на чистому папері латиною: «Iosif». Віта не могла збагнути, чому так сталося. Вона дивилася на це слово, яке означало для неї все. Раптом обпав страх. Швиденько викрутила папір, зіжмакала, порвала його, свою тайну. «Мені треба друкувати, а я застрайкувала». Вона подивилася на годинник. Він ішов: тік-так — тікай! Але куди?

Почувся електродзвінок.

Вона увійшла до Вагнера.

— Документи готові?

— Ні.

— Закінчуйте.

Віта зібралася йти.

— Моя панна секретарка чимось збентежена?

Вона не зупинилася, йй було приємно, що вона влаштувала цей маленький страйк.

Служачи в гестапо, вона дещо знала. Раділа: німців таки б'ють. Батько довго й терпеливо готував її до цієї служби, навчаючи бути обачною, холодною і витриманою, вміти заховатися у мушлю. Йї було тяжко. Але вона вірила, що робить це не з дурощів, вірила, що її Йосип, якого вимріяла, створивши його для себе, все ближче і ближче. Не могла думати про нього мертвого. Розлука вимірювалася не часом, а вірою. Вона була переконана, що її віра росте, і чекала, що ж накаже виконувати батько. Її мрія — Йосип і бажання шкодити фашистам було одне й те ж. Жила цими емоціями.

Вона швидко впоралася з роботою, вичитала папери, вклала їх у папку і впевнено переступила поріг вагнерівського кабінету.

Вагнер проходжувався, схрестивши на грудях руки.

На голові з вигинистим дном кашкет. Майорські польові погони розкрилися на вузьких плечах.

Віта дійшла до краю столу, поклатала розгорнуту папку.

Вагнер зупинився за її спиною, але відразу оступився, став поряд і повернув папку з документами, ніби даючи їх читати Віті. Вони стояли поряд.

— До чого ж це мені набридло, — сказав він і, склавши папку, кинув її у сейф.

Віта зраділа в душі: мовляв, і чортові тісно в пеклі.

— Я втомився...

«Десять розстріляних, трое повішених... Втомишся», — подумала вона.

— А ви не втомилися? — спитався ласкавим і негідним голосом.

Йї хотілося сказати: «Ні», — але він стояв перед нею справді стомлений, постарілий, зовсім не злий, і з її губ зірвалося:

— Так...

Вона відразу пожаліла, що повелася необачно, збентежилася і не знала, на яку ступити, втрачаючи рівновагу.

— Поїхали, панно, — сказав він із сумом, натягуючи на свої руки пальчатки. — Поїхали...

«Я цього дуже боялася», — подумала вона і, щоб вхопитися за будь-що, промовила:

— Ще дуже рано. Я не зачинила сейфа.

Він мовби не чув її слів, швидко пішов з кабінету і, поки вона доплелася у приймальню, вже зачинив сейф,

накривав друкарську машинку. Віта не перечила, стояла в його дверях.

— Віднесіть ключ, панно.

Він зачекав, поки вона віднесе ключ у спецвідділ, а потім вони спустилися по сходах.

— Поїдемо в поле,— сказав він.

Машина стояла коло під'їзду. Вагнер відчинив задні дверці і зачинив їх за Вітою, а сам сів попереду.

Вони виїхали за місто. Шофер надав газу, і за вікнами засвистіло. Вагнер наказав шоферові звернути на польову дорогу. Дорога була вкочена і не куріла. Шофер нахилився над баранкою. Він був безмовний — додаток у цій машині, її жива деталь. Вагнер сидів, не ворущачись, не обертаючись назад. Віта дивилася у вікно. Вони їхали під висвисти вітру. Шини шипіли, і машина ледь-ледь погойдувалась, обганяючи вітер. Куди? Нащо? Віту то легко підносило, то ще легше опускало на м'якому сидінні. Вона спустила вікно, виставила за вікно руку, і вітер, поривчастий, але лагідний, обвіяв її. Вона не могла його вхопити, і вітер струмував між її пальців. Шофер блимнув на неї, одвернувся, бо Вагнер мовчав, і вона збагнула, що може поводитися, як їй заманеться. Машина летіла, підминаючи дорогу. Вітер забивався в машину і підіймав Вітині коси, лоскотав за шию, за вуха. Вона підставлялася вітрові, підіймаючи то в один бік, то в другий своє гостреньке підборіддя. Вітер гладив її. І їй цього дуже хотілося — ласки без рук і без слів. Вона розкрила губи і пила вітер. Він залітав у саму душу, сповнюючи її бентегою. Як швидко їхали, так стрімко й спинилися. Вагнер вже вийшов з машини, а їй все ще шуміло. Вийшла й вона. Вони спинилися на голому пагорбі. Навколо них розляглися горби, поля. Над ними висіло синє небо. Сонце не стояло над самими головами, його навскісне проміння тремтіло над землею. Горбастий краєвид нагадував застигле море: зеленими хвилями набігала озимина, жовто виблискувала глина, гарно і масно розляглися ріллі. Голо блищала річка. Золоту стерню обплутало бабине літо — білі коси осені.

Вагнер ступив на стерню. Віта подумала, що він шукатиме для неї квітів. Але вона помилилася. Вагнер задер угору голову: небом пливли журавлі — широким клином.

Віта теж їх побачила. Вона зняла руки, заслонилася від сонця і стояла, поки журавлі не розтанули.

Далекі обрії підпирали чорні ліси. Було гарно і широко. І не видно Вишумська.

Вагнер ворухнув своїми вузькими плечима.

Серед полів, над балкою, височіла тополя. Як черниця.

— Є чим дихати,— сказав Вагнер.

А Віта силкувалася здогадатися, про що він думає. Попливли журавлі, нагадали, що понесли із собою ще одне літо. А що журавлі нагадали йому? Осінь, поросло молоде жито. Не боїться, що вдарять морози і впадуть сніги. Трава, а росте до своїх жнив. Так думала вона. А що він?

Вагнер не любив повторюватися, а тут знов проказав:

— Є чим дихати,— і стенив вузькими плечима, а тоді взяв її під руку.

Вона так і не збагнула, чого вони їздили за місто.

Машина розвернулася і поїхала назад. Віта виставила руку і знов ловила вітер.

В'їхали в місто.

— Пообідаємо? — спитав Вагнер і кинув на неї очима. Не поглянув, а кинув. Його очі були цупкіші ніж його рука, коли брав її під лікоть. Уперше вона злякалася Вагнера.

— Додому.

— Як панійка хоче,— промовив і став байдужим.

Оте «панійка» аж кольнуло її.

Батько обрізував ножицями куці: готував свій сад до зими. Віта впала йому на груди. Він кинув ножиці на землю і погладив її по голові.

— Якби ти знав?..

— Що, доню?

— Чого він хотів? Його очі... Той Вагнер...

Христофор Ничипорович гладив її по голові.

— Чого ж він хотів, Пострельонок? Напевне; не більше, ніж твій Йосип, ніж кожен чоловік хоче від вродливої жінки? — узяв її голову в свої долоні:— За статейки прийдеться розплачуватися... А прийдеться...

Віта думала: «Перед ким? Перед своєю совістю?»

Обіч, коло її ніг лежали садові ножиці. Ручні, гнуті, а стиски криві. Грубі, замашні ножиці.

Постріли, що пролунали з поля над майданом, нікому не зачепивши, нікому не зашкодивши, нарobili тільки розголосу. Ніхто напевно не знав, хто стріляв. Подейкували, що «їх» було багато — десять, сто: людям цього хотілося. Опанас залишився живий: його тільки тяжко поранено у груди, а Фрозина була нечіпана. Тосик і шуцмани, подолавши страх, зрозуміли, що нападників було кілька. Вирішили — бандерівці. Ймовірно, Андрон Кос та ще хтось, бо він, поліцай, не вважав тепер себе за поліцаю і вже тиждень з'являвся у село тільки по ночах. Його батька Кузьку заарештували. Тосик дав парки шомполами, щоб признавався, де син. Кузька підтягнув штани і гукнув: «А твій батько знає, де ти, Спудзо?» — і вилаявся. Тосик розмахнувся, зацідив старого в зуби. Кузьку відпустили. І він усім оповідав: «Тепереньки такий час: чоловіка вбити — що комара, розпра-перерозпра в царя, фюрера й осіку... Колись ледащо пухло з голоду, але соромилося чіпляти торбу і простягати руку. А тепереньки сти́ду-сорому нема, стрільбу на плечі, пообчіплювався бомбами — герой, не просить, ти сам давай йому, бо амба! А то що за світ? Щоб ви усі виздыхали, такі-перетакі, у ваші стрільби, у ваші бомби!»

І плювався.

Стріляли Йосип і Петро Ілліч. За всіма правилами конспірації вони не сміли, не мали права цього робити. Ініціативу виявив Петро Ілліч. Йосип відмовляв його від цього безглузлого вчинку, який практично нічого не значив та ще й хто зна, в що міг вилитися. Але той був невблаганний.

Тодорка дала притулок братові і Петрові Іллічу не дуже з великою охотою. Йй не було страшно переховувати більшовиків. Коли мати викликала Тодорку з управи (її старостування, між іншим, полягало в тому, що вона ввечері з'являлася в управу — могли бути розпорядження, депеші тощо, а вдень працювала собі дома; в управі сиділи десятники, найчастіше Сцєм-допустем, якому все хотілося знати) і вони спинилися на майдані, коли вона почула: «Йосип...», — рука моментально піднялася вгору, міцно затисши руків'я нагайки, опустилася, нагайка сікнула по мураві.

Вийшовши заміж, прибравши хутір Єндриховського, Тодорка сприймала життя як розрахунок. Воно було для неї наче той майдан, на якому вона стояла, яким ходила. Так принаймні їй здавалося і тільки цього хотілося. Хіба стала старостою з якихось переконань? Це було вигідно. «Його мені бракувало... Весь вік про нього думала»,— висвиснула її нагайка, стинаючи мураву. «Він сам?»— «Не знаю».— «Надовго?»— «Теж не знаю». Тодорка подумала: «Нащо це здалося?»— але змовчала. Мати знала, що Тодорка міркує саме так. «Хто його знає, куди воно ще повернеться, дочко»,— сказала їй. Тодорка не знала, куди воно може повернутися. Життя— млин, усе перемелює. Чи могла вона ще, здається, недавно, влітку тридцять дев'ятого, будучи наймичкою, мріяти про свій хутір? Де там! Або про те, щоб вийти заміж за Філика, який не боявся лапати її за спідницю і якому вона давалася лапати: господарський син, але примічав її. Вона старалася залюбити його і біла по руках, коли вони ставали нахабними. Та чи залюбила б, якби життя не перемололо усе на світі, викинувши Тодорку із самісінького споду нагору? Тоді вона чіплялася за життя, як Філик за її спідницю. Тодорці не хотілося, щоб життя перемололо її. Вона почувала у собі силу перемелювати всіх, хто ставав їй на дорозі. «На житті— що на довгій ниві. Я приведу його, дочко. Тесть хліба йому дав. Верещака і то, бачиш, не побоявся...» Тодорчине обличчя посутеніло: «Йосип спочатку прибився до свекра. Чому той не прогнав його? Хліба дав! А якщо той хліб боком вилізе?» У її душі ворухнулося щось ніби сестринське, кривненьке. «Хліба дав. А якщо той хліб боком вилізе?» Мати казала їй, що Йосип— рідний брат, одна кров. «Гора з горою не сходиться... Я приведу».— «Добре»,— відказала Тодорка, цвяхнувши нагайкою.

Вони зайшли із саду, і Тодорка повела їх у хату. Вона розцілувалася з Йосипом, полоскотавши його по плечах: «Сухоребрий, шкапа»,— і тихо засміялась, а Котову подала руку, стоячи боком. Відразу вихопила, прийняла, скосивши поглядом його, довгого, а тому ніби ще вищого: «Попався б, прибившись сам, я б тобі показала притулок»,— блиснуло в її погляді, але Петро Ілліч цього не збагнув: темінь, і Тодорка старалася не дивитися на нього, а йому хотілося, щоб вона дивилася. Він усміхнувся і не міг зосередитись. Філик обнявся з Йоси-

пом, а Котову руки не подав. Ледве хитнув головою — не привітно і не зло, байдуже, але чомусь підправив кашкета, насунувши на лоба, і швидко пішов, не обертаючись, за ворота — вартувати. Марія подалася вартувати за сад. А з губ Котова не сходила усмішка, ніби в хлопчиська.

На столі чекало варене й печене. Нічого особливого: пляшка самогону, гарячий борщ, курка з яблуками, квашені огірки і помідори. Чарка одна. Тодорка налила собі. «За твое...» — кивнула Йосипові, випила і, не закушуючи, сіла на ліжко. Волянюки в будні не знали ні горілки, ні таких страв. У них не було такої хати, де світлиця — зала. Йосип спохмурнів, не кваплячись сідати за стіл, стояв з непричесаним чубом. А Петро Ілліч, обіруч пригладивши голову, вже сидів на покуті й дивився на стіл, не здіймаючи своїх очей вгору. Усмішка на його губах притихла, лякливо прозираючи.

Тодорка лукаво спостерігала, як вони, випивши по чарці, вечеряли. Страви смакували їм обом, миски і тарілки порожніли. Коли Котов пив за її здоров'я (Йосип налив спершу йому), вона кивнула, приплющивши око, не озвавшись, і більше й не дивилася на покуття. Перед нею стрімла Йосипова непричесана голова, пасмо чуба спадало на лоб, лізло в очі, і він час від часу закидав головою.

У Йосипа чорний чуб, як і Тодорчині коси. Але очі в них різні. У Йосипа — карі з рудим, а в неї зовсім чорні. Діти у Волянюків пішли хто в батька, а хто в матір. Йосип та й Тодорка — чорняві, і шкіра у них смаглява, з сонячним виливом. Таким був батько. Якби комусь пощастило відкрити генеалогію його роду, то він, напевне, розказав би, що той рід починається з хозарів — затятих наїзників. Євген — білявий, і шкіра в нього біла, без ніякого виліву, а очі голубі. Такою є мати. Ніякі хроніки не зберегли її походження; безсумнівно, що древлянка, з тих, що ходили на звіра і робили мед. А наймолодший, Роман, — і ні в батька, і ні в матір. Темно-русий, очі сині, а шкіра — калина з молоком: поєднання і лісу, і степу.

Тодорка дивилася і не дивилася на Йосипа, згадувала інших братів, думаючи: «До чого ж ми всі різні! Один з нас не знає, чого хоче інший. А ще — рідня!»

Йосип з Петром Іллічем вечеряли мовчки. І, поки вони вечеряли, вона теж мовчала, не псувала апетиту.

Вони поклали виделки, спершу Йосип, потім його товариш, і Тодорка встала.

— Спати на сіно. Я постелила. Забирайте свою зброю, але будьте обережні, щоб здуру хто не вистрелив. І не куріть, бо ще підпалите. А щодо німців чи шуцманів — будьте безпечні.

— А ми безпечні,— сказав Йосип.— У старости — як у бога за пазухою.

Тодорка не огризнулася. Спроварила їх у засторонку, а сама подалася кликати Філіка, а потім матір.

У клуні, на сіні, під кожухом, Петро Ілліч спитався Йосипа:

— Нащо ти її так?

Йосип лежав навзаки, думаючи своє, й обізвався не відразу.

— Кого нащо?

— Сестру.

— А, ви про неї... Спійте, Петре Іллічу. Я виспався. А ви спійте. Вам — людині іншого світу — нас одразу не зрозуміти. Поживете — зрозумієте.

— Помиляєшся, Йосипе. І тебе, і її... Словом, я вас добре розумію, але, правда, ліпше спати, браток.— Він повернувся спиною і заснув. Нагально. Почулося його дихання, вільне й легке, без найменшої аритмії.

«Залізни нерви і фізична монументальність»,— подумав Йосип. А кожний його нерв напружений, судорожний, роздратований. Гаряча кров неспокоїно пульсує в скронях, і по руках, по ногах розливається якесь злопідступне безсилля. Він зачав сердитися, і та сердитість, холонучи, ставала люттю. По дорозі на хутір мати оповіла, як загинув Федула, що тут коїлося взагалі. Вона заїкнулася про Євгена: комендант. «Профашист»,— подумав Йосип. Ним затрусило, і він вилаявся подумки, брутально, зло. І не хотів думати про брата, спіймавши себе на тому, що зустріч неминуча, що колись вони побачаться. Він готувався до цієї зустрічі: «Ну, догрався, легію? Навіщо це тобі?! Він підняв руку й тихо поклав її на груди. Під долонею билося серце, вистукуючи об мизинець. Пересунув руку трішки нижче. Не відчував серця й думав про Віту. Мати про неї сказала коротко: «Добилися ми до Вишумська, а її батько вже там при-тикою». — «В кого?» — «Та в бургомістра».

Мати нічого більше не знала й ніби засоромилася не знати чому. Він думав про Віту, про ту свою Вітоньку.

Вона поставала перед ним — біла і гарна, і він чув шелест її рожевого тонкого плаття. Давне, далеке ввижалося йому вчорашнім і близьким. Ніби не було війни, не було довгих доріг і розлуки. Час зупинився.

А що таке взагалі час? Умовність. Він завжди один і той. Міняються люди, змінюються їхні почуття. Проходять люди, а не час. І нема слухного часу для людей, а є великі люди за будь-яких часів. Він не міг збагнути Вітоньки, а серце вистукувало її ім'я: Ві-та, Ві-та... Він не міг збагнути її батька — Христофора Ничипоровича Бровченка. Щось та було, щось сиділо у ньому, коли не дуже квапилося йому тоді з роботою. «А я ще допомагав йому, просив за нього, канючив... Треба ж!» Йосип себе ні в чому не звинувачував. Про Христофора Ничипоровича йому думалося найменше: «Пристаюванець». А Віта мучила його. Що з нею? Йому хотілося це знати зараз, негайно. І що б з нею не було, яка б вона не була, забути її не міг, бо сам, не помічаючи цього, марив нею позачасово, ні перед чим не спиняючись. Йому здалося, що у всьому, так, у всьому має бути хтось винен. Хто? Війна. Але ж це надто розпливчато. Він хотів знати особу винного — свого особистого ворога, і того чужоземного фашиста, що прийшов здалеку, і свого, домашнього ворога, і був готовий скарлати їх на смерть.

Все ж Йосипові було добре лежати поряд з Петром Іллічем, відчувати його «залізні нерви» і «фізичну монументальність». Ритмічне посапування Петра Ілліча заспокоювало його. Йосип теж заснув.

А в цей час, перекидаючись у ліжку, Філик допитувався в Тодорки:

- Вони довго у нас будуть?
- А тобі що?
- Мені страшно.
- Не крутись, спи і не буде страшно.

Він крутився, зітхав, і Тодорка прогнала його з ліжка.

Йосип і Петро Ілліч, ситі, в теплі переспали всю ніч і цілий день. Першим прокинувся Петро Ілліч. У клуні потемки. Він не здивувався: так і повинно було бути — втома звалює з ніг. Його голова легка, але вже хотілося їсти. Поворухнувся, і Йосип теж прокинувся.

З току їх покликкала Тодорка:

- Лежні!..

Петро Ілліч, зачувши її голос, з'їхав на тік. Щоб він не впав і не розтягнувся, вона втримала його за руку.

— Це ви?..— проказала і оступилася. Його рука була тверда, мускулиста. Вона відчула цю руку. Він стояв збоку. Йому було трохи більше сорока. Високоногий, довгорукий, високоший, живіт утягнутий, груди хоч і трохи западі, але великі, плечі міцні. Обличчя довгасте. На голові дві залисини, але зуб густий, не висипається. Волосся маленькими низькими хвилями лежить назад, мовби він зовсім не спав, а щойно вийшов з перукарні. Тільки руда густа борода наче стерня. А його очі блищали в сутінках сталеву.

Тодорці і хотілося, і не хотілося на нього дивитися.

— Лежні...— проказав він сам до себе й солодко позіхнув у кулак, а потім став розпрямляти плечі.— А ви, хазяюшко, мабуть, побоювалися?

— Кого? Вас? — запитала Тодорка, висмикнула із засторонка соломинку і стала її жувати.

Він пожалкував, що запитав її про побоювання. Але треба ж було йому щось сказати.

З'їхав на тік Йосип.

— Завтра у нас сходка,— ні з того ні з сього сказала йому Тодорка.

— Ну й що?

— Будуть випитувати за Єндриховського. Тосик старається.

Йосип уже знав від матері, що Єндриховський десь подівся, але це зовсім не переймало його. Він знав і Тосика Спудзу.

Тодорка гризла соломинку, не зважаючи виплюнути.

— Все село збирають.

— Німці приїдуть? — запитав Петро Ілліч

— Ні.

— А хто Єндриховського кокнув? — так собі спитав Йосип.

— Я,— відказала Тодорка, сплюнула згризок соломинки й далі не переставала її гризти.

— Ти боїшся, що тебе викриють?

— Ні.

— Нам треба бути обережними?

— Так.

— Сюди можуть прийти?

— Не думаю. Але завтрашній день вам ліпше пересідати у лісі. Шуцманам вірити не можна.

— Вона правду каже,— обізвався Петро Ілліч.

— У нас є кулемет. Можете взяти із собою,— сказала Тодорка.

— Єндриховського кокнула, окулеметилася, ну, я тобі скажу...— почав Йосип.

— То вже мое діло, де я кулемет дістала. І автомата маю. Я у твою кишеню не лізу,— відтяла Тодорка.— Повечеряєте і гайда у ліс. Філька підвезе вас.

Так воно й було. Тодорка дала їм кулемета — «Дег-тара» на тринозі.

«Ламався фронт, знайшла у лісі,— сказала.— Як знала, що ви прийдете».

Коли Філик їх підвозив, Петро Ілліч придивився до нього. Миршавенький чоловічок, ховрашкуватий, а про Тодорку подумав: «Грім-баба». Йому хотілося сказати це Йосипові — мовляв, парує ж бог лебідку з гнидою, але Йосип і без того був сердитий: обстановочка, в якій вони опинилися, — ворогові не побажаєш. Сподівалися на зв'язки, покладали надію на Федулу, а він у землі. Думали про Бровченків — батька і доньку. Цих Петро Ілліч знав: Бровченка дуже добре, доньку так собі. До війни він працював у Вишумську. Петро Ілліч розповів, як зазнайомився з Христофором Ничипоровичем. Мистецтвознавець, а погорів на плагіатстві, списав чужу працю. Справа судова, але зам'ялася. Йосипові очі полізли рогом. А родина в Йосипа — що молодший брат, що сестра...

Вони взяли з собою кулемет і три диски. Спочатку їм і в голову не приходило, щоб стріляти. Наповротився Петро Ілліч. Йосип не зміг його спинити. Вони зайшли з поля.

Пізно, опівночі, коли давно все скінчилося, за ними приїхала сама Тодорка. З хутора до лісу, а сиділи вони за Татаркою, за озером,— кілометрів шість, якщо не більше. Філик, мабуть, добре розповів їй, де висадив їх обох, бо вона спинилася в тому самому місці: за молодою посадкою сосняку, який підступав до озера. Вони почули скрип коліс і поставали під деревами. Петро Ілліч відразу впізнав Тодорку. Розвернувшись, стоячи на возі, держачи у руках віжки, вона, напівобернувшись, дивилася на ліс. Було зоряно, але без місяця. Здіймаючись з озера, на долину й на ліс напливав туман. Висо-

ка й широкоспадиста Татарка заступала село. Завдавши кулемет на плечі, Петро Ілліч відчахнувся від дерева й пішов до воза. Під зорями, у синьому серпанку ночі Тодорчина постать вирізьблювалася ясно і чітко. Невелика, у чорній хустці голова, звернена до лісу, висока шия, округлі плечі, повні груди. Нічна синява не могла замалювати пружистого вигину її спини, живота, навпаки, ще різкіше підкреслювала кожну лінію і поділ її спідниці, яка відкотилася над одним коліном. Наближаючись, Петро Ілліч думав, що давно знає цю жінку. Її краса вражала і полонила. Він наближався поволі, тягнувши ногу за ногою. Йосип обігнав Петра Ілліча.

— Як там?

— Розлетілися, як горобці.

Петро Ілліч не стримався.

— Це ми стріляли, — сказав.

— А нащо я вам кулемет дала? — сказала Тодорка. Її зуби блиснули. — Знала, що він знадобиться.

— Шуцмани нікого не вбили? — спохопився Йосип.

— Опанаса поранили.

— Нам безпечно їхати? — спитався Петро Ілліч.

— Шуцмани окопалися в маєтку. Нині вони носа не покажуть.

Вони поїхали. Тодорка з Йосипом всілися на передку, Петро Ілліч — за ними. Попід лісом, далі від Татарки. Вибралися в поля, на вузькі польові лінії, зовсім у протилежний бік села і Гостинецького шляху, щоб ніхто не міг почути скрипу коліс.

Йосип з Тодоркою перебалакували про те про се, він вивідував, перепитував, а Петро Ілліч не встрявав до їхньої розмови. Вирішивши, що пора відкопати рацію і зв'язатися з Москвою, він дивився собі на нічне небо. Тодорчин грудний, глибокий голос йому все більше й більше подобався. Кожне її слово — м'яке. І він подумав: якби вона не дала кулемета, то вони б не стріляли. Три диски випалили. Наче по горобцях у небо.

— Слудза сказав, що німців б'ють. Ще торік відігнали від Москви. Правда?

— Їх б'ють. І Москви фашистам ніколи не бачити.

— Совети знову?..

— А як же ти думала?

Коні везли рівно, і колеса не вигецували. Віз не підкидало.

— Добре, що ви стріляли. Інакше і Фрозині, й Опанасові — капут.

— Можна подумати, що тобі їх дуже шкода... Фрози-ну й Опанаса?

— А ти думаєш, що тільки ти переймаєшся людьми, селом? Знайшовся рятівник. У ноги тобі падати?

Стиглі вишневі зорі світилися над світом. Петро Ілліч сидів непорушно. Хоч він був вихідцем із села, з Ярославщини, але ще хлоп'яком подався у місто, виріс горожанином, а тому краса поля його ніколи не захоплювала. Він не дуже любляв природу взагалі і був переконаний, що природа не для того, щоб нею милуватися. Це справа письменників і художників. Узяти, здобути в природи, що тільки можна,— от у чому смисл. Польова лінія сягала через горби. Місцевість хвиляста,— відзначив він. Видолінки темніші, горби світліші. Ніч мовби порівняла все, і широкий синій простір, синя земля вільно дихали під синім небом. Він сам здивувався, що його ніби не обходить, про що перемовляються Йосип з Тодоркою: дивився на красу полів. Коні мовби не бігли, колеса мовби не крутилися, віз зупинився, і було таке відчуття, що Земля, обертаючись, сама несе їх, а над головою повільно обертаються зорі, висвічуючи дорогу. І чути м'який, глибокий Тодорчин голос. Жаль, що нема місяця...

— Я приготувала для вас добре місце. У засторонку. У снопах.

— Зачула, що німцям рано чи пізно кінець...

— Крутиться Земля, і я мушу крутитися.

«Як вона хвацько сказала»,— подумав Петро Ілліч. Коні завернули на хутір. Віз шугнув під густі дерева. Колесо зачепилося за камінець, підскочило, і віз підгецнув.

Звідкись узявся Філик, покрутився і, зігнутий, нащуплений, посунув блукати навколо хутора: чатовий.

Після вечері Тодорка показала місце. Вибрала, висмикнувши три снопи, а далі в засторонку порожньо. Наче печера. Сама шугнула туди. Йосип за нею. Вона показала, як легко виймаються дилі.

— Якби щось до чогось, ви можете просто в сад.

— Дилі виймаються легко,— сказав Йосип.

Тодорка вибралася на тік, і Петро Ілліч при ній за-клав отвір снопами, щоб самому подивитися, чи не помітно. Засторонок як засторонки: снопи до самих бантів. Зійшов місяць, бралось на ранок, і в жовтій смузі

світла, яке падало через відчинену половину дверей, йому було видно, що вхід затуляється надійно.

— Добре, що у вас дітей нема,— сказав Петро Ілліч Тодорці.

— А то ж чому?

— Ви мене вибачте, хазяюшко. Я про те, що діти — сороки. Від них снопами не затулишся... А ваш чоловік надійний?

— Я вас прийняла! — відбрила його Тодорка. І докинула:— Причепи.

Снопи вийнято, і Петро Ілліч опинився коло Йосипа. Тодорка замурувала їх. Снопи шаруділи в її руках, вона налягала на них животом, гмикнула — видно, що це їй не дуже подобалося.

Вони опинилися у цілковитій темряві. Коло них лежала зброя. Спати не хотілося.

— Я завтра піду за рацією, а тобі треба пробратися до Вишумська,— сказав Петро Ілліч.

— Може, зробимо навпаки?

— Ні, у Вишумську мене кожна собака знає, а тебе, здається, тільки Бровченко. Він нам і потрібний. З ним церемонитися не треба. Мусить працювати на нас. Я тобі зараз ще більше розкажу про нього. Нема сумніву — він стукачем у німців.

XXII

Рідкі й перетрухлявілі паколи стирчали, наче два-три зуби в старій баби. Дріт пообривано. За тією скаредною огорожею — город. Чорний. Картопля викопана, огірки вибрано, капусту зрубано. На чорних тичках — висохла, жовта, аж руда квасоля. Серед цієї мізерії — купок гнилого хмелиння, повирваних корінців городи — цвів соняшник. Невисокий, на тонкому стеблі — пізній заблуканець літа. Чи буде з нього користь? Він сам висіявся на городі. Ймовірно, що проростав із самої весни, тоді, коли все тут зеленіло, пахтіло, дурманючи, перлося вгору, перепереджуючи одне одного, і заглушило його, немічного, самосійного. Шорстке, хрумке листя, блякнути, загиналося в трубочки, а він стояв, світився на чорному городі, непомітно з ранку й до вечора повертаючи голову за сонцем, яке само вже не мало сили гріти й не могло підіймати його до себе. Сонях стояв на вимерлому городі. Під ним на купоч-

ці хмелиння сиділа Марія й обрізувала буряки. Вона повисмикувала їх, червонобоких, з довгими хвостиками, брала кожного в руки й обережно відрізувала гичку. Буряків небагато — так на одну добру ношу, а їй доведеться двічі спускатися в льошок. Ще ті буряки — та й по роботі, бо обірвати квасолю і припрятати назарік тички, то вже пусте. Вона не квапилася. У кожушині з витертим коміром, без гаплика, підперезана крайкою, боса, гріла ноги в гичці, яка падала з-під її рук, а сонях стояв над нею і світив їй.

Марія думала про своїх дітей. Злизаний ніж — тупця, якого ніяк було підгострити, — і гичка розберендили її, розвередивши душу. Ніж — саме життя, а гичка — опалі роки. Жив Петро, то зробив того ножа, щоб було чим різати хліб. А ніж, бач, злизався. Вона різала ним хліб, щоб вигодувати синів і дочку. Усіх повигодовувала. Коли були малі, то Йосип, Євген, Тодорка і Роман — усі казали: «Будемо годувати вас на старість, тату й мамо...» Землі мало, треба робити. Її надія росла житом. Вона виходила в поле. Йосип і Євген почіпляються їй за спідницю, Тодорки і Романа ще не було. Петро з косою. А вона із серпом. Несла серпа на плечі, як молодого місяця. Прудка і сильна — вижинала цілу ниву за день. В'язала снопи-велетні. І вони лежали за нею — звойоване військо на полі битви. Чужі солдати на своєму полі. А ввечері вони сідали з Петром під копою, і сини були з ними. Її очі сяяли. Зорі були на землі — її очі. А серп вона чіпляла на небо, і він світив їм усім на всю ніч ясним місяцем. Сини засипали. Вона вкривала їх, щоб не поприпадали росою. А сама сиділа, виклавши на коліна руки. Петро брав її за плече. Вона вставала збуджена, весела. Несла на своєму плечі руку чоловіка, його несла: йшли у долину. А в тій долині лежав туман. І вони з Петром вкривалися туманом від зір і місяця. Безгрішні на землі під чистим небом.

Злизаний ніж слизькається у її чорних руках.

Синів треба було вчити. Свою землю спродували, брали на спілку. Петро хурманив. Її серце боліло, наче підрізане. Приїжджали старші з міста, на вакації. Село горнулося до них. А коли осадники нагло вбили Петра, а Йосипові куля проспівала через вухо, вона на якийсь час стала наче мара. Її надія — жито у полі — столочилася, а на те, що лишилося, впала стоколоса.

Тоді їй згадалося, що вона чула від лірника про землю, відвойовану в бога по обох берегах великої ріки. То була земля, яка вродила їй і на якій потім вона привела своїх синів і дочку. То була її земля і земля її дітей. І за неї треба було платити кров'ю. Скупався Петро в крові, вивезли його греблею на цвинтар. І коли вона бігала туди щоночі, падала на могилу, ламала над могилою свої руки, та земля постала перед нею жінкою. З'явилася з темряви: коси — всі ліси і всі трави на її голові, очі глибокі — всі моря і всі ріки, а груди — високі гори. Та жінка підпирала собою небо, щоб не впало на землю, і стояла, видна на цілий світ. «Чого ти хочеш? Чого тобі від мене ще треба?» — закричала їй, стоячи над могилою чоловіка. А вона простерла руку — рукав як темна хмара, а очі — блискавки. І зникла. Марія не знала, що вона приходила за її синами. Ця жінка здавалася їй журною, як і вона сама. А потім Марія бачила її гнівною — небо гриміло. Марія впала на коліна й зачала молитися.

Гичка падала під ноги. Земля сира, а гичка волога.

Повиростали діти і пішли своїми шляхами — Йосип в один бік, Євген у другий. Вони повиростали, і вона перестала бути для них матір'ю? Не могла їх спинити — самі пішли. Так, ніби та жінка, що підпирає небо, показала їм дороги, махнувши своїми руками: старшому — на схід, меншому — на захід. Марія знала, що то вона повела їх. Але нащо порізнила? Хіба не одними грудьми годувала, не однаково виховувала? І тоді вона знову побачила ту жінку — її груди були перекопані, а лице жорстоке. «Не молитися тобі, проклясти тебе!» — закричала їй. Прокляла і впала непритомна. А та жінка стояла над нею, підпираючи небо. Махнула рукою, — рукав — темна хмара, — і повела Тодорку в найми.

За що ж ця кара?

По городі віяв вітер. За Маріїними плечима зашелестів соняшник. Вона оглянулася: соняшник на її очах ріс, здіймаючись угору. Він виріс і стояв тією самою жінкою, яка була і гнівною, і жорстокою. Тепер вона благала. Її одяг курівся димом. Дим здіймався від самої землі, сягаючи вище і вище. А її обличчя було поймає полум'ям, лизливим, червоним: горіли її коси — всі ліси і всі трави, палали її очі — всі моря і всі ріки, а грудей зовсім не було видно — у вогнях.

Марія держала в руках ножа. Вона ще міцніше стиснула його.

«Ти? Прийшла?»

«Я. Прийшла».

«Чого тобі треба? Ти забрала одного, другого. Де вони? Де? Ти прийшла за Романом?»

«Так».

«Не дам! Чуєш? Я тобі не дам його!»

«Він мій. І ти моя».

— Мамо...

Марія здригнулася. Ніж бренькнув, випав з її рук. Перед нею стояла Тодорка. Марія злякалася самої себе, хапнулася за ножа, а її знекровлені, поморщені губи щось шепотіли.

— А то що з вами? — спиталася Тодорка. — Вигнався здуру! — тицьнула рукою на соняшника, оглянулася й прикрикнула на коня, що стояв за воринням:—Стій... Стій, Кумис!

Марія хотіла встати з купки хмелиння, звестися на ноги і не могла. Дивилася на свою кривобоку хату, наче впізнавала її — на пагорбі, над узвозом, підіпхнуту до сусідських стріх.

— Зі мною нічого. То я так, дочко...

— Усе думаєте? — мовила Тодорка, її повні губи, скривившись, скопилися. І було в тому скопленні трішки глузу, трішки прикrostі, трішки хизування собою.— Казала вам, киньте все і перебирайтеся до мене, так ні, никаєте, совпаєте, перебиваєтеся на воді... Все не хочете слухати. Ніж сам вислизає з ваших рук.

— Ой, не кажи такого. Твоя хата — чужа.

— А я вам ще не таке зараз скажу! — У Тодорчиних очах спалахнули і гнів, і насторога.

Марія прилякла.

— Щось з Йосипом? З ними обома?.. Чи з Євгеном? Чого ж ти мучиш?

Тодорка пхикнула.

— Не з ними.— І пустила слова, тверді, як оливо:— З Романом! У Німеччину його записали, мамо.

Марія присіла нащулившись. У кожушині, хустина — дашком. Вона зібгалася вся і, розставивши руки, тихо підіймалася.

— Прислали списки,— сказала Тодорка і ткнула себе пальцем у груди, показавши, що ті списки в неї.— Метрики в районі, в їхніх руках. Вони по метриках. А мо-

же, з намови. Бервено комусь в очі. Комусь? Вітольдї, Спудзі!

— Що ж робити, Тодорко?..

— Пускайте у ліс.

— Куди-куди?

— Нехай іде, нехай переховується.

— Та він же їм ту ликошапську худобу пасе? — переінакшила вона лігеншафтську.

— Женити його треба, мамо,— ось що я вам скажу.— Федулишина Марійка теж записана. Чому б не пара? Оженіть. І то скоро, завтра, бо буде пізно. Але нікому про це й пари з уст! — І Тодорка застерігала матір, помахуючи пальцем,— Ну, бувайте...

Але вона ще не поїхала. Сама завдала собі рядно обрізаних буряків. Їх справді тільки на одну ношу.

«Десь-то в неї сили більше, ніж у мене замолоду»,— подумала Марія.

Тодорка навчила матір, як і що робити, а годиння з попом узяла на себе.

У чому Марія була, в тому й подріботіла до Федулихи, оглядаючись на стежці. «Мені треба її вмовити. Я їй все розкажу».

Федулиха була на городі. Вона докопувала картоплю, скидаючи її у казан. Тепер усі на своїх городах, що зберуть, то з того й житимуть.

— Помагайбі, Мотре,— привіталася Марія з Федулихою і стояла на стежці.

— Помагайбі й дякую за добре слово,— відказала та, не розгинаючись.

Марію мовби хто перейняв і прив'язав до стежки: не могла ні сюди ні туди. «Малолітки ж вони,— стукало в її голові.— Малолітки обое. Як же їх — Романа і Марійку? Такого ніхто ще і не чув і не бачив!»

Мотря розігнулася.

— Ідїть до мене, Маріє,— покликала. З тих пір, відколи Федулу нагло й жорстоко вбито, Мотря зрідка появлялася на люди. Марію вона теж ненавиділа: її Євген був, коли Юхима вбивали. Міг заступитися, але й пальцем не повів. А що Роман з Марійкою за товаром— горе заставило. Хіба хочеш — мусиш. Проте той Роман нічого хлопець. Але вони всі такі, поки не вб'ються в колодочки.

— А я до вас, Мотруню,— прошепотіла Марія тихо, що Федулиха і не почула. Її ноги були мов порожні, са-

ма мов солом'яник. Хотіла ступити, але так і сіла на стежці.

Мотря застромила в землю городника, прийшла і теж сіла на стежці. Вона молодша.

— Зібрали свій город?

— Було б для кого,— відказала Марія, і Федулиха не могла її збагнути.

Вони сиділи в однакових хустинах. Одна в кожушині, друга в камізелці. Старі баби. Мотря великим пальцем босої ноги шпортала землю, ворушила ліктями: шкода, що робота стоїть. Чого тій Волянючці треба?

Марія почала здалеку:

— Маєте на мене зуб, Мотре?

— Що той зуб! — відпхнулася та.

І вони сиділи, стуливши губи. Мотря всіма пальцями ноги заколупала землю. А Марія мовчала, збиралася з духом.

— Може, воно й не по-людському,— зачала вона,— ні, не по-нашому. Я знаю. Хай би доходило своїх літ, хай би само вибирало собі, а не ми з вами, сестрице...

Мотря ще не перебивала Волянючки, але її брови по-сунулися на лоб, стали стрілами.

— Тільки не смійтеся, Мотруню. Але іншої ради нема. Чи я вам коли хотіла злого? Чи хоч на стілець зла заподіяла? — І вона показувала під чорний ніготь на чорному пальці.— Як товаришували мій Петро з твоїм Юхимом...

— Не по-людському, не по-нашому... Та тепер все не по-людському, все не по-нашому. Але до чого доходить, що вибирати?.. А не сміюся я вже давно. Війна весь мій сміх спалила. І ні за яке зло я не дорікаю, бо що допоможе. І в голову собі такого не берить. Кажіть: що ви хочете, що ви знаєте?

Марія пильно подивилася Мотрі в очі.

— Мого Романа і твою Марійку пописали в Німеччину.

Мотря не приймала з Марії своїх очей і зараз ще пильніше дивилася на неї. Їхні очі спивали одна одну.

— Поженити їх треба,— сказала Марія, і її голова впала на груди.— Біда пригнала мене.

— Поженити,— вишепотіла Мотря.

Вони сиділи на межі, склавшись, наче пташки. Перед ними на чорній землі шаруділо бадилля, чорне і сухе. Навколо розляглося село. Із садів дивилися на них

хати чорними вікнами. Кудись ішли й ішли дерева — стежками, вулицями, шуміли, кидали їм під ноги і стелили на їхні голови чорний вітер.

— Я поговорю із своїм.

— Приходьте, Маріє.

Вони розійшлися.

День довго котився до вечора. І вона не могла дочекатися, коли посутеніє, коли її пастух і Мотрина пастушка приженуть худобу. Сполоскавши картоплю, поставила її в пекуні догори дном. Роман дуже любив печену картоплю, з шкірочкою. Вже ті «мундири» в пекуні були готові, а Романа не видно. Виходила за вориння, виглядала. Він у хату, вона картоплю на стіл. І грубу чорну сіль у черепку. Він здивувався, що вечеря вже готова. Скинув шапку і повісив її на цвяшку, та й сів до столу. «Мундири» гарячі. Розламав картоплю, підчистив половинку, підсолив і кинув у рот. Він їв не хапаючись, повольеньки. Вона стояла, підпираючи стіну, й думала: «Чисто як батько».

— Ви чому не роздягаєтеся, мамо? Якась робота?

— Я все поробила, сину. Спасибі Тодорці, допомогла буряки занести в льох.

— Тодорка була у нас? — запитався Роман.

Марія не знала, з чого почати, як розказати йому: згадала про Тодорку, Роман випитує, сам допомагає.

— Певно, знов напосідала йти до неї? Але ми не підемо, правда, мамо? Тосик Спудза до того розперізується. Побренькують, що вони зійшлися з Вітольдою. Що йому тепер Федоська? Федоську набік, Вітольду під ручку. Що Єндриховський не встиг, то Тосик Спудза довершить. Нащо нашій Тодорці той хутір?

Вона слухала й не слухала його.

— Іж, сину,— хотіла, щоб він не був голодний.

«Хутір? — думала.— Не потрібний поговор людський. Але де переховувався б Йосип? Роман нічого про Йосипа не знав, а вона навіть не обмовилась йому».

Роман їв, перемелюючи картоплю. І коли під'їв трохи, вона сказала:

— Хочуть тебе, сину, завдати в Німеччину...

— То вона того й була? — перепитав він, не донісши картоплю до рота.

— Того й не того, Ромцю. Треба тебе оженити, Ромцю. На Марійці. Її теж записано. Ми з Федулихою дійшли згоди, бо що робити, а ожених не беруть.

Роман опу́стив руку, поклав надкушену картоплю.

«Так і знала, ліпше б помовчала, а то він їсти не буде»,— подумала й припрошувала:

— Та ти їж, сину.

Він почервонів до вух. Кров залила йому обличчя, яке ще ні разу не знало бритви. На горішній губі пушок що липовий цвіт. Марія в присмерку бачила, що його обличчя запашіло.

— Як я можу їсти, мамо? — проказав і соромливо опу́стив очі. Не знав, де себе подіти за столом, ноги підігнув під лаву, руки приклав до грудей, скулився, нітяться.

З материних очей закапали сльози. Мати плакала, і він дивився, що вона плаче.

— То як же буде, Ромцю?

Мовчав. Сидів і не дихав.

— Як же, сину мій?..

«А що Марійка? — спохопився він, думаючи.— Це ж її мати теж перепитує!» — і сказав тихо-тихо:

— Як ви хочете, мамо.

Марія витерла кулаком сльозу, обняла його темно-русу голову.

— Перейдемося до них,— казала йому.

Так їх застала Тодорка. Розчинила двері й держалася за клямку.

— Ну, погодилися?.. Я патлача підбила. Я намовила його. Завтра в церкву: «Ісаїя, лікуй» і решта! Дарма що малолітки. Хай наші вороги подавляться! — І засміялася, зло і жагуче.— Що ж ви на весілля не просите? Чим невдоволені?

Марія затулила Романа усім своїм тілом і з-над свого плеча глянула на Тодорку: не до сміху їй.

— Завтра обкрутіть. Я своє зробила. Та покажися, який ти, молодий?

— Не муч його, Тодорко,— сказала мати.

— Отаке! Та він сам високи піде до шлюбу. Він залюблений у свою Марійку, ніби чорт у суху вербу. Я добре бачила: вони на майдані тулилися одне до одного. Голубочки... Хіба ні, Романе? Нерозлийвода, а ви упадаєте над ним.

Романові стало і ніяково і страшно від слів сестри. Він отерп. Йому не попадав зуб на зуб.

— Може, вас до Федулихи повести? Я засватаю.

— Ні, ні... Ми вже самі,— сказала Марія.

— Мое невлад, я із своїм назад. А на шлюб прийдемо з Філиком, хоч і не прошені.

Марія одступила од Романа, а Тодорка пішла. Було чути: кінь зацокав від хати копитами.

Вона повела його до Федулихи. Сама попереду, він за нею. А потім Роман обігнав її, бо вона весь час оберталася, наче боячись, щоб не втік. Він манжав швидко. Ледве встигала за ним. «Може, Тодорка має правду, може, він таки залюблений, ніби чорт у суху вербу?» І їй здалося, що Марійка не пара йому. «Боже, що це я думаю?» І старалася швидше перебирати ногами, чеберяла, наздоганяючи його. А він не йшов — біг. Перескочив через перелаз. Якби той перелаз був до неба, то він перескочив би і його. А коло порога став збоку, ще збокував, пропускаючи матір.

Світив каганець, і Мотря чесала Марійці коси.

XXIII

На першому поверсі ресторан, на другому — номери.

Вагнерове житло — дві кімнати: вітальня і спальня. Вагнер по телефону замовив обід. Вони ще не встигли помити руки — обід принесено. Стіл було накрито на дві персони. У чарочки на тоненьких ніжках налито коньяк. Пляшка коньяку збоку стояла, коло неї, у відерці на льоду, шампанське. Закуска на тарілочках. Суп у супниці.

Він запросив її до столу. Вона пити відмовилась. Вагнер відставив і свій коньяк. Вони обідали мовчки. Він сам розлив суп. Їй зовсім не хотілося їсти. Несучи до рота ложку, вона кидала на Вагнера короткий погляд, намагаючись вгадати, розкусити його. Він їв швидко. Коли поклав ложку в порожню тарілку, вона теж поклати свою. Він відставив тарілки, і сам подав біфштекси, прислуговуючи. Їй подобалося, що Вагнер прислуговує. Вони знову їли мовчки. Він швидко, а вона помаленьку.

Вагнер узяв серветку, витер губи і поклав її коло тарілки. Білу. Рівненько, на своє місце. І запитав:

— Чим закінчиться ця війна? Як ви думаєте?

Віта нарізала біфштекс. Ніж постукував об тарілку.

— Чом же ви мовчите?

— Перемогою.

— Війна без перемоги не буває. Хтось перемагає, а хтось терпить поразку.

Він знову став їсти, але вже помалу.

— У нас чортяча робота. Втомлюєшся. Так втомлюєшся, що губиш голову і забуваєш, чого ти зрештою тут.

— Може.

— Тоді хочеться на волю, хочеться бачити простір.

— І вас тягне за місто?

— Ви вгадали. Пам'ятаєте: ми їздили. Летіли журавлі — далеко видно. Осінь — далеко видно.

Йї з'ясувалося: «Є чим дихати». А потім — його очі, і що казав батько. Журавлі в небі і гола осінь, бач, — простір! На слідстві, на допитах усе звужується. Камера.

— Наш фюрер висловився так: ця війна — виправдання перед богом і перед народом. Ми почали її, як Персей. Тут діяло саме провидіння. Осінь, журавлі — далеч. Вільна, відкрита. А ви знаєте, хто такий Персей? Я нагадаю вам міф древніх. Персей був посланий царем Полідеком знести голову Медузі, яка приносила незчисленні страждання народам. У цьому міфі мене хвилюють два моменти. Коли ми ввійшли у слов'янські країни, я побачив, що навколо нас таки медузи. Не буду вам розповідати про чехів, про поляків... А от що до вас особисто, то у мене своя думка.

«Як скінчиться ця війна, міф про Персея?» — думала Віта й запитала:

— Яка ж ваша думка про мене?

— Бачите, я не такий арієць, як наш шеф.

— Може, він теж з медуз?

— Липкий.

Вагнер це сказав і тонко усміхнувся.

— Плебей, — додав. — Я, бачите, переконаний, що той, хто вивчив німецьку мову, хто нею оволодів, той здібний і відчувати, і мислити по-німецькому. Адже між людьми все починається з мови. Зброю можна перемогти, а культуру ніколи. Таке мое переконання, хоч я і солдат. Виходить, я вас поважаю. Але повернемося до ваших. Знаєте, кого я маю на увазі?

— Ні.

— Бургомістра, того Джуру...

Він сказав про них з презирством, і Віта це відчула.

— Самі подумайте: один ніби з якихось науковців, другий з вищих чинів, як там його, Петлюри. А які

вони обоє мізерні? Запападливі, гидкі. Це якийсь особливий тип, витворений антилюдською природою. Скажи, і будуть плювати на самих себе, на своє. Самоїди. Медузи. Інакше не назовеш. Недаром їх називали, як?

— Не знаю. Я жила в інших умовах.

— Радянських?

— Так.

— А хіба радянський — не образливо?

Віта насторожилася: «Чи не хоче він завести на слизьке, зловити?» Йй так і хотілося сказати, що серед німців теж є медузи, як шеф. Сам же згодився, що шеф — липкий. Але відповіла:

— У ваших словах нема логіки.

— Невже?.. Вй були комсомолкою?

— Була.

Вагнер наштрикнув на виделку шматочок м'яса й поніс до рота. Віта подумала, що це огидно, сидіти, смачно їсти, слухати, що тебе змішують з болотом і самій докидати якесь слово, не протестуючи.

Як встояти на льоду, не послизнутися, не впасти?

Хотілося щось робити і тому, коли Вагнер налив у чарочки коньяк, цього разу вона не відмовилася. Коньяк опік її, як Вагнерові слова. Але якщо від його слів було холодно, то від коньяку стало тепло, якимось затишніше.

— Не будемо вести полеміку про переконання. Я хочу вам лише довести, звідки вони беруться оті ваші Джури. Я буваю на ваших селах. Мене вразила антисанітарія. Діти невмивані. У них нема мила. Вони голодні.

— У нас було мило і хліб.

— Не вірю. Я переконаний, що Джури виростають з невмивання, з бруду.

Вони ще випили.

Вагнер узявся прибирати тарілки. Йй сидіти не личило: допомагала.

— Так-так — з бруду...

На стіл поставлено солодке. Пили шампанське. Холодне, терпкувате. Воно приємно пощипувало, але не тверезило.

Вагнер знову пустився в розмову, повернувся знову до того, з чого почав, — до простору, який треба осягнути велінням самої долі, якщо його населять медузи.

Віта спитала:

— Про себе я чула. А що ви скажете про мого батька?

Вагнер грів у руках шампанське.

— Що? Він хитріший. Ймовірно, кмітливий. Мабуть, йому б треба стати бургомістром.— І грів шампанське.— Я забув вам сказати про другий момент, який мені подобається у міфі про Персея. Боги дали йому на війну спорядження: Меркурій — крила, Плутон — шолом, Палада — щит і дзеркало, а він сам випросив у старих си- вих Грай зуб і око. Якраз зуб і око і є той другий момент. Ми мало дбали про зуб і про око, які символізують зрадництво. Якщо програємо війну, то саме через те... А втім, хто наші і зуб, і око?..

Він не дивився на неї.

— Проте мені не страшно. Чому? Війна — це благо- родно, а зрадництво — це низько. Вип'ємо за Персея!

Цокнулися.

Він кинув на неї таким оком, як тоді, в машині, але вона витримала той погляд.

— Чи можна панні віддячити за її послугу?

— За яку?

— За те, що вона поділила мою самотність. У полі і тут.

Віта усміхнулася.

Він поставив патефон. То був Шуберт. Віта відразу вгадала: «Зимова дорога».

— Тихіше,— попросила вона.

Баритон тихо співав про мандрівника, який вийшов у далеку дорогу: мете сніг, не видно сліду.

Вагнер надпив шампанське і, наслуховуючи про манд- рівника, сказав:

— Як я. Про нас, німців, кажуть, що ми сентимен- тальні. Велика це річ — володіти крихкістю людини і спокійністю бога,— гестапівець заклав ногу за ногу.

А мандрівник добирався до якогось тракту, але там — ні вогника. Пісня.

Вагнер перекинув платівку на інший бік. Потім замі- нив. І ця теж — «Зимова дорога» — подальша мандрів- ка з цього ж циклу. Віта не знала деяких пісень, чула їх уперше: на вітрі крутився флюгер, повертаючись у всі боки. Він крутився і насміхався з мандрівника: чекай, і тобою закрутить, мандрівче.

І під ту музику Вагнер оповідав:

— Мені сорок дев'ять років. Скоро півстоліття, як мандрую не зупиняючись. А вперше я почув цю музику в пансіонаті молодих протестанток. Мені щойно дали чин лейтенанта.

«Куди ж його поведе Шуберт, свого мандрівника?» — думалося їй, і вона не чула Вагнера.

А він вів далі:

— Я лишився там на ніч, моя панно. Панна може не повірити. Вночі до мого ліжка підійшла дівчина. Я не спав. Вона схилилася наді мною. Панна може не повірити...

Віта думала, що коли скінчиться війна і коли вони зійдуться з Йосипом (їй зараз дуже цього хотілося), то куплять патефон і слухатимуть Шуберта. Вона фантазувала, як їм обом буде добре, хоч і не могла уявити собі, який він — Йосип. Вона знатиме, куди дійде мандрівник із «Зимової дороги». А Вагнер нехай собі розкажує, нехай патякає, тільки нехай дасть слухати.

— Я тоді встав і не знав, що робити. Світив місяць, і на столі лежало лезочко бритви. Я взяв лезочко й розрізав собі руку. Ось шрам.— Вагнер устав і, стоячи, показував їй свою руку.

Віта теж чомусь піднялася.

І тоді його рука з рубцем на долоні лягла їй на плече. Вона ухилилася.

— Павутинка,— сказав він.— Ходімо...

— Куди?

— Ви ж у мене не залишитесь?

Було пізно. Наступила комендантська година. Вишумськ лежав у сутінках. Вулиці начеб посліпли. Ніде ні вогника. Ставало лячно від своїх власних кроків. Каблучки поцокували: цить-цить...

Чорні, мовби вимерлі будинки, чорні, з чорними рамами телеграфні стовпи, як високі ряди хрестів, а на порожній площі, тепер Гітлерплац, бракувало лише одного: могил.

Віті стало жаско, і вона подумала, що місто таке ж незатишне, як і вона. А каблучки цокали: цить-цить...

В цей час із завулку на площу вибіг собака. Єдине живе створіння, яке вони побачили. Собака перетнув площу, несучи щось у зубах. Мабуть, кістку. Цей пес не боявся комендантської години.

Вагнер вихопив пістолета і вистрелив.

Собака підскочив і впав. Це була сука. Вона лежала, витягнувшись, і держала в своїй мертвій пащеці живого цуцика. Той поскімлював у материних зубах.

Вагнер нагнувся.

— Дворняга! Якби не дворняга, я б забрав цуцика...
Прибігли патрулі.

Козирнули.

Вагнер приклав пальці до козирка, а потім узяв Віту під руку.

XXIV

Роман завмер обіч порога і м'яв у руках шапку. Довгі золотисті коси впали Марійці на очі. Мати розчісувала ті коси, і він не міг бачити, які в Марійки очі. Які? Сині, чорні, зелені?.. З дитинства бачив їх, але не знав, які вони, чи знав, але зовсім забувся.

— Я привела, Мотре, свого.

— А я розчісую свою.

— Все добре?

— Нехай буде добре, Маріє.

Роман перестав м'яти шапку. А Марійка заплющила очі, сховані під косами, зімкнула їх із усією силою, щоб не розплющилися.

— Завтра до шлюбу, Мотре. Їх висповідують, запричащать, а потім і шлюб. Чи, може, питаємося ще їх?

— Нема що розпитувати,— сказала Мотря, обернувшись плечима до Марійки. В її руці поблискував алюмінієвий гребінець, і вона мовби начісувала ним свої слова:— Ти, Романе,— махнула рукою,— йди і висипайся. І ти, дівко, ступай у ванькир.— Марійка, не закидаючи назад коси, пробравши їх рукою, побігла прожогом. Мотря махнула рукою Марії.— А ми вже ту ніч не поспимо, свахо,— вперше назвала її свахою.

Роман за шапку — і не чекав ні хвилини. «Які ж в неї очі?.. Які, які?..» І пішов стежкою. Він радів, що Марійка буде йому за жінку. Не йшов, притупував стежкою. Цілий світ був його. Вся земля. І те, що від землі до зір. І високо за зорями.

Марії й Мотрі довелося попобігати. Не варили й не пекли. Треба було переказати до лігеншафту, що діти не поженуть на росу худобу, треба було знайти когось, щоб вінці держав над їхніми головами. Збилися з ніг, поки дочекалися ранку.

Роман заснув досвітком, і мати не могла його розбудити. Зачувши щерех чистої сорочки, вже сам прокинувся.

Марія кілька разів вібігала з хати, і Роман сердився, що вони не йдуть до церкви.

Вона сама вела молодого. Втішилася, що під церквою на них уже чекають: «Не ми перші». Вона більше не думала, що Марійка не пара Романові, але їй хотілося, щоб на них чекали.

Церква відчинена. Перед нею купкою Мотря, Маркіян з Фрозиною, Ганіська. Марійка — всередині.

Коли вони з Романом підійшли до гурту, то Романа відразу поставили поряд з Марійкою: так заведено.

З церкви з'явився Сцем-допустем, пригладжуючи руками намащену олією голову. Став на паперті, блиснув по них очима, обернувся й поманів рукою. Відразу вглянув отець Іов у старих ризах. Кіски — сиві пасма — на два боки. Він був і зляканий, і пришелешений. Збіг з паперті. Не кажучи й слова, муркаючи, показуючи на Романові й Марійчині руки: чому вони не зв'язані хустинкою?

Ганіська висмикнулася наперед. У її руці була хустинка, і вона показувала її батюшці. Той на мигах доводив: в'яжить швидше.

Ганіська добре знала справу і була задоволена, що може розпоряджатися.

— Вони не сповідані і не запричащалися.

Отець Іов збагнув, що заквапився, що зв'язувати молодим руки рано, але йому треба було виходити якось із тієї замінки. Перехрестив усіх, благословивши, і швиденько пострибав по сходах, беручи по двоє східців. Гурт рушив за ним, пропускаяючи наперед молодих.

Висповідали, запричастили, й почалося вінчання.

Про цей шлюб наче ніхто не знав, але люди прочули й почали збиратися.

Роман і Марійка, пов'язані за руки, стояли перед аналоєм. На Марійці не було веляна, але мати, Ганіська і Фрозина подбали, щоб молоду прибрати. Її коси розпущені. Над чолом паперовий віночок. З образа. Плаття не біле, рябеньке, з волошечками. Широке й довге. І озута вона в чийсь великуваті туфлі. Держить у руці свічку, а сама ні жива ні мертва. Блідіша смерті. Роман у чому завжди. Тільки біла сорочка світить білою пазухою і білим коміром. Піджачок старий, штани затерті. Штани напущені на чоботи. Теж держить свічку. Віск скапує йому на пальці, але він не чує, щоб йому пекло.

Маркіян і Юзик Паридуха держать над їхніми головами вінці.

Надійшли Тодорка з Філиком. Філика поставили держати вінець замість Паридухи, а він забрався на крилас, і звідти на всю церкву зазвучав його одинокий голос. Він брав то басом, то дискантом — на всі ноти.

— І возложілі...— промимрював скоромовкою отець Іов.

— І возложілі есі на їх голови венци,— виспівував, затягуючи і розтягуючи, Сдем-допустем.

Піп повів молодих навколо аналоя. Мотря й Марія, підпираючи одна одну своїми плечима, заплакали. Заплакав високий мовчазний Маркіян, держачи вінець над Романом і ступаючи за молодими. Не стримався і Філик. А Тодорка стояла й покусувала свої губи, давила плач у собі.

Роман подумав: «Чого вони плачуть?» Йому здалося, що Марійка теж плаче. Як вчора у її хаті, так і тут, у церкві, він хотів глянути на неї, хотів побачити її очі. Вчора довго не мігши заснути, перекидаючись, він поклав собі, що в церкві побачить її очі й запам'ятає собі на все життя. Але і під церквою, і на сповіді, і тут, перед аналоєм, вся його сміливість хтозна-куди й поділася. Він тільки те й міг, що втупився у свічку, і його очі горіли на свічці. І своєю рукою, яка була пов'язана з Марійчиною, він зовсім не відчував її руки: руки в обох задерев'яніли. «Нехай усі плачуть, але нехай вона не плаче, а то я почую, і я теж заплачу».

Марійка не плакала, виплакалася в подушку, в подушці покинула свої сльози, так і не розуміючи, чи з великого жалю, чи з великої радості.

А церква плакала. І в отця Іова стояла в очах сльоза, куца, скупа. Він карався за те, що сталося на майдані: не хтось — він вивів Опанаса і Фрозину на розстріл, тепер присмирнів і хотів, щоб його смиренність бачили люди. Хоч цей шлюб незаконний — діти,— а він звінчає їх, і нехай бог благословить.

Не плакала Ганіська: не мала коли. Вона запізноло повчала Марійку, нашіптуючи, коли батюшка поведе її навколо аналоя, то треба тягнути ногами за собою рушника, на якому стоять з Романом. Роман не дочув і зіскакував з рушника, а в Марійки туфель злетів з ноги, коли потягла його. Ганіська миттю підставила туфель Марійці під ногу і потім старалася сама сунути рушника

за молодими, прилаштувавшись поряд, але то Маркіян, то Філька заважали їй, вона хапала рушника й стелила його перед молодими — на другий, на третій раз.

Спустили з-над царських врат ікону матері божої. Піп підвів до неї молодих. Молоді поцілували ікону.

— Тепер ви муж і жона, любіться і продовжуйте рід свій,— сказав отець Іов. Він ще хотів сказати щось повчальне і трепетне, але спромігся на три слова: — Поцілуйтеся, чада мої.

Роман не міг повернутися у Марійчин бік. А Марійка не сміла повернутися до Романа.

Церква заплакала ще дужче, схлипуючи.

Їм було страмно поцілуватися вперше і на людях. Не поцілувалися.

А коли вони виходили з церкви, всюдисуща Ганіська сипала їм під ноги квіти: чорнобривці, мороз і калину — осінь.

Під церквою їх зустрів Монька: барабан на животі, до шиї прив'язана мідна труба. Він підняв трубу, протрубив, надувши губи, а потім став вибивати марша, піддзвякуючи собі тарілками. Музики — в одній особі.

На майдані стояв віз, вимощений соломою і застелений ряднами. Тодорка стояла з батогом. Молодих посадили позаду, Монька з барабаном посередині, інші — хто де міг. Паридуха вчепився за розвору, настоював, щоб піп теж їхав, але той не захотів. Тодорка наче стрілила з батога, хльоснувши. Монька й не брався за трубу, вона висіла в нього на шиї. Забив у барабан і загопкав: бум-дзвяк, бум-дзвяк, гоп! Гоп!.. Коні понесли. На майдані викопана й незасипана могила. Тодорка не спянула коней, вдарила віжками. І коні взяли обіч тієї могили.

Майдан задуднів під колесами. Бум-дзвяк! Гопа-па!

— Ну й Волянюки! — сказав хтось і собі загопкав.

Весілля поїхало до Мотрі. Ганіська не пустила молодих через поріг, поки не обсипала їх пашнею.

На столі самогон і наїдки. Хліб житній, високий, а не ячмінний плескач: Тодорка не поскупилася.

Молоді за столом, на кожусі, а гості стоять, переминаються: не знають, де кого посадять. Не про весілля — зовсім про інше в них балачка.

— Як ту зиму перезимувати?

— Хліб підмели. Ні чобота, ні лаха.

— До війни що? І хліб, і до хліба було.

— Бо нам більшовики відчинили життя. А нині фашист дихати не дає.

— Та скоро і йому капець.

— Якби вже швидше.

Поставивши барабана на лаву, з трубою на шії Монька перший порушив церемонію: рушив до столу, йому годиться впитися і за роботу. Келишок один для всіх. Налив, поли кожуха роздмухнулися:

— З законним браком...

Хтось заїкнувся, щоб він почекав, хтось його відштовхував від столу, а він цмулив чарку за чаркою, поки гості сідали, припрошуючи одне одного за стіл. Сіли, і Монька зачав вибивати в барабан, на трубі ще не грав: пакував там щось.

А за столом — тиша. Роман і Марійка принишкли. Їх і не видно.

За діло взявся Сцем-допустем, підштовхнутий Тодоркою.

— За молодих! За молодят!

І чарка почала робити своє діло. Жінки пили ковтками, наче гуси воду. Чоловіки — залпом. Та й тих чоловіків чортма. Верещаки не прийшли. Ганиська скаржилася, що її Опанас на ладан дихає, поривалася бігти до нього, але все барилася. Не було Опанаса, і Маркіян як туча: горілка не брала.

Юзик Паридуха чи то спотів, чи його голова й досі була в церковній олії — мокра. Затрубив Монька в трубу, і Сцем-допустем пустився по хаті — барабана не треба, вибивав, дріботів ногами. Тодорка не витримала й почала крутити Паридухою, наче віником підмітаючи хату.

Він задихався, висолопив язика: «Чекай, чекай». А їй не було спину, покинула його, пішла сама — її спідниця на вітрі: «Сип, Монько! Додай жару!» Паридуха викинув руку до молодих, питаючись:

— Сцем-допустем, що таке жінка? Обруччя для цвічень чоловікові. Змія в кублиці, м'ята диявольська. Але як хочеться, щоб вона кусала! А як вона пахне!

— А що таке цвічень? — питалася Тодорка, вигупуючи перед ним каблуками.

— Хіба я знаю? Жінка — страсть, по нашій душі ногами граючи...

— Пішли, пішли, — підбивала його Тодорка.

— Сцем-допустем, я ще не все сказав, бо що таке чоловік? Єсть раб.

— Видно, який ти раб, дві жінки в могилу загнав і третю шукаєш,— цвіркнула йому в очі Фрозина.

— Ні, сцем-допустем, гірше раба — унтерменш з багатьма сугавами. Із землі, і душа його чорна. З вогню, і він скупий. Із води, і холодний. А його мисль із хмари, і тому вітровіючий. А очі із сонця — світло від світла. Аз єсть черв, у небесне прометевствуючи?

— Та що воно таке: прометевствуючи? Звідки це ти, Юзику?— насідала Тодорка, пританцьовуючи.

— Або я знаю? Чорт його знає. Часословом начитан, і в біблію заглядав, а також у казбонні бумаги польські, совецькі, німецькі — всі, котрі попадалися, сцем-допустем...

У Моньки губи роздулися, і стало два барабани: один в нього на голому животі, а другий — ті губи.

Тодорка поривала з-за стола Філика.

— Сидиш, не п'єш, мовчиш, хоч би яке слово до ладу, до прикладу втяв, бовдур!

Її ноги ходуном, спідниця на вітрі, а білки очей по-негритянському вразливі.

Сцем-допустем, хильнувши, ще довго силкувався довести, що таке жінка, що таке чоловік; молодих вирядили пасти худобу.

Вони погнали і до вечора сиділи на різних горбочках, не сходячись докупі.

Вернулися з худобою і кожне до своєї хати.

Зовсім смерком до Волянюків прийшла Марійка. Стояла під хатою. Марія видибала на двір і побачила її.

— Доню, невісточко...

— Казали мені мама, або щоб я до вас ішла, або щоб ваш Роман до нас ішов. А я нічого не знаю...

...Зранку село обступили німці й шуцмани. На майдані загули машини: брали у Німеччину.

XXV

Христофор Ничипорович, позіхаючи, поляскав себе по губах, потягнувся, мружачись і мурликаючи. Встав солдатськи, відразу на обидві ноги. У смугастому махровому халаті з викладеним коміром і широкими рукавами, у капцях на войлоці, спускався гвинтовими сходами, не держачись за перила. Комір зведено, поли халата

втримував руками. Волосся розкучмане, розчумлене, мовби зворушене тепле вороняче гніздо із пересохлого пруття і сивого п'р'я, а тому голова здавалася ще більшою і не могла схватися за високим коміром. З-під однієї й другої поли халата виглядали його ноги, жовтаво-білі, з синіми надутими жилами, плоскостопі. Це плоскостоп'я, особливо в капцях, видавало його плебейство. Він постояв у коридорі-прихожій, зацитькав себе пальцем, приставивши його до широкого носа, припав вухом до дверей вітальні, але не зважився її бодай трішки відчинити. Присів, приплющив ліве око, а правим стріляв у щілину замка. Він побачив половину рояля. Кришка, наче видовжена губа, піднята,— старий рояль показував свої білі й чорні зуби; заціпивши їх, рояль мовчав, не пускаючи музики, яка, мабуть, день і ніч колись тривожно бриніла у його середині на багатоголосих натягнутих струнах. Христофор Ничипорович, пристрілюючись своїм оком, побачив край відсунутого столу недопиті пляшки із золотими й срібними етикетками, тарілку, в ній виделку, на яку наштрикнуто відкушений і недоїдений шматочок м'яса, і довгий мундштучок папіроси з червоною губною помадою. Він хотів бачити більше, рясився у той бік, де стояв диван з м'якою спинкою, який розкладався. Щілина замка не пускала туди його ока. Він скрутив, наче бик, свою голову, щоб таки бачити, але побачив лише півспинки гнutoго крісла, на якому висів мундир. Христофор Ничипорович бачив майорський погон з блискавками. З-під мундира вибивалася зіжмакана довга синя шовкова нічна дівоча сорочка, звисаючи подолом до самого паркету. Його губи розтулилися, і він став полизувати їх. Набичився ще дужче, але, крім широкого жовтого ремня поверх мундира і крім пряжки, нічого не побачив. Христофор Ничипорович знав, що пряжка з «Гот міт унс»*, і не читав. Не розгинаючись, по-качачи позадкував до дверей. Його очі були закислі. Розпрямився, стягнув поли халата і своїм плебейським плоскостоп'ям почав здійматися вгору.

Рівно через півгодини, виголений і причесаний, він з'явився знову на гвинтових сходах, несучи високо свою голову. Зиркнув на зачинені двері вітальні, але не підступив до них. Зняв з вішака плащ, настромив на голову капелюха і повернувся до круглого дзеркала на стіні.

* Бог з нами (нім.).

Натягував пальчатки. В одній руці портфель, в другій — палиця, пішов з котеджу, зачинивши за собою на ключ і вхідні двері, і двері хвіртки.

Викидав палицею й не дивився собі під ноги. Йому з трудом вдалося побороти звичку — не дивитися під ноги і по боках, час від часу обертатися й полохливо зорити назад; тепер метав очима тільки вперед, а коли доводилося глянути набік, повертався усім корпусом, і ніколи не обертався назад. Він ішов, наче в бронзі: пам'ятник. Що йому тепер дідок-бургомістр? Доісторичне викопне. Віджиле й шепеляве. Або той Джура? Та їх обох на металолом, в утиль. Слимаки в мушлі. Вагнер йому — все одно що зять. Буде зятем і шеф гестапо. Буде! Він дійде до його дверей. Численна сторожа — гестапівці у військовому, гестапівці в цивільному — стоятиме перед ним наструнко. Віта — це його життя. Як писав Данте: нова віта. Перед його Вітою став на коліна Вагнер. Перед нею стане і шеф гестапо. Мусить!

Спускаючись парком, почував себе бургомістром. Джурин пост поліцейського йому не личив. Хіба його заманювала поліцейська перспектива? Фу — конфідент! Фу, фу — сексот! Він, жертва більшовизму, мав усі права бути бургомістром. За його першою статейкою видрукувано цілу серію статей, у яких він довів, як його, митця, душили, мучили. Він не мав простору: квітка на камені! Хе, порівнянничко. Ні, там ще сильніше — українська квітка на камені й на морозі! У лабетах більшовизму чудом (талант є талант) вдалося захистити дисертацію. Який це був труд — харкання кров'ю. У своїх статтях він обіцяв малювати картину за картиною. Їх ще побачать! Опісля цих статей до нього, у кабінет помічника бургомістра, завітало кілька людей — молодих художників. Він розглянув їхні полотна, подивився на їхні руки, розбивав на порох ті полотна, ганив руки, але прорікав майбутнє: «Праця, хлопці, праця... І у праці сконати!» А сам думає стати бургомістром. Тільки бургомістром. Зараз, у думках, він майже обіймав цю посаду.

Спинився під каштаном, який пожовтів і вилущувався. «Чи бач, сам у картину напрошується». Він міг тепер помріяти — завтрашній бургомістр. Так, звичайно, в нього буде чимало роботи, він втомлюватиметься, але знаходитиме час, щоб, нарешті, здійснити своє найзаповітніше — смисл усього життя. Що ж намалювати? Яку вибрати композицію? Він перенесе, посадить на своїй

картині каштани. Йому уявлялося, як він сидить тут з мольбертом. Каштани? Жалюгідний пейзажист! Та невже він не здатний здійснити якийсь грандіозний замір? Як Рембрандт! Та що там Рембрандт! Старовина. Що йому навіть новітні французи Сезанні чи свої Петрицькі? Мар-разм. Він здатний, він спроможний... Викинув своєю палицею, хитнув портфелем і йшов парком, наче на виставці своїх майбутніх картин. Йому було байдуже, як закінчиться ця війна, хто в ній переможе: художник. Поб'ють більшовиків (у цьому він почав трохи сумніватися, і його пошкрябувало), він буде із своїми полотнами, поб'ють німців (хто зна?), але він знову ж таки буде із своїми картинами, звісно, що не тут, а в Америці, ні, краще на якихось островах... Але треба квапитися стати бургомістром. Тоді за пензель — і ні хвилини марно. Вольтера будили: «Вставайте, пане, на вас чекають великі справи!» Він теж знайде собі лакея. Поки треба терпіти: пан і лакей в одній особі. Але що намалювати, що?.. Рушив, самовпевнений, непідступний, поважний, із випнутим животиком. У парку копошилися робітники й робітниці в чорних, наче бляшаних, фартухах. Його ніс наморщився. На вулиці промигували, намагаючись бути непомітними, люди. Він не звертав уваги на поліцаїв, які пильно стояли на постах з гвинтівками напоготові, ні на каральну експедицію есесівців, озброєних до зубів, яка відправлялась у якесь село, рубаючи крок. Не дивився ні на що і ні на кого. Ніс на коротких ногах своє тіло, вибалушивши наперед очі. Перед ратушею притишив хід, зійшов до колон, став під білими колонами, повернувся усім тілом, передав палицю в ту руку, яка несла портфель, зняв капелюха і був мовби на п'єдесталі. Його очі дивилися на зашторені вікна другого поверху гестапо: в чоловічках спалахували іскорки за іскорками, розпалюючи все те, що тліло, диміло й чаділо в його душі.

Христофор Ничипорович не проминув приймальні бургомистра з великою вивіскою за склом — дні й години прийому, нащулився, уткнув, розчинивши ледве-ледве масивні двері, свою голову, плечі й ноги — за порогом, і тихцем запитав, чи пан бургомістр часом не дошукувався його, пожалкував, що, кваплячись, не нарізав букетика із свого садочка для секретарки, підморгнув їй і подався у свій кабінетик у самому закутку, з малесенькою табличкою на вузьких дверях.

Роздягнувшись, спинився за столиком. Якось не думаючи про це, вийняв із бортової кишені піджаків невеличкий автоматичний пістолет, поклав його в шухляду, сів, уперся ліктями і мав той самий вигляд, що й між колонами ратуші, але в іншій позі. Обличчя випромінювало і задоволення, і блаженство: помічник з питань культури. Він готовий їх розв'язувати.

У двері постукало.

Христофор Ничипорович кинув:

— Прошу — холодно, стримано і відразу ж хапонувся за ручку: однією рукою перегортав настільний календарик, а другою щось зосереджено почав писати, не помічаючи, що виводить замість слів довгокубасі пружини.

— Добрий день, пане...

Він кивнув ї, не піднімаючи голови, продовжував мари папір.

Відвідувач ступив од дверей і своїми кроками порушив тишу. Це було з його боку зухвало. Христофор Ничипорович підняв голову, щоб перепинити відвідувача, зупинивши його на певній від себе відстані. Його ручка, простерта до чорнильниці, зависла в повітрі, друга опустилася на настільний календарик: перед ним стояв Йосип Волянук! У лівій руці він ніс перешпаготовану в газеті картину, права вільна. Очі Христофора Ничипоровича не спинили його. Йосип узявся вільною рукою за єдине крісло, яке скніло перед столиком, спитався, чи можна сісти, не чекаючи дозволу, повернув його і сів.

Христофор Ничипорович спер ручку на чорнильницю, а його рука сама посунулася зі столу, підсунулася й друга його рука: він мовби підбирав їх під себе, щоб випрямитися й плигнути через стіл на Йосипа. Відчинив шухляду, але тієї ж миті зачинив її назад, повільно, самоповажно підвівся і сказав:

— А я вже давно чекаю на вас, — перехилився і простягнув через стіл руку.

Йосип дивився на нього, зовсім не маючи охоти тиснути простерту руку. Промірюючи Христофора Ничипоровича, сказав:

— Вас вітає Котов...

Христофор Ничипорович не моргнув оком, розпрямився, стояв так, ніби зовсім не простягав Йосипові руки, щоб ручкатися: на його гладенькому, поголеному обличчі

не промайнуло найменшої тіні, таке ж задоволення і таке ж блаженство.

— Ви до мене з картиною, юначе? — спитався, підсилюючи свій голос. — З картиною, питаюся? Ох, вже мені ті самоуки! Скромність — сестра таланту. Хвалю і поважаю, — вже вийшов із-за столика і заходив по кабінетику, спинився, ляснув Йосипа по плечу.

— З картиною, — проказав, налягаючи на це слово, Йосип.

— Показуйте, показуйте! — вимагав Христофор Ничипорович. Він підступив до дверей і казав у двері, щоб було чути на коридорі: — Подивимося, напоумимо — і в добрий путь! Талантам — дорогу!

Йосип розпаковував картину, думаючи: «З яким задоволенням я розрядив би свій пістолет у твою кабанячу спину», — але промимрив:

— Треба поговорити; обміркувати...

А тим часом у голові Христофора Ничипоровича вже визрів новий план. Він уявив собі все ясно і чітко.

— Знаменита картина! — казав у двері. — Я завжди був тієї думки, що наше село — колиска мистецтва! — Крутнувшись на одній нозі, ступив од дверей і, не дивлячись на те, що Йосип приніс, нахилився до його вуха й прошепотів свою домашню адресу й коли приходити.

— Поговоримо тут, — обірвав його Йосип і виклав на стіл посвідчення, що він вчитель-маляр із сільської школи, підписане старостою Тодорою Волянюк, з печаткою.

Христофор Ничипорович блимнув на Йосипа: в пожмаканому костюмчику, в саморобних черевиках. А Йосип пропікав його своїми чорними монгольськими очима, посадженими під лобом, який низько поріс чорним густим чубом. «Я не боюся і хочу говорити зараз, тут!» — горіло в тих очах.

— Е-е, юначе, не ті мазки. А рука у вас тверда. З вас будуть люди. Це кажу я вам. Запам'ятайте. Малюйте і приходьте. Чуєте? Я вас запрошуюю. — Він штовхнув крісло, і Йосип мусив устати. — А тепер ідіть. У мене робота, а таких, як ви, — багато. — Відчинив двері. — Там, там собі загорнете, спакуєте, але пам'ятайте: я вас завжди чекаю.

Зачинивши за Йосипом двері, він держав їх за ручку, прислонився до косяка і зі страху заплющив очі.

Вони зустрілися о тій порі і там, де хотів Христофор Ничипорович, — у час обідньої перерви у нього в садочку,

Христофор Ничипорович чекав на Йосипа. Хвіртка клацнула. Він повів його котеджем, потім доріжкою між підстриженими кущами, поминувши басейник, у якому плавало латаття, підпровадив до запасного виходу (сітчасті дверці на всякий випадок були відчинені), й вони зупинилися перед лавою, обвитою хмелем, під високою стіною живоплоту. Христофор Ничипорович сів і показав рукою на місце коло себе. Йосип стояв боком. Йому було видно за гіллям розкішних дерев червоний дах котеджу, горішні шибки веранди і за склом — мхнаті червоні жоржини.

— Я слухаю, Йосипе.

— Хто раніше тут жив?— спитався Йосип.

Христофор Ничипорович обіймав руками палицю з металевим наконечником й інкрустованим топірцем.

— Коли, власне, раніше? До звільнення чи після звільнення?

— Не крутіть.

— Його,— він казав про котедж,— будував якийсь полячок. Вам ліпше знати. А потім тут мешкав один із секретарів райкому.

— Він був залишений для підпільної роботи. Ви продали його. Жінку його продали, щоб прибрати це все собі до рук, пане помічник бургомістра по культурі?

Христофор Ничипорович почав гратися своєю палицею, зважуючи її на своїх руках.

— Вам це точно відомо? І ви це прийшли мені сказати, Йосипе?

— Я знаю не тільки це. Мені все, буквально все відомо: з того самого дня, коли ви з'явилися на світ, і по сьогодні. Та зрозумійте ж... Падло! — Йосип говорив зло і переконано, але його слухача, здається, це не брало за живе, не вражало. Йосип не міг піддобрюватися, ластячись. Він не мав наміру оповідати, звідки, як і з ким опинився тут, на окупованій території, далеко від фронту. Він з презирством зрідка косував на Христофора Ничипоровича, вважаючи його недолюдком. І цей людець мав бути йому за тестя? Він, Йосип, піклувався за нього, влаштовуючи його на роботу! Йосип здолав немалий шлях, не раз зазираючи у холодні очі смерті, поки пробився сюди, щоб стояти тут, на висипаній жовтим пісочком доріжці, цілий і живий. У його очах, у його голосі, в усьому ньому не було й не могло бути пощади. Але він пам'ятав, чому стоїть тут. Для них з Котовим було на-

багато легше відкопати рацію, принести, влаштуватися з нею в Тодорчиній клуні, зв'язатися з Центром, ніж налагодити зв'язки з Вишумськом. Центр категорично вимагав легалізуватися й приступити до роботи. Котов потикався зопалу у Вишумськ не міг. Йосип зважився. У нього були адреси. Тиждень він прошвендяв, шукаючи певних людей, але не знайшов. Вивідав усе, що міг. Вернувся обмізкувати з Котовим становище. Знову зв'язалися з Центром. Вимога та ж. Ось він і сплив з цією ідіотською картиною, купивши її на базарі й носячись з нею, наче з писаною торбою, обібравшись за вчителя і маляра-самоука. Картина й зараз була приставлена йому до ноги. «Ну й дубина, ну й сучий же ти син»,— думав Йосип, сказавши: «Падло».

— Що ще? — спитався Христофор Ничипорович. За півдня на його гладенькому обличчі пробилася колюча щетинка. Він дуже швидко заростав.

— Не крутіть. Я все знаю. Котов про вас мені все розказав.

Палиця зважувалася на руках Христофора Ничипоровича, як терези. Гестра, чорненька щетинка на його великому підборідді й під чималим носом ніби засівалася в Йосипа на очах і він мовби бачив, як вона росте.

— То було давно... Але де товариш Котов Петро Ілліч?

— Тут,— відтяв Йосип.

Христофор Ничипорович ледве посміхнувся. Та посмішечка, тонка, наче осине жальце, хитра й прихована, заграла в правому куточку його вуст. «Тут. Петро Ілліч тут»,— казала вона й ніби хотіла його досягти. Він спинив палицю, щоб вона не зважувалася. Щетинка на обличчі стояла голочками. А очі прозорі, наче вода. Він подивився на свій золотий годинник і сказав лагідним тоном:

— У мене всього півгодини.

— Я перечитав гідоту, яку ви понаписували. Кандидат наук, спец з питань естетичного виховання! Так низько впасти... Ви запродалися з усіма потрохами. Вас судитиме військтрибунал. Та що судити? Вас мало судити! Розстріляти, повісити мало. Падло! — кинув Йосип.

— Дякую, Йосипе. Я запродався... А втім, колись у мене був талант. Не забувайте, час іде...— Він підняв руку з годинником.— А час — золото.

— Вам зламали ваш талант? Не дали ходу? Так ви понаписували у своїх спогадах?

— Ну й що,— сказав Христофор Ничипорович і поставив палицю сторчма між своїми колінами.— На всі ваші погрози я відповідаю,— його тон став ще лагідніший,— я поступив на службу до фашистів, я друкувався у фашистських газетах, щоб завоювати глибоку довіру. Я чекав слушного часу. Не вас, Петра Ілліча я чекав.

— І тому цуралися моєї матері? Та чи ви знаєте, що через вас її мало не згноїли в концтаборі?

— Не згноїли, браток заступився. Я це знаю. А потім — війна вимагає жертв.

— І тому ви продали в гестапо Віту?— У Йосипа трусонулися брови.

— Саме тому,— коротко відповів Христофор Ничипорович і повторив:— Саме тому.

— А ви слизняк. Вас у руках не вдержати.

— Помиляєтеся, дорогенький. Я сам пливу у ваші руки,— сказав Христофор Ничипорович зовсім спокійно. Підвівся, обіперся на палицю, посутенів і звернувся цілком суворо:— Кажіть, наказуйте! Час не жде. Я на все згодний.

Йосип штовхнув картину ногою, і вона впала на землю. Газета прорвалася, і було видно якесь обличчя. Мабуть, це була одна з тих численних картин-образів, нашвидкуруч намазюканих яскравими олійними фарбами, якими торгують на базарах богомази. Нічого путнішого Йосип не зміг знайти. Христофор Ничипорович колупнув палицею об картину, прорвавши газету ще більше. То було знівечене обличчя божої матері.

Йосип сів на лаву, а Христофор Ничипорович стояв.

— Нам треба знати про рух і просування фашистських військ і про їхнє озброєння.

— Запам'ятав. Що ще?

— Дислокація гарнізонів...

— Що ще?

— Агентура гестапо.

— Що ще?

— Я мушу легалізуватися.

— Ага.

— Останнє — зустріч з Вітою.

— Останнє поки що виключається. Ні вам, ні їй це не потрібно. А на все перше — були б тільки гроші. Тре-

ба багато грошей...— Христофор Ничипорович задумався: — А щодо легалізації... Ви чоботи, робити вмієте?

— Ні.

— Ну, хоча б підправляти?

— Ні.

— А чистильником підходить?

— Нехай.

— Патент за мною. А я колись шевцював, знаєте...

Вони домовилися зустрітися в ратуші, в тому ж його кабінетику.

— Картину заберіть. Може, знадобиться,— сказав Христофор Ничипорович, спроваджуючи Йосипа через задвірки.

Якусь хвилинку він стовбичив у своєму садочку. «Ну й обід, ну й пообідав,— подумав. Зняв капелюха. Йому на лобі стояв холодний піт. Вийняв хустину, витерся.— А букетик секретарці бургомістра треба нарізати. Чому б не нарізати?»

Десь о третій годині дня його імпозантна постать у сірому габардиновому плащі, з букетиком, який виглядав з портфеля, велично і впевнено засутеніла на алеях парку.

Він встигав у свій кабінет рівно без однієї хвилини, заглянув у приймальню бургомістра, засвідчив свою пунктуальність і підніс секретарці квіти — не дуже щедрий, але букетик.

Сидячи за своїм столом, Христофор Ничипорович підперся ліктем і побренькував мізинцем по губах. Його лоб не захмарювався, очі не дивилися тупо. Густа, трошки звихрена чуприна робила його обличчя заклопотаним і роздратованим. Але це тільки здавалося, бо він із задоволенням побринькував мізинцем по губах. Так кіт, підстерігаючи горобця, передчуваючи вдале полювання, щоб згаяти час, грається власним хвостом. Христофор Ничипорович зачув на коридорі чийось ходу і приліг грудьми до стола.

Вечері довго чекав на Віту, подрімуючи у фотелі. Вона прийшла не сама, з Вагнером. Їхня поява розбудила Христофора Ничипоровича. Він звеселів, пообіцяв зварити турецьку каву. Вагнер сів до рояля, посадивши коло себе Віту. Христофор Ничипорович, згинаючись, попросив прощення і відкликав Віту на кухню, на один момент. Рояль загував.

Відмірявши у кавоварку з червоної міді каву, він залив її окропом, поставив на вогонь, а Віта не знала, чого батько хоче. Вона стояла в дверях. Її губи були густо на помаджені, а обличчя занадто підпудрене, так, ніби і та помада, і та пудра повинні були щось приховати, зарівнявши й замалювавши. Вона раніше ніколи не вживала щедро парфуми. Відставивши високу ногу в гладенькій панчосі, вона клично, насмішкувато дивилася, як батько пореається коло плити. Віта хитнулася на високих ногах, ступила, погойдуючись усім тілом.

— Заварюється, — сказав батько, піднявши кавоварку над вогнем. — Заварюється, — повторив удруге.

— Ну й що? — спиталася вона.

— Передаси мені списки агентури. Чула? — прошепотів батько.

Віта відкинула назад голову. Розслаблена, грайливо збайдужіла, вона раптом підплигнула й поцілувала батька в голову. Йй хотілося бігати і сміятися. Вона виметнулася з кухні, сказала Вагнерові, що буде перевдягатися.

Одягнула рожеве плаття, те, що найбільше любив Йосип. Воно було завузьке й короткувате. Вона усміхалася Вагнерові, батькові. Йй було приємно в рожевому.

Христофор Ничипорович приніс каву.

— Я заварив її... Прошу...

XXVI

Тодорка лежала скраю. Вони спали — Філик під стіною, а вона скраю. Тодорка відкинула ногою перину й поглузувала:

— Слабак...

Філикові стало гірко. Він зарився в перину і нагадав їй Єндриховського.

— Я не шуцман, — буркнув.

— Кишка тонка, — відказала Тодорка. Встала. У сорочці, накинула кожушину.

— Куди, Тодорцю?..

— До місяця.

Клацнула клямка, скрипнули двері.

Місяця не було. Тодорка зійшла з порога, стала за криницею й дивилася на небо. Північ, але не дуже темно. Вітер не задував на подвір'я. На подвір'ї було тихо, а високо вгорі впливли хмари, розріджені, темнаві. «Як

кляпті старого сіна,— подумала вона.— Ніяк не можуть згромадитися в копицю... А чи як лід навесні на ріці». А повище тих кляпчастих зимних хмар проглядало чисте небо і зірка. Тодорка ловила небо між хмарами і тягнулася до єдиної зірки. Хмари пливли. Але небо було занадто велике, а ця зірка занадто ясна, щоб хмари облягли їх. «Я — ніби те небо,— думала вона.— Тільки воно над хмарами, а я під хмарами. А та зірка — моя. За хатою, над дорогою шуміли молодими верхами смереки. Повітря пахло смолкою. А з городу, з полів дихало полином. «Земля взялася грудюю, і все на ній звітріло,— думала вона.— Крім полину. Зазимки». Її губи були сухі. На язиці й у горлі сūхо і гірко. Коси не розпущені, але й не причесані, облягали хмаркою її голову. І кожух наопашки, накинутий на плечі, наче хмара. Держала руку на пазусі. Поділ прямої сорочки спадав до колін. Її босі ноги відчували землю. Земля була тверда, і їй хотілося постояти за криницею.

Котов не відразу побачив Тодорку. Він сидів на коліді під стодолюю. Спав удень, а вночі виходив із схову. Ніч тягнулася для нього довго й нудно. Він багато курив. Але не в stodолі і не на подвір'ї, забирався собі у сад. Собаку спущено. Собака зник до нього, признавав за свого і лежав коло його ніг. Котов обдумував, що і як робити. Робота помаленьку налагоджувалася. Рація працювала. Він уже встиг передати про просування військ, про озброєння. Але ці відомості здавалися йому нікчемними. Котов не надавав їм особливої ваги, розмірковував, що Центр дякує просто так, заохочуючи: він не знав, що готується битва за Сталінград. Йому здавалося, що і він, і Йосип діють мляво. Життя змусило їх міняти тактику, пристосовуватися. Петра Ілліча не приголомшила складність ситуації. Він розумів, що тут заварюється — формування сил. Через Волинь фашисти пруть свої полки на схід. Через Волинь вони вивозять усе, що можуть, на захід. Тут, під їхнім крилом, розростається український і польський націоналізм. Котов недооцінював бандерівців. Польська Армія Крайова, яка мала зв'язки з Лондоном, здавалася йому загрозливішою.

Тодорка добре знала, що діється в селі. Вечеряючи й обідаючи разом, він розпитував про всі новини. Вони були ті самі й уже ординарні: поставки, вивезення в Німеччину, глум над людьми в лігеншафті. А кілька днів тому вона сказала, що в селі з'явилася ще одна вла-

да — станичний. Ним став Тур. Серед білого дня він з чималим почтом вершників, не боячись шуцманів, в'їхав на майдан, зайшов в управу і наказав зібрати сходку. Шуцмани ні разу не вистрелили, але і їх теж ніхто не займав. Сходка зібралася. Тур з перебинтованою рукою проголошував самостійну Україну. Котов збайдужіло слухав Тодорчину оповідь, уявляючи собі цей балаган. Закінчилося тим, що Тур вимагав вивозити і ховати в лісі хліб, здавати свиней, масло, вовну — словом, одягати й годувати УПА. Над майданом піднесено жовто-блакитний прапор. Він провисів одну ніч. Вранці шуцмани його збили. Поява Тура змусила Котова задуматися. Тур діяв не панькаючись. Поклав, скільки йому треба, провізії і пустив у хід шомполи. Тодорку він не чіпав, а її свекрові змололося. Повіз Верещака і кабана, і хліб. Петро Ілліч подумав: смисл окупаційної національної політики — батіг і медівничок. Фашисти йдуть на все, що їм вигідно. Вони, не боячись, дають владу і Турові, і Тосикові. Нехай, мовляв, один із своїми бандерівцями, а другий — із своїми шуцманами, гадають, що село в їхніх руках, у їхній волі, нехай навіть погризуться між собою. Тут, на Волині, директорами лігеншафтів якщо не німці, то поляки, а в Польщі, напевно, навпаки: якщо не німці, то українці. Аякже — манити медівником і бити батогом. І Котову хотілося самому зібрати сходку. Він сказав би людям, кого їм слухати, за ким іти, він задав би перцю отим наполеончикам — турам і тосикам... Німці скаженіють, готуючись до нових битв, марять перемогами. Шуцмани глумляться й мріють про Великопольщу. А бандерівці очікують слушного моменту. Епіцентрик! Зараз його думки були дуже далеко від Ординців. Він згадував Москву, Красну площу. У Москві йому доводилося бувати тільки проїздом. Але коли б він не приїжджав туди, завжди йшов на Красну площу. Це стало для нього святим законом. На Красній площі він одного разу марширував на параді — курсант внутрішніх військ. Через Красну площу він прийшов до того, чим є зараз. І перед тим, як летіти через фронт, як висадитися на парашуті, він теж був там, на брукованому майдані, під Кремлем, якого вартували жерла зеніток і над яким висіли аеростати. Він був у думках з Москвою — рідною, своєю, і це надавало йому сили. Ніч давала простір його мріям. Він дивувався, що рідко думає про жінку, про двох дітей, які евакуювалися у Середню Азію. Мабуть,

там ще дуже тепло. Він ні разу не був у Алма-Аті. Сама назва цього міста йому нічого не промовляла. Невже «альма-матер»? Так по-своєму він переінакшив Алма-Ату — матір-яблуко. Його жінка працює, діти ходять до школи. Вони забезпечені, як можуть бути забезпечені евакуйовані у військовий час. Петро Ілліч згадав про дружину і в той же час подумав про інше: як вони пізно вночі з Йосипом їхали з лісу, а їх везла Тодорка. Йому чомусь запам'яталася дорога через поля. Він пригадав те відчуття, коли здалося, що віз мовби зупинився, а Земля, сама обертаючись, несла їх, і над головою повільно оберталися зорі. Він ще ніколи не бачив такої гарної ночі. Така ніч може тільки приснитись.

Собака вильнув хвостом і зачепив його за ногу.

— Вовк,— сказав Петро Ілліч. Він кликав собаку Вовчиком, але в нього прохопилося «Вовк». Так кликала Тодорка.

Собака не повернув до нього голову, дивився у бік криниці.

З-за хмар пробився місяць, жовтогарячий, остиглий. Його світло довгими смугами полилося на подвір'я. І Петро Ілліч побачив у тому смугастому світлі коло криниці Тодорку. Її очі були звернені вгору, до шербатого місяця. Обличчя біле. І кожна рисочка її білого обличчя вимісячена, мовби вирізьблена: куделі кіс, гарне чоло, острішки брів, рівний ніс, нестулені примхливі губи, гладеньке, трішки задерте підборіддя і висока гола шия. Вона стояла не ворушачись. Хмара не дала Петрові Іллічу подивитися на неї. Місяць сховався, і все погасло. Котов бачив темну Тодорчину постать. Він заплющив очі, щоб згадати, якою вона була вимісячена. Розплющився, але знову те саме. Хмаряна ніч. Він підвівся і попростував до криниці. Тодорка стояла, мовби чекаючи.

Вона була задумана, і йому здалося, що не чула, коли він наблизився до неї. Йому хотілося щось сказати їй. Але він не знав що. Поклав на її плече руку. Вона не здригнулася від його дотику. Повернула до нього голову. Собака заластився коло її ніг. Тодорка відвернулася від Котова і погладила собаку.

— Ступай, Вовче...

Котов держав руку на її плечі, стояв над нею — вищий на цілу голову.

— Що? — спиталася вона.

Петро Ілліч прийняв свою руку.

— Не спиться, друже? Рука що той молот.

— Така важка?— запитав він, підносячи свої руки.

Тодорка обернулася до нього обличчям, кивнула бровою і повела очима. Він побачив, що вона кивнула бровою і повела очима. Його руки ніби взяли щемом. Той щем не втихав, посилювався.

Кожушина сповзла з Тодорчиного плеча, він побачив її руку, мускулясту, тверду, оголену вище ліктя. Йому здалося, що кожушина зараз зовсім спаде з неї. Петра Ілліча охопив якийсь трепет. Хитнувся, але не міг відступити від Тодорки. Узявся за комір кожушини, натягнув Тодорці на плечі. Його руки вже не могли її покинути. Він пригнув її за шию, притис до своїх грудей. Вона вся була холодна й наче кєструбата в його обіймах.

— Тодорцю,— покликав з порога Філик,— де ти?

Тодорка бухнула головою в груди Петрові Іллічу, відіпхнула його за криницю.

Гавкнув собака.

— Я тут, Філько,— обізвалася й зашелестіла полами кожуха.

Собака став напівдорозі, не знаючи, куди йти: чи за господинею, чи вернутися до Котова.

Філик grimнув дверима, впустивши Тодорку. В усьому білому він поникав у хату, наче мана. Руки й ноги тинькотіли. Відчував цєнькіт своїх зубів і не міг цього позбутися.

— Ти сто-я-ла з ним...

— З ким?

— Я так боявся... Я передчував. Ти виходила до нього?..

— Тобі в очах двоїться.

— Ні, ні! Я сам бачив!

— Ти що? Хочеш, щоб і цього... як Єндріховського?

— Не треба. Не треба. Я донесу. Нехай його заберуть. Все шито-крито. Я більше не можу, Тодорцю...

— Лютий ревнивець!

Філик крутився по хаті, і йому здавалося, що він бачить, як у темряві палахкотять і блищать його очі.

— Ревнивець і слабак,— сказала їдко, з презирством Тодорка й кинула жишину на лаву.— Лізь під перину і грійся: розтретівся листям і розцєнькотівся зубами.

Філик шмигнув під перину, під стіну, чекаючи, поки вона ляже. Тодорка підняла кожушину, понесла повіси-

ти її на вішак, а повісивши, провела рукою по м'якому коміру.

— Бачив, я ж бачив,— шамотів Філик.

Вона почула, що він плаче, тихенько поскімлюючи. Але жаль не торкнувся її серця. Тихе поскімлювання роздратувало її так, ніби хтось брав і сипав їй у лице холодним дрібним піском. Вона лягла на ліжко не вкриваючись. Їй не хотілося тепла. Там, під криницею, коли шукала між хмарами неба, коли присвічувала єдина зірка, їй хотілося тепла. І якби Філик відразу вийшов до неї, вона б обняла його, на руках понесла б у хату...

— Ти перестанеш чи ні?

Він поплакував.

— За кожним моїм кроком пантруеш! Може, захочеш, щоб під своєю спідницею тебе носила?

— Ах, Тодорцю...— Він мучився: хтось брав його за горло, душив:— Ти мене не лю-биш...

— Знаєш, що не люблю, то чого м'явкаєш?

Він звик вимолювати в неї ласку, як вимолює ласку мале дитинча, коли хоче, щоб його пожаліли. Але сьогодні Тодорка не хотіла його жаліти. Вона відсунулася од нього.

— То якби я захотіла, то зараз пішла б до нього. І ти, ніхто не спинив би мене. Нема такої сили,— сказала й заплющила очі.

Філик отерп. Він удавив у собі плач. Його постогнування притихло. Він приліг, не дихаючи. Йому хотілося вмерти. Лежав так довго. Нищечком, не ворущаючись, намацав пальцями однієї руки пучки на другій. Пучки наче дерев'яні. Він подумав, що помер. Його очі були розкриті. Винурився з перини, ніби з води. Сіріло, і Тодорка лежала із заплющеними очима.

Вона не спала. «Ти мене не любиш»,— дорікнув їй Філик, як дорікав не раз. Ці слова раніше і зараз не дошкуляли їй. Вона ніколи не думала, любить його чи ні. Вона не знала, що таке любов. Кохання — це пісня. А жити — не пісню співати. І, мабуть, найбільша любов — вийти із своєї хати, у хлівах худоба, у клуні хліб, кругом сад, а ти стоїш на своєму подвір'ї й дивишся у небо. Якби ще дитина... Але дитини не було. І, сам того не розуміючи, не можучи дати те, чого їй хотілося, Філик розбурхав у Тодорці жінку — спрагу материнства. Заплющивши очі, вона думала, як їй добре стоялося коло криниці, як вона раділа, дочекавшись місяця. Тоді, в

ті хвилини, вона не знала, чому їй добре. А зараз здогадалася: хотілося бути матір'ю, мати сина чи дочку, мати маленьку саму себе — своєю любов. І тепер їй хотілося любити. Хотілося скипіти й розпліскнутися ласкою, знов скипіти і знов розпліскнутися, як скипає і розпліскується об берег прибутна вода. Кого любити?

Філик дивився на неї. Вона, заплющившись, все одно бачила його. З холодного він став гарячим. Гаряче дихнув їй в лице, і вона, мовби у сні, знехотя й повільно повернулася спиною. Він вкрив її, і вона не розкривалася.

Досвіток прийшов і помирив їх.

Філик сам поніс Котову снідати.

— Я заставлю його снопами,— сказав Тодорці.

— Як хочеш.

Тодорка поралася коло печі, вона була і в хаті, і на дворі. Робота горіла в її руках. Вона була невтомна. І Філикові було соромно нагадувати їй про минулу ніч. Він кілька разів прошмигнув коло криниці, не спиняючись. «А може, справді вона стояла сама,— подумав,— і мені двоїлося?»

Зо всім упоравшись, все нагодувавши, Тодорка зібралася у Вишумськ.

Філик підмастив воза, запряг коней, провів її за хутір, а вона наказувала йому, що й коли робити.

Він постояв, поки віз торохкотів польовою лінією, а коли вона вїхала в долину, вернувся на подвір'я. «Не може бути, щоб вона з тим чоловіком. З Єндриховським вона що зробила?.. Але коли підмічу — все підпалю. І сам кинусь у вогонь»,— вирішив і вгомонився.

А Котов спав собі в засторонку, і коло нього лежала зброя. Він спав чутливо, його одне вухо, велике, з довгою, мовби підтягнутою, наче в остров'янина, мочкою, виставлене на подушці, вловлювало найменші шерехи. На Тодорку він покладався, але її Філька рішуче йому не подобався: дорослий слюнтяй. Звичка бути завжди на поготові, держати зброю начеку, покладатися на зброю і на себе усталили його характер, якому не бракувало ні сили волі, ні витримки. Котов знав свою мету і навіть у сні прямував до неї. Стодола, сухе колосся, сіно, на якому спав,— усе пахло йому якоюсь погожою дорогою, далекою, нелегкою, але й заманливою, яку він мусив пройти. І він мовби набирався сили, щоб потім не втомилися. Подушка м'яка і чиста. Він дихав солодом цієї

подушки у визоленій і накрохмаленій пошивці, і м'язи його тіла з насолодою розслаблювалися.

Хтось приходив, хтось сплакнув під стодолюю, і Філик когось зацитькував, проказуючи: «Мамо...»

Тодорка вернулася пізно. Вона вйокнула, погейкуючи на коней. «Подає голос, щоб я почув»,— подумав Петро Ілліч. Він причесав п'ятірнею свої кучері, але ні Тодорка, ні Філик не квапилися його випускати. Ноги йому набрякали.

Тодорка прийшла й пробрала снопи, коли зовсім спочило.

— Тихо?— спитався він.

— Ходімо до хати,— сказала вона, але раніше сама вернулася і заклала вхід у засторонку снопами.

— Боїшся, хазяюшко?

— Не тебе і не за тебе боюся.

— Знаю: жити хочеться.

— А тобі не хочеться?

Котов ішов вечеряти, як завжди, з пістолетом за поясом.

Тодорка спустила собаку. Десь під смереками вартував Філик.

Вікна завішено. Світила лампа, загнічуючи один бік скелка.

«Щось моя хазяюшка насторожена, щось вона світить очима, косуючи, наче її лампа»,— подумав Петро Ілліч.

Тодорка дістала з пазухи цидулку й подала йому, він не став вечеряти, підсів до лампи. У цупкому папері був тоненький папіросний аркушик, списаний друкарською машинкою. Котов зосередився. Його очі заграли. Він держав список агентів гестапо: кличка, справже прізвище, робота і місце проживання. Він проглянув ще раз цей списочок і обережно згорнув його.

— Дякую, хазяюшко,— сказав, кивнув головою і потягся до ложки.

— Вечеряй і забирайся — чого моему Філикові гібти, вартуючи?

— Нічого з ним не станеться.

— Я його не жалію, а чого ти злишся? Шуцмани обібрали свекра, свекруха прибігала жалітися, Шкода кабана, а чим я поможу?

Котов поніс ложку до рота, не слухаючи її мови.

— А мій Філька добрий,— мовила вона сама собі,

Петрові Іллічу хотілося сказати: «Коли спить»,— але він повів річ про інше:

— Йосип нічого не переказував?

— Чистить на станції чоботи. Мені почистив. Передав цидулу, а більше нічого.

Вона дивилася, як він їв, перебираючи ложкою в мисці. Відійшла до порога, щоб не стояти коло нього.

— Тур — син попа? — спитався раптом Котов, не відриваючись від миски.

— Я ж казала.

— А яке його справжнє прізвище?

— Пустюк. Та нащо він здався? Ще біду накличете.

— Пустюк,— проказав Котов й подумав: «Він, той самий, що у списочку, в моїй кишені: Кость Пустюк — Тур».

Сінешні двері розскочилися. На порозі коло Тодорки стояв, задихаючись, Філик.

— Ідуть! До нас!

Загавкав собака. Коні вистукували копитами. Вершники голосно перемовлялися, зіскакували з коней і хвацько квапилися до хати.

Тодорка не встигла поглянути на Філика: «Боже, неже ти, Філько, навів? Ми ж пропали!»

Втікати було пізно. Котов поклав ложку і вихопив пістолет.

Філик зам'явся:

— Я не винен, їй-богу, не винен.

Тодорка вхопила Котова за руку.

— Ви що собі думаете? Ану, у ванькир! — І турнула його.— А ти — до столу,— просичала Філикові.— Ми вечеряємо.

Петро Ілліч прихилився у п'ятьмі за ванькиряними дверима. Він почув голос, наче рубала сокира:

— Чому не виходите з хати? Чому не зустрічаєте?

— Ми саме вечеряємо,— стримувала чийсь гнів Тодорка.

— А це ми зараз побачимо, пані старосто, як і чим ви вечеряєте. Не тлусто. Шнапсу не привезла. Німці не дали? Ану розкажуй мені, як на сповіді: чого їздила у Вишумськ?

— Костю, ти здурів, що так визвіряєшся? Я тебе про Євгена хотіла розпитати.

— Чуєте, хлопці, в неї душа за Євгеном болить. Ти кажи, що в тебе питають, а якщо ні, то швиденько розв'яжемо тобі язика.

— Я їздила і буду їздити.

— Чого?

— Бо я староста.

— Тебе викликали?

— Ні, я своєю волею.

— Що там було?

— Усіх старост збирали. Не знаєте, чого німцям треба: хліб, яйка!..

Котов держав пістолет, знявши запобіжник. У пістолеті дев'ять набоїв. Він вирішив, що, коли бандерівці піткнуться до нього, стрілятиме. Якщо не стріляти, то з хати не прорвешся.

— Я наказую, щоб ти із села нікуди носа не висовувала. Чому не везеш хліба в ліс? Хочеш, щоб просили? Ми попросимо. Ану, хлопці, заголіть її і всипте для початку десять шомполів, щоб забула дорогу у Вишумську та щоб нам хліб везла.

«Невже битимуть?» — промайнуло в Котова.

Екзекуція розпочалась і швидко скінчилася.

— Йому теж парки? — спитався хтось.

— Філику? Садоніть кольбою, бо від шомполів смороду наробить. А їй нічого, ніби в лазні попарилася. Гайда по хлівах, по коморах. Ану, веди, показуй своє добро. Розбагатіла на осадницькому...

Петро Ілліч старався не дихати. Тупотнява виповнювала хату. Всі двері повідчинювано. Вони скрипіли, гойдаючись на завісах. Заходив вітер, і факкала лампа. «Як це вони не здогадалися заглянути у ванькир?» Знадвору почулося пронизливе кувікання свині. «Чи Тодорка хоч добре замаскувала вхід у засторонок? — подумав він. — У неї якась інтуїція». Він відхилив двері й виглянув на хату: посередині стояв стілець, мабуть, на ньому били Тодорку.

До хати ніхто не заходив. Котов передбачав, що могло діятися на подвір'ї. «Вони будуть ревізувати, що хочуть і скільки захочуть. А потім їм може прибандюритися понишпорити в хаті». Він, пробираючись під стінами, тягнувся до сіней. Став у закутку, за дверима. Якщо вони посунуть у хату, він вислизне надвір. Йому б тільки проскочити у сад, а там шукай вітра в полі.

Йому не було видно, як в коморі, в stodолі, на обійсті спалахували кишенькові ліхтарики. Окрики, гам, рейвах зворушили хутір.

Заскрипіла, поїхала підвода. За нею з подвір'я зацокали копитами коні. І все подаленіло, подаленіло. А він причаївся у закутку, боячись вислизати.

Залягла тиша. Її виколисував вітер. Чалапливою ходою хтось подався до дороги, постояв там і вернувся. «Тодорка чи Філик? Якби Тодорка...— Котов драгувався.— Чому він чи вона не йде в хату?» Коли почувалася хода на порозі, він визначив: Тодорка. Вона не спинилася в сінях, пройшла далі.

— Напустив у штани, втік,— почув він її притишений і стриманий голос.

Вона, мабуть, покрутилася у ванькирі, шукаючи його, не знайшла, трахнула дверима.

— Я вся — як та розчинена хата,— сказала сама собі й винишкнула з сіней.

Вона стала на порозі, тихо покликала собаку. Котов стояв у неї за плечима.

Собака не підбігав. Очевидячки, Філик поїхав, і собака, спущений з прив'язі, побіг за возом.

Петро Ілліч вибрався із закутка. Тодорка рвучко оглянулася.

— Стоїш? Напустив у штани? — звернулася на «ти».

— Хіба я з полохливого десятка?

— Чому ж ти не перестріляв їх? Я думала, що дав драла й конем тебе не наздоженеш?

— Постріляти встигну. Втікати й не думаю.

Він підступив до неї, а вона дивилася йому просто у вічі.

— Постріляти...— перекривила його.

Котов узяв її за плечі.

— Тебе били? — спитався, аби спитати.

— А тобі боліло?

— Боліло, Тодорко,— сказав він, одією рукою пригортаючи, а другою гладячи її по голові.

— А що там... Поросну льоху забрали, п'ять мішків пшениці забрали...— Вона знесилилась і зависла на його руці.— Тосик у свекрів, Тур у мене.

Йому здавалося, що вона, костиста, доладно збудована, певно важка, а вона була легка й дуже пружиста. У ній було більше м'язів, ніж тіла. Тодорка відкинулася, уляглася на його лівій руці, не хочучи відчувати своїми грудьми його грудей. Дивилася на нього, а він погладжував їй коси.

— Нашо це ти робиш?

— Що?

— Гладиш нащо? Жалієш? Чи, може, скажеш, що любиш?

— Скажу тобі інше: я знищу Тура,— прошепотів Котов їй в лице, не перестаючи гладити коси.

Тодорка скинулася на його руці. Вона обняла його за шию й міцно поцілувала.

— Убий! Убий його! — Вона не відпускала його шиї. Її пальці зчепилися в нього на потилиці. Вона поцілувала його вдруге, втретє, кажучи, вимагаючи:— Убий... Чуєш?!

Він пригнув голову, і її груди впиралися в його. Їй важко дихалося. І вона дихала ротом. Її губи пашіли.

— Забожися, що ти вб'єш його!

— Йй-богу,— прошепотів він, бо їй цього хотілося.

— Дивися ж, безбожнику! — сказала Тодорка й відкинулася від нього.— Не обмани мене...

Котов не встиг нічого відповісти, вона знов повисла в нього на шиї, і він відчув її всю, ще пружиністшу, гнучкішу. Йому здалося, що він ніколи б не зміг утримати її, вертку, звивисту, у своїх сильних руках.

— По тобі ніби й не вигулювали шомполи,— сказав.

— Я дужа,— відповіла вона.

Він спробував обняти її, поцілувати, але вона відпручнулася, вихопилась — насварилася пальцем.

— Ти забожився. Гляди ж мені,— проказала й прожогом увійшла в сіни, зачинивши перед його носом двері.

Котов трішки постояв і зійшов з порога. Думка вбити Тура не дуже переслідувала його. Це можна зробити без особливих труднощів. Він шукав виходу із ситуації: село одне, а скільки в ньому співіснує влад — бандерівська, шуцманська — напівнелегальні чи легальні — німецька, окупаційна. Вони всі були для нього фашистськими. З Тосиком — заводієм шуцманів — ще не зустрічався, а з Туром ледве не запізнався. Треба творити свій бойовий загін, поки не напали на слід, поки не вистежили. У бандерівців і в шуцманів рівносилля, тому й не займають одні одних. Треба мати свій загін, бо цих бандитів може приборкати тільки зброя,— думав він. Розплодилося наволочі. Вирушаючи сюди, він не сподівався, що буде легко.

Він колобродив по саду, під смереками. Так, свій бойовий загін. Але це значить — к чорту легалізацію. На

подібне йти не можна. Забрати з Вишумська Йосипа, до-
ручити йому організувати загін? Теж не варто. Йосип
зараз робить більше, ніж це міг би зробити загін із ста
чоловік. Якби йому, Котову, вдалося легалізуватися, то-
ді б можна думати про загін. Він ходив би вільно, бачив-
ся з людьми, гуртував би їх. Але як це зробити? «Нема
нічого неможливого»,— сказав сам собі. Його думки
спрямувалися до вбивства Тура, як до ниточки, яку тре-
ба тягнути. «Я засилю нитку у вушко, витягну голку, і
голка буде в моїх руках». Тура треба знищити не на вид-
ноті, з-за рогу. Самому не вдасться. Він так і скаже То-
дорці, і нехай вона йому допоможе, нехай вистежить, де
Тур спить, з ким він спить, як його підстерегти. Банде-
рівці, напевно, подумують, що Тура знешкодили щуцма-
ни. Але з ким все це зробити? Тільки не з Тодоркою.

Петро Ілліч не появився на очі, коли вернувся з під-
водою Філик. А досвітком, збираючись у засторонку, він
сказав Тодорці все, що думав: найголовніше вистежити
Тура наодинці. Він його вб'є і приколе йому на груди
папірця: нехай усі знають, що Тур — агент гестапо.

Тодорці дуже сподобалося — наліпити Турові папір-
ця на груди.

Йй згадався Андрійко, який служив у попа. Хто-хто, а
він дізнається, коли Тур буде дома. Ніколи б і не поду-
мала, що Тутейко так знадобиться.

Минув день, але вона нічого путнього не могла роз-
відати про Тура. Він удень пропадав крізь землю, а ве-
чері міг з'явитися у них на хуторі. Котов не пішов веч-
еряти у хату. Із засторонку він видобувся із автоматом,
з гранатами.

Настала субота. Тодорка довго не верталася із села.
Котов потерпав. Якби з нею щось трапилось, йому дове-
лося б переквартируватися.

Вона відразу прошмигнула в стодолу. Через хвилину-
дві Петро Ілліч стояв перед нею.

— Тур дома,— сказала вона.— Він заночував. З ним
нікого нема.

— Це точно?

— Тутейко вивідав.

— Хто-хто?

— Є такий. Пішли. Я поведу.— Вона згодна була вес-
ти його, показати попівську хату і навіть викликати Ту-
ра, постукавши у вікно.

— Ні, зі мною піде твій Філька,

— Філька?

— Хіба жінці личить таке?

— Філька так Філька,— згодилася Тодорка.— Але ж він стріляти не вміє. І нічого про це не знає.

— А йому не треба стріляти. І знати про це не треба. Він підведе мене до попівської резиденції, постукає у вікно, викличе його. Ти ж не проговорилася Фільці про мій намір?

— Ні.

— І я йому цього не скажу, а то ще перелякається.

— То й добре,— сказала вона.— Скажи йому, що ти хочеш мати з Туром розмову.

— Я так і думав.

Філик нічого не знав. Беззбройний, нащуплений, оглядаючись на всі боки, спроваджував Котова. Добралися в село і покрались городами. Було вітряно і темно.

Попівська хата стояла навпроти майдану, по той бік шляху. Одні вікна дивилися на дорогу, другі — у сад.

Вони підповзли із саду. Хата широка, з двома димарями. Філик для чогось сказав, що від дороги є веранда, але її забито. Ганок збоку. Він підвів Котова під ганок. Той потримав його за плече, придивляючись навколо, обмірковуючи своє. Підштовхнув легко Філика в плече, щоб викликав Тура, а сам став під деревом. «Тільки він зійде з ганку, я стрілятиму».

Філик постукав у вікно й спокійно наблизився до ганку.

Дверей ніхто не відчиняв.

Згодом жіночий голос запитав:

— Хто?

Філик затермосив дверима. Вони розчинилися. Котов побачив жіночу постать. Служниця впрошувала Філика до хати, але він не хотів. Вона пішла, а Філик довго стояв на порозі.

Котов прихилився до дерева з опущеним у руці пістолетом: «А що, коли Тур побоїться вийти?»

Він не злякався. Котов побачив його. Рука на шлейці. Став на ганку й питався Фільку, чого треба. Філька сказав, махнув рукою на дерево й рушив з ганку. Тур подався за ним.

Котов підняв пістолет і став цілитися. До Тура було кроків десять-дванадцять. Він не міг промахнутися. Натиснув на гачок — цокнуло, осічка.

Тур почув, що цокнула зброя, тієї ж миті викинув руку й вистрелив у спину Філикові.

— Хто ще, де ви? — крутнувся він, присідаючи і приглядаючись.

Котов відбіг у сад, зняв з плеча автомат, пустив чергу. Тур упав на землю.

Над селом знялася ракета: шуцмани били тривогу.

З попівської хати хтось біг, голосячи.

Петро Ілліч пустився у сад.

Тодорка чекала на нього за хутором. Вона чула стрільбу й бачила ракету.

— А де Філька? — накинулася вона.

— Тур убив його.

— А ти Тура?

— Не знаю.

— Щезни, згинь з моїх очей! — крикнула вона й кинулася бігти у село.

Він перейняв її.

— Скажи, що ти посилала Філика!

XXVII

Роман крутив жорна, підсипав жменькою зерно, і жорна шварготали. Марійка підбирала муку в мищину. Зерно мішма — жито, пшениця, ячмінь, підсушене на печі. Мололи те, що поцупили в лігеншафті. Мука хвиркала із ковшика. Романові спотів лоб, чуб злипся, закурився від муки, і він подумав, що тепер його волосся таке ж біле, як і в Марійки. А її лице наче підпудрене, кирпатий ніс задзьобаний, і ще ясніше проступали під очима конопатинки — руденькі цяточки.

Сини причинено, щоб жорна було не дуже чути, бо налетять шуцмани і поб'ють. Хіба мало побили? На горіщі сидить чорний кіт і світить зеленими очима. Марійці страшно кота: він мовби жандарм, але вона не зважається сказати Романові, щоб прогнав його — Роман ще засміє її. А котові самому страшно. Він чує гурчання і боїться скочити донизу.

Роман старається брати з макітри поменше зерна, ніби таким робом його побільшає, але зерно все зменшується, і пальці зашкрібають із самого дна. І стоїть у снігах, не розмелюючись, теплий подух поля і сонця. Зерно сиплеться з Романових пальців, ніби з колосся. І мовби жорняний камінь розмелює не зерно, а подух поля. Мука не

біла, жовто-руда,— грубе меливо. Його не дуже просіюватимуть. Марійка пустить на підситок, а про сито нема чого й думати. Вона розрівнює у місці муку, яка висипалася шпичастим сторчаком. І мовби то зовсім не мука, а саме сонце.

Роман дужче розкручував веретено. Як Марійка не просила, щоб дав їй помолоти, не послухав. І шварготали жорна незрозумілою мовою, наче німці.

Коли вони впоралися, Роман розібрав і поховав жорна, Марійка зав'язала у ворчик муку. Йому захотілося посидіти. Він сів на порозі. І Марійка теж примостилася коло нього, але не близько — так, що між ними можна було пройти.

Над селом димів туман. То йшов сніг, то блиснуло, розкисло, і знявся туман. Сивий, мокрий, він завис на голих деревах, на тинах, на дроті, влігся на стріхах, не хотів здійматися в небо: лежав на землі.

Роман не забалакував до Марійки. І вона йому не казала ні слова. Йому було добре сидіти на порозі, і їй теж. За туманом їх ніхто не бачив.

Про що вони думали? Його очі налилися густим і темним, стали синьо-чорними, наче перестигли, дивилися кудись туди, в середину його самого, і десь там виблискували. А її — під золотавими бровами-стрілами, яких не могло випалити сонце,— опустилися долу, і зірчасті вії бриніли, наче на сонці бджолині крильця. Її очі були занадто чисті, і вона ховала їх.

Вони почули: йшла мати. Ще не побачили її, підхопилися, знялися з порога — сполохані птахи. Роман заслонив собою Марійку, пустив її першу, а сам — за нею. Вони повтікали в хату.

З горища стрибнув кіт і занявкав на порозі.

Марія несла бадилля, поклала в сінях і подумала, що зігнала Романа й Марійку. Нехай би посиділи собі рядочком. Вони все як не свої, не знають, що їм робити. Вона це примічає з того дня, коли їх звінчано. Сидять, мовби чужі. Вона завершилася із сіней і подибала, не знаючи, чи перейтися до Федулихи, чи до Тодорки. Нехай молодята посидять собі... Ох та Тодорка! Після похорону Фільки її потягли у ліс, допитували, чого Філька викликав того Тура, хто з ним ще був. Казала, що на хутір наскочили якісь військові, Філька і повів їх — пішов по свою смерть. Їй не вірили, збили на пампуху, а вона зятлася. Якби не Євген, повісили б закрутку на шию. Три

дні лежала наче колода. І вона, Марія, ходила коло неї, коло її втаєного молотника. А того Тура-Пустюка хвороба не взяла — сіконуло по ногах. Устане. Такий встане. А до всього Євген узяв і привіз Тодорці єврея-лікаря з хлопчиком, щоб зимували. Вже та Тодорка... Марія пустилася межею до Федулихи, чавкаючи по талому снігу, не думаючи більше про доньку: Роман і Марійка були в неї на думці. Все стоїть перед очима: ніч, пора спати. Вона лягла, благословивши їх на сон, але їй не спиться. Підвелася, а Роман і Марійка сидять на незастеленому ліжку та й дивляться через вікно на зорі. Вона розказала це Федулісі. І та теж призналася їй, що коли вони приходять до неї на ніч, то теж дивляться цілу ніч на зорі й мовчать — діти.

Мотря латала собі перелатаного шкарбана. Марія присіла на лаві.

— Як наші діти, свахо?

— Намололи мені муки, Мотре.

— І сидять?

— Ніби самі не свої,— сказала Марія.— Я їйому підказувала: ти хоча б добре слово Марієчці сказав. Мовчить.

— Коли вони гонили пасти худобу, то мали замороку і їм було легше, а тепер худоба на прив'язях, мусять сидіти дома.

— То вони до роботи обое страх падкі. Хіба я на це жаліюся, свахо?

— Молоді, дурні, Маріє. —

— А мені тяжко, що вони мучаться.

— А мені хіба легко?

Вони замовкли. У Маріїних очах виступили сльози. Сплакнула й Мотря. Сльози капнули їй на голку, і слизка голка ще дужче заслизькалася в її огрубілих пальцях. Вони плакали вдвох, не криючись. Їхні великі сльози зволожували немолоді материнські очі, текли по рубцюватих обличчях, капали, мов жаль, на тверді руки.

— Піду я, Мотре.

— Иди, Маріє.

У її очах уже не було сліз, коли вона пришкандибала додому: Роман сидів підпершись край столу, а Марійка теж край столу, з другого боку.

— Може б, ви, діти, начухрали дубової кори? Візьмемо і якусь шкуру виправимо, бо де тепер того ременю узяти?

Вони обоє посхоплювалися від її слів.

— А я вечерю зварю,— казала вона, думаючи, як вони вечерятимуть, вернувшись із лісу: Роман буде підсовувати ліпше підпечені картоплинки Марійці, а вона відгортатиме непомітно йому, і їй буде приємно дивитися, як вони вечеряють, і вона сидітиме коло них збоку, ні, не сяде, стоятиме в напівтьмі коло припічка.

Роман дістав з-під лави сокиру й почепив собі за пояс:

— Мамо, мішечок.

— Я мішечок візьму,— сказала Марійка.

— Я ліпше сам, чого тобі у ліс?

Марії хотілося, щоб невістка теж пішла з ним. Але вона не зважувалася перечити.

— Ні, ні, я з тобою,— настоювала Марійка.

Вона випроварила їх, і їй було радісно, що вони пішли, що вона варитиме вечерю й чекатиме, поки вони вернуться. Принесуть дубової кори. А теляча шкурка у них є, Тодорка дала. Для кого її берегти — і ходити бо-сими?

Роман і Марійка не спустилися на шлях, щоб манжати серединою села. Попрямували за хату, вгору. І подалися горою, поза садами. Марійка ступала за Романом, не зважаючись іти поряд, і думала: «Добре, що ми не йдемо шляхом». Село заволікав туман. І вона думала: «Добре, що впав туман».

Під їхніми ногами хляпало, і ноги слизькалися. Вони не держались стежки. Ступивши на сухе, Роман оглядався і показував очима Марійці, щоб вона ступала за ним, а коли послизькувався, то махав рукою, щоб обминала.

Обігнувши село, вони звернули до шляху. Туман вкрив і заховав їх, курячись перед ними і за ними.

Марійка не бачила більше світу, крім свого села, гори Татарки і лісу, в який ходила по ягоди. Далі лісу,— і то скраечку, над озером,— вона ніде не була. Тепер і цей її невеличкий світ був звужений. Уся долина, де колись розпливалося плесо ставу, гребля і ще далі — цвинтар на пагорбі заволочились туманом. І Гостинецький шлях, обвалений, розбитий, у перекиислому болоті, перемішаному снігом, калюжився кудись, пропадаючи в тумані. Не видніло високе верхів'я Татарки. Гори мовби не було — сіра і темна стіна з неба і до землі. І тільки тоді, коли вони підійшли ближче, побачили, що Татарка таки стоїть на місці, що вона спадисто здіймається вгору, але

куди — не було видно. Тут, під горою, вони пасли худобу.

Роман повів Марію схилом гори. Там, трішки далі, від шляху і до озера, долина замінована. Стоїть на стовпчику табличка.— на білому чорні літери по-німецьки і по-українськи: «Міни». Літери пооблуплювалися. Романові й Марійці не було видно ні лісу, ні озера. Але вони знали їх. Тут був їхній світ — дерева, води і трав, птаства у небі, риби в озері, звіра у заростях. Вони жили в злагоді з цим світом, як він із сонцем, поклоняючись сонцю. Ліс теж здавався суцільною сивою стіною. Звідти вставала урочиста тиша і розходилася по землі. Вони були вражені тією тишею, яку окутав туман. Вони не боялися туману: кожен горбочок тут був їхній. Про що тільки не перебалакано в тій долині за худобою: і про Бурундаїв, які хотіли змести з лиця землі народ, і про Байду, якого завішено на гак, і про непокірну острозьку Гальшку, яка вмерла в темниці — історія їхнього роду стоїть тут горою, і вони — діти цієї високої гори.

Десь на болоті кигикнула чайка. Забарилася, не відлетіла у вирій. Чайчин крик пробився з імли, трепетний, насторожений. І знову запала тиша. На чайку хтось напав а чи вона кликала когось.

Марійка ступала по Романових слідах. На мураві сніг не дуже розтанув. Усе навколо було сиве. І вони обоє були сиві.

— Куди б можна так зайти? — спиталася вона.

— Як це куди? — перепитав він, не розуміючи її, поглянувши на неї через плече. Його рука лежала на обушку.

— Ну, коли б не спинятися.

— А ти б куди хотіла?

— Я б хотіла,— казала вона, не підіймаючи вгору голову,— зайти кудись і щоб там не було німців, шуцманів, Тура, твоєї Тодорки і Сцем-допустем. І щоб там були твоя і моя мами. І ми з тобою.

Вони підступили до озера. Воно гонило хвилю і викидало на берег білу піну: вмивалося. Але не могло вмитися: було занадто похмуре.

Сутенів ліс. Деревя голі, роздягнуті.

З озера і з лісу тягнуло вогкістю. Кущі й дерева порозчепірювали своє гілля. Коцюрбилися предивацько сучки. Пеньки стояли сторчма. Сум і жура. Все чорне. А мох повивішував свою зелену бороду. Роман і Марій-

ка зайшли у ліс, і ліс заколихався над їхніми головами, тужно і безупинно. У затінках тримався морозець, і руде листя взялося льодом. Ліс хотів спати і чекав білої зими. Туман, туман. І їм обом було дивно, що на безлистій каліні жевріли червоні кетяги.

Вони наобдирали дубової кори, заскорублої, порепаної.

Роман цюкав сокирою— здалека відгукувалася луна. І Марійка думала, що то бог, який заснув у проваллях, збудився і свариться на них, щоб не облуплювали йому дубів, але не казала цього Романові.

Потім він сів на пеньку, а вона на мішечку з корою. Слухали: шумів ліс, засинаючи, але не міг заснути.

— А знаєш що? — обізвався Роман.

— Що?

— Давай пограємо в цурки.

— Але поміряємося на палиці.

Роман вирубав палицю, витесав цурку, зробив на плянці коло. Вони помірялися і зачали грати. Марійка підставляла поділ, ловила мокру цурку і не могла впіймати. Роман добре її підбивав, і Марійка не докидала цурку до кола. Вони грали до тридцяти. Він набрав багато очок, змилосердився, легко пустив цурку їй у поділ. Тоді Марійка стала в коло. Вона нізачо не хотіла попустити Романові, клала цурку на патичок, забиваючи її йому через голову. Він зачав сердитися, думаючи, що здуру програє їй, але коли вона наздогнала його, набравши стільки саме очок, як і він, то зумисне промахнулася, та він того не помітив. Роман виграв і зрадив. І Марійка раділа, що дала йому виграти. І вони хукали собі на замерзлі руки.

Граючи в цурки, не помітили, що за деревом стоїть Андрій — Тутейко, із сокирою, з мішком.

А він боявся їм завадити й тільки дивився на них. Думав: зігріють руки, гратимуть ще. Тоді відгукнеться, і вони приймуть його до гурту.

Роман і Марійка похукували собі в долоні, грати не збиралися, а стояли, переглядаючись.

Вони стояли довго. Андрій кахикнув і ступив від дерева.

Марійка зняковіла, їй хотілося кудись дітця, бо не з руки стояти й нічого не робити при чужій людині навіть у лісі. Але робити не було що, і вона стала Романові за плечі, сховалася. А Роман питав:

— Де ти взявся?

— Батюшка буде виправляти ремінь, ходитиме в чоботях, а я мушу кору дерти,— відказав Андрій і показав личак, піднявши ногу.

— А ми вже надерли.

Андрій похитав головою. Зібрався йти, і обернувся:

— Певне, добре бути пожененими?

Марійка і Роман на якийсь час поніміли: не знали, що йому відповісти, бо ще самі не розуміли, чи їм добре, чи погано. Зараз було добре і Марійка знайшлася:

— А ти женись. Чого ж?.. Чи ти служиш у попа: в Німеччину тебе не завдають і можеш почекати?

— Ні, я б женився, якби було на кому,— відказав він сумно і подався лісом.

Вони дивилися на нього і їм теж ставало сумно.

Туман густішав. Пішли туманом. Роман ніс і сокиру, і мішечок, увесь час щось думаючи. Ті свої думки, що їх обірвав Тутейко.

— Тобі ж тяжко, дай мені мішечок чи сокиру,— сказала Марійка.

Їм не хотілося в село. Але туман густішав, і спадав вечір.

Вони виходили з лісу і дихали його втомою.

— Бач, усе хоче спати,— сказав Роман.

— Бачу,— відказала Марійка.— І нам теж треба чекати весни.

— А треба.

Він ніс і сокиру, і мішечок на плечах.

— Тобі не важко? Дай мені мішка чи сокиру.

Роман покрутив головою.

— Коли дочекаємося весни, я візьмуся за вашу хату, доведу до пуття, бо наша стара.

— Правда?

Затріщав чагарник. Їм коло ніг прошмигнула дика кізка, женучи перед собою козеня. Козеня оглянулося, подивилося на них. Кізка буцнула його рогом, і вони обое щезли.

А на узліссі прямо на них гнала лисиця, нюшкуючи. Роман крикнув, узяв Марійку за руку. Лисиця підібгала хвоста і плигнула. Роман держав Марійку за руку, і вона не відіймала її. Та рука була тепла. І Роман подумав: «А чому, коли ми стояли під вінцем, рука в неї була зимна, наче лід?» І він почав згадувати, коли і де вони бачилися з Марійкою, будучи зовсім малі. Як ішли за-

писуватися до школи. А потім якось його і її матері вийшли прати над річку, а вони з Марійкою стояли на березі й дивилися, як тече річка. Марійка питалася, куди тече річка. А він сказав, що у них є книжка, яка так і називається: «Куди тече ця річка?» От навчиться читати, прочитає і тоді скаже їй.

Марійка теж відчувала тепло його руки.

Він подивився на неї й усміхнувся.

— Чого ти усміхаєшся?

— Так,— відказав він і трішки стиснув її руку. Не признався, що коли б вона зараз запитала, куди тече їхня річка, не знав би, що казати; хотів бачити її очі, побачив їх — голубі, ясні.

Вона теж трішки стиснула йому руку й собі усміхнулася. І Роман знову заглянув їй в очі.

Держачись за руки, вертали під туманом у село, поминаючи заміновану долину. Затрусило дрібним снігом.

XXVIII

Йосип відімкнув шафку, повиймав щітки і чекав клієнтів. Через чверть години мав відійти поїзд на Львів, потім мав прибути ковельський. Вокзал день і ніч забитий військовими. Але така вже людська звичка: коли поїзд подано, то ті, хто їде, і ті, хто чекає, товпляться на пероні. Йосип зник до станційної метушні. Його будка тулилася в темному і вузькому закутку, викладеному кахлем. На висмальцьованому фартусі на Йосипових колінах лежали щітки, перед ним — крісло з високою спинкою, оббите червоним оксамитом, і стільчик із ступнею. На шафіці звисали шнурівки, лежала вакса, тут же був чистенький рушник і пляшечка одеколону з пульверизатором. Йосип нікого не чекав. І саме в той час з'явився Христофор Ничипорович. Не кажучи ні слова, вдаючи, що зовсім не помічає Йосипа, він проплив у туалет, затрахкав там дверцятами kabіни, вийшов, відразу всівся у крісло, виставивши на стільчик ногу.

— Швидко,— наказав.— Я проводжаю бургомістра у Львів. Бургомістр їде на іменини сестри.

Його черевики були чисті, і Йосип тільки глянцевав їх, орудуючи щітками, а потім сукнянкою.

Христофор Ничипорович дістав портмоне, подлубався й подав Йосипові складену вдвое марку, у якій було ще щось.

— Ти і почистити можеш, і одеколоном попшикаеш: капіталістом будеш.

— Можу й попшикати. Хочете? — спитався Йосип. Чорна борода, яку він запустив, кучерявилася.

Христофор Ничипорович скривився, розправив плечі й незалежно ступив у залу.

Чахкав, стоячи на місці, паровоз.

Йосип і собі попхався на перон. Станція вирувала. Цивільняків — тільки й того, що бургомістр з почтом. Він побачив дідка в пенсне, з палицею і безліччю пакунків. Начальник поліції Джура, з посинілим обличчям і картинними запорозькими вусами, замикав цей почет, виставляв свою голову і крутив нею. Бургомістр скидався на облупленого цапка. Хирлявий, він був зовсім не практичний. Хотів знятися на приступку, з його рук падали пакунки. Він здивувався, чого вони падали, схилив набік у чорному капелюсі голову, смикнув себе за борідку, чекаючи, щоб хтось збирав його речі.

На станційному майдані затріскотіли мотоцикли, вигналися на перон. На колії, у вокзалі з усіх боків розлігся свист. Семафор опущено. Почалася облава.

Йосип інстинктивно хапнувся за кишеньку, куди він сховав складену вдвоє марку. Що там ще? Він не встиг подивитися. Вийняти і викинути її не було як. Йому за всяку ціну треба пробитися до своїх щіток! І чого його понесло на перон? Хотів побачити, як проводжають бургомістра?

Всю станцію оточено. З вагонних вікон стрімili голови поранених і фронтовиків-відпускників. Вони люто матюкались. Якийсь кавалерійський генерал дзвенів шпорами, погрожував стеком і дивився одним оком, у монокуляр. Але його ніхто не слухав. У буфетниці в білому халаті перекинулася корзинка; і солдатня пішла по її піріжках: «А щоб вас усіх грім побив! А щоб вас усіх нагла кров залляла!»

І у вагонах, і на пероні гестапівці перевіряли документи, заганняючи всіх у вокзал.

Йосип потовпився до дверей. Він вийняв і держав у руках свою перепустку. Військовики, яким хотілося пошвидше збутися дурної перевірки, відтіснили його. Нарешті він просмикнувся в двері і, стримуючи тих, хто підпихав його, подав молодому офіцерові перепустку, показуючи на мигах, що він чистильник, що його робоче

місце он там, у проході до туалетів; той не встиг прочитати перепустки, її з його рук вихопив штурмбанфюрер, і, помахуючи нею, гаркнув:

— Узяти!

Йосипові здалося, що вся облава була влаштована заради нього.

— Руки вгору!

Він підняв руки вгору, його відвели вбік, і штурмбанфюрер круто ступив за ним.

Обшукали. Марка і вкладений у ній хрусткий папірець опинилися в руках офіцера. Штурмбанфюрер розгорнув знахідку.

Йосип аж тепер побачив, що то якийсь службовий бланк. Але що там написано?

— В гестапо!

Йому скрутили назад руки. І коли повели з вокзалу, він помітив, що з перону спроваджували з піднятими руками Христофора Ничипоровича, дідка-бургомістра і Джуру.

«До чого ж глупо я провалився,— подумав він. І відразу вирішив: — Продав Бровченко. Але чому? За це йому рано чи пізно каюк». Христофор Ничипорович не такий дурний, щоб цього не розуміти. А навіщо маскарад — бургомістр, начальник поліції й помічник бургомістра з піднятими руками? А може, тут щось зовсім не те? Може, збіг якихось обставин, і він через свою недомумкуватість просто потрапив у лабеті облави? Якби Христофор Ничипорович хотів його продати, то міг би зробити це дуже просто — віддати гестапо без облави. Навіщо йому було морочитися з патентом чистильника, навіщо передавати списки агентури, в плутувати в гру Віту, вистежувати й приносити найсекретніші відомості? Але він ні на одну йоту не міг вірити Христофорові Ничипоровичу. Чому ж так сталося? Чому саме тоді, коли нарешті знайшов певних людей, налагодив зв'язки? Тепер тільки б працювати...

Він вирішив, як би там не було і що б не було, а на допиті візьме все на себе. Це єдиний і правильний вихід. Нехай його розстріляють чи повісять. Є Котов. Котов буде діяти, якщо вже так склалося.

І тоді раптом ударило в голову: «Втікати!.. Втікати? Уб'ють! Хоча втікати — єдиний вихід. І то зараз, поки ще не пізно».

Різно присівши, Йосип звільнив свої руки й кинувся з перона під вагон, між колесами, і далі — за товарняк, за станцію, під крики й попахкування пострілів.

Він біг, не оглядаючись. Роздягнений, без шапки, біг довго, провалюючись у полі в замети й знову підіймаючись.

Потім уже не біг — йшов повільно, похитуючись. Полями мела поземка. В очі завіювало сніжком. Сніжинки на розгаряченому обличчі відразу ж танули, і він думав: людина — як сніжинка. Скільки цих сніжинок мете, як ними крутить. І в людини теж буває час, коли доводиться падати, танути, зволожувати собою землю, щоб вона потім родила. Недарма на полях прагнуть затримувати сніг. А цікаво, що після мене вродить? На безіменних могилах завжди щось росте...

Йосип копався й копався, добираючись до хутора.

Бовванів світанок. Сад укритися буйним інеєм. Деревача начеб порозвішували на собі найдорожче скло, біле, з блакитним полиском. Його голова теж заросла інеєм. Копався і блудив цілу ніч. Одяг зашкаруз. А пальці звело, і він не міг сховати в кишеню вальтера. Йому не треба було спинятися, треба було йти на подвір'я. Але він зараз усього боявся, ніби смерть чигала на нього з усіх усюдів. І так не вірив, що живий, що не поранений. Подався наперед, мовби падаючи, і ноги зрушилися. Він доплівся до стодоли, простягнув руку, щоб вхопитися за слуп, стати під стріхою: перекисле, дублене повітря обдало його — не встояв на ногах.

Йому здалося, що дерева засипають його інеєм, а смереки зрушилися, йдуть навколо саду — похоронна процесія.

Загавкав собака, і Котов знайшов Йосипа. Розтирала й поїли перваком. Упізнавав Тодорку, Петра Ілліча. Його закутали з головою в кожухи.

Котов і Тодорка виправляли в стодолі шкури. Якраз повитягали їх з діжі, Петро Ілліч розповідав, як його хлопцем віддали в челядники, як німець Цейс підганяв шпандарем м'яти шкури, як мати провідувала і втішала: «За богом молитва, за царем служба — не пропадуть...» Загавкав собака. Вони подумали, що Євген привіз Наума Ісаковича (забрав його на день-два), настоїлись, а то Йосип. Його не можна було взяти до хати: там хлоп'я — Матвійко.

Первак, теплі кожухи і сіно зігріли Йосипа.

Петро Ілліч повкладав шкури в діжу з квасом, засипав їх дубом і забрався до Йосипа в засторонок. Тодорка зачинила стодолу.

Йосип спав безпробудно. Прокинувся підвечір. Зачав розповідати, Петро Ілліч перепитував, зважуючи кожне його слово: виймав руку з кишені, мовби клав Йосипові слова собі на долоню, і знову ховав руку в кишеню.

— Добре, що живий,— сказав.

— Я знайшов людей, дав їм завдання...

— Надолужимо... Але й Бровченко, але й шкура... Мені треба з ним зустрітися.

— І не думай. Я що? На тобі все держиться.

— Дурниця. Поки що я тільки те й робив, що відстукував по раці добути тобою. Та ще — чиню твоєї сестрі шкури... А вона хоробра, як сто чортів! — І він оповів про смерть Філика, про Тура.— Її били, а вона як затялася.

Йосипові нерви напружилися. Його сколихнуло почуте. Він ожив. Думав про Філика, про Тодорку і запитував Петра Ілліча:

— А чому Бровченко мене продав? Продав і рятував?

— Сам рятується,— відповів той.— Поживемо — побачимо.

Вони помовчали, Йосип перший забалакав про легалізацію Петра Ілліча. Тільки це зараз вихід із становища. Легалізуватися в селі Йосипові ніяк не випадало.

— Легалізація потрібна: пахне порохом,— сказав Котов.— Сидіти обом, як кротам,— злочин.

Йосип запитав, як Тодорка пережила смерть Філика. Петро Ілліч відповів: «Витримала»,— і сказав, що бачив у щілину Євгена.

— Кров з носа треба легалізуватися,— обстоював Йосип.— А про наших партизанів не чуто? Я чув у Вишумську про ковпаківців.

— Тут був якийсь Кабардинець. Тодорка передавала: заскочив, хотів обміняти коней, але шуцмани підняли стрілянину.

— Якщо наші тут, то нам легше,— казав Йосип.— Треба легалізуватися і творити свій загін.

— У селі є такі люди? — запитав Котов.— Я чув про Коса: обвішався гранатами, ходить з кулеметом, воює з усіма — за себе. Був у поліції, в бандерах.

Йосип казав про Маркіяна, про Опанаса. Чи той Опанас уже оклигав?.. Згадав і про Моньку: був комсомольцем.

Вони не могли сидіти склавши руки: обмірковували, що і як робити.

Шкури закладено в діжу, але квасний дух не розвіювався.

Тодорка винесла їсти, зраділа, що Йосип на ногах, і відразу хотіла йти: «Там у мене хлоп'я. Всі ви на мою голову».

— Забав малого і виходь. Треба,— сказав Йосип.

— Фільки не стало, ви хоч мене бережіть.

Іжа — вареники з кислим сиром і картоплею. Йосип любив такі вареники. Петро Ілліч держав макітру в колінах, і вони ласували.

Тодорка не забарилася. Стала за прихиленими дверима. Коротенький козушок, оброблений чорним смушком, розстебнутий — не боялася холоду. Чорна хустина, збита на потилицю, відтіняла її обличчя, і Йосип бачив, як воно затінюється: швидко смеркало.

— Що? — спитала Тодорка, виставила голову за прихилені двері, подивилася на подвір'я.

— Набридли, мабуть, тобі? — почувла Йосипове.

— Кудись збираєтеся? — спитала, стала застібатися.— Куди тобі? Ти як мрець.

— Вирвався з гестапо.

— Воно й видно. Коли мені дали за нього бобу,— повела оком на Котова,— я теж така була. Ще синці не зійшли.

— Але витримала?

— Я б ще й не таке витримала, якби Петро Ілліч застрелив Тура, а то дістав тільки по ногах. Той Тур льоху порісну забрав... А зараз зимую єврея, а той Тура виходжує. А хлопчєня гарне. Якби не воно, нагнала б їх з Євгеном.

— Фільки шкода, сестро?

— Так мало бути, брате.

Йосип держав у руках надкушеного вареника. Він хотів укинути його в макітру, але тому, що вареник надкушений, а з макітри вони їли удвох із Котівим, Йосип затримав вареника у своїй руці. Так і піднявся з тим вареником з куля, на якому сидів, і підступив до Тодорки.

— А тобі шкода, що ми підемо?

Котов сидів над макітрою.

— Чи шкода? Я й не знаю, що мені з тими шкурами робити,— сказала Тодорка.— Зогниють, раз вам припекло.

— Може, ми й не підемо,— сказав Йосип.

— То сидить собі.— І Тодорка перестала застігатися.

— Бачиш, сестро, сидіти нам, як мишам, не випадає.

— Лежить.

— Не лежиться.

— Чого ж ви хочете?

Йосип підступив до неї ще ближче. Надкушений вареник задубів у його руці.

— На кинь його собаці,— сказав він.

Тодорка взяла вареника й, не покликавши собаку, кинула позад себе.

Йосип подивився на Котова, який чипів над макітрою, а потім на неї, пильно і чітко. Тодорка витримала цей погляд, повівши бровою.

— Треба, щоб ти прийняла Петра Ілліча,— сказав Йосип, не випускаючи її очей із своїх.

— Як його ще приймати?

— Дуже просто: він полонений. Прибився, а ти прийняла його. Тобі робочі руки потрібні. Правда, Петре Іллічу?

Котов кивнув головою.

— За наймита? — сказала Тодорка.— Хіба що за наймита. Але за полонених, знаєте, що роблять?

— Ти ж староста чи ні? Кого тобі боятися?

Тодорка застєбнулася. Не помічаючи Йосипа, підійшла до Котова, узяла з його коліч порожню макітру.

— Молотник,— сказала вона.— Що ж, уставай і берися зранку за ціп. Вилежав боки. Будеш молотити замість Фільки: так воно показує.— І забралася, зачинивши стодолу.

Вони чули: під її ногами рипів сніг.

Ще за світ, а в стодолі вдарив ціп. Тодорка спросонку не могла спам'ятатися, що це. Їй снилося, що вони з Філиком чавкали у страхітливій багнюці. Ніби косили на сіножатах, і сіножати обернулися трясовищем. Філька топився, вона подавала йому руку, сама провалюючись. Дурманіли сіна і зілля, а трясовище затягувало їх обох. Її розбудив ціп. У неї під рукою, зарившись носиком у подушку, спало чорноголове, наче баранець, хлопчєня. А ціп вибивав, витанцювуючи. Вона подумала, що їй самій треба якось сказати про «полоненого», поки люди не знають. Її одна брова зламалася: добре, що трясовище —

сон, тільки сон. Той молотить. Нехай. Друга брова теж зламалася. І очі блиснули шаленими чорними блискавками. Та нехай хто що хоче, те й думає: собака бреше, вітер розносить.

А із сходом сонця Євген привіз Наума Ісаковича. Лікар борюкався, не міг вилізути з довгого тулупа. Роздягнений Матвійко кинувся до діда, ліз йому на руки.

— Хто у stodолі? — спитав Євген Тодорку.

— Полонений прибився. Молотить.

— Побачимо.

Наум Ісакович роздягнувся і частував Матвійка мерзлою шкуринкою — від зайця, а Тодорка пішла за Євгеном.

Котов розставив снопи під засторонками, загородився від дверей, щоб зерно не цвиркало на двір. Ціп для нього був явно замалий. Він молотив пригинаючись, високо держачи ціпа.

Вони вже про щось розмовляли, коли підійшла Тодорка. Євген випитував Котова, звідки він, куди думає податися.

— Ти його не відривай од роботи,— накинулася Тодорка на брата.— Я його даром годуватиму, чи що?

Євген узяв її за плечі, щоб вона забиралася геть, але Тодорка відразу вивинулася:

— Якщо ти такий добрий, що обіймаєш мене, то берися за ціп. Я пленного відразу прожену.

— Молотить, щоб вам добро,— сказав Євген, не перечачи сестрі.— Але гляди: я більше тебе рятувати не буду. І німці не подивляться, що ти староста,— проказував, не спускаючи ока з Котова. А той стояв спершись на ціп: відпочивав.

— Якщо я не боюся переховувати твоїх євреїв, то хто мені що зробить за пленного? — хизувалася Тодорка.— Ти б ліпше старого і малого забрав.

— Заберу, але зараз зима,— буркнув Євген і вирішив їхати.

Коні, запряжені в сани, якими він приїхав, чекали.

Петро Ілліч вибрався із-за снопів і перепинив його.

— Пане командир! У вас закурити не знайдеться, пане командир?

— Я не палю,— відказав Євген.— А звідки вам відомо, хто я?

— Пана по халявах видно. Я ж пробирався по лісах, втікши з Володимирського табору.

— Бачив наших?

— Ще й скільки!

Євген стояв у куцій шинелині. Її короткі поли не раз обрізувалися, але все одно були обстріпані. Ремінь туго стягував його в поясі; кобура револьвера приросла до боку. Висока бараняча шапка, заламана і хвацько збита набакир, не молодила його. Він запитав різко і зневажливо:

— А чому ти не пристаєш до нас?

— Обмолочу хазяющці жито і подамся записуватися у вашу сотню. Запишете?

Євген плігнув у сани, прикривши дерюгою ноги, взяв між коліна автомат, який лежав коло полудрабка.

— Жаль, що ви не палите, дуже жаль,— почув сказане Котовим.

Він поїхав, і Котов криво підморгнув Тодорці — мовляв, не такий страшний, як його малюють, а сам міркував: «Цей бандера не подібний до Тура. Делікатний ідейничок». Він не знав, що непокоїло Євгена: впала зима, і погано сформована УПА розпадалася, розповзаючись. Не було обмундирування і зброї, не було командирів і провіанту. Сам Євген ходив у старій поліцейській шинелині, яка всіх лякала.

Застояні коні понесли його з хутора, і Тодорці стало жаль Євгена. «Йому холодно, замерзне. Шарпак шарпаком».

Котов, осміхаючись і вузько примружуючи очі, кинув лукаве:

— Самостійничок-самосійничок твій брат,— і лайнувся подумки.

Тодорка буркнула:

— А ти молотник на чуже,— і показала свої плечі, рухливі, живі.

«Ти дивися,— подумав Петро Ілліч.— І в ній сидить біс. Добери, за кого вона: то мене захищала, а то його».

Він заставився околотами.

— Що там? — озвався із засторонка Йосип.

— Пронесло,— відповів Котов і вперіщив ціпом снопа.

На обід Тодорка покликала його до хати. Обідали без неї. Вона приготувала, подала на стіл, а сама подалася в сільську упрáву. Котов загравав із Матвійком, але хлоп'я басилося — дядько високий, чужий, звикло до Тодорки і відвикло від людей. Наум Ісакович посадив його собі на коліна й погладив по голові.

Петро Ілліч не помилявся в людях. У нього гостре око — бачить і знає, чим вони дихають. Єдиний штришок — галстук, витертий, але під випраним комірцем, — видавав у старому єврееві, хто він. І те, як ввічливо він поводився із хлопчиком, як умів їсти, навчаючи так само держати ложку малого, трішки не подобалося Петрові Іллічу: витончені замашки чистюлі.

Вони розбалакалися. Котов умів перед усіма себе поставити, зачепити струнку, яка боліла: всі троє — заблуканці, розкидані війною по світу. Йому хотілося знати про бандерівців, яких Наум Ісакович лікував, і тому він звертав мову саме на це, закидаючи про Євгена: що воно за людина, чого хоче? Наум Ісакович ніколи не приховував своїх поглядів.

Про Євгена він сказав рішуче й гостро:

— Приречений. І хто з ним — усі приречені, — і розповів те, що бачив сьогодні вночі. — Доля глумиться наді мною. Ви думаете, що мене врятував брат господині, яка дала нам притулок? Якби-то так. Мене врятувала моя професія. Я вмюю різати людей, повертаючи їм життя. Фашисти розстріляли мою дружину, моїх дочок... Бандерівці — дивакуваті люди.

— Дивакуваті? — втрутився Котов. — А вам не здається, що вони — страшні бандити, фашистська наволоч! Увесь світ воює з фашизмом, а вони лижуть Гітлерові п'яти.

Наум Ісакович задумався, тоді мовив тихо:

— Майбутнє хитріше пророків. Ліпше я докажу про сьогоднішню ніч.

— Та про цю бандерівську наволоч за столом ліпше б і не згадувати. Самостійнички-самосійнички, ідейнички. Нам доведеться з ними битися. Кажіть.

Матвійко наобідався, і йому кортіло гратися з дідовим галстуком. А Петро Ілліч показував малому, як треба їсти: широко розтуляв рота і набирав повну ложку юшки, підставивши під неї скибочку хліба, щоб не проливалось:

— Отак треба їсти, якщо хочеш рости.

Наум Ісакович висмикнув кінець галстука, і Матвійко погляджував його, тулив собі до личка.

— Маєте рацію — самостійники. Я сказав: вони приречені. Мені запам'ятався не Євген, ні. Один хлопець. Славний сільський парубок. Я бачив, як він прийшов у

ліс і як його записували в бандерівці. Його записали і дали йому псевдо — Розвора. Так ось: той Розвора понад усе любив марширувати і вчитися стріляти. Його помітили, і він став ройовим, чи що. Треба було бачити, як Розвора вишиковував свій рій. Що за хлопець, що за хлопець: орел! Ноги не держалися землі. Руки приростали до тіла. А вчився він стріляти, і свій рій вчив, на чому, ви думаєте? На дерев'яних рушницях. Вишикує свій рій — хлопці наче на підбір, стукне голими п'ятами і віддає рапорт: «Га-ла-ла!..» — на всю губу, а про себе, хто він, нищечком: «Розвора». Так, що зовсім не чути. Йому було соромно, що його охрестили Розворою. У цьому я побачив якийсь страшний зміст. Мені стало шкода цього парубка. Це ж і його вишикуваний перед ним завзятий рій сміється в душі, що він, командир, — Розвора. І дівчата з нього сміються. Була ранкова перевірка. Приїхав чи не головний отаман — чорнобородий Еней. Я йому підказав, щоб зглянувся на нещасного Розвору. Розвора вишикував свій рій, ударив голими п'ятами, наче закаблуками. Рій стоїть мертво. Розвора: «Га-ла-ла!..» — відгалалакав, а про себе, — хто він, — промимрив, що Еней і не почув. «Рапорт!» — наказав.

Ройовий здивувався, почервонів, але не розгубився. Дав команду вільно, потім знову всі вишикувалися, і знову все повторилося спочатку. «Псевдо?» — спитався Еней. Я бачив, що ройовому легше було вмерти, ніж вимовити свою огидну й принизливу кличку. «Розвора», — сказав він до того тихенько, мовби проковтнув гірку хіну, заточився і мало не впав. «Віднині будеш Орел!» — наказав Еней. Я вам скажу, треба було бачити, як хлопець підріс, що з ним робилося! Та він за це своє нове псевдо готовий був іти в найтяжчий бій і вмерти на полі бою не задумуючись. Він воскрес. У медицині це називається вдруге прийти на світ. Він не перевтілювався. Народився вдруге. Я собі подумав: «Невже він воюватиме за своє нове псевдо?» Я не помилюся. З часом йому стало замало тільки називатися Орлом. Ручуся, цей парубок не служив у поліції, не допомагав окупантам. Він прийшов у ліс, щоб воювати з фашистами, а його змусили марширувати з дерев'яною рушницею. Він нидів. Це було те саме, якби в орла відняти небо. Замість того, щоб бити фашистів, він сидів у лісі. Він знав більше за своїх недолугих командирів, які забавлялися в повстанство. І ось

учора я побачив: зима, а вони роздягнуті й роззуті, майже без зброї. Ройовий Орел зібрав свій рій і повів його з лісу. Його ніхто не міг спинити. Куди? Він пішов шукати ковпаківців, щоб битися з фашистами. Я благословляв його: іди, іди, Орле... Тоді я побачив під калиною Євгена, сотника. Його сотня розсипалася. «Розстріляю, я розстріляю їх»,— шепотів він. Потім обняв березу і заплакав. Його ідея — калина. Ні, я таки цього не розумію.

— А чому ви не йдете в ковпаківці? — спитався Котов.

— У мене хлопчик. Якщо візьмуть з хлопчиком — піду.

— А Тура ви не знали?

— Та я і зараз його підліковую. Бандюга! А заростає на ньому, як на собаці.

— Вибачте, але я вас не розумію: хочете цього чи ні, а допомагаєте ворогові.

— Я лікар, молодий чоловіче.

Матвійко обняв Наума Ісаковича за шию і сказав:

— Ти мене не покинеш, діду? Хто мені казки розповідатиме?

Вони пообідали, і Петро Ілліч помив начиння.

А тим часом в управі Паридуха просив Тодорку, щоб вона звільнила його з посади десятника-посильного, яким його ніхто не наставляв. Він десятникував здавен. А тепер допекло: не знав, кому служити: «То, сцем-допустем, виходжу з дому-взутий і не знаю, чи вернуся в чоботях». Тодорка не звільнила Паридуху.

Полонений-молотник ударив на хуторі ціпом, а по селу пославка: не встигла ота Волянючка-яритниця овдовіти, а вже приймака прийняла. Ніби собаки винюхали і розгавкали. Інших тільки за те, що зважилися полонених підготовувати пісною бульбою чи показали дорогу добрим людям, ставили на майдані і розстрілювали, а їй хоч би що. Яритниця. Не боїться бога і людей, рідної матері, свекрухи і свекра встидилася б. А що для неї сором? Сором не дим — очей не виїсть.

Подейкуванню не було кінця. Антось і Мокрина зятися ступати до Тодорки на поріг.

А Тодорка ніби на зло ще й хвалилася своїм молотничком. Чи не від неї самої село вперше й почуло цю новину.

Дочекалися неділі, і дехто з ординців бачив: Тодорка з Петром Іллічем поїхала на базар. У Вишумськ. Відразу відзначили, що «пленний» не пара Філикові: так править

кіньми, що вони, бідолашні, аж присідають, а Тодорка не сидить — чипить коло нього. Як знати, хто кого везе?

У кишені Петра Ілліча документ, який йому роздобула Тодорка. Він забороданів, у селянській гуні: господар. Тодорка не знала, чого йому треба в місто, але не випитувала. Стерегла на базарі коней і торгувала.

Петрові Іллічу поталанило. Хоч Йосип і недовго побув чистильником, але адреси його були точні. Він розшукав годинникаря, — його майстерня якраз на базарі. Той майстер і привіз у трахтир-забігайлівку Христофора Ничипоровича. Бровченко прийшов, не відмовився. Ярмарок, і він теж на ринку. Але не сів за столик Петра Ілліча, стояв коло стойки в натовпі. Почувся шепіт: «Бургомістр, бургомістр...» Петро Ілліч знехотя, але непомітно, пронищував у закуток коло стойки.

Христофорові Ничипоровичу подали пиво через голови. Він наблизився до Котова і, здмухуючи піну, прошепотів: — Не пиво — шум, а ти пий, бургомістре.

Іх стиснули зі всіх боків.

— Піна, а не пиво, — сказав Котов, зазираючи у вічі Христофорові Ничипоровичу, а почув: «Чекаю в дзигарні».

Вони зустрілися в годинникаря.

— Я не люблю, коли мені призначають побачення, — сказав Бровченко. — Я дивлюся й нічого не бачу, коли мені призначають побачення. А коли призначаю я сам, то моя потилиця усе бачить.

— Я прийшов не для того, щоб вас продавати.

— Знаю. Що з Йосипом?

— Живий.

— Слава богу.

— Чому ви його продали?

— Я?

— Щоб стати бургомістром?

— Ви мене не лякайте: минулося. Поки вас тут не було, я, грішний, сподівався, що довго буду урядувати. Подуло іншим вітром: німцям рано чи пізно капут. Але в мене зараз такі можливості. Наказуйте. Або ось що: дайте пароль. У мене є своя рація. Я сам зумію.

Вони домовилися, не гаючи часу.

Петро Ілліч купив Тодорці хустину, атласну, чорну з червоними макама, з довгими вензелями. Сама вибрала.

Іхали додому. У лісі він запитав:

— А ти б вийшла за мене заміж?

— Таке! Я ще не виносила жалоби по Фільці. Піп ні-
защо не звінчає.

Петро Ілліч цьвохнув батогом і сказав:

— У війну жалоби відбувають швидкоісно...

XXIX

Уночі вибухи розворушили Ординці. У хатах задзень-
котіли вікна. Ніхто не знав, де б'ють. Люди бачили: за
Залужжям, за цвинтарем, над пагорбками встала загра-
ва. Довго горіло. Там, оддалік від села, пролягала за-
лізниця. Ні станції, ні полустанка. Рейки гнали через
ліси. Тільки одна Тодорка знала, що Петро Ілліч і Йо-
сип пішли зривати колю. Заграва — їхня робота.

Уранці вона на коні примчала в управу.

Паридуха вже був там. Він зняв портрет Гітлера, ви-
ніс його на горище і кинув на поталу павукам. Зліз,
узявся за віник. Покропив водою долівку і підмів канце-
лярію. Скрізь було чисто й охайно. Відро поставив на
лаві догори дном, щоб менше іржавіло. Це ж саме
зробив із кружкою з гільзи снаряда. Ще раз витер рука-
вом стола: громадське майно, і Паридуха беріг його.
Упоравшись, підійшов до телефону, який висів на стіні,
покрутив корбою і зняв трубку. Ніхто не озивався. За
піпканням і скреготом почувся дівочий писк.

— Район? — спитався Паридуха. — Альо! Альо!

Коло телефону його і застала Тодорка. Він дав знак
рукою, щоб не ворушилася.

— Альо! Слухайте, тут я, сцем-допустем, ординецька
управа. Так от: її нема. Чуєте? Відниці її більше нема.
Що-що? Чого нема? Бо українці управи не хочуть. Все! —
І він беззастережно повісив трубку.

Тодорка подумала: «Що це з ним?» — і кинула:

— Ти блекоти найвся?

— Зовсім ні, — сказав Паридуха і не вжив «сцем-до-
пустем». — Прошу вийти, бо я зачинаю.

Вона побачила, що він держить колодку з ключем.

— Я зачинаю. Такий розпис. — І він пішов прямо на
неї, не маючи наміру змінати.

— Тебе повісять, — перепиняла його Тодорка.

— Ти про себе думай, а мені що? Я просився: звільни,
а ти не хотіла. А тепер я маю розпис. А ти, і я — слобод-
ні, — не церемонячись, він випхав її з канцелярії,

— Чий розпис? Чому я нічого не знаю?

— Ти що, глуха? Не чула, як уночі гухкало?

— Ой і гухне тобі!

— Поки гухне, а зараз я шомполів не хочу. Не хочу гріти свою паністру в макітрі. Все!

Тодорка стала на порозі.

— Йди, а то інші не так попросять. За селом гухкало, а в селі знаєш, хто був? Знов Кабардинець. Той самий пленний, що Фрозина й Опанас його спроваджували. Він Ганісьці подарунок привіз. Нагодувала його бульбою, а він їй — чоботи. Щастя. Тосик з шуцманами вниз у селі, а Кабардинець — горою.

До них підійшов Кос. З кулеметом, з гранатами.

— Зачиняєте? Давно пора, таку в перетаку...

Паридуха швиденько накинув колодку і згинці потрусив з майдану.

А Кос відводив душу, матюкаючись:

— Повидумували — гміна, туди її перетуди... управа, репана-перерепана... Крутять, завертають людям голови! Та я їх усіх... такі-перетаки...

— Не дуже, Андроне, а то шморгало обламаєш,— цвіркнула Тодорка.

— А воно в мене що дишло. Та я й тебе, і твого пленного трах-перетрах. І плюю! Плюю! — Він чвіркнув крізь зуби.

Тодорка скочила на коня, а Андрон гладив долонею чоквану сталь ручного кулемета:

— От моя гміна! От моя управа!

Тодорка всілася у сідло, нагайка вививалася з її руки, спускалася долу. У чорній з червоними маками хустині з довгими кінцями і гострим дашком, наче в якійсь дивній накидці, вона повільно з'їжджала із засніженого майдану, не знаючи, коли сюди повернеться. На вкритій снігом бані дзвіниці, на хресті, сиділа надувшись ворона.

Село лежало у снігах.

Йй подумалось, що треба б вступити у лігеншафт, до Тосика. Йй таки хотілося ще постаростувати. І було смішно, що Сцем-допустем зачинив управу: повісив колодку на її старостування. А може, в нього справді є розпис? Від Кабардинця. І чому вона повинна служити німцям? Контингенти — хліб, м'ясо, молоко, вивезення хлопців і дівчат у Німеччину... А хіба вона їм служила? Собі. Якби не служила, Єндриховський у перший день витурив би її з хутора. Хіба Тосик заступиться? Він теж служить тільки собі.

Кумис узяв риссю.

На вулиці їй трапився попівський наймиток. Ніс мішок, згорбившись.

— Хто язиком заробляє і йому ще й носять, а хто горбом і нічого не має.

— Не дарма подейкують: нема ліпше, як котові й попові.

Вона їхала, а він ішов поряд.

Ідьте повільніше.

— Чому?

— Я давно хочу з вами побачитися, та все часу нема. В попа патякають, що то я наводив на його сина — на Тура. А тут Кабардинець ще страху нагнав.

— Хай патякають, а тобі що?

— А як вони стануть мене бити, і я признаюся.

Тодорка потягнула коня за поводдя.

— Що ж ти хочеш?

— Візьміть до себе.

— Ні. Ти терпи.

— Якби не в моготу, я, їй-богу, втечу до вас. Куди ж мені? Самі подумайте.

Тодорка торкнула ногами коня.

— Поживемо, побачимо.

А дома на неї чекало ось що. На подвір'ї на прив'язях коні. У сани запряжено кобилу, а друга шлея порожня. У санях сидить Наум Ісакович з Матвійчиком. Її сани, її кобила, Петро Ілліч розмовляє з якимось низьким, чорним і зизооким. І Йосип на подвір'ї. Вийшов із схову, не боїться. Всі вони мовби чекали на неї. Вона в'їхала, і Петро Ілліч сказав:

— Це товариш Кабардинець, Тодорко, із своїм загonom.

Вона сиділа на коні, втримуючи його за поводи.

— Кавалерійське сідло,— промовив Кабардинець, косячи на неї.

— Наші «комірники» їдуть з ними,— сказав Петро Ілліч, мотнувши головою на Наума Ісаковича і на партизанів.

— Дякуємо і вибачте, що заплатити нам нема чим,— обізвався хірург і кумедно стягнув з голови стару шапку. Звикши до капелюха, він ніяк не міг пристосуватися до шапки, одягаючи її задом наперед.

Петро Ілліч скрутив цигарку, прикурив з руки Кабардинця, пакнув, і цигарка зашкварчала.

— Злізай, Тодорко, з коня. Я розсідлаю. Ми тут домовилися. Нам залишають пару шкап, а свої ми відаємо. Їхні коні пристали.

Тодорка пришпорила Кумиса, втримуючи його за повода. Кінь став дибки. Вона підвелася на стременах і рубонула Петра Ілліча нагайкою.

— Обмінюєся? Затопчу! Чим на весні робити? — І пустила жеребця.

— Ти здуріла! — Йосип ухопив жеребця на льоту, і Тодорка вилетіла з сідла.

— То ти дурний! Ти! Всі дівки, з якими ти сплутуєся, дуріють або стають шлюхами!

— Запрягайте! — крикнув Йосип.

Кумиса запрягли, не розсідлюючи.

Петро Ілліч казав щось Кабардинцеві, Кабардинець йому. До них підступив Йосип.

Хлопці падали на своїх коней. Сани рушили.

Тодорка знялася на ноги і загукала:

— Матвійку! Матвійку!..

Наум Ісакович оглянувся, зняв шапку і помахав нею.

— Прощайте, тітонько... Прощайте...

Вона почула Матвійків голос і спинилася на дорозі. З-під копаниць залубних саней черкав сріблястий сніжок, слід блищав, як вогонь, утікаючи у білу завію.

Йй не хотілося вертатися на подвір'я, бачити будь-кого. Хустина розпустилася, впала з її голови на плечі.

З-за комори вихитнувся Йосип. Він присів, позирив з-за чорних дерев, чи кого не несе, й, похитуючись, наче сухе, безлисте, але живе дерево, повільно прямував до неї. Зупинився, не озиваючись. Біліли поля. Хвилясті, мовчазні. Було таке враження, наче дивишся з вікна літака, пливучи над хмарами. Йосип не помилявся: він бачив такі хмари — снігові гори, коли злітав у небо на тренуваннях. Йому згадалося, як летів сюди. Внизу були чорні хмари: ніч, а десь по боках жевріли зорі. Він глянув угору, і його погляд зачепився на зелених зубцях смерек. Смереки втримували на густих вітах білий нечипаний сніг. Торкни — і він посиплеться, звихрюючи зиму. Стояв німий сад; дерева несли на своїх плечах зиму. Він розкинув руки, наче гілля, й обняв Тодорку. Вона пручнулася, мовби та смерека, якби торкнувся її. Тодорчині очі глянули чорно. Він обняв її знову, нічого не кажучи. І його очі теж дивилися чорно.

— Де ті коні, обмінені? — спитала, випручнувшись.

— У хліві.

Тодорка пішла.

Коні були загнані, маленькі, калмицькі. Вони стояли в теплі, похрумкуючи сіно.

— Та їхні хребти поперегризювані. А то що таке?

— Могло й таких не бути,— сказав Йосип.

— Це вони без сідел, на сторонках їздили?

— Могло й таких не бути,— твердо повторив Йосип.

Вона не хотіла чути його, але Йосипів голос, хрипкий і колючий,— слова ніби заморожені,— вернув її у світ дійсності: щось треба було робити.

— Треба класти припарки, лямцями обв'язувати,— озвалася вона й викрутнулася з хліва.

Йосип заклав руки в кишені й ступив за нею.

Петро Ілліч товк у ступці сім'я. У пляшці стояла олива. Наум Ісакович порадив йому, як можна зготувати мазь. І він робив її. Синій басамак перетинав йому продовгувате обличчя. Тодорка побачила, що він робить, побачила синій запеклий басамак, який посмикувався, мовби вуж, і обняла Петра Ілліча. Великий гнів змінився ласкою: просила прощення.

— Що з тобою? — буркнув Петро Ілліч і глянув на Йосипа.

— Нехай поплаче,— обізвався Йосип.— Баба...

Коням позамазували хребти і повкривали їх старими вовняними ряднами.

Легенький сніжок притрушував розчовгане і розгрузле подвір'я.

Пізно вночі Петро Ілліч і Йосип розмовляли про Кабардинця. Заїхав у село: в лісі без хліба не перезимуєш. У загоні є поранені, а лікаря нема. Знайшов і забрав Ісаака Наумовича.

— З ним можна кашу варити,— казав Йосип.

— Можна,— ствердив Котов. Він не бачив у тому випадковості, що Кабардинець діє. Інакше й не могло бути: люди самі йдуть у партизани.— Ми тут надовго, а люди підіймають голови. Правда, Йосипе?

— Підіймають... Ти питаєшся Кабардинця: «Хто в тебе у загоні?» А він показує на своїх хлопців, мовляв, дивись. Я дивлюся, по обличчях знати — є слов'янські, є східні, косоокі. А він стоїть, чорнявий, чорна шапка набакир, у бурці і загинає на пальцях, рахує: «Українці є, поляки є, росіяни є, татарин є, узбек є,— пальців бра-

кує. Всі, кого Гітлер поневолив чи хотів поневолити. Циган і той є. Тепер єврей є, з пацаном, з приплодом — найповніший інтернаціонал! Усі є, крім вас, хуторських дурнів».

Котов сказав:

— Це мені найбільше й подобається. Розумієш, бити фашистів спільно, всіма націями.

— Я то розумію, а моїй сестрі паршивого коня шкода. Та вірю; і їй допече.

Вони забалакали про інше. Згадали Бровченка. Таких, як він. Поріддя фашизму — зло, породжене злом.

— Знаєш, брате,— сказав Йосип,— коли я жив оце в місті, мені здавалося, що не живу; а існую наче в якомусь детективі. За Пілсудського тут ходила так звана жовта серія.— Ти про таку й не чув?

— Помиляєшся: я її вилучав.

Досвітком Йосип сказав Тодорці, щоб вона йшла у село і привела Романа. Вона стала слухняна, як мале дівчисько.

Але Романа не привела. Замість Романа прийшла Марія. У шкарбанах, загнuzданих мотуззям. У кожущині, підшитій вітром. Укрита мішком, поставленим ворчиком на голову. Скинула мішка, повісила в сінях. Витерла запаскою очі, бо брови заінеїлися. І довго обмітала драпачем ноги, почовгуючи, вибиваючи їх. А коли ступила в хату, Йосип спитався:

— Ви чого самі, мамо? А де Роман?

Марія зупинилася коло порога й подивилася на Йосипа. А він ходив по хаті. Уздовж стола. Од вікна до ліжка і назад. Зігнутий. Руки заважали йому. То ховав їх у кишені, то виймав і закладав за спину.

— Я не пустила нашого Романа,— обізвалася мати.

Йосип заходив ще швидше, ще більше згорбившись. Він спохмурнів.

— Сердишся, Йосипе?

Петро Ілліч і Тодорка товклися по господарству, не заглядаючи в хату. Крізь подвійні вікна цідився день. Між вікнами в жовтому піску понатикувано калини. Червоні бубочки поморщилися від морозу.

— Не гнівайся, сину.

— Оженили, зав'язали хлопцеві світ,— сказав Йосип,— а він цілуватися не вміє.— Спинився, подавшись наперед.— Комар на мусі оженився.— І тихо засміявся.

А вона не сміялася. Їй хотілося сказати: а що мала робити, як не женити Ромця?

— Не зривай шуру-буру. Куди треба — я за нього, — сказала мати.

Йосип подумав, крутнув головою, зависочів.

— Добре. Нам дуже, дуже треба, мамо.

— Хіба я відказуюся?

— Треба далеко йти і небезпечно, і не з руки вам.

— А я нічого не боюся.

— До свого свата, до Христофора Ничипоровича, — проказав Йосип, усміхаючись.

— Якщо так треба...

Її споряджали в дорогу.

А рушила вона під північ. Тодорка трохи підвезла матір. Якби коні як коні, а то падають і лягають на сніг. Марії стало шкода коненят, просила, щоб Тодорка верталася собі, й поманжала пішки. Несла бідончик з молоком, ніби на продаж. Конче мусила добитися до світанку. У самий Вишумськ потикатися їй нічого. От чи тільки втрапить вона у той будиночок з червоною черепицею, обнесений сіткою? Третій з правої руки. Її вів зав'язаний Гостинецький шлях. Мороз забивав дух. Молоко в бідончику, мабуть, узялося льодом. Вона квапилася, підганяючи себе. Але ранок випереджував її; коли вона добилася до котеджів і відраховувала, де він, той третій, стало розвиднятися. Їй пощастило. Бровченко якраз вигулькнув із хвіртки. У сірій шапці-смушці, у пальті з великим сірим коміром.

Вона відразу кинулась до нього, простягаючи бідончик.

— Це вам, вам... — сказала, заїкаючись.

— Що мені? — спитався він, суворо дивлячись на неї — не впізнав а чи не хотів упізнати.

— Від мого Йосипа, від Петра Ілліча, — промовила вона, як її навчено.

— Так би й відразу, — бевкнув Христофор Ничипорович і повів її за собою в будиночок.

«Тільки б мені її, Віти, не бачити — подумала Марія. — Нащо завдавати жалю». Вона спинилася в коридорчику і далі не схотіла йти. Христофор Ничипорович і не запрошував її; пішов у кімнату. У коридорчику було дуже тепло. Її засніжені ноги розмерзлися. Вона ніде не бачила віника, стояла на гумовому килимку, не сходячи з нього, витирала руками зі своїх шкарбанів сніг, а потім витирала руки в запаску.

За цією роботою і застав її Христофор Ничипорович. Марія подумала, що, чого доброго, ще нагримає на неї, бо на гумовий килимок все одно натекло, але він м'яко посміхнувся і спитав:

— Куди ви сховаєте те, що я вам дам?

— Або я знаю? Хіба в запазуху?

— Ні,— сказав він.— Скиньте-но мішок з голови.

Вона скинула.

— І розв'яжіться,— сказав він.

Вона розв'язалася, не розуміючи, чого йому треба.

— Та у вас ще густі коси.

Марія подумала: «Були в мене коси. Мій Петро спав на моїх косах». Її коси гладенько зачесані на лобі й зібрані в тугий гудзь на потилиці.

— Сховайте ось це в свої коси,— сказав він.— Я зараз гребінця принесу.

Їй було і ніяково, і соромно, що розпустила при ньому коси. Її обличчя спаленіло, і вона дивилася собі під ноги.

Руки Христофора Ничипоровича, його обличчя і одяг пахтіли якимись духами. Він сам уклав записку їй у коси і, коли Марія збрала їх до купи, помацав своїми пальцями, чи добре заховано: вона тісно пов'язалася.

— Ну, з богом,— спроваджував її.

— А молоко? — спитала вона.

— А молока мені не треба.

— Вибачте, я забула, що воно про людське око.

— Вилийте або випийте в дорозі,— порадив він.

Христофор Ничипорович не виводив її за хвіртку. Марія пішла, не оглядаючись. Їй все пахтіло духами, і вона не могла позбутися того солоденького паху. «Добре, що я не побачила Віти. Може, той Бровченко сам не хотів, щоб ми бачилися». І вона ще подумала, що пани завжди довго сплять. «А йому, бач, не спиться... Десь-то він побоюється Йосипа і того Петра Ілліча, зятя...» На слові «зятя» її думка спіткнулася: жили з Годоркою на віру — поговору було. Добре, що звінчалися нарешті. Дорога гола. У вузькій розбитій колії вона бачила свої сліди, втрапляючи у них. То були носками наперед, а тепер завертала їх носками назад. Шапка-смушка, великий сивий комір, сине пальто не виходили з пам'яті. Грудневий ранок скидався їй на ту шапку-смушку, височіючи над її головою. Коли вона позбулася паху духів, які звітріли серед снігів, згадалося, до чого ж тепло і гарно в тому будиночку під червоною черепицею. До того

гарно, що не знаєш, де ногу поставити. А її ноги слизькали, не натрапляючи в старі сліди.

Виливати молоко шкода. І вона не вилила його. Добилася до лісу. За деревами затишно. «Нап'юся молока». Але молоко замерзло. Брала його пальцями — білий лід — і кидала собі в рот. Ніби морозиво, оті льоди, що їх колись продавали в місті. Вона раз за все життя їла, будучи молодою. Ще дівкою, ага. Морозиво швидко тануло в роті, а замерзле молоко не хоче танути! Колупала його скоцюрбілими пальцями, гризла, мовби сім'ячко, і посмоктувала. Дерева у лісі поскрипували крихким скрипом. А потім розлягалися поля. Гостинецький шлях виблискував, коли затуманене сонце пробивалося з-за хмар, і йому не було кінця. Її обіймав холод. Поли мішка замерзли і стали наче залізни. Мороз чіплявся до її обличчя. Вона подумала: «Треба витрусити з бідончика лід-молоко, щоб не було спокуси, а то простуджуся». Але вона не змогла цього зробити. Донесе додому. Дома знадобиться. «Добре я зробила, що сама пішла в цю дорогу. Ромцьо закулів би, перемерз би на сіль. Ні, ні, я нікому його не віддам. Старші нехай собі як хочуть. А Ромцьо буде зі мною. Я і не скажу йому, де була, куди ходила. Нехай Ромцьо цього не знає, а то ще сам захоче. А Марійці накажу, щоб нікуди не пускала його з хати».

Вона квапила себе. Не спокушалася замерзлим молоком, хоч і хотілося їсти. Їй не думалося ні про дочку, ні про старших синів. Нехай вони самі думають про себе. Вона забулася, куди Йосип спорядив її, їй було байдуже, що несла в своїх косах: ішла до свого Романа, до невістки. І хотілося, щоб швидше скінчився той шлях. Зігнувшись, поховавши руки в рукави, не здіймала перед себе очей. Позав'язувані мотуззям, позагинювані, наче сани, її шкарбани везли її через замети. І найбільше, чого вона боялася, — жінки великої до неба, яка востанне привиділася їй на городі. Що вона їй скаже? Що, якби та жінка-мана з'явилася?

А шлях шугав з горба. Винирнуло сонце. І сніги міриадами дрібних золотих мух злітали до сонця. Напливла хмара, і все погасло. Біла земля у широких просторах шукала небо.

«Зимно», — подумала Марія, важко човгаючи.

До Тодорчиного хутора близько, хоч його і не видно: за горбом, за снігами. Вона звернула туди.

— Стій!

Вершник осадив коня, зіскочив: Тодось Спудза.

— Куди? Звідки?

Марія похитала йому бідончиком.

Тодось вихопив бідончика.

— Що ж ти, суко, продавала й не продала? Донька москаля прийняла, євреїв годує?.. Кому грипси носила чи від кого несеш? Євген чи зять-москаль тебе посилав?

Марія дивилася на купку льоду, яку Тосик вигріб і витрусив з бідончика.

— Мої грипси.

— Де?

Змерзлою рукою показала йому на ту купку льоду.

Він погнав її в село.

Поминали могили німців, Марія подумала: «Зовсім занесло снігом».

Тосик вигнав її на майдан. Тут порядкували шуцмани і німці. Досвітком у село заскочив каральний загін лижників, шукаючи, хто зірвав залізницю. Тодорка, дарма що староста, на виклик не з'явилася. Послали шуцманів. На хуторі нікого. Втекла із своїм приймаком. Тосик час від часу виїжджав за село сам чи посилав когось, пантруючи за хутором. Марія попалася.

На майдан зганяли людей. А Марію Тодось доручив літньому шуцманові, щоб обшукав. Той узяв її за карк і повів.

В управі хоч собак ганяй: холодно.

Літній шуцман умів обшукувати. Він зривав з Марії одяг за одягом, витрушував кишені, промацував підшивку. Роззував і шнарив у шкарбанах.

Марія мовчала.

Тоді він роздягнув її до сорочки, але нічого не міг знайти.

Маріїні коси не розпустилися. У них лежав папірець, у якому Христофор Ничипорович сповіщав, коли й куди треба поїхати, щоб забрати тол. Той папірець — з одного боку шифр, а з другого — німецька летючка: партизанам і їхнім поплічникам одна кара — смерть!

XXX

Вітольда любила своїх дітей і зиму. Зайшло сонце, і вона верталася з дітьми: каталися на лижах. Адам розшукав пару лиж у підвалі кам'яниці. Для Касі вистругав хтось із шуцманів, використавши обичайки: Тосик поста-

рався. Вони каталися в парку. Вітольда проклала лижню, Адам за нею, а мала Кася наостанку. Від села і від Гостинецького шляху, від Татарки, з північно-західного, найбільш вітряного й непогодяного боку парк заступав мур. Висока цегляна стіна тягнулася суцільно, завертаючи коліном до кручі над річкою. З півдня парк загороджувала річка. Сюди не задувало. Сніг нападав рівно, і могутні буки, і гінкі сосни, і мідяні дзвінки дуби берегли урочисту тишу.

Вони каталися на пагорбку поблизу річки. Той пагорб штучний, висипаний з давніх-давен чи не Яремою Вишневецьким. На ньому ростуть шахівницею дерева: пани колись грали в шахи живими фігурами.

Вони натомилися. Вітольдине й дитячі обличчя пішли, як надвечірне призахідне небо, що віщує мороз. Адам козирився, а Касю клонило на сон. По вечері Вітольда обох їх поставила на коліна. Вони проказали перед лампадкою «Отченаш», повторюючи слово в слово за нею, і вона повкривала їх, перехрестивши на сон. Діти послули, не чекаючи її. Тепер спали втрьох на тих двох ліжках, де колись Вітольда спала з Казимиром. Лампадка горіла цілу ніч.

Нарти розморили Вітольду. Але, вклавши дітей, вона відчула прилив свіжих сил: їй зовсім не хотілося спати. Вона знала, що, коли роздягнеться і ляже збоку коло дітей, які солоденько посапують, їй стане душно, щем обляже душу і тіло, дуже м'яко стане ногам, а в грудях буде такий холод, мовби вони розчиняться. І вона дивитиметься на лампадку, сліпнучи від жовтавого світла. Подушка здасться каменем, ліжко — домовиною. Неприкаєна, знавісніла встане з ліжка. Щось підніме її. І всоте згадається Казимир, їхня перша зустріч — уланасадника з панночкою вишумського нотаріуса, могила якого поросла мохом і травою на міському цвинтарі. Вона вертатиметься у свою молодість. Казимир не дуже з нею церемонився. Солдат — побачив і переміг. Не любила, корилася йому. І було добре, коли корилася. І їй все буде верзтися: Казимир підхоплює її на свого коня. Той кінь, та ніч — весняні поля під місяцем. І висока зелена трава. Кінь пасеться на волі. А рогатий місяць шлюбує їх. І Казимир цілує її в губи, в очі — спочатку в ліве, потім у праве, в лоб, заступаючи своєю головою місяць, зорі, небо, а потім обіймає за плечі, міцно, як може, і каже: «От ми й поженилися». А вона приплющує очі, бо

Її Казимир ясніший місяця, і тихо відказує: «Я — твоя...»
Де той кінь? Де той місяць?..

Сон не брав її. Накинувши на плечі хустину, вона, як та лисиця, нишкувала з кімнати у кімнату.

«Я не знаю, де його могила. Я не знаю, хто і куди подів його».

Загасила у вітальні лампу.

На якийсь час її огорнув морок.

«Я нічого не знаю».

Замерзлі вікна другого поверху синіли і сріблилися. Холодно блищав зимовий місяць.

Казимир зраджував. Йому її було мало. Але вона була впевнена, що любить її одну, як їхніх дітей. Він ніколи не був з нею зимний.

Їй хотілося робити зле і жорстоке. Вона почувала міць і силу.

Не розлучалася з револьвером. Носила його при боці, а вночі клала під подушку. Вийняла револьвер і торкалася дулом замерзлої шибки, наче чийогось лоба.

Вона ненавиділа себе за те, що не розстріляла, не вклала на майдані отих низькорослих Опанаса і Фрози-ну, що промахнулася, поранивши Опанаса, і він, лайдак, оклигав. А Казимир не оклигає. А може, він живий? Хотілося сподіватися. І, торкаючись дулом замерзлої шибки, мовби розписуючись револьвером, викликала з-за синьо-срібного вікна Казимира. Омана: він ніколи не прийде. Його нема і ніколи не буде. Є тільки спогад. Тільки нерозрадливий спогад. Хіба Вітольда не почувала себе самотньою, коли Казимир колись залишав її з дітьми, пропадаючи, загулюючи з друзками-осадниками? Відчувала, що самотня, але знала: він повернеться. А тепер: чекай не чекай — однаково. Його нема.

«Нема?» — прошепотіли її губи, а рука стиснула зброю.

Ростуть діти. Вона була певна, що він і вона продовжаться у своїх дітях, що Ададек — майбутній Казимир, а Кася — майбутня вона, Вітольда. Але їй хотілося ще жити і бути не вдовою. Вдова — це жива смерть. Помер її батько-нотаріус, мати переселилася до Львова, до рідні. Хіба мати після смерті батька жила? Вдовувала.

І вона докоряла собі, що не поквиталася з Марією Волянук. За те, що її дочка посіла хутір, родинне осадницьке вогнище Єндриховських, мало кулі в лоб,

Якби хтось подав натяк, якби вона здогадалася, що Казимира зарізала Тодорка, Вітольда не встояла б коло замерзлого вікна. Її ніщо не спинило б.

Вона ненавиділа німців. Заїхав, заскочив каральний загін, наробив гвалту. А що з того? Не знайшли більшовицьких партизанів. Відлущували на майдані селянлайдаків, заарештували Марію Волянюк, а потім випустили: мати-бандерівка. А коли забирали корів, то й з лігеншафтом не порахувалися. А який це тепер лігеншафт? Поляки з усіх околиць збилися сюди, докупи... У лігеншафті їхнє майно.

Вітольда вклала револьвер у кобуру. У Казимирових штанях, заправлених у халяви, підперезана Казимировим ременем, — напівжінка-напівмужчина — не відступала од вікна. Воно — між нею і світом. А їй хотілося, щоб той цілий світ належав їй. Нема Казимира, нехай світ буде її. Уся земля і всі зорі з місяцем.

Її негусті коси спадали на лоб, наче павутиння, а обличчя було матове. Ніс, губи і підборіддя загострені. Місяць не міг висвітлити її брів, і здавалося, що їх у неї нема.

Зайшов Тосик. Вітольда повернулася спиною до вікна, і на нього глянули з глибоких очниць її безброві очі, спалахуючи.

Він спинився, нахилившись уперед, але далі не зміг ступити, випрямився й застиг, не сягнувши середини кімнати. Дивився їй в обличчя, не матове, зовсім затінене, мовби у якійсь гостренькій масці.

— Що?

— Прибула ще одна родина.

— Хто і звідки?

— Стара з онукою. Зятя, доньку і старого постріляли, хату спалили. Стара впала на онуку, прикрила. Бандерівці подумали, що вона вбита. Так врятувалася. Звідки? З Гнидави. Є такий виселок.

— Влаштував?

— Аякже. Може, пані хоче поговорити? Стара ще не спить. Вона вся трясеться від жаху.

Коли за мур лігеншафту прибивалися поляки-втікачі, шукаючи тут рятунку, Вітольда завжди виходила з ними на розмову. Вона не втішала їх, даючи захист. У колишньому маєтку збіглося докупи десятків півтора сімей. Серед них було мало осадників. Польські обивателі, волинські коріняки з діда-прадіда, кілька вихрестів-като-

ликів, родини мішаних шлюбів. Тосик давав їм роботу; але всі вони називали Вітольду «пані директорова», розуміючи, що після Казимира Єндриховського повновладною господинею тут є вона, а не Тосик Спудза, номінальний директор і начальник шуцманів.

— Вона дуже стара? — перепитала Вітольда.

— Дуже.

— А дитинча мале? Про що я з нею розмовлятиму? Скажи, нехай спить. Тут її ніхто не зачепить.

Тосик спускався на перший поверх, а Вітольда думала: «Лихо приносить якщо не бабів, то дідів. А молодих нема. Молоді в поліції чи повтікали в ліси».

Зараз їй було ще більше не до сну. Якби читалося, вона б читала всю ніч. Але її руки могли втримувати не книжку, а зброю. Вона знову дивилася у вікно. Треба переверити варту, нікому не даючи спуску.

На сходах почувлися кроки. Вітольда прислухалася. Тосик. Вона вивчила його ходу. Він завжди ступає, піднімаючись до неї, украдливо, а на вулиці товчеться, наче кінь. Чого йому треба? Ще когось біда принесла?

Тосик відхилив двері, причинив їх за собою і застиг.

— Що? — спиталася вона, як і раніше, дивлячись у вікно.

Він мовчав. Зблиск місячної ночі, який пробивався з вікна поверх Вітольдиної голови, не міг просвітити вітально.

— Може б, пані, переїхали? — сказав Тосик у морок, який обіймав Вітольду.

— Куди? — спитала вона, не поворухнувшись.

— До Львова, до матері.

Вітольда мовчала. І тому, що вона мовчала, він відступив од дверей до стола.

— Коні є. Дорога санна.

Вітольда мовби не чула. Тосик зважився й навшпиньки наближався до неї, став за її спиною.

— Я сам вас відвезу. Тут небезпечно, пані. Повірте, пані.

Вона обернулася. Ніздрі її носа роздмухнулися.

— Ні.

— Я хочу, щоб найліпше. Я за вас думаю, пані.

— Я буду тут, — відповіла Вітольда й поклала на його плече руку. — Мое місце тут.

— Зі мною?

— З тобою. З усіма.

Її рука лежала йому на плечі. Він чув руку Вітольди. І йому хотілося, щоб її рука лежала довго.

— Ви справді не боїтеся?

— Чого?

— Смерті, пані? — спитався Тосик.

Її рука лежала йому на плечі. І він узяв у свою її другу руку, холодну і легку.

— Двом смертям не бувати, — сказала вона, і він мовби побачив, що усміхнулася.

— Ви хоробра полька, пані, — промовив Тосик, тиснучи їй руку. І та рука піддавалася йому. Він подумав, що Вітольда дала йому свої руки.

— А ви хіба не поляк?

— Поляк, пані.

— Кожен поляк мусить бути хоробрий. А ви хоробрий? Нуте, скажіть мені?

— Я?..

— Ви, Тосик Спудза!

Він стрепенувся, що вона назвала його по-вуличному. Закинув її руку, яку стискав, собі на плече. Її руки були на його плечах. І обняв її, тонку і поривисту, пригнув її голову і став шукати своїми губами її губи, не знаходячи їх.

— Хоробрий поляк, — сказала вона йому зимно в обличчя.

— Я вас люблю, пані.

Вітольда не вихоплювалася із його обіймів.

— Давно?

— Дуже давно, пані. З того самого дня, коли Казимир привіз вас на хутір.

— Не може бути!

— Правда, правда, пані.

— То, може, ви з ревності вбили Казимира чи віддали його бандерам?

Тосикові руки обпали від її тіла.

— Пані жартує. Та я...

— Не треба бути таким гарячим, Тосику. Вовк свині не товариш. Чи не так? Обіймай свою Федоську.

На нього мовби хто вилив відро води.

— А що мені Федоська, — кинув по-дурному.

— Хіба не дається?

Він почув її сміх, їдкий, гострий.

Вітольда знову поклала на його плече руку і сказала:

— Підемо перевіriamo з тобою варту, Тосику,— і по-
вела його.

— Та я для вас... я за вас що завгодно зроблю!

— Поживемо — побачимо,— почув він її голос.

Коли вони обходили варту, десь тріснуло і розірвалося,
здавалось, що зовсім близько, за їхніми спинами. За За-
лужжям над пагорбами червоно спалахнуло небо. Знову
злітала залізнична колія.

Здригнулася земля, і над нею в синє небо сягало по-
лум'я.

Місяць зблід і чипів, наче пришпилений. Зорі похова-
лися. А заграва росла, вставала великим півколом. Золо-
тіли білі сніги. І кривавилися на обрії чорні дерева. Усе
притихло: стояв огонь.

...Цю заграву спостерігали і Євген з Туром. Тура ви-
несли із землянки, щоб він подивився. Його підняли на
носилках.

— Люблю, коли вогонь стає до неба,— сказав Тур.—
Коли небо горить, земля очищається.

Євген дивився на замерзле озеро, на зеленувату за-
мерзлу гладінь, у якій відбивалася його сутула пос-
тать,— на самого себе. Заграва сягала аж сюди.

— І ми запалимо, тільки б встати на ноги. Я покажу,
як мене підстрілювати.

— Принесемо їм вечерю,— сказав Євген.

— Куті з медом,— не втихав Тур, невідомо чим біль-
ше захоплюючись — чи своїми словами, чи великою за-
гравою.

Тієї ночі вони спланували напад на лігеншафт.

XXXI

Було перед заходом сонця. Від хати і до вулиці — про-
бита замета. Подвір'я в кучугурах. Півсонця стояло над
Татаркою. Золотіло високе головасте верхів'я гори, і на
село падали вишневі відблиски. З коминів аж до неба
росли дими. Просвічені сонцем, яке заходило, рожевіли
у високості, не розходилися: стояли стовпами. Небо бла-
китне, чисте. Хати здавалися голубими, а вікна рум'яні-
ли. По той бік села німував ще темно-червоним бугри-
стим муром парк — зелені ялиці в білому, дуби наче під-
парені: не скинули листя. Простір розпросторився, і було
видно широку долину — голубе Залужжя, і довгу греб-
лю — сивасту смугу, і сиві верби, які косо стояли сторчма,

пустивши свої пруття-стріли над ставком, замість якого лежала рівнина. Що далі дивилися очі, то кольори густішали: блакитне в голубе, голубе в синє. Ніде чорного, примарливого, і голубів цвинтар. І синів над ним ліс на синіх овидах.

Роман ніс снопа, а Марійка сіно. Поскрипував мороз. Марійка стала на порозі. Стріха в снігу, але той сніг не білий, голубий в золотавому вилиску. І такі ж голубі й золотаві замети. Марійка у великих чоботях, в настобурченій з покожушини спідниці, в такому ж піджаку, у вовняній хустині, а Романові здається, що вона вся в легкому, блакитному з голови і до ніг. Стоїть на рожевому порозі, держить у блакитних руках жмут сіна, її обличчя рум'яне. Сонце бризнуло на неї останнє проміння, і її великі очі стали ще більші, дивляться сині з вишневим, ясні і тихі,— високий і глибокий світ, що навколо і якому нема кінця в її очах.

Вони чекали, поки зайде сонце.

Над Татаркою — над землею золотий німб. Сонце зайшло, Роман і Марійка внесли у хату снопа.

— З свят-вечором, мамо!

Її і його голос продзвеніли срібно і мідно.

Мати кинулася чіпляти на себе нову запаску. Зайшов свят-вечір, а в неї роботи... Пальці не слухалися, не могла зав'язати поворозів. Припинала запаску, всміхаючись.

Сніп шебуршав, колосся шуміло.

Впоравшись із запаскою, вона хапнулася до печі, в якій ще не вигоріло, і вони втрюх стояли у слабкому відблиску полум'я, яке згасало, вихоплюючи з присмерку їхні усміхнені обличчя, їхні брови, як колоски.

Мати затулила затулою піч.

— А вже зірка зійшла? — спиталася вона, готова ще щось робити, й думаючи: «Та що ж це я питаюся, замість того, щоб здоровити їх із свят-вечором?»

Роман і Марійка не знали, чи зійшла зірка, не подивилися. Марійка смикнула Романа за рукав. Роман ще не встиг поставити снопи на покутті. Вони вдвох вискочили із снопом з хати. Зірка зійшла і стояла над їхньою хатою, велика, червона, казала їхній хаті високу дорогу від землі до неба.

— Зірка зійшла,— сказали вони, знову внісши снопа.

— Із свят-вечором, діти,— відказала Марія, взяла із Романових рук снопа, поцілувала колосся, а сина й невістку не цілувала,— понесла, поставила снопа на покут-

ті. Потім взяла в Марійки сіно, розтрусилася його на столі, і вони з Марійкою накрили стіл білим обрусом.

Роман стояв серед хати, держав у руках шапку й дивився, як мати з Марійкою клали на стіл хліб із шишкою, сіль у мисочці і у великій полив'янці кутю. В їхніх руках і в тому мовчанні, яке запало, було щось незвичайне, святочне. Мати поклала три ложки, а потім ще дві. «Ще дві, для кого?» — подумав Роман.

У полив'янці, застромлена в кутю, спалахнула тоненька свічечка. І синій присмерк над столом став блакитним. Тільки по кутках була темнява.

Сніп під образом, і ніби було чути, як тихо видзвонює колосся, як пахне хліб і сіно.

— Христос рождається, — сказала мати. Обняла і цілувала Марійку, раз — в одне лице, і другий — навхрест у друге лице, і третій — у губи.

Роман подумав, що йому треба повісити шапку, але й Марійка чомусь не роздягнулася, і мати цілує її нероздягнуену. А в хаті тепло-тепло. Його очі ковзули поверх матеріної й Марійчиної голів — над висвіченим святковим столом коло образів висів Шевченко: в кожусі, в баранячій шапці, не нажурився за життя — дожурювався на стіні. Журба його була на всю хату.

— Христос рождається, — сказала мати і підступилася до Романа, щоб цілувати його. Вона простягла свої довгі руки, і він пішов до неї, радісний і збентежений, як маленький.

Марійка стояла, наче обділена гостинцями.

Мати із простертими руками не дійшла до Романа, і він не встиг підійти до матері: у вікнах блиснуло, спалахнуло і висвітило всю хату. Бовкнув і задзвонив дзвін.

Роман натягнув на голову шапку й курнув до дверей. Йому на дорозі стала мати. А Марійка теж була коло Романа, теж поривалася йти.

У хаті було ясно, ніби вона зайнялася, і бив дзвін, скапуючи їм на голови, закладаючи вуха.

Роман відслонив матір своїми руками. Марійка наступила на нього, і вони вибігли з хати, не зачиняючи дверей. Мати вимчала за ними.

Коло їхньої хати, горою, селом лежала тиша. А в долині, за Гостинецьким шляхом, над річкою клекотав вогонь. Горів лігеншафт. Усі будинки, усі стіжки палали наче свічі. Полум'я бурхало, виривалося, снопастро розкидаючись. Густих ідких дим уставав, розглягаючись.

Татахкали кулемети, строчили автомати, пахкали гвинтівки. У червоному великому полум'ї скакали вершники, гинучи в димові. Раз у раз з'являлися постаті із заломленими угору руками. І теж гинули в димові, щоб знову з'явитися й махати червоними руками. Рев худоби й іржання коней оглушували стрільбу. А людський крик вставав різними голосами, жорстокими і довгими. Злившись в один, він був страшніший вогню, того пекла, з якого виривався, перед ним мовк дзвін із дзвіниці: той крик, підголошений дитячими грудьми, розверзав землю. Земля провалювалася, і на землю падало небо.

Із села ніхто не вибігав. Широкий Гостинецький шлях, який ділив село навпіл, пролягаючи під мурами маєтку, був порожній; висвічений прямий коридор.

Лігеншафт палав, конаючи в корчах, село німіло.

Вмовк, обірвався дзвін.

Стихли постріли.

Відревіла чорним ревом худоба й відіржали червоним іржанням коні.

— Українка! Я укра...

Ляснув постріл і обірвав жіночий недокрик. Останній крик і останній постріл.

Пожежа розширилася і жерла все. І старий парк, облизаний полум'ям, став видний кожним деревом. Зайнялись дерева, ті, що поблизу будівель, стояли і горіли, як люди, і на острішку муру топився сніг.

Безвітря, і свіжий гіркий чад ще не розповзався.

Була тиша, і було полум'я.

І Марія подумала, що там нікого живого нема.

До них шугнула, опустилася із замети Федулиха.

— Аж шкварчить,— сказала вона, погойдуючи кошеликом: — Зять мені вечерю не приніс, то я до вас з вечерю.

— Нащо ти так? — обізвалася Волянючка.

Марійка глянула на них обох: спочатку на матір, потім на свекруху, тоді знову на матір.

— А волочити мене за коси, а вбивати мого Юхима і твого Петра? Можна? Так можна? — Мотрині очі горіли.

— Хто росу збив, а ти кому воду носиш?

— Я їм воду не понесу.

Роман хотів сказати щось розумне, помирити їх, але не вмів.

З брами маєтку з'явився вершник. За ним другий. Ще. Вийшли піхотинці. Чорні цяточки на заграві. На шляху

вишикувалися в шеренги: невеликий загін. Полум'я червоних коней і бандерівців. Рушили шляхом: «Ой, на Україні, ой, на Україні зоря засіяла...» — заколядували. З дзвіниці вдарив дзвін. Йшли через село, поминали майдан, який був висвітлений пожежею, наче прожекторами, — у ліс.

Жив дзвін, і жили червоні сніги.

— Ходімо, — сказала Марія.

Ніхто не знав, чи сідати за стіл, чи вечеряти? Свахи поставали й дивилися на молодят, а молодята дивилися на них. Мовчали.

Двері розчинилися з гуркотом, увійшов Євген. Скинув шапку, вийнулися куці поли шинелі, і запахло димом, ніби той дим був під його шапкою і в його шинелі.

— Не чекали? — спитався. Світло-русий чуб упав йому на очі. Його очі сміялися з-під чуба.

— Чого ж? — сказала мати. — Твоя ложка на столі.

Він закинув чуба, глянув на покуття — на сніп, на кутю на столі.

Федулиха стояла під стіною і думала: «А він такий самий, як і тоді, коли вбивали мого Юхима».

— Я не вечеряти. Ми вже повечеряли. Вам присвічуємо до столу.

Марія тільки зараз спохопилася, що вона поставила свічку в кутю. Та свічка догоріла, і сама згасла.

— Я по тебе, Романе, — сказав Євген. — Смерть батька помщена. Ти бачив?

— Бачив, — відказав Роман і зітхнув.

— Підеш зі мною у-ліс.

Марійка сполохано кліпнула повіками, а стара Волянючка стала перед Євгеном.

— Нікуди він не піде. Не пушу.

До Марійки підбігла її мати:

— Нащо він тобі, Женько?

Вони всі збилися до купи.

— Зав'язали баранові очі й держите його під своїми слідницями, — почав Євген. — Ганьба. Кому тепла хата, а кому наступати із Залужжя, вибивати полячню, щоб її духу не було. Знищимо одних окупантів, візьмемося за інших.

— Я вберегла його від Німеччини, — просила мати.

Але Євген не слухав, кричав.

Федулиха побачила, що грозьбою не візьмеш. Треба мольбою. Вона взялася роздягати Євгена, мовляв, свя-

тий вечір, нащо здіймати бучу? І коли Марійка потягла за рукав шинелі, він здався.

Мати запалила і поставила на столі нову офірочку. Євген ступив до столу. Свічечка нагадала йому дитинство, коляду, яку водили по селу: козаків, чортів і царя Ірода: «Добрий вечір тобі...» І йому хотілося більше маленького блимливого вогника свічки, ніж полум'я великої пожежі. Офірка еднала його з родиною: «Застеляйте столи, та все килимами, радуйся...»

У сінях хтось не міг знайти клямки, і Марія вибігла туди.

Євгена посадили на покутті, під снопом. Коло нього сіла Федулиха. З другого боку мала сісти мати, щоб просити за Романа. Марійка і Роман стояли, не знали, де їм сісти.

Марія ввела із сіней Вітольду з дітьми.

— З вогню вирятувалися,— сказала Марія.

Вітольда була біла, а діти налякані.

Всі стали на ноги.

Вітольда прикипіла очима до Євгена.

— Можеш розстріляти. Ми в твоїй владі.

Євген сів і спитався:

— Як ти вирятувалася?

Марія не хотіла чути, про що говорять Вітольда з Євгеном.

— Роман, Марієчко, садовіть дітей за стіл. Вони голодні.

...Напад на лігеншафт був несподіваний. Бандерівці спочатку підпалили з ракетниць стіжки. Коли поляки метнулися гасити пожежу, нападники вдарили із Залужжя, звідки їх найменше сподівалися. Вони скористалися тим, що річка замерзла. Рятувався, хто як міг. Хто повтікав у льохи кам'яниці, той подушився від диму. А Вітольда не сіла в сани до Тосика. Спудза погнав напролом, з кручі. Чи врятувався? А вона вбігла в пасіку. В напіврозваленій шопчині стояли порожні вулики. Поховала у вулики дітей, сама залягла за вуликами. Хто підступить, йому смерть і собі смерть. У стару напіврозвалену шопчину ніхто не зайшов, і вогонь не торкнувся її.

— Тобі треба знати, як я врятувалася? — спиталася Вітольда. — Я жива. І живі мої діти.

Вона була напівроздягнена, в штанях, простоволоса. Коло її боку висіла кобура.

— Здай зброю! — гримнув Євген.

— На! Можеш розстрілювати.

— Ніч велика,— сказав Євген.

Вітольда не могла стріляти: за столом сиділи її діти. Кинула револьвер під стіл.

— Мамцю, кутя,— обізвалася Кася тоненьким голоском і показала пальчиком.

Адам потягнув її рученя, щоб вона не показувала.

— У всіх хатах світиться від пожежі, а у вашій ми побачили свічку,— тихо проказала Вітольда й більше не мала що сказати.

Стара Волянючка давала ложки її білоголовим дітям.

— Сідайте і ви, пані,— просила Вітольду до столу.

Після тих слів у хаті стало тихо, як у лісі.

Під вікном зачовгало. Всі насторожились. Всі звернули очі до дверей, але ніхто не ворухнувся.

Засніжений, натомлений через поріг ввалився старий німець. Вусики а ля Гітлер позамерзали під його носом. Роман відразу впізнав його,— той самий, що гнав їх, трохи постарів, а Марія не впізнала: якийсь німець.

Він зривав із себе погони і кричав:

— Не хочу бути німцем! Я не хочу бути німцем!

Він увесь сіпався. У ньому кричав і відчай, і спустошення, і боязнь смерті. Ніхто не знав, що з ним трапилося. Старий німець затоптував свої погони.

— Я застрілив свою суку. Я викинув зброю. Я не хочу бути німцем.

Ніхто не стямився, як відразу за ним у хату ввалився Йосип, несучи когось на плечах. Йосип вніс Моньку. Монька стогнав. Він був поранений.

— Теплої води, мамо,— сказав Йосип, ні на кого не дивлячись, нікого не бачачи. Поклав Моньку на лаву. Цієї ночі вони втрьох: Котов, Йосип і Монька добралися до залізниці, але на них наскочив експедиційний загін, і старий німець був там. Зав'язалася перестрілка. Моньку поранили: недосвідчений. Але з експедиційного загону мало хто залишився. Офіцери втекли на дрезині, інші лягли трупом під насипом. Врятувався старий німець. Відстрілявшись, він утікав за своєю сукою, яка виводила його з бою. І зараз, затоптавши свої погони, він лупав очима, дивлячись і нічого не розуміючи: когось перев'язували, хтось сидів, багато різних людей, стіл, а на ньому свічка.

— Твоя робота? — спитався Йосип Євгена, мотнувши головою на вікно,

— Моя... А ти звідки взявся?

Йосип змовчав. Йому було не до того. Моньку влучено у стегно. Його перебинтовували і він постогнував. Петро Ілляч Котов допоміг донести Моньку сюди, і сам рушив на хутір. Йому не варто попадатися зайвим людям на очі. Йосип тепер нікого й нічого не боявся. Мотря Федулиха зраділа, побачивши його. Роман теж зрадів. Послугувували йому поратися коло пораненого. А Йосип думав: «Негаразд вийшло з Монькою, тільки приєднав його до себе і на — маеш...»

Старому німцеві здалося: йому не вірять, що він не хоче бути німцем, і він дістав лист, читав, трясучись усім тілом, а потім казав, вимахуючи листом:

— Моя мамка, мій тато — капут. Від англійської бомби. Я не хочу бути німцем!

Він відвоювався, але його розпач нікому не міг завдати жалю: всі знали ще не таке і не таке пережили.

Євген ногою підсунув під столом Вітольдин револьвер, підняв його. Тепер у нього їх було два, в обох руках. Він держав у руках зброю і думав, що йому, як і тому німцеві, не хотілося б бути тим, ким він є зараз. Не спускав ока з Йосипа.

Моньку перев'язали. Йому полегшало. Він підняв угору руки.

— Руки цілі. Гратиму на барабані, їй-богу!

Йосип мив руки. Мати зливала воду, держачи рушник на плечі. Вона глянула на Євгена, Євген підводився над столом. Мати відчула: зараз скоїться страшне.

— Нині кутя. Чом ви не їсте куті? — погукував Монька.

Мати стала серед хати й заколядувала. Старим і хриплим голосом. Вона дивилася на чужих людей, на своїх синів, на невістку і на сваху, всім кланялася, всім казала, що проклятий Ірод узнав про Христа, постинав дітям голови, а божа матір поклала свого сина в ясла, притрусила сіном. Йї підспівували Федулиха і Марійка.

Допоможи нам,
Ми ж твої діти.
Христос родився, славіте!

Йосип стояв — підпирав головою хату.

Вітольда схилилася над своїми дітьми і теж заколядувала:

Wsgód nosnej cisu...*

* Серед нічної тиші (польськ.).

Стара Волянючка і стара Федулиха виводили по-своєму: «Ой, Іване, обгороди двір, святий вечір, добрий вечір». А Вітольда казала колядою: «Встаньте, пастухи,— бог вам народився».

Старий німець ніби щось збагнув, відчув себе зовсім малим і заколядував:

Stille Nacht, heiliche Nacht...*

Хата Волянюків ще ніколи не чула такої коляди. Ця коляда звучала різними мовами і на один лад.

Роман і Марійка, поприхилившись плечима, сиділи за столом і всі дивилися на них і на Вітольдиних дітей.

Марія казала Мотрі:

— Свахо, садовімо усіх за стіл..

Вони удвох брали і садовили усіх за стіл. Волянючка зачерпнула в ложку куті й підкинула до стелі, щоб поле родило жито, а хата дітей.

— Руки вгору!

Двері розкочилися і на порозі, поводячи автоматом, став Тосик Спудза.

— Вітольдо, забирайте дітей! Стріляю!

— Опусті зброю,— сказала вона йому. Встала, підійшла до нього і спрямувала його автомат у землю.

— Я вас шукав по всіх хатах, пані. Я вернувся в маєток. А там Верещака. З вогню жар вигрібає. Я не вклав його. Він сказав, що ви тут... Поїхали. Коні готові.

— Ідьте. Тут вас ніхто не зачепить,— почувся голос Йосипа.

Вітольда не мала в що вдягнутися сама, не мала в що вдягнути дітей. Марія давала останній кожушок. Йосип скинув свій підшубок...

— Мотре, Монька може в тебе побути? — спитався раптом Йосип.

— Несіть,— відповіла вона.

Збиралися, щоб нести Моньку, а старий німець їв кутю й опоминався за себе:

— А я? А я?

— З нами,— сказав йому Йосип.

І німець, який так і не дослужився вище ефрейтора, готовий був нести Моньку.

— Ти теж підеш, Романе,— сказав Йосип.

* Тиха ніч, світла ніч (нім.).

— Не пушу! Не пушу! — крикнула Марія. — Ви що, змовилися? — й страшними очима дивилася то на Йосипа, то на Євгена.

— Треба ж комусь нести Моньку, мамо, — спицяв її Йосип.

Марія осіклась.

Старий німець узяв пораненого за ноги, Роман і Марійка за руки. Він застогнав.

Вони залишилися вдвох у хаті. Йосип і Євген — брати. Всі пішли — покинули вітер. І хитався лизливий жовтий язичок свічки-недопалка, а на білому столі набубнявіла кутя — зерно.

Йосип наставив брови і його очі зробилися маленькими.

«Він завжди так, коли гнівається», — подумав Євген. Устав і, тикаючи йому й собі пальцем у груди, зашепотів:

— Ідно — бабино, дві кикери — ремано — гейлом-бейлом: стоколос — поволос, зібком — бібком — кльоц.

Йосип дивився на нього, як на йолопа.

— Я вийшов, — сказав Євген. — А в дитинстві завжди ти виходив, а я мусів жмуритися!

— Я не вийшов, а прийшов. І в піжмурки нам грати нічого.

— У війну?

— Війна йде. В цьому не наша провина. Не ми її хотіли, і не ми її перші розпочали.

— Відкинуши всі дипломатичні ходи, б'ються два вовки. Замасковані маневри стали війною.

— Ти з чийого голосу?

— Із свого.

— Війна йде.

— Розумний став... Тепер я здогадуюся, хто той Тодорчин приймак. Чому я його не вбив у неї на подвір'ї? Тура ви підстрелили. Хірурга забрали. А я все Тодорку жалію.

— Я тут, воюю, як бачиш. Ми підриваємо залізницю, а десь на фронті вершиться доля світу. А ти — нас убивати? Та за краплю нашої крові... Зрозумій, годованець Гітлера! Злигався з попівським вишкробком, комендант поліції, столувався в попа, убив Федулу...

— Ми чинимо історичну правду.

— На старих людях, на сиротах? Ви чекаєте моменту, вам сниться держава? Онде ваша держава! — І Йосип показав у вікно. — Дим! А у нас вона є і не потребує ваших зусиль — Радянська!

— Я самостійник.

— А я комуніст. Я за братерство. І ти замовчи.

— Будь моїм братом, а то уб'ю.

— Ми знаємо ці штучки! Самостійнички... Продавалися Пілсудському, Гітлерові! Кому ще? Знайдуться фіюери за морями-океанами. Скажені собаки їм потрібні. Вони кидатимуть вам по кісточці, по кісточці!

— Якби тих заокеаній не було, ти б їх видумав.

— Ну й дурний тебе піп хрестив. Донцов?

Євген замовчав. Свічка давно догоріла. Йосип зігнув руки в ліктях: був подібний на свого діда Гаврила, який підіймав попід пахви по мішку пашні: руки просили роботи.

Вони світили очима. У хату ввійшла і стала на порозі мати.

А тим часом Котов перейшов по льоду річку — покинув село по ліву руч, звідки тягло згарищем. Повітря морозяне, гостре, та повівало легким вітром і забивало дух гірким, терпко-солодким, що аж дерло в горлі. Чулася смага.

На снігу лежав і ворухився попілець. Вітер підіймав його і ніс далі, в поля.

Йому було прикро, що Моньку підстрілено і що він повинен був покинути його з Йосипом. Моньку ледве донесли до села. А тут пожежа. Вона догоряла. Побачили, ясно: бандерівці! Але ясно, що їх у селі нема: підпалили, постріляли і шукай вітра в полі. Йосип поніс Моньку, на це сподіваючись. А він, Петро Ілліч, не міг: у селі ніхто не повинен бачити його озброєним, не повинен ні знати, ні здогадуватися, хто він. Приймак — і все. Настане час, дізнаються.

Розумів, що Йосип думає більше про нього, Котова, ніж про себе. «Щоб зі мною не сталося, не зважай, тобі і тут знайдеться з ким довершувати почате». В цих слівах була не лише надія, а певність. Час показує, що треба тісніше сходитися з Кабардинцем, з його загоном. Славний він хлопець, Кабардинець, гарячий — кавказька кров, верховинська. Якби були з ним зв'язані, то бандерівці сюди і не піткнулися б. Якщо з Йосипом обійдеться, то його треба буде послати до Кабардинця. У селі його побачать, піде поголоска і перезимувати зиму, ховаючись на хуторі, стане важко.

Він ішов і знов думав про Кабардинця, а не про те, що підривалося колію. Загін Кабардинця — це було те, що треба. Хіба його не можна перетворити в той же спецзагін? Він уже так і передав Центрові, але сказано чекати до весни. З Москви далі видно. Треба чекати весни. Вона не за горами. Як не заплутано, але стає ясно: люди хочуть битися. Вони знають, з ким їм битися. Вже і Моська був з ними. Вони з Йосипом не самі. Моську поранило, кров цебенить, а він навіть не матюкається, тільки час від часу зітхає.

На фронті гукає, а тут відлунює. Але й тут ніхто не сховається. Він думав про весну: підіймуться села, цілі райони.

Що йшов далі полем, то сніг був чистіший, білів, зеленіючи: сюди не заносило попелу і сажі.

До хутора не знати якихось свіжих слідів. Нікого ніби й не було, але він зайшов із саду.

За смереками ані шелесне. І зоряно. Наче ніде ніхто не підривав залізниці, наче не горіло в селі. Морозяна ніч.

До нього заластився собака, плигаючи йому на груди. Затишно, спокійно.

Петро Ілліч подумав, що треба сховати автомата. Пістолет за поясом, гранати в кишенях.

Він спинився коло криниці: у вікні світилося, тьмяно, ледве видно.

Згадалося, що нині кутя. Тодорка чекає.

Котов подивився на зорі: пізно. Тоді підійшов до вікна. Йому хотілося подивитися, чи Тодорка чекає, чи просто засвітила світло.

У хаті тепло, бо вікно трохи розмерзлося. За столом сиділа Тодорка і ще хтось. Іли кутю, а свічка стояла в буханці хліба. Він придивлявся: сидів якийсь хлопець, ще хлопчина, молодий підліток.

Двері не були засунуті. Котов брякнув у сінях за собою засувом, ступив і розчинив двері в хату. Лівою рукою держався за клямку, а права, з автоматом, була за пристінком.

Тодорка повела на нього оком.

— А у нас Тутейко. Я йому сказала, що ти коло овець. Якраз котяться.

— Котяться,— проказав Котов, поставив автомат у сінях і зайшов у хату.— А ти ж хто будеш? — звернувся до хлопця.

— Наймит, пане.

Тодорка оповіла, що він утік із села, бо там таке зчинилося, що, боже... То той хлопець, що служив у попа.

— Хіба ти забув, Петре?

Котов гойднув головою: Тутейко наводив на Тура.

Скинув кожуха у ванькирі і теж сів до столу вечеряти.

Дивився на Тодорку й читав її думки: хутір є, наймиток сам прийшов, а ти, Петре, нащо? І перевів погляд на хлопця.

— Андрій, чи Анджей? Служив у попа, і сам заріс, як піп? Хочеш, я підстрижу.

— Я і стрижений, я і голений, пане.

Тодорка засміялася.

— Треба битися, а не підстригатися.

— З ким?

— З Гітлером!

— Он ти який! — сказав Котов і думав про нього, цього хлопчача, що сидів перед ним.— А ти не малий?

— Затовкли, і він ріс у землю. Тягли за вуха, і вуха великі,— обізвалася замість нього Тодорка.

Андрій облизав ложку і набирав нею кутю, яка стояла для всіх в одній мисці.

XXXII

Тодорка розродилася в борозні. Петро Ілліч сам прийняв роди, бо посилати за бабою-повитухою було пізно.

Вона не кричала. Обливаючись десятим потом, заціплюючи зуби, казала:

— Дивись, дивись, якщо воно не схоже на тебе, я його уб'ю ногою.

Вона перелякала своїми словами Петра Ілліча. Він перерізав пуповину, зав'язав, як міг, загорнув немовля у свою сорочку і тримав його на руках — голий до пояса. Немовля кричало, тепло ворущачись. У ньому годі було впізнати, на кого воно схоже, але він запевнив Тодорку, що на нього. І вона легко зітхнула.

Роди були не на порі. Далекий фронт повільно, але невблаганно підсувався. Це було так, і тому Петро Ілліч і Йосип повинні були скоро йти далі, на Захід.

Довга і люта зима нарешті скінчилася. Що про неї можна сказати? Що вона принесла?

Знайдено Кабардинця. Він створив собі в лісі базу. Зима, а його загін поповнювався, так що довелося і не приймати людей, бо як у лісі проживеш. Людей відсилали назад у села, щоб згуртувалися і чекали наказу.

Йосип трохи зимував у лісі. Забрав із собою Андрія Рільницького, і хлопець став зв'язковим між Котовим і Кабардинцем. Коли він приходив, то казав Котову: «Партизани сильні. Вже мають гармату».

Ординці теж не спали. Весною тут був свій, невидимий, а тому невловимий загін. Всі ніби робили на своїх господарках. Петро Ілліч, залишаючись приймаком на хуторі, був командиром, стратегом, як його називав Йосип, а сам Йосип — практичним виконавцем. В ординецький загін вступив Маркіян. Приблуканець-німець став добрим підривником. Та найбільшою відчайдухою був Опанас, який виликувався і називав себе Недобитим. Устав на ноги Менька.

Через Вишумськ ішла зброя, динаміт: підпілля діяло. Як німці не посилювали охорону залізниці, а поїзди все одно злітали.

Петро Ілліч і Йосип через Кабардинця налагодили зв'язок з польськими бойовими групами. І ось наказ: разом з інтернаціональним загonom Кабардинця переходити до Вісли.

Така-то була зима. Котов і Волянчук могли б добитися і більшого, але боротьба ставала повсюдною, та їм заважали бандерівці. Доводилося йти і оглядатися. Пішла поголоска, що Йосип тут, і Тур пішов по слідах, влаштовував засади, але вдарити відверто не зважувався: бракувало сили.

Знайшлося немовля, і Марія — бабуня — перебралася до Тодорки: Роман і Марійка жили у Федулихи, опорядковували хату, яку не встиг довести до пуття Федула. Марія з онуком — хлопчиком Петрусем, на честь діда, — часто провідувала їх, а Тодорка товклася по господарству. Вона мала все, що хотіла: дитину, хутір і чоловіка.

Після роботи Петро Ілліч сидів коло хати на колоді, курих, чекав Йосипа, який повинен був прийти до заходу сонця. Треба було остаточно спланувати відхід, очистити Ординці від бандерівців і — в дорогу. Щоб ліквідувати бандерівців, вирішили не кликати Кабардинця. Самі впораються. Йосип підбере людей і дадуть перцю. На прощання. А від Кабардинця повинен прийти Андрій. Кабардинець на всякий випадок підготується і буде чекати.

Він уже думав про те, що їх чекає за Віслою... Де вони з Йосипом зустрінуть перемогу — в Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Югославії чи в самому Берліні?

Тодорка нагодувала Петруся й винесла його надвір.

— Погоцююцькай,— сказала Петрові Іллічу, а сама стала застібати пазуху.

Він узяв немовля на руки.

— Я матері на городі поможу,— сказала вона.

— Йди.

Але вона не йшла. Стояла — чорнява і весела.

— Я все думаю, мій ти Петре Іллічу, звідки ти взявся?

— Здалека. З Ликова.

— Усе ти знаєш, усе ти вмієш.

— Бо я почав ходити в постолах. А такі мусять усьому навчитися. Це, знаєш, як у нас називалося: святкові туфельки в кліточку.

— А я тобі, далекому, маленя привела. Ніколи не думала. У тебе ж є жінка, діти. Як ми помиримось?

Петро Ілліч гойдав на колінах Петруся.

— Чи нас малий наш помирить?

— Кінчилася б війна, Тодорко. Я тільки про це думаю.

— Сиди і няньч. Бур'ян город глушить. Розіб'ють німців, а тоді ми з твоєю жінкою воюватимемо. Чи ні?

— Вона мирна.

— Як-як ти сказав?

— Помиритесь.

Тодорка пішла, гаряча, вигиниста. Після дитини вона помолоділа, і її ноги не чули землі.

Петро Ілліч зорив їй услід: вогонь, а не молодиця. Жартує, а вогнем дихає. Малому Петрусеві минуло за місяць. У Тодорки не бракувало молока. Немовля наїлося і солодко спало. Петро Ілліч дивився на нього. І що він більше дивився, то не бачив в обрисах дитини своїх власних рисок. Хоча дитина білява, але лоб, ніс і розставлена очей, злам губ, рот, підборіддя зовсім не котовське — Волянюків.

Мліло надвечір'я. Сутінки, а на хуторі, втримувалася задуха: розпечений на покрівлях цинк потріскував.

Коло буди лежав Вовчик, висолопивши язик. Він ліниво гавкнув, не підіймаючись. Зовсім зледачів, розучився розуміти, де свої, а де чужі. Петро Ілліч насторожився, притулив до грудей дитину і мацнувся зброї, яка лежала в кишені.

Із садка на подвір'я вбіг Андрій — Тутейко. Розгарячений, наче хто за ним гнався.

Котов насторожився, але коли хлопець підійшов, то сказав йому цілком спокійно:

— Я чекаю. Давай, що приніс.

Андрій держав записку від Кабардинця в кулаці. Він ніс її на голові, під картузом, не зашиваючи. В дорозі могло трапитися всяке. Картуза зняв, записку в рот, з'їв і нема.

— Держить. Потім прочитаєте.

— А що?

— Сюди гості.

— Хто, Тутейку?

— Та... — процідив хлопець, наморщившись. — Хто-хто? Віта Христофорівна. Вчителька. Зустрілися в полі, розпитується, де живе Тодорка. Видно, знає щось про Йосипа. Знає, що він тут. Вона дорогою, а я межами, житами, щоб попередити. Треба ж! — І рубонув рукою. — А так, — порядок!

— Нехай іде...

— Я не хочу її бачити. Розфуфирена, заговорює, думає: не знаю, хто вона й що? Та я від самої тітки Марії про все знаю. Ще моя мама жили, я тоді це знав. Був час, скидав перед нею шапку. Минулося. Я пішов.

— Куди?

— У поле. Свиснете, прийду.

Котову не довелося довго чекати. Віта скоро прийшла. Вона не знала його й подумала, що втрапила не туди, куди спровадив Рільницький. Привіталася й спитала:

— Тут мешкає Тодорка Волянюк, чи Верещака?

— Тут.

— А ви ким приходитеся?

— Її чоловік. Покликати? Вона на городі.

Віта сама подалась за хліви, на город. Аж тоді Петро Ілліч здогадався, хто вона, — по ході, обережний, як і в її батька. Тодорка і Марія впізнали її відразу. Марія підвела голову і знову сіла собі на грядки. А Тодорка підійшла. Віта прибилася з Вишумська. Була у старій хаті Волянюків. Але там — пуста. Сусіди спровадили на поле. Йї потрібен був Йосип. Шукала його в Ординцях. Тодорка повела її назад до Котова.

Віта сиділа на колоді. Петро Ілліч побачив, з якою ненавистю, погордою і зухвальством сягнули Тодорчині очі, коли вона йшла на город. Але Віті це було байдуже.

Вона розстебнула шовкову блузочку, щоб легше дихалося, і на її грудях блиснув золотий хрестик.

— Вас послав батько?

— А ви його знаєте?

— Ми давні добрі знайомі з Христофором Ничипорвичем.

— Він мені про вас нічого не казав. Я вас не знаю.

Віта не хотіла балакати з Котовим. Вона чекала на Йосипа. Хотіла і боялася цієї зустрічі. Яка вона буде?..

Ще не зовсім смеркло, коли з'явився Йосип. Не сам, з Опанасом. Обидва озброєні.

Опанаса відіслано на дорогу, а вони втрюх пішли у сад.

Віта дістала з ридикуляцидулку й подала Йосипові. Це був наказ про знищення призалізничних сіл і селищ. Гестапо не могло виловити диверсантів і разом з військовим командуванням мало на меті очистити лісову й прилісову залізничну смугу.

— Тебе послав батько? — спитав Йосип і глянув на неї.

— Ні.

— Сама?

— Хочуть знищити Ординці, — сказала Віта. — Я подумала...

— Але ти мусиш вернутися назад.

— Я не хочу...

У розмову втрутився Петро Ілліч.

— Твоя робота в гестапо надто важлива. Ти не смієш підводити батька.

Вона сказала, що він все одно викрутиться.

Йосипові й Петру Іллічу довелося довго її переконувати, щоб верталася.

Вона здалася. Йосип повів її з саду, вивів у поле. Йшли межею. Віта попереду, а він за нею. Раптом вона спинилася, оглянулася.

— Йди собі, Йосипе, — сказала. — Я сама. Тепер мені нічого не страшно.

— Ти підеш? — спитався він. Зачесав п'ятірнею чуба і затулив долонею своє давно прострелене вухо. Дивився на неї і думав у сто крат передумане: «Моеї матері відцуралася. Мене, всіх може зрадити». Не міг ні простити, ні любити. Дивився на неї, а бачив радистку Соню, «чертенка». Соня не продала б. — Ти йдеш?

Віта не відповіла — побігла. Межею, під хвилями жита, яке половіло. Вона бігла, і, мерехтячи, з нею бігли зорі. Дихання забилося в грудях. Оглянулася — поле, небо і зорі. Впала в жито над Гостинецьким шляхом і хотіла вмерти.

Вона не знала, довго пролежала чи ні, вкрившись гоном колосся. Встала і пішла, опустивши голову, не думаючи, що скаже батькові, як викручуватиметься в гестапо, де була.

На Синовому — роздоріжжя: Гостинецький шлях на Ординці, на Вишумськ, і його перетинає польова лінія. Звідти, тією польовою лінією, хтось наближався, маячів. Віта не спинялася. Коли вона притишувала ходу, невідомий теж ступав повільніше. Вони мовби змовилися зустрітись на роздоріжжі широкого шляху і вузького польового манівця.

Припівнічна пора дихала половінням жита. Віта йшла похиливши голову. І той, що наближався збоку, теж ішов похилившись: не мав наміру її переймати. Вони одночасно досягли роздоріжжя, зійшлися й мовчки почали розминатися, поступаючи дорогою. А коли розминулися, вороже зиркнули через плече одне на одного. Він мляво усміхнувся. Ніч затінювала його усмішку і його очі. Віта усміхнулася йому, не знаючи чому, й пішла швидше. Він з автоматом, кашкет у руці.

Вона побігла. І коли побігла, почула: «Стій!» — І над головою застрочив автомат — у небі затьохкало, а жита зашуміли.

— Здоров, братово!

Віта стояла, дивилася на нього не змигнувши, а під його чубом розкрилювалися брови.

Не сказавши їй більше ні слова, махнув кашкетом: показав дорогу. Віта ворухнула плечима, очі блиснули. Він повів її. Його хода важка: чоботи з підковами.

До села вони йшли поряд.

Потім він повів її над річкою. Під вербами. Потім вони обминали спалений маєток — чорну руїну, білі стіни з вікнами навиліт, через які бовваніло сине небо. Він повів її через парк. Парку не було. Стояли високі круглі пеньки. Деревяні відрізували взимку. Ніхто не хотів прокидати сніг. Зайвий клопіт. Пеньки здіймалися по пояс, а то й вище. Стояли рівними рядами, розходилися алеями, вишикувавшись, наче солдати на параді, яких укопали в землю, постинавши їм голови. Пеньки біліли. Вони були

наче столики. І на них вечеряли, розливаючи густе і червоне, зорі. Мур ще височів, але в багатьох місцях був проламаний, розібраний. Через один з таких проломів вони вибралися на шлях і подалися за село. Татарка ніби піраміда. Вночі вона мовби ще вища. За Татаркою вони звернули зі шляху.

— Ближче до спаду,— почула вона його голос.— Тут міни.

Віта побачила таблички на похилених стовпах.

Він вів її до лісу. З лісу впливло озеро: синіло, розлившись, його плесо. Не було чути хвилі. З його дна блищали зорі, червоніші й ближчі, ніж на небі.

Вони спинилися.

«Тут він мене вб'є,— подумала Віта.— І кине в озеро».

Із-за лісу встав місяць. Він залив своїм світлом і гладінь озера, і долину, і високу Татарку. Вода, трава на березі, дерева — все посрібліло. Запала тиша, видна, ясна.

— Ти мене вб'єш?

— Не знаю.

Місяць і зорі світили з найдальших світів, а тут була замінована долина, старий ліс, а за горою село. І озеро топило в собі місяць і зорі, верхів'я лісу і гору; на його дні сходилися далекі й близькі світи. А вони вдвох стояли на березі озера.

Віта сіла й обняла руками коліна.

— Пам'ятаєш, братово, танець?

— На майдані? — перепитала вона.

— Я тоді приїжджав, щоб вас побачити і себе показати.

— Ти був німецьким шпигуном?

— Був.

— А мені гріх за твою матір. Я так намучилася.

— Було.

— Ні, через той гріх...— Вона хотіла щось сказати, але не доказала. Сиділа, обнявши руками коліна, Ніч тепла. Дивилася на місяць, і їй здавалося, що його світло летить на неї, як срібні сльози. А із зір спадають червоні краплі. Вона затулила руками очі й заплакала. Спочатку тихо, потім голосно, а потім — заривавши.

— Убий мене,— казала.— Такий чистий, такий гарний світ. Я більше не можу...

Євген сів коло неї. Його рука мимо його волі, сама

погладила її коси. М'які й хвилясті, вони текли між його пальцями, як місячне світло.

Вона казала про себе, не щадячи себе. І Євген не жалів її. А його рука, зовсім не підвладна йому, гладила її коси. Коли зустрів і коли впізнав Віту на роздоріжжі, подумав: «Відведу, віддам Турові, чень знадобиться»? А тепер не знав, що з нею робити.

Віта взяла його за руку і з-під його руки подивилася йому в очі.

— В тебе хрестик? — спитався Євген.

— Я в бога не вірю.

— А в що ти віриш?

— Не знаю.

Віта прийняла свою руку з його, і знову знайшла його руку, і дивилася на нього з-під його руки. Вони заслонялися своїми руками від місяця.

— Коли ми танцювали, тоді теж світив місяць.

Вона кивнула йому.

— Ти хочеш мене? — спиталася просто й раптово.

Євген подумав і сказав:

— Ні.

— А викупатися можна? — Відчахнулася від нього, скинула туфлі. — І ти купайся. Я не втечу.

Він відвернувся.

Світив місяць — знак братовбивства висів над землею. Євген дивився на місяць, хотів побачити на ньому вила, обох братів, як про це мовиться в народному переказі. А Віта вже була у воді. Вона вскочила з берега в озеро, викинувши уперед руки, і озеро лунко роздалося. Вона попливла, і її голова біліла над синіми хвилями. Вона плівла швидко місячною доріжкою, яка спалахувала й брижилася, на середину озера, де стояв місяць, наче хотіла виловити його. Зупинилася, закружляла на плесі, не дістаючи дна. Кликкала його до себе. У воді їй стало легко, і в неї було таке відчуття, що вода змиває з її плечей, і грудей, і рук щось липке і холодне. Вона зачерпувала долонями воду, вмиваючи собі лице. І пила воду з долони. Теплу і легку воду.

Ліс кинув в озеро свої чорні й сторожкі тіні. Віта плівла, пробиваючись між цими чудернацькими тінями-деревами, які обплітали її тіло.

Вийшла з води і стала на березі, закинувши за голову руки.

Він пішов до неї. Віта стояла, як висока хвиля,

А місячна ніч хотіла ранку.

Впала роса.

Вони зібралися, і він сказав їй:

— Іди.

— Куди?

— Вмирати.

Вона ступила поперед нього, чуючи за собою його важку ходу,

— Та йди собі своєю дорогою,— сказав він, підійшов і повернув її обличчям до себе.— Чуєш, іди собі...

Вона відійшла і стояла на березі. Щось кинула, наче камінець, і в озері кльокнула.

— Що це?

— Годинник.

— Зіпсований чи не так ішов?

— Годинник іде, як його заведуть,— відказала.

Вони розминулися.

До Татарки мав вийти Тур, але його не було. З їхнього загону знову пшик, хто куди: в партизани, по домівках. Тур за всяку ціну хотів набрати нових хлопців. Якби йому це вдалося, то негайно подалися б по хатах, забрали б новобранців і до світанку заховалися б у лісі. Євген почекав і подався у село, до попівської хати. Тур почув умовний стук у вікно і вийшов з автоматом. Охотних у новобранці не було. Тому він і барився, не квапився до Татарки. На цьому розмова обірвалася. Її обірвали постріли.

Але Йосип і Петро Ілліч трохи прорахувалися: Євген і Тур кинулися врзнобіч. Тур відстрілювався, а Євген ні. З пробитими грудьми він заховався за мур маєтку, перебрів річку й опинився під греблею. Тихо повз під вербами на цвинтар.

Весь вогонь було спрямовано на Тура. Він випускав чергу за чергою, утікаючи до Татарки. Цей маневр розгадали: Йосип помчав за Татарку, напереріз, щоб не дати добратися до лісу, а Опанас із старим німцем випередили його ставищем. Петро Ілліч навідав на п'яти.

Тур дотяг до гори, опинившись у пастці. Не мав набоїв. Відкинув автомат і, накульгуючи, пішов на міни. Замінована долина знялася вище Татарки.

Вони востаннє вечеряли на хуторі. За столом сиділи Петро Ілліч, Йосип і німець. Тодорка стояла перед столом. Вона мовби понижчала. А її голова, пов'язана білою хустиною, була велика. І всі бачили, що в неї велика голова. Тодорка важко схилила її набік, повільно й журно поводила очима. В тих її чорних очах загусло темне й тужливе. Воно було ще глибше, бездонне: її чорні очі втратили карий блиск. Вона повільно поводила ними, ні на кому не зупиняючись, нікого не бачачи. Очі — два темні шляхи в її душу. А її руки на грудях.

Котов сидів, а його голова була під стелею. Лампа низько висіла над столом. Вона освітлювала спохмурнілого й квапливого Йосипа, розчервонілого за вечерею німця. А до голови Петра Ілліча світло не досягало, розсіювалося по столу, спадало бликами в тарілки, на хліб. Котов сидів на покутті. Він якось ніби згори дивився на Тодорку, його сірі очі то милували її, і тоді він, здавалося, звідкись здалеку, згори, їхав до неї, то вони протинали її наскрізь, і він спинявся. Його руки тягнулися до тарілки. Ніс ложку до рота, пускав погляд поверх Тодорчиної голови, до дверей.

Йосип квапив і Петра Ілліча і німця. Нашвидку по-вечерявши, витерши долонею губи, він поклав руку край столу, і його пальці заходили перебором, сиплючи його дрібно. Його думки підганяли його пальці, сиплючи дрібний і нишклий перебір край столу. Тодорчин повільний і важкий погляд непокоїв його, і Йосип завертав голову до Петра Ілліча, але не міг досягти своїми очима його очей.

Німець заріс. У нього була маленька руденька борідка, ніби в маленького казкового Барбароссика, але вона обіцяла швидко вирости, закучерявитися, стати бородою великого Барбаросси. У нього був добрий апетит. Він наїдався на дорогу.

Вони мали йти втрьох. Опанас, Маркіян і Монька залишалися тут, у селі. Вони вже розпрощалися. Командування і зв'язки обійняв Опанас. Покурюючи свою вічну люльку, до якої він доробляв тільки нові горіхові цибухи, неговіркий Опанас сказав:

— Я воскрес із смерті, а Совіцька наша власть безсмертна. Будьте спокійні.

Котов поклав ложку, розпрямився і став ще вищий. Світло падало йому на пазуху білої сорочки, а його записини світили поверх лампи.

— Отзвонили,— почав він, жартуючи,— и с колокольни...— Але не доказав.

У хату зайшла Марія, заколисуючи на руках онука. Вона вартувала.

— Вечеряйте, до нас обоє Верещаки. Чого їм треба? Тодорка закинула голову.

— Де вони? — спиталася, відступаючи від столу.

Антось і Мокрина одночасно переступили поріг і стали коло дверей, як старці. Антось босий і Мокрина боса.

Ніхто не знав, чого їм треба. Йосип зайорзався за столом. Петро Ілліч не спускав з них очей. А німець узявся за ложку, яку поклав. Тодорка стояла із закинutoю головою.

Марія, гойдаючи, заколисуючи малого в сповитку, ступила, щоб іти надвір: час непевний, а люди ще непевніші, дивись і пильнуй. Вона хотіла обійти Антося і Мокрину, але Антось перепинив її.

— Постій, свахо.

— Почекай, Маріко,— сказала Мокрина і не стулила губи.

Антось поліз своєю ручицею на потилицю, зібрався вишкребти звідти те, що їх привело із старою сюди. Мокрина скісно мигнула, на нього, скривилася, що з нього наче з козла молока, і почала дивитися на Котова, на Йосипа, на того чужого, підстаркуватого, з руденькою борідкою, шукаючи у них захисту.

— Люблята милостиві, християни богові праведні,— молилася вона страдницьким голосом.— Свахо золота, Тодорцю солодка, віддайте, віддайте нам Петруся.— Вона впала на коліна і простягла до Тодорки свої довгі руки.

Антось перестав чухати потилицю, показував жовті зуби.

— Віддайте,— сказав.— Нащо воно вам?

Мокрина знов скісно мигнула на нього, не перестаючи молитися:

— Змилуйтеся, згляньтеся на нас, уродителів — вітця і матір, сиріт сирітських. Ми знаємо, чие воно. Але нехай буде наше. І купатимемо, і доглядатимемо — на втіху, на радість. А у вас, дасть бог, ще буде. Згляньтеся, змилуй-

теся...— казали вони, підступаючи на колінах до Тодорки.

— У нас він не пропаде,— буркнув Антось.

Тодорчині очі звелись і полізли на лоб. Її очі стали на все обличчя.

— Чого стоїте, мамо? Де ваше місце? — крикнула вона.

Антось, присідаючи, розчепірів руки, утримував Марію у хаті.

— Приймає, чужий чоловіче, люблятко Йосипуню,— благала Мокрина. Хвальбони її спідниці волочилися по долівці, а вона підступала на колінах.

— Чуєте, мамо? — гукнула Тодорка.

Марія тихо вийшла з хати.

Мокрина склала по-божому руки, і з її очей дзюрком полилися сльози.

Антось настромив на свою кучму ремінного картуза. Усе скінчилося. Він узяв Мокрину за плечі.

— Вставай, стара. Йди на цвинтар і реви там скільки хочеш, а тут не треба.

— Люди-людоньки,— побивалася Мокрина.

— Мовчи! Я тут жеребця не вимолив, а тобі внука захотілося. А дулю! Дулю! — Антось підняв її за карк і тикав під ніс фіги.— То не я, то нам обом, стара, дулі дають!

— Поріжте нас, як Єндриховського,— заголосила, втрачаючи глузд, Мокрина.

Тодорка хитнулася. Її очі палали, все опалюючи. Вона нічого не бачила. Руки знялися кулаками. Ступила, і хата ступила разом із нею.

— Геть!

Драбиняста Мокрина переламалася, зависши на Анто-сєвих руках. Він поволик її.

І в сінях, і на подвір'ї чувся Мокринин плаксивий голос, а Антось гудів, наче в трубу. Тодорка ступила за ними, пішла по їхніх зболєних і старих голосах — коса в росяній траві.

Вона вернулася з дитиною на руках. Петро Ілліч, Йосип і німець-партизан, повстававши з-за столу, поправляли на собі зброю. Тодорка чула брязкіт їхньої зброї, і їй здавалося, що їх не троє, а повна хата. Петрусь за-пхивкав, і вона затулила йому рота, давши свою грудь.

— Випровадила Верещак? — спитався Йосип.

— Які страшні людиці,— сказав Петро Ілліч.

Йосип поклав руку на плече німця, виряджаючи його з хати.

— Безсовісна куркульня,— кинув він.

Німець розкланювався Тодорці, широко і м'яко усміхаючись.

— Молода мутер,— проказав. Дякував і ще раз проказав: — Мутер...

Коли він ступив у сіни, залишаючи за собою відчинені двері, Йосип наблизився до Тодорки. Він якось боком, щоб не заважати малому Петрусеві на її грудях, узяв Тодорку за шию, пригнув до себе і поцілував її в лице. З Тодорчиних очей скотилася сльоза, упала йому на щоку.

— Не плач, сестро. Ми вернемося... А його бережи. Нехай росте! — І відчахнувся від неї.

Вони залишилися вдвох — Петро Ілліч і вона. Вона з Петрусем. Тодорка дивилася повз Петра Ілліча на порожній стіл, над яким блимала жовта лампа.

— Обними і поцілуй мене, Петре Іллічу,— сказала вона, не випускаючи з рук дитину.

Він підступив, і вона потягнулася до нього, високого, усім своїм тілом.

— Поцілуй ще раз,— шепотіла і не випускала його.

Тодорка однією рукою втримувала сина, і другою пригинала за шию Петра Ілліча: обох тулила до себе.

Котов поцілував її ще раз, відступив і, нагнувши голову, дивився не на Тодорку, а на Петруса, як він присмоктався до її пазухи, ворушив губами, заплющивши очиці: його золотаві вії зірчилися.

— Сирітка,— сказала Тодорка.

— Мені пора, Тодорцю.

Вона оступилася, даючи йому дорогу. І, коли він пішов, вона теж пішла за ним, не зачиняючи двері.

Був теплий літній вечір. Як черниці, стояли смереки. А над ними одна зірка — наче тьмяна лампадка.

Під смереками Йосип прощався з матір'ю. Мати обняла обома руками його голову. Він казав їй те саме, що й Тодорці.

— Не плачте, мамо. Ми ще вернемося.

Марія бачила, що німець уже пішов, що йде Петро Ілліч, якого проводить Тодорка.

— Ой Йосипе,— сказала мати, і її руки обпали.

— Не споминайте лихом,— сказав він і став поряд Котова.

Петро Ілліч і Йосип пішли попереду, а Марія і Тодорка за ними. Вони вийшли за хутір.

Усі ступали тихо. І мовчазні поля, і темне небо, і невидна дорога, і вони — все ніби у сні.

Деся здалеку-здалеку, з Гостинецького шляху, почувся ледве помітний шум. Ніби загуділи якісь жуки. По темному небу сягнуло смугасте світло.

Всі стали й оглянулися, дивлячись туди, звідки долинав шум і блискало світло.

— Німці,— сказав Йосип.

— Очевидно, наступають. Вона правду сказала,— згадав Котов Віту.

— Мамо, Тодорко! У лісі! — похапливо промовив Йосип.— Щоб ніхто не залишався в селі. Опанас усе знає.

Тодорка віддала матері дитину, а сама метнулася на хутір.

Марія подалася з онуком через поля.

З хутора вимчала підвода. Тодорка ляснула батогом, стояла, натягнувши віжки, і полями лягав її голос:

— Хлопці, я підвезу! Петре!.. Йосипе!..

Вони спинилися. Польова лінія гнала в житах. Їм би до лісу, а звідти далі — визволителі Європи, світу...

Поділ важкої і довгої спідниці бив Марію по колінах. Малий Петрусь заснув на руках, заколисаний її засапною ходою. Вона чула лопотіння своєї спідниці. Ноги плутались у спідниці й запасці. А світло машин миготіло перед нею, то протинаючи небо, то ковзаючи по ньому, а за нею вставав і ріс гомін: поля дудніли. Вона втікала від того гомону, що ширився. І перед нею, і за нею, кругом дзвеніли, незатужавівши, молоді колоски.

Перед селом її спинив дзвін — ударив на сполох.

Вона вибігла на майдан: чорна висока церква розривалася від дзвонів. Марія не спинилася на майдані. Вона пробігла через нього.

Мотря Федулиха держала за налігач корову.

— Де Ромцьо, Марійка? Де діти? — силкувалася крикнути Марія. Вона думала, що крикнула. Але з її пересмаглого горла почувся захеканий шепіт, наче шелест.

Федулиха хитнула головою у бік майдану, у бік дзвіниці, з якої не переставало падати: «Бам!.. Бам!..»

Марія втримувала на руках дитинча, Федулиха держала за налігач корову, стояли, очікували, а дзвін усе бив.

Заревла худоба, заіржали коні, закувікали свині, за-

гуркотіли вози,— село прокинулося. Тупнява ніг, тріщання воріт і перелазів, дзвяк і брязкотіння. На далекому кутку заспівав зігнаний із сідала, сполоханий півень.

А з городу, держачись за руки, убігли Роман і Марійка. Вони хотіли щось узяти із собою, щось нести, але матері заквапили їх.

Федулиха підганяла корову. За нею Марійка тягла за руку Романа... Він упирався, і мати не давала йому спинятися.

Знову затужив дзвін. За ним забамкали маленькі. Дзвони задзвонили, як на великдень.

Роман зупинився.

Село втікало в поля, щоб звідти досягти лісу.

З дзвіниці зататахкало. Кулемет захлинався.

Волянюки і Федулиха вигнались за село. Ліворуч стояла Татарка, висока і чорна. Прямо перед ними, за вибалками, бовванів ліс.

Зачувши постріли, погнали ще швидше. За людьми. Раптом з польової рівнини прямо в обличчя вдарили постріли і завернули їх. Полями їхали танкетки, гарчали, і фари світили, наче вовки, очима.

Гестапо разом із військовим командуванням здійснювало план операції, яка називалася «Зеленим трикутником». За три кілометри від Ординців есесівці і поліцейний загін спинилися. Частину танкеток і бронемашин послано в обхід села. Разом з піхотинцями танкетки мали насісти ординцям на спину. Інші танкетки, бронемашини і грузовики на повній швидкості вдиралися в село, не зупиняючись, розверталися на Гостинецькому шляху під горою Татаркою. Село обіймалося клином, Татарка і озеро загороджували клин — «зелений трикутник». Так воно й було. Фашисти спочатку навіть не озвалися на татахкання кулемета з дзвіниці. Танкетки й машини, чавлячи людей, вози — все, що втікало Гостинецьким шляхом, — захоплюючи визначені позиції.

Зачувши вистріли з поля, люди посипалися до Татарки.

Роман біг останнім, а Марійка оглядалася, махала йому руками, а він кричав:

— Утікай!

Перед ними блиснуло — вибухнув снаряд.

Корова домчала до озера, стала пити воду, і Федулиха не могла її відігнати.

Марію хтось штовхнув, і, щоб нікому не заважати, вона пішла краєм озера. Під її ногами хлюпала вода.

Вони досягли молодої сосни. Глиця пахла зеленню і смолкою.

Тріщали кущі, вицьвохувало пруття, ламалися деревця,— ліс ховав людей. Вони втікали в пушу.

Марія присіла під осикою, держачи в заляклих руках дитину, яка розпеленалася, побиваючись, наче риба. Повз неї хтось утікав, важко дихаючи, стогнучи. Її руки держали дитя, а воно вже не кричало — стратило голос і тільки било ніжками. Коли її руки розлякли, вона заходила пеленати малого. Пелюшки мокрі. Загорнула Петруся в запаску. Запаска не кусала його: була суха, і він одразу заснув.

Надійшли Роман з Марійкою. Підступила Федулиха.

Під кожним кущем, кожним деревом заніміли люди.

Що ж то буде?

Опанас з Маркіяном несли кулемет, за ними, голий до пояса, йшов, припадаючи на одну ногу, Моська.

Марія стояла з Петрусем на руках, спеленаним у запаску.

Роман сказав:

— Я йду, мамо.

Мати подивилася на сина, кивнула головою — не спляла.

І Федулиха сказала Романові й Марійці:

— Ідіть.

Коли вони побігли, наздоганяючи Опанаса і Маркіяна, голого до пояса Моську, матері й собі рушили за ними. Зарості, пуща — тільки зашуміло. Спинилися. Отець Іов повісив на ліщині образок, стояв на колінах, знявши до неба руки,— молився. Марія і Федулиха вернулися туди.

Час від часу хтось пробирався на край лісу і вертався, розповідаючи, що бачив.

Настав ранок, повний сонця і синього неба. Зелений ліс різав очі.

Петрусь ворухнувся на Маріїних руках і прокинувся. Він повів, набасившись, чорним Тодорчиним поглядом і розкричався: голодний.

Федулиха роздобула в когось кухлик і подоїла корову. Вони вдвох старалися нагодувати малого, але тільки облили молоком: він не пускав кухлика до рота.

— Стріляють! Горимо!

Марія чула і не чула цей крик. Йї треба було нагодувати дитину. Тулячи до себе Петруся, з кухликом молока

вона пішла між деревами. Минула попа, який все ще молився, а Фрозина казала йому: «Зустрічав дзвоном, а тепер панахиду правиш...» — і сховалася за кущем.

— Не кричи... Гайдамака...

Вона розстебнула свою пазуху.

— Зараз, зараз, гайдамако...— Підставила йому до ротика свою стару грудь. Петрусь одвертався, заливаючись слізьми.— Ну, ну, ти не дуже, гайдамако.— Вона бризнула на свою грудь*молока з кухлика. І він притих. Вона капала собі на грудь молоко, воно скочувалося краплями, і Петрусь заворушив ротиком.

Із села на ліс потягнуло димом.

День не день — пекло.

З вечором висмикувалися з лісу.

Пішла і Марія. Горою. Село догоряло, висвітлюючи Татарку. Зблиски полум'я падали на озеро, пливли річкою і не гасли.

Вона побачила свою спалену хату і зійшла на майдан. Догоряла церква.

Марія стояла на чорному майдані серед багряних сплахів і тримала на руках дитину. З лісу верталися живі.

Зійшов місяць, і вона простягнула дитину до місяця: стояла на майдані — на вічі землі і неба.

ХЛІБ НАСУЩНИЙ

РОМАН

За порогом скидали шапки — облізлі солдатські вушанки, вицвілі гостроверхі бирки, обскубані заячі шарпанки. Причісували голови шкарубкими кострубатими пальцями, всією п'ятірнею, тоді тихо відчиняли двері, впускаючи поперед себе дух людського — тепло своїх хат і надії. Мовчки віталися очима, кивком, як у храмі, і ступали, не гупаючи об підлогу чобітьми.

Всідалися по кутках — підпирали плечима муровані стіни.

— Яка в кого шапка, така в того і душа, — проказав, цмокаючи, Цісарик.

Хто держав шапку в руці, хто запихав за пазуху, а він, малий, з довгими вусами, у рудуватій, підперезаній мотузочком піджачині, як у недотеребленому стручку — верткий, погойдував собі між коліньми своєю пом'ятою, виляною вушанкою із сивенькою цяточкою на лобі, де колись була зірка.

— Яка ж у вас вона, реально, душа? — запитався від дверей Яровий, ненароком зиркнувши на свою кубанку, яка висіла на коліні, і підняв завжди примружені очі.

— Яка?.. — Цісарик настромив вушанку собі на палець, завертів нею, сам придивляючись, що вона ношена-переношена, і думливо відказав: — Ніби воєнна...

Павло Оранчук, який не любив марнувати часу і сміявся рідше, ніж буває неділя, цілком поважно кинув:

— Хіба ж то не її, ще коли переходив фронт, ваша дбайлива Мотруня, бий-забий, виміняла?

— Може, й так, — писклявим голосом відказав Цісарик, як завжди, ніколи нічого не стверджуючи і водночас не заперечуючи. — Тепера у всіх нас душі обмінилися, оновилися, ніби образи. А хіба в тебе, Павле, ні?

© «Радянський письменник», 1976.

Засміялися не з Цісарика, — з Оранчука. Найбільше Кримчук, сидючи край столу на секретарському місці Нечуйвітра, колишнього Павлового кума. Так і показував білі зуби, і Оранчук міцно тиснув у кулаці стару бирку.

Яровий владно рубонув рукою, але і на його тонких губах грала посмішка. А Левкові Кулішенку жарт і сміх у руку.

— Не знаю, — почав, — у кого там яка душа під баранячою, заячою чи цигейковою шкурками. Весна, всі шапки покидаємо. Земля — наша душа. А наші землі облогодують.

Коренастий, невисокий і широкий у плечах, лівий рукав звисав порожньо, теліпаючись; правою рукою він мовби добував слова із своїх грудей і простягав їх на широкопалій долоні. Всі вони світилися і не гаснули.

— Начинилися поля трупом і залізом, — казав. — Чорнозем, глинка, пісок їдять усе те й переїсти не можуть. Бувають густі бур'яни. Не шумлять, а гудуть.

— «Бросові» землі, — втиснув Яровий, саме «бросові», не просто покинуті, занехаяні, відцурані, — здичавілі; черінна пустош, цілець.

Тимчасовий секретар заносив кожне почуте слово до протоколу в грубезну книгу. Крутив розкучманою головою, рука ходила як заведена: він вважав себе поетом.

— Розвелися лисиці й навіть вовки, — докинув Цісарик. — Землі поширшало, люду обмаліло.

— Так-так... — мовив Кулішенко. Не забув, пригадав, як колись видирали очі, різалися, судилися за межі. Тепер панські лани, монастирські угіддя — усупільнено, а підняти нема чим. У кого є коні, той на збори — й ногою. Понаорювали собі землі, приєднавши до своєї, повтаювали. Кричевський прийшов? Ні. А? Гострить лемеші, які тесть накував з танкової броні. А Цісарикова Мотря, покинувши козу, задерев поділ і знову бігатиме полем, знову закопуватиме межівці й лементуватиме: «Тут не чіпайте: мое!»

Павло Оранчук дивився Левкові в рот: бий-забий, золоті слова. Сам бачив, як Цісаричка закопувала камінці, посуваючись на півколіна за наділене, аби було більше. Хотів сказати, що вона півсвіту обсадила б своїми камінцями, але злякався: хіба й він не взяв наділ і на панському, і на монастирському? А що з того? Облогодують.

Цісарик, пригнувшись, м'яв «военну» шапку, як свою душу: дармується земля, ніколи ще так не дармувалася. Казав: «Сиди, Мотруню, не рипайся, козою поля не виореш, а козу й під цвинтарем попасти можна».

Бирка випала з Павлової руки. Забувся про неї, і шапка стояла коло його ноги — купка кротовини.

Невисокий, запалий лоб, ледве прикритий злежалим волоссям, мовби посмугований батогами: зморшки ворушилися, і рівці ще глибшали. Чи не любить землю? Мав коня. † кум мав. Спрягалися. Зібрався Нечуйвітер до млина — нема кума і коней. Що ж робити? Що?.. Самому запрягатися в плуг?

Кулішенко знав і що, і як; де взяти коні, реманент і навить насіння. Але хіба вони, всі, хто прийшов на збори, не знають? Хоч би й той Оранчук, який вернувся з-під Берліна із крупнівськими осколками в тілі і якого вибрали ділити панську й церковну землю?

Нехай самі кажуть.

І Левко видихнув:

— Орати і сіяти треба, а то не тільки земля — наші душі візьмуться облогами.— І сів.

Поки говорив, на нього дивилися. Скінчив, збори попускали голови. Було чути, як рипить Кримчукове перо, здавалося, що воно дряпає і скаче, наче борона по грудомохах. Він не дивився, що писав, схилив голову, очі вибирували тих — по кутках.

— Мовчите? Боїтеся? — запитав Яровий.

Левко дістав кисет, вийняв з нього книжечку з газети. Відірвав листочок, усипав пучку тютюну. Розправив тютюн і, орудуючи великим пальцем, згорнув на долоні самокрутку. Хвацько, миттю. І кинув її в куток рота.

Він закурив, і закурили спочатку під стінами, потім ближче. Чиркали сірники. Жевріли вогники. Шкварчали цигарки.

Заснував дим.

Левко затиснув у зубах свою цигарку, не посмоктував, не тягнув її, дивився, як дим здіймається з кутків, встаючи над людськими головами. Коли згинуть сніги, так на сонці починає парувати земля. Легка синя імла зависає на горбах і, хитка, розпросторюється долинами, пливе. Просвічена сонцем, тремтить у його промінні, вповиваючи ще голі чорні ліси, холодні ріки і якісь ніби беззахисні, що вийшли із зими, села.

Він сидів за столом, застеленим кумачем,— молодий голова сільради. Русий чуб звисився, зачепившись кінчиком за острішок широкої брови, і через те ліве око приплющене, мовби дрімотне, а праве зеленаве, велике.

У сірій шинелі. На плечах сліди від погонів.

Яровий у цивільному: бобрикове пальто, широкі кльошем штани поверх чобіт, кругла кубанка. В руці на тоненькому ремінці, накинутому на зап'ястя й зіжмаканому в кулаці,— планшетка. Командир ястребків — сільської охорони.

Тютюновий дим доклубував до нього, задер у горлі. Яровий, перехилившись на стільці, відчинив двері. Він не курить, поранений у груди, дихає однією легенею.

Завертав голову до відчинених дверей, а дим все одно ліз у горло. Підвівся, став у дверях: худий, шия витягнена.

— Набрали води в рот, моя хата скраю, я нічого не знаю,— проказував.— Землі хочеться і бандитів страшно? Може, я не реально кажу? А що таке бандитизм? Бандерівщина реально — це збройна сила куркуля. Він її годує. Нічим іншим, хлібом з нашої землі. Вибити хліб з його рук, вдарити... Це категорично!

Оступився від дверей: через поріг ступила Євка.

Він дав їй дорогу, і вона йшла, гримаючи шкарбунами, а зшита з брезенту спідниця торохтіла на ходу.

Сиві, рудаві, безкінечні клуби диму, як важкі думи, тяглися до стелі, спроквола заверталися вниз і хмарували до виходу. Попахували самосадом-бакуном, «корішками», насипаними в «козячі ніжки», а Цісарик смоктав люльку.

У вікна било сонце, яскраве, гаряче, але його довге проміння не могло просвітити перегорілого в грудях курців диму, тонуло в ньому.

Євка зупинилася перед столом, а підлога, здавалося, ще двигтіла під її ногами.

В куцій, з короткими рукавами кожушині, обшмулянній, латаній і мовби з чужого плеча, у чорній вовняній хустині на голові й з білою хустиною-сповитком — маля у руках,— стояла в цьому мареві, витканому з чаду й проміння: темно-руса, вигиниста, кароока.

Обернулася до людей і до сонця у вікнах.

— Веснуєте? — спитала-крикнула. З притиском, крізь зуби, що блиснули, мов сніг.

Заклякла тиша.

Великі жіночі очі дивилися з-під видовжених брів у зірчастих віях чорно, блискуче.

Зі стріхи зірвалася і впала крапля: за вікном. Було чути, як вона, набрякла, зривалася, як летіла з шумом, як дзвінко вдарилася об бляшане підвіконня, лунко бризнувши у всі кінці,— крапля весни.

З її бризок на Євчиних розтулених спечених губах вилілася ледве помітна усмішка, гостра, лукава.

Дзвін цієї краплі, що розбилася за вікном, почув Кулішенко і глибоко затягнувся: курилося. Почув її Павло Оранчук, так мовби вона скотилася йому за комір і розлилася по плечах.

— Чуєте? — питалася Євка. Зуби блищали, очі хмаркі.

На її руках заплакала дитина. Хрипло і вразливо. У сні.

Жінка заколихала:

— А-а... А-а... — В сповитку вмовкло.

Підвела очі, ясні й тихі. В них було більше сонця, ніж у небі. Але чому вони раптом темніли?

— Весна капле, а ви все мовчите? — сказала.— А я мовчати не буду. Не можу. Якби хотіла мовчати, воно не дасть,— і показала дитину на руках.— А дома ще двоє. Буду мовчати, вони роздеруть мені рота до вух.

— І не зашиєш,— цвіркнув Цісарик.

Вона мовби не чула його. Рухлива, стрімка, проворно хитнулася до столу.

— Ви, владо,— і знову обернулася, як на одній нозі,— і ви, ви!.. Я не змовчу ні вам, ні самому богові. Нема Нечуйвітра, нема мого Власа, то я скажу і за себе, і за нього.

— Він і сам не мовчав,— проказав Оранчук.

Євка почувала.

— Не мовчав! — випалила.— Влас казав: зберемо до купи коні, будемо орати і сіяти, не дамо загинути землі. Годі одним захоплювати гори і доли, втаювати, багатіти, а іншим штурхати городниками, запрягати в плуги корів і пухнути. Такого права нема. Він чекав весни, так чекав...

У її очах займалося чорне полум'я. Глибокі синці під очима напухали і ворушилися.

Розв'язалися кінці хустини, і на високій шиї, обабіч горла пульсували жилки, видні, як сині стьожки.

— Влас поїхав до млина і не вернувся. Я знайшла його в полях. Грудневий мороз. Земля без снігу. Віз —

і Влас у нашійнику. Я зняла з його шиї нашійника, а в його роті замерзлі грудوماхи. Перш ніж задушити, Влас поставили на коліна. Хотів орати землю — їж її. Давали гризти зубами мерзлу землю, щоб гриз її, як каміння. Поламав, повикришував зуби, і вони стали в нього чорні. Я поклала його на воза, запряглася в шлею. Та хіба ви не бачили, нікому ж не повилазило; я везла свого Власа селом, як коняка.

— Бандити! — глухо, уривчасто вставив Яровий і лягнув долонею об планшетку.

— А в мене діти, — казала-кидала Євка. — Старший світить очима з одного кутка, менший світить з другого кутка, а найменше — з-під моїх грудей. У хаті так і палахкотить. Зірки зоріють вночі і гаснуть вдень, а їхні очі не дають мені спокою ні вдень, ні вночі.

Вона, гоїднувшись, ступила півкроку наперед, міцно тулячи дитину до грудей.

Хустина сповзла з голови — рівний проділ білів у косах.

— Може, ти, куме Павле, будеш моїм дітям за батька? — спиталася. — Кум, а боїшся зайти. Вдова, щоб не було поговору. — І засміялася, і повернулася боком до столу: — Може, ти, Левку? Ще ж нежонатий. А може, мені знов іти в батрачки до Кричевського, ви, судді? Всі дочекалися весни, а Влас — ні.

Повагом і перевальцем, утомившись, наче по роботі з городу, вона рушила до відчинених дверей, напинаючи однією рукою на голові чорну хустину.

Голова сільради гасив самокрутку, підводився, навісаючи над столом.

Її ніхто не спиняв.

Оранчук посовався на лаві, наступив ногою на свою бирку.

Цісарик втримував у роті люлечку: на покришечці стояв, танцюючи, чортик, якого він називав Мефістом, а його Мотруня Паном.

— Грім-баба, громом і садить, — пакнув. Люлька не горіла.

Дим вививався з порожнього рукава Кулішенкової шинелі, забившись і туди.

— Ну, то як? У кого коні? В кого насіння?

Кримчук цокнув ручкою об чорнильницю.

Юрко писав, схилившись над учнівським зошитом у клітку. Під рівняннями з алгебри — курсом на атестат зрілості — клалися тонким рядочком слова. Як на колючий дріт. Знав немало слів, але з-кінчика пера з зірочкою скапувало мало. Він і їх закреслював: малих слів нема, є малі думки.

Ввійшла мачуха.

— Тебе батько кличе.

Не підвів голови.

Вона молода. Повні руки розпинають рукава, міцні литки — халяви.

Похитала головою — від червоного, розпашілого обличчя, здавалося, рум'яніла навіть біла її хустина.

— Істоньки наввипередки, а робити... — трахнули двері. — Кілком не заженеш! — із сіней.

Не підвів голови.

Липовий стіл без шухляди. З обох його боків — лави під вікнами; ще з одного — ліжко, перед ним — табурет. Стіл голий. Застеляють його лише на великі свята.

Юрко сидів спиною до вікна. Батькова фронтна гімнастерка бахматилася на ньому, шия втікала з коміра: заширокий, щоб облягти її. Плечі вузькі, груди рівні, а голова велика. Лізе пасмами в сині очі солом'яний чуб.

Чорнило висіло на пері, думав: на цьому столі лежав хліб, вкритий рушником, ніж і ніколи не було книжки. Зелені, сині, різнобарвні квитанції, згорнені трубкою, зв'язані шпагатиною, клалися на божничку, затикалися за образ. Друковане й писане слово мало силу богів, які могли милувати, але чомусь частіше карали. Ікони сусідували з паперами на податок, страховку, з векселями...

За столом не читалося й не писалося. За ним укладалися хіба що штрафи хімічним наслиненим олівцем: комендантом поліції за антимонопольне садіння тютюну, гайовим — за в'язку дров з лісу, лановим — за спаш, різними агентами — за одвічні недобори, за хмільну, гірку і коротку радість — самогонку. Це затяглося йому змалку: карби долі.

Не за столом, перед ним, коли на ньому клалося покійника, наприклад, матір із складеними навхрест на грудях неживими руками з живою у них свічкою-офіркою, все ж читалося одні й ті ж слова: «З праху повстав еси, в прах і обернешся...» — гугняво і монотонно.

Хліб і ніж — книга буття.

— Ідилічна,— писав він серед кліточок,— кривобока мазанка у садку край села, із солом'яною стріхою і буслиним гніздом, мов національною геральдиком, пливе в небуття. Струхлявів перелаз...

Далі слів не було: були білі коси й сині очі... Коси білим туманом, що не розтуманюється, високим гребенем хвилі, що ллється і вилитися не може, а очі?..

Він сидів і проклинав свою причетність до слова. Коли і чому це почалося? За чії гріхи?..

Боліла душа, але не могла виболіти слова, простого і живого. А воно було, лежало десь там, у його душі, наче в кам'яній горі, заштитій мохом.

А може, так ніколи і не побуде його: слово не дається йому, як не вдається втримати у руці вітер, вогонь? Кам'яна гора бризне уламками, брилами та й по всьому.

Ноги торкалися глиняної долівки, поколупаної, твердої,— земля начеб спливала. Стіни сиві, давно не білені. Над входом у ванькир, завішаним старим рябим рядном, на карточці дід. Теж Юрко, але він його не знає. Круглий кашкет з твердим козирком, брови напустилися на очі, вуса затулили рота. В чумарці. Валив ліс, орав землю, ростив хліб. У тріскучі морози ходив без шапки. Юр. Так називали. А якою була бабуся, він не знає. Нічого від неї не збереглося, крім скрині, яка стоїть у коморі. Коліщата розгубилися, порожня. В скриню насипають зерно, коли є. Дід на стіні одинокий. З наддверної висоти він дивиться у люстро, яке висить між вікнами і в яке зрідка заглядають живі. Обабіч люстра в рамках — карточки. Одна біля одної, малі, поплямлені. Є шлюбні, але не батькові: женився не один раз. Найчастіше людей, котрі кудись виїжджали, от і прислали на пам'ять. Батько в роґатувці — з армії Ридз-Смігли. У пілотці — серед руїн Кеніґсберґа: брав цю фортецю давніх псів-хрестоносців, потім і Берлін.

У вікно затарабанило. Начеб молотком по рамі. Малі, в долоню, шибки задзенькотіли, якби хотіли викришуватися.

— Бий-забий, а тебе не докличешся,— дратівливий, надтріснутий голос.

Він знав цей голос, невтишимий, з придыханням, встав із-за столу, вхопив шапку і надвір,

Батько посмоктував іржаві цвяхи в роті й держав у руці молотка. Вуздлатий, гарячий. Бирка прим'ята на очі, комір сорочки розстебнутий, піджак розхристаний, заправлені в чоботи штани зсунулися й ледве тримаються. Латки світяться на колінах. Дивакувато, невітійно.

Матір з малечею тягають санчатами гній на город, всі товчуться, як-обпечені, а ти розсівся!

Юрко не почув таких слів, але їх казали батькові вицвілі очі, молоток у його руці. Кивнув головою, пішов-побіг, ведучи за собою сина в повітку. Сердитий, лихий. Супився, глянувши на сонце, ясне, веселе. Ступав розмерзлим подвір'ям, не обминаючи болота, чавкав через баюрки та калюжі.

А в повітці перемінився. Глянув на Юрка — хлюпнув із своїх очей на нього тим теплом, яке позичив, глянувши на сонце, а чи воно було в його очах завжди, але приховане, й подав йому замазюкану дошку.

Городили хлівця для свинки в повітці.

Батько сам викидав солому із засторончка на купу дров, сам натесав кілків. Обійшовся без помічі. Тепер треба комусь потримати дошки, щоб їх поприбивати.

Він тримав дошку мовчки. Батько мовчки забивав цвяхи. Не балакали.

Двері в повітку причинені, щоб ніхто не здогадався, що в ній майструється. Матір порається з гноем, стереже-наглядає від лихого ока.

Хлівець у повітці — таємниця. Для нього вишукувалося місце, про нього мовилося, як про щось дороге й заповітне перед сном і пошепки. Опісля молитви.

— Де нам, Павле, нашу свинку сховати?

— Може, в льошку?

— Здурів. У льошок тільки ступи, а вона й зарохкає.

— Тоді на горищі, Манько?

— Чоловіче, щоб паскудила нам на голови! Підросте і горище завалить. От дав бог чоловіка, розуму, як в курки, або ще й менше. Таки не йди за вдівця, бо він ні риба ні м'ясо. А я ще дивуюся, чому той син-одинак як пришелпкуватий, як сонна муха. Яка хата — такий тин, який батько — такий син, — вона сердилася й ображала батька.

Він щось мурмотів, гугнявив, не зважаючи на її заперечувати, і це лютило її ще дужче.

— Я сама вдовиця, але навіть мені буркотун, в якого від хлопа тільки й того, що штани.

Свинка рохкала-попискувала під припичком, бо до неї навідувався кіт. Вони подумки ховали її в льохові, ховали у старій скрині в коморі,— скрізь шукали місце, але все це було не те.

Роздратувався, огнівів батько.

Мачуха проказувала отченаш, а він цідив:

— Єси-їси, бий-забий, із тією свинкою, сховай її під спідницею, якщо годувати нехрещеному чортові.

Вона широко і мовчки перехрестилася, забила поклін об землю і тим же притисеним, шепітливим голосом велла:

— Штурпак, ні бог, ні цариця небесна тебе не напоумлять, не просвітять, бо ти хіба хрестишся: мух обгониш, а мене сподобили, бо я молюся умліваючи.— І солодко, вкрадливо: — В соломці сховаємо, в соломці, Павлику.

— Як у соломці, Манько?

— А так: викидаємо соломку з засторонку, зіб'єш хлівця. Потім назад соломкою закидаєш.

— Звідки підступишся помиї носити?

— Я і про це подумала. Буду ставити драбину, відкидатиму в'язку-другу і спускатиму відро на мотузці, як у криницю.

— Як у криницю?

— Ніякий найбільший бандит не здогадається, Павлику.

— Ц-с-с-с,— просичав батько: про лихо напроти ночі ліпше і не згадувати.

Вони мізкували, а свинка, цицькове пацятко з рожевим рильцем і тонким мишачим хвостиком, і не здогадувалася, як про неї клопоталися побиваючись. Мачуха, помахуючи пальцем, окремо під носами синкові Яшці й доньці Раї, заборонила обмовитися кому б там не було про неї і словом. Ніякої свинки у нас нема. Бачили, що принесла її з базару не в мішечку, а в кошику, нічого не бачили, чують, що сидить під припичком, нічого не чують. На Юрка тільки глянула, начеб обпекла. Вчора домізкувалися, куди ту свинку нарешті прилаштувати, нині — за роботу.

Він держав дошку, втримуючи її руками й коліном.

Молоток стукав глухо, притихло, щоб його не чули на сусідах. Батько не забивав цвяхи до кінця, загинав: так легше буде витягувати, вони ще не раз знадобляться.

Про що Юрко думав, що його мучило, притлумлювалося й вивітрювалося з голови. Так, знявшись на шляху, шалений вихор мчить у безвість своїми стовпами, гуде серед мовчазних полів.

Дивився на батька, і йому ставало жаль його, завчасно постарілого, спрацьованого війнами і роботою — життям. Долю конем не об'їдеш. Ні в чому йому не таланило. Землі — що кіт наплакав, бідність. Жінки, на яких женився, не хотіли йому родити дітей і самі не хотіли набуватись довго на світі. Дві його жінки померли бездітними, мабуть, він забув їхні імена. Юрко не знає їх зовсім, як і своєї матері. Важкі були у неї пологи. Вона народила його, коли копають картоплю. Несла з воза мішок картоплі, мішок її привалив, не встала з-під нього. Батько не раз казав йому, малому: інших дітей приносять бусли, а ти знайшовся в картоплі. Мамине ім'я Віра, але воно не згадується в хаті. Усопшу рабу божу Віру поминається раз на рік, на проводи, коли ходять на могилки. Опісля матеріної смерті батько не женився: жив на віру. Чужі жінки, які мали б стати Юркові за матір, теж не наживалися. Батько ховав їх з почестями, хоч вони були йому невінчані. Нарешті він став жити на віру з Манькою, яку взяв з двома малолітніми дітьми. Манька згодилася на це життя з умовою, що Юрка віддадуть у монастир: нехай росте у монастирі, нехай замолює гріхи, які впали чи не на сьоме коліно Оранчукового роду. Його, десятилітнього, віддали в монастир, але він скоро його покинув.

Хлівець робився аби швидше, малий: чотири кілки оббивалися дошками. Не дуже коло нього старалися — тимчасовий, постоїть у соломі, поки свинка виросте.

Юрко помітив іздавен: батько запальний до будь-якої роботи, працює, тягнеться з усіх жил і завжди квапиться скінчити, що не почне, якнайшвидше, мовби над ним хтось з нагаєм. Тому клямки на дверях талапали, завіси скрипіли, ясла і жолоб у хліві повсякчас підправлялися. Тільки одну роботу — в полі — робив, повзаючи на колінах. Обробляв землю, що на ній ні груддя, ні пирію, ні осоту. Вбачав у землі свою вічність. Решта — змийвода. Таким він став, живучи з Манькою. Перебули панську Польщу, німецьку окупацію, вдруге дочекалися звільнення. Він любив її дітей, а село підсміювалося: «Манька його не покине, не з того десятка, її вік довгий, усіх переживе». У цьому крилося щось глумливе, та людей не спи-

ниш: «Женився б Оранчук відразу на вдовиці з дітьми і горя б не знав, бач, узяв Маньку з дітьми, і Манька не вмирає, а на своїх дітей йому не дуже пощастило».

Батькові з лоба стікав піт, скапував з волохатої брови, чорний, як краплі чорнила, і рідко поминав відставлену нижню губу. Він не злизував його, і Юрко весь час думав, який той піт солоний.

Перед очима мерехкотіли батькові руки із скоцюрбленими пальцями, кожен з яких скалічений. Нігті деформовані, попроломувані й посинілі. На цих пальцях чи не виписана сама його доля?

Але піт, мабуть, не здавався батькові солоним; огрубілі, з напнутими жилами руки не боліли. За весь час він промовив лише одне слово:

— Добре...

Воно багато значило: хлівець, паця, яке вдасться вигодувати, радість, коли його заколють. Йому, напевно, пахло ковбасою, він бачив сало якраз на жнива, коли треба тягнути косою і гібти, не розгинаючись.

Примайстрували останню дошку, і батько махнув рукою, мовляв, іди собі, сину, скинув бирку і витирав зашмуляною липкою підшивкою обличчя.

На бороді, під носом стирчала руда щетина. Окремі волосинки занадто довгі, жалюгідні. Він скривився, мовби вибачався, що нагримав, відірвавши від столу, від такої незрозумілої йому і чи справді потрібної людині праці, а ймовірно, вибачався навіть за те, що народив на світ.

Юрко постояв, вибрався із засторонка, побрів з повітки. Він тут більше не потрібний.

Вертатися до хати не хотілося.

III

На коромислі відро у відрі — за плечима. Левко не відчував їх. У плече впиралися шпори, дві чималі, схожі на кінські, підкови з гострими шипами, з брезентовими пасочками, які він відрізав од своєї сержантської сумки. Ці шпори-підкови Кулішенко називав коньками. Без них воду з джерела не винесеш.

Він вийшов з подвір'я на вулицю. Того подвір'я — як кіт наплакав; а на ньому, вгрузла в землю по самі вікна, допотопна хата. Якби не западала в землю, давно б розвалилася.

Весна ніби видалася рання, відпустило, швидко гинули сніги, марилося сівбою. Тоді знову випав сніг, останні витрушки зими. Був як піна, але сипав з ночі, а вдома мороз, і земля, не встигнувши глибоко розмерзнути, знову зашкарубла.

Левко спускався з гори — з Пропастища, найвищого кутка в селі. Вулиця вузька, загольована.

В ранковому березневому затуманеному повіті пахли вишневі садки, гостро і терпко-солонко. Тягуче розливався щем молодій березовій брості. Вчувалися ледве вловимі повіви з набряклих яблуневих бруньок.

Велемче — село на семи пагорбах: Залужжя, Сон-гора, Пропастище, Запоріжжя, Заставна, Городище. Шість пагорбів тягнуться півколом, дивні, непідступні на суходолі високі острови, на яких біліють, злинувши під небо серед узвозів, хати, хатки, хижки, а навпроти, за широкою долиною, сьомий пагорб — Могилки: острів білих хрестів. Велемчани народжувалися, жили на горах і виносили на гору своїх предків.

Левко знав усі кутки, як знають найближчих людей. Зупинився з відрами. З пагорбів насувався туман і плив долиною, густих і темний.

Кожний пагорб дихав неспокійними соками вишень, беріз і яблунь — буйним хмелем землі, який ріс і ширився навіть з острова білих хрестів. Кулішенко подумав, що не туман заповнює долину, що то спливає солод, добутий корінням дерев, і він пив його — настій бентеги.

Коромисло вирівнювало плече, як його колись вирівнювала спочатку гвинтівка-трилінійка, а згодом автомат, що він носив їх, починаючи з перших днів війни. Ступив з гори і мовби відчув у своєму порожньому рукаві втрачену ліву руку і посміхнувся. Від посмішки набубнявіли губи.

Йому відтяли руку до плеча: її перебило міною недалеко від Бранденбурзьких воріт. Тоді він зімлів. Його понесли — прокинувся, марилося, що несуть на Пропастище, і до щему запахло вишнями. І коли різали руку, в польовому лазареті, в час розмови між хірургом і санітарами: «В палату»... — теж пахло вишнями.

Недавно вернувся додому, торік восени. Брався на партоблік, секретар райкому сказала: «А ми вас чекаємо. Ніхто, товаришу Кулішенко, не зміщував вас з голови

сільради, роки окупації до уваги не берем, так що головоуйте. У селі бандити є,— і подала руку — Шитик, Дарія.

Він утримував на плечі коромисло і згадував потиск її руки, не по-жіночому міцний, сильний.

Чорнява, пишнокоса. Очі гострі, розумні. В її очах нічого прихованого. І вся вона на видноті — ставна, вродлива.

Проводжала до дверей, підтягнута, наче підперезана солдатським ременем, хоч насправді одягнена в саморобний, поліщуцького виробу светр з вовняними, ніби на трикопійчаних монетах, гудзиками.

Відра похитувалися на коромислі — ніс на своїх плечах згадки. А в голові сімба: заберуть у куркулів коней. Сонце припече — і заберуть. Найменший клаптик не дармуватиме. От ще з вивозкою лісу впоратися б...

При лівому боці під полою шинелі в кобурі пістолет. Дев'ятка. І по воду — зі зброєю.

А ранок у селі тихий, стуманілий.

Вже давно переспівали півні, усе затихло перед сходом сонця. Всі горби чекають його.

Ноги ковзаються, далеко чути рипку ходу. А ходить він легко, швидко. Виріс поміж гір. Пішов у батька.

Старий Кулішенко ходив, як танцював. Та й любив потанцювати. Бідняк, а коли парубкував, багацьких дівок затанцювував, відбивав у кавалерів, і дівки стригли очима, умлівали, чекаючи, щоб узяв і повів їх щоб радіти, щоб витися у довгому шалі крутяха, не торкаючись землі, щоб кожна жилочка була натягнута, як струна, а в тілі гула музика, як гуде нестямний бубон.

І Левкові згадувалося: батько з сокирою і він коло батька.

«Бери, сину, як я брав колись оцвенька, став на попа і веди його, як наречену, а я посиджу, покурю й подивлюся, що з тебе виросте».

Прочищали панський ліс Верхів за Сон-горою.

Він брав одземка і водив поліняку поляною, припадаючи, присідаючи коло неї.

«Втримуй; дурню, оцвенька на повітрі, так і дівку треба тримати, щоб вона не чула землі — самі твої руки!»

Старий пригравав на гребінці.

Веселим, радісним, у личаках на босу ногу, в грубих штанах на очкурі, в грубій полотняній сорочці запам'ятався йому. Сидить на вивернутому пеньку: голова стри-

жена під макітру, видовжене обличчя, заросле, як перелісок а чи як запустіле поле, де одні зілля пожухли, інші ще не цвітуть; під самими очима голо, шкіра наче запечена, грає на гребінці, яким можна вичісувати і кужіль, і кучму; невеликі, далеко під лобом очі, хитрі, бістрі, глумливі й лукаві,— за багатцем сам чорт з калачем, а він сам-душею собі пан.

Левко подумав, що в нього є батьківського, зовнішньо, з вдачі? Малим йому дуже хотілося бути схожим на батька, який не дуже держався дому, не побивався за господарством. Мати його шпетила, а він робив своє, незбагненне їй, на крик відмагався жартами і задобрював надіями. Чи вона вірила йому?

Він узяв собі всі батькові надії. В ньому його батько, і він мусить ті надії справдити.

Під боком Могилок, наче у них під полою, монастир. У тумані стоїть дзвіниця, присадисті бані, хрести, хрестики.

Не любив монастиря. Висока дзвіниця, бані нагадували ченців, які вихрюкують молитви, і з того на них наростає ще більша сить.

Рвучко крутнув головою, відвернувся очима. Спускався з Пропастища й дивився на Сон-гору. З усіх семи горбів вона не заселена. Кам'яна. З неї видобували камінь.

У горі нори — довгі схови. Коридори широкі й високі, чим глибші, тим тісніші. Дитиною, хлопчаком вичовгав їх коліньми, знав, куди який хід веде, як з нього видобути на поверхню.

З Сон-гори б'є джерело, тече річка і прямує через село. Коло джерела парубки і дівчата, як тільки зазеленіє вигін, водили танці. Починали з веснянок і закінчували метелицею, на сніжку.

Одного разу батько збудив його і повів до Сон-гори. Тоді йому ще не сповнилося сімнадцять.

— Вмийся з джерела. Вода холодна, сон як рукою зніме, а то розпозіхався.

Того першого разу вони просиділи на валунах, нікого не дочекались, покрадьки вернулися додому, і батько так і не сказав, чому брав його з собою.

Повів удруге. Цього разу їх чекало два чоловіки з торбами-опалками. З недовірою подивилися на нього, але батько сказав їм: «Син»,— і вони подали йому руки. Вперше невідомі люди привіталися з ним, як з рівним,

завдали йому і батькові свої торби-опалки на плечі, і вони понесли їх додому, заховали в копиці сіна під хижею.

Він не знав, що несли і що ховали.

Вранці батько послав розкидати сіно, щоб просихало. Узав вила, розкидав копицю й сам собі не повірив: торб-опалок не було. А йому хотілося знати, що ж він ніс на своїх плечах і куди воно поділося?

Підійшов батько і сказав:

— Дивуєшся, де торби-опалки? В них була література.

Левкові, який скінчив чотири класи повшешної, тобто народної, школи, так дивно і так незвично прозвучали ці слова з уст неграмотного, темного тата, ніби тато взяв і наставив йому пальці в очі. Яка література і яке батькові до неї діло? Хто ж батько? Бідак-невдаха чи ще хтось?

У полі (вони косили) поклали коси і присіли на покосі. Батько видлубав з кисета листівку й подав йому. Він хотів прочитати її голосно, але старий покрутив головою.

Це була комуністична прокламація — заклик проти війни.

До них ішов Кричевський, якому косили. Батько забрав назад листівку, згорнув книжечкою, відірвав листочок, як з газети, і насипав тютюну.

— Мені, сину, й читати не треба: я курю і набираюся духу.

Він і Кричевському відірвав краєчок листівки, поча-тувавши своїм куривом.

Потім Левко довідався, що батько не лише переховує літературу, а переправляє на радянську сторону учасників комуністичного підпілля. І його привчив до цього діла.

У Велемчому постерунок*: комендант і три поліцаї. Село обсіли осадники, озброєні, кінні. У них під носом, під їхнім сторожким оком відбувалася переправа. Вдень Левко бачився з комендантом — високий картуз з білим орлом, козирок, облямований бляхою, блищав по вулицях села. А ввечері він ішов до Сон-гори. Ризик піддавав охоти робити небезпечно. У норах горі, збираючись, чекали поляки, чехи, мадяри, свої. І те, що самі поляки, а з ними й всі інші проти пілсудчини — за далеку Москву, звідки сходить сонце, вселяло сміливість. Бідний з бідним — проти багатих: пролетарі, єднайтеся!

* Постерунок — відділок поліції.

Це він чув різними мовами, якими балакалося тут, коло Сон-гори.

І темним вечором виводив утікачів до джерела. Напивалися з долонь, брали воду в пляшки: добра. Він попереду, вони за ним. У Верхів, лісом. Що крок, то ближче до кордону,— показував дорогу.

Завжди в темну ніч. Він був такий в'юнкий і меткий, що міг би затулити долонями місяця і погасити зорі, якби місяць вимісячився, а зорі визвідалися.

Коли переводив делегатів на конгрес Комінтерну, сікла мжичка. В лісі дерева не заслоняли йому світу, а в полях мжичка не сліпила очі. Промок до рубців і, щоб зуби не цокотіли, беззвучно ворухив губами й пальцями на босих ногах.

Вийшли до тракту. Попадали під насипом. Над головами гули телефонні дроти.

Перетнули шосе на п'яте око — кінцеве. Він виводив делегатів до п'ятого стовпа. Ще чотири стовпи попереду, а там кордонні будки, вартові.

Звівшись на лікті, він виметнувся з-під насипу й колесом перекотився через тракт. Присів, як заєць. Чув: за ним переметнувся один, другий, третій. Зібралися, і не йшли, не бігли, поповзли ріллею, не підводячи голови. Скотилися в байрак.

Мжичка перестала, але не просвітліло.

Байрак виводив на самісіньку прикордонну смугу. Зажебоніла річка, її перескочили і вже на тому березі.

Він повз ріллею, поверх байраку, а делегати схильці просувалися низом.

Йому конче хотілося впевнитися, що вони переберуться через річку. Мусить впевнитися, бо інакше який з нього провідник?

Постріл не прогримів, блиснув, а чи Левко не почув, як він прогримів. Просичав тим, у байраку: «Біжіть!» — і кинувся убік, далі у поле, ріллею. Падав, уставав, а коли байрак залишився далеко збоку, крикнув: «Не стріляти! Здаюся!» Гавкали пси, бігла варта. Не повірили, що здається. Для певності бахнув постріл — йому загнали в ногу кульку. «Пся крєв, кабане, а де свині?» Сказав, що переводив за гроші. «А де гроші — піньондзи?!» — «Під п'ятим стовпом, панове». Його підняли на руки, понесли, як пана, щоб показував, де той п'ятий стовп.

Він показав, де ті гроші — піньондзи — на стовпі гуді-

ли дроти. Перевів делегатів, одурив варту ще й насміявся над нею.

Ось що йому нагадала Сон-гора, на яку дивився, спускаючись все нижче й нижче в долину, в туман. Нерухома, широкоспадиста, вона була жива, сповнена німою силою.

Згори туман видавався блакитним, голубим. Левко ступав, мовби пірнаючи в нього: сиві пасма заплуталися в ногах, сягнули до пояса.

Туман уже вище грудей, згодом накрив з головою, і нічого не стало видно.

Хитався білястий густий морок. У ньому, зітхаючи, било джерело і звично хлюпала річка. Він не бачив ні джерела, ні річки: чув шумкий клекіт.

У джерело булькнуло чиесь відро. Хтось набрав воду. Левко пішов швидше. Відра за плечима калатнули на коромислі, дзенькнули, вдарившись об опори-підкови. В тумані нічого не видно.

Він звернув на стежку, на якій не розминутися, і зупинився. Зворушена легка хвиля туману вйнула йому в обличчя. Він оглянувся. В ту ж мить з білястої пелени на нього глянули сині очі. Це було якусь мить.

Він не міг збагнути, чиї вони і чим вразили його — очі з туману.

Било джерело, хлюпала річка.

Левко подумав, що ніяких очей, можливо, й не бачив, що вони прості йому привиділися. Але ж чиесь відро таки булькнуло, хтось набирав воду.

Мабуть, все це виплід сірої мряки. Пелехаті пасма пливуть, і згадалося йому: тут, на вигоні коло джерела, колись танцювали хлопці й дівчата.

Набрав повні відра, навпомацки прикував до чобіт шпори-підкови і повільно рушив нагору, виходячи з туману.

З Пропастища без коромисла, з відром у руці бігла Євка.

— Стій, Левку, допоможи!

Він виходив з долини, а Євка бігла згори, була над туманом, Світилися тернові очі.

На тижні випав присвяток, один з багатьох серед великого посту, який навіть найбільш богомільні баби вважали святом Домки, а проте не беруться й за холодну воду, і Оксент Кричевський вирішив перейти до Павла Оранчука. Він, очевидки, не зважився б на відвідини, якби не Варка. Тиха, боязка і залякана, вона із самісінького різдва виряджала його з Городища на Залужжя — з кутка на куток, а мовби у далеку дорогу, від якої сподівалася на краще.

Коли Варка вперше заїкнулася про Павла, Оксент і не глянув на неї, не хотів слухати, а вона дивилась на нього, як теля на нові ворота. Крапля довбає камінь. Варка була терпелива і не уступлива, а він не мав снаги перечити, настояти на своєму. Тягнув з відвідинами, як kota за хвіст: на душі шкребло пазурами, дерло.

Не заїкнувся звечора, що піде зранку до Оранчука, і Варка ще нічого не знала. Він тóвкся коло худоби, човгав з хліва у хлів, заглядав до стодоли, до комори. Скрізь порядок, лад. Коні, найбільша його пристрасть, вгодовані, молоді. Кобилка з лошам. Корова, телиця, яка цього року побігає, відлучене теля стоять у теплі. Хлів мурований, просторий. Ще не так давно у ньому на прив'язях ремигало більше худоби. На теперішній час і цієї забагато. Зараз приданого не беруть ні худобою, ні землею, ні грішми.

Оксент подумав про придане; на верхній розтятій губі побагровів і враз посинів рубець, і це було ознакою того, що в ньому щось аж кипіло.

Придане — слово, за яким стояла Соломія, дочка. Він, батько, побоювався вимовляти її ім'я. Колись малою брав і садовив собі на коліна... Рідко брав і садовив, можна порахувати на пальцях, разів зо три — однорічною на різдво, дволітньою на великдень, трилітком на зелені свята. Варка вплітала їй у білі коси голубі кісники. Тоді він був певен: у його дитині — волошковій пшеничці — все його життя. Тепер Соломія уособлювала смерть. Свою, його, Варчину — всіх їх.

У темному загоні, збившись до купи, замакали вівці.

— Ме-ке-бе...

Він вискочив з хліва: овече мекання, дрібний вистук копитець полохали його, ніби за ним хтось гнався, переслідуючи. Чув гонитву і сам утікав.

На подвір'ї до нього надбігли кури. Завдав якусь тупим носом — відлетіла, кавкнувши, як ворона, губила пір'я і кохкала, Гребенястий півень виставився на купі гною, зиркав червонястими очима, не впізнаючи господаря.

Овць він любив, але вже забувся, як уносив до хати в полі кожуха а чи навіть за пазухою ягнят, коли вони котилися на морозі. Курей ніколи не любив. За них, навіжених, грабастих, завжди вів вічну війну з Варкою і ніколи не хотів їсти ні їхнього м'яса, ні яєць. «Щоб вони тобі повиздыхали! — кричав на курей і на жінку. — Або я всіх їх переб'ю і повикидаю за ворота!» — «Свят-свят! — голосила Варка. — М'яся-курятинки ти не їсиш, признатися, воно і не по мені; яйце застряє тобі в горлі, але що я у місто нестиму? Яка з мене газдиня, коли йти-му на базар без курки і без яєць? Ти подумав? А ти подумав, до чого голову прихилиш, на що її покладеш?» Він рубонув: «Я сплю на кулаці!» Оббив подвір'я латами, затягнув сіткою, щоб кури забули на город стежку, Лати погнили, сітка зіржавіла й порвалася.

Оксент чвалав подвір'ям — гупаючи солдатськими чобітьми.

Вступивши в хату, скинув піджака, переодягнувся в потерту, обтріпану шинелю, а шапку з піднятими вухами і не скидав.

— Куди, Оксентику? — вигулькнула з кухні Варка.

— До Павла.

Висока, немолода, костиста, довгошия, вона схилила набік голову і застигла.

Він ще замолodu подумував, що Варчина голова завжка для тонкої шиї, тому вона хилить її набік, приплющивши праве більмасте око. Ніколи їй не сказав про це, не сказав і зараз.

Пов'язана заношеною хустиною, вона дивилася на нього пильно й уважно, не приплющуючи правого ока. Її очі зблиснули. Засвітилося їй те, більмасте, через яке прозивали сліпою Варварою. Не стільки теплом і довірою, як певністю своєї правоти, силою її конечності. Його Варка дивилась на нього так, як би дивилася, вийшовши вранці на город: бач, посіяла грядки, і вони зійшли.

Їй стало прикро, що снідання не готове.

— Вже йдеш?

Кивнув їй. Через ту її схилену голову, через те праве око йому не хотілося з нею говорити.

— А я не впоралася: присвяток, куди квапишся? — проказала. Підвела голову і, пряма, поривиста, кинулася на кухню, забряжчала каструлями, ложками: — Я зараз, Оксентіку, я миттю тебе нагодую. Буде картопля, буде кисле молоко — все, що любиш.

Він мовчки і повільно посунув з хати, залишаючи за собою вичовги глухої ходи, брякання хатньої і ганкової клямки.

Ішов, не підводячи голови. Не глянув на обійстя, на густі смереки, на садок за ними у затишку.

Подвір'я Кричевських — на краю Городища. Воно мовби нависає над селом. Його здалеку видно. Заїзд до нього прикрий: треба забиратися з вулиці, начеб на піч. Брама зачинена, хвіртка відхилена. Відчинили з осені, за зиму і примерзла.

Він вибрався на вулицю і не звернув на село, подався у поля. Горою, з полів вийде на Залужжя.

Вулиця розгасла. Під ногами відламуються зі скреготом шматки слизистого льоду, течуть брудні патьоки, чавкає болото. Ступав по скреготах, по чавканню, не змінюючи на сухе. І все здавалося, що йому в спину дивиться Варка. Оглянувся: вулиця порожня, брудна, безрадїсна, поблімують вікна хат — із загат. Він подумав, що несе жінчині очі на своїх плечах.

Дорога за селом ще замерзла. Вузька, на три кроки завширшки, якраз проїхати возом. Розминалися, з'їжджали на чиєсь поле, і за те сварилися. Були осадники, ті ще й штрафували.

А на полях снігу тіль-тіль. Село на горбах, і поля горбасті, але земля нічого собі, особливо в долинах.

Він не знає так самого себе, як ту землю. Він певен, як і що вона може родити! Тільки людська долоня не може вродити волоска, а вона — земля — може все.

Хвилясті поля повигинали чорні горби. При долинках сніг. І повівав вітерець, вологий, свіжий. У цьому він бачив нестямну радість: скрізь дзюркотіли, переливаючись, струмки, наче дзвеніло срібло. І сонце він побачив не в небі, а на землі. Воно висвітлювало круті схили, лилося на вцілілі сніги, зганяючи їх, блищало у баюрах-віконцях і текло, зблискуючи на цілий світ. І молоде, врочисте вруно озимини, то тут, що до нього дотягнутися рукою, то ген, десь аж там, різало йому очі; заплющив їх і зупинився.

Вушанка сповзла йому на вухо, прикривши одну скро-

ню, а друга, відкрита, сивіла. Його підстаркувате, давно не голене обличчя, все в колючій, дріткій, сиво-рудій бороді, лагідніло. Колись він був дуже гарний: білястий чуб, чорні широкі брови, рівний прямий ніс, різкий злам уст і рішуче, з ямкою підборіддя. Ніщо не робило це обличчя асиметричним, бридким. У ньому відчувалися воля і сила. І зараз, серед полів, під весняним сонцем у його обличчі пробивалася давня молодість.

Очі заплющені. Жовті повіки. Стояв і ловив губами повітря, яке сповнювалося соками пробуджуваної землі під сонцем, що повернуло на весну. І розрівнювався, випогоджуючись, під носом шрам.

Десь далеко обізвався жайворонок. Оксент затамував дихання, слухаючи цей щебет — голосний дзвін поля.

Прилетів, думалося йому, рано вернувся, обрав собі для гнізда місце і дзвонить, чекає жайворонику з вирію.

Розплющив очі, щоб побачити птаха, а побачив міриади дрібних ворухких краплинок, сонячну мушву, яка сяяла і виляса. Очі звикли до різкого світла. І він згадав, що не міг доглянути жайворонка ні хлопчаком, ні хлопцем, коли зір був пильніший, непомильний. «Чого схотілося?» — дорікнув собі й рушив полями.

Під крилами жайворонка, в їхній тіні розпочинався у полі кожен його день. Рудий птах супроводжував працю своїм щебетом.

Йому стало душно. Скинув шапку. Злиплі, тоненькі м'які волосинки не прикривали округлої лисини, яка почалася з лоба, — все, що залишилося від буйної чуприни. Зсутулився: порівнявся зі своїм полем. Зяблисько. Залишив під ярину. Горбаста півторачка, наділ ще Варчиної матері. Межувала з панським, яке у глибоку давнину належало князю Воронцову, одруженому на княжні Браницькій, а потім перейшло в спадщину італійця Болоньї, який одружився на спадкоємниці Воронцових-Браницьких Луїзі. Всі велемчанські землі колись по одну руч були панські, по другу — монастирські, даровані ченцям ще князями Острозькими. Дотепер кутки Залужжя, Пропастище називаються кріпацькими, робили на панів. А деякі, як Городище, називаються панськими, правда, вільних селян і там не було, як і на Запоріжжі, на Заставні: монастирські побори і так звана сторожова служба заневолити їх зовсім. Та це в давнину. А нащадки Болоньї панували ще недавно, самі жили у Варшаві, а тут панував управитель Зигмунд. Оксент із заздрістю

і завжди не без люті поблимував за межу, на панське поле, широке, велике й рівніше. Покинуте, воно вабило його. Прирізав до своєї півторачки ще добру півторачку, а може, й більше, самовільно, зухвало. Тому й іде до Оранчука — голови земгромади.

На захопленому з панського зеленіло жито. Не зупиняючись, він краєм ока окинув поле: озимина не вимокла, не зіпріла. Жито стоятиме, як гай.

Він і зупинився б, він і постояв би коло жита, але в нього з'явилося таке передчуття, що Варка пантрує за ним. Її криве, більмасте око не давало спокою.

Замрів ліс, чорним крилом обіймаючи край неба. Його сторожкий шум долинув до нього, і Оксент згорбатів, змиршавів.

У шумі неблизького лісу йому вчувся голос Соломії, як відлуння сумного дзвону, — сама безрадість. Хіба він — батько — не хотів щастя для своєї дочки? Але чому сталося, хто в тому винен, що Соломія і смерть поєднуються в його свідомості в одній особі?

Оксент звернув з дороги, щоб не дивитися на ліс, не бачити перед собою голих дерев.

Несучи в руці шапку, прошкував полями — своїм життям. Поли обтіпаної шинелі хляпали об коліна.

Ноги ковзались по мокрій ріллі, до чобіт прилипали глей і болото.

Варка — сліпа Варвара.

Його теж вважали глеєм і болотом. З самісінького малку. Він з найменших літ як пішов за пастуха, то вистав — з наймитка до наймита. В Довбеняків. Дома тринадцять душ, розлізлися хто куди, а мати відвела його на Городище. Пас овець, спав з вівцями. Пас корів, спав у яслах. А коли водив коней, ночував під зорями. Батько і мати померли в бідності; Довбеняк зжалився, дав дошок на труни.

Чи не відробляє він за ті дошки і зараз?

Брати і сестри поїхали за океан, поміж ним і ними стала глибока вода. Щоб їм виїхати, все продали. З батьківщини йому залишився спогад — мамина й татова могили в невідроблених чужих трунах.

Довбеняк ще не знав, але передчував, куди поцілить. Він ні разу не побив Оксента, ні разу не накричав. «Мужик сильніший за вола: віл спочиває ремигаючи, а мужикові спочинку нема», — казав. Його жінка в жнива обідала з запаски, сидячи на драбиняку: їй не давав

спуску. Сам зачихався на ходу жовтим старим салом, ковтаючи, не пережувавши, і воно, запите водою з барила, давало нелюдську силу не тільки самому махати косяю, а змушувати, силувати, щоб на всю ширину його розкарячкуватої ступні махали інші.

Вилюскували коні — крупі, наче полив'яні. Круторогі корови пахли молоком, як великі гладушки. Вівці ходили в кожах. А обійстя — під цинком. І в тому багатстві виростала більмаста Варка, одиначка, наче якась кара чи поглум.

Старша від Оксента, двадцять минуло їй, але її ніхто не брав. Він жив у них, та з нею вони рідко бачилися: коли ставала на порозі й скликала курей або коли заходила з дійницею до хліва. А одного разу пізно ввечері він почув її плач. Варка бігла, шелестіла спідницями й ридала. На вигоні коло джерела під Івана Купала її ніхто не запросив до танцю, навіть Оранчуків Павло, що їй подобався і від якого вона чекала сватів, дарма що не багач.

Оксент мав вести на нічне коні. Накинув на плечі гуньку, дзеленькав залізними путами, а з порога:

— Оксенте, — Довбеняк, Порфир.

Підійшов до порога.

— Кидай пута, ходім зі мною.

Пута тупо брякнули об землю.

Хазяїн ввів його до світлиці. Поблимувала вклучена лампа, на ліжку від горою подушок плакала матері в поділ Варка.

Порфир підкрутив лампу і гукнув:

— Текле, давай на стіл.

Він, Оксент, стояв у гуньці наопашки коло порога.

— А ти чого стоїш? Скидай кашкета, скидай гуньку, — Порфир заліз на покуття й посадив його коло себе.

Текля внесла пів-ока горілки, щось на тарілках.

Довбеняк налив чотири по самісінькі вінця келишки.

Варка сиділа в подушках наче мертва.

— Підеш за нього, — проказав батько і повів бровою на Оксента.

Текля стояла перед столом, захиталася і, щоб не впасти, потяглася до ліжка.

— А ти її хочеш? — спитався хазяїн його.

Він мовчав, лупаючи очима.

— Згода! — буркнув Довбеняк і високо підняв чарку. — Смикнули!

Тепер Оксентові багато з минулого забулося, але він не забув тупий брязкіт залізних пут, які кинув під порогом, ступаючи за Порфиром у хату й не знаючи, що з того вечора кликатиме його батьком-тестем, що йому, Кричевському, доведеться стати продовжувачем роду Довбеняків.

Синіло небо. Він тягнувся, заболотившись, до Павла, а могло ж статися, що Павло міг тягнутися отакого самісінького присвятка до нього. І йому все здавалося: іде, волочить ногу за ногою, а в грудях калатає вибрязк тих залізних пут.

Так чув своє серце.

Якось чи й випадаяє зранку вступати до Павла, дошкуляла, мучила думка. І ходив полями.

V

Манька вернулася з монастиря — внесла у хату поважність і приховану, яка прошено просилася з її звеселілих очей, вітиху: новини.

Павло висипав на голий стіл картоплю в мундирах. Райка і Яшка накинулися на неї, посадили дрібками солі, хукали, бо ж гаряча, і запихали роти.

Хата неметена, ліжко розкидане. У ванькирі на плиті щось збігало. Из-за рядна-запони виступив клуб пари, повз і обволокував стелю. Ніхто не ворухнувся, щоб прийняти з плити каструлю чи горщика. Вогонь залило, й само перестало кипіти.

Райка і Яшка не вважали Павла вітчимом. Він для них — рідний батько. Дівчинка рідного чи й пам'ятала, а Яшка пам'ятав тіль-тіль. Вітчим з ними панькався, обирав картоплю й клав перед ними — одну їй, одну йому. А щоб вона швидше вистигла, розрізав навпіл ножем і, щоб їлося ще смачніше, оповідав, як, парубкуючи, вони з Кричевським, що сидить на Городищі, часто пекли картоплю, пасучи коні, як вона, зварена в казанку, смакувала на фронті. Бульбу жарим, бульбу варим... Картопля — мати. Недарма найзнаменитіший у світі козак і той називався Бульбою.

Павло запарився господарюючи. Манька привчила його не лише варити, а й доїти корову, відтоплювати сир, навіть прати, і він з цього був задоволений, часто похвалювався, що вона нізащо не розпалить у печі так, як він. Її перший чоловік теж не гребував поратися — вари-

ти, особливо в неділю або там у якесь свято. Манька, вичесана і прибрана, виряджалася не стільки молитись, як здибатися з молодлицями, посокотіти, а він молився горшкам. Забрали його на маневри: улан-резервіст. На маневрах і загинув десь на Підляшші — злетів з коня під копита.

Павло не встиг взятися за віника і підмести. Послав по воду Юрка, а той пішов, як за море. Мусив виходити йому назустріч. Юрко стояв, вибравшись на середину горба: коромисло на плечі, відра погойдуються, а він дивиться собі на село, мовби вперше його побачив, і щось думає чи слухає. Поки на нього не накричав, поки не обізвав легейдою, не зрушився з місця. Приніс води по піввідра, розхлюпав дорогою. Хоч його свари, хоч бери і ріж, бий-забий,— однаково: стоїть, нічого не чує, усміхається, йому весело, за сумку з книжками і подався. Ні до кого, як до Новака. Один старий, та без клепки, другий молодий, та вітряний: обоє рябое і наче примагнічені. Сходив сам по воду. Найперше нагодував заховане паця, приставляв драбину, спускав казана на мотузці, тоді нагрів води, змив Райці й Яшкові голови.

Манька розсілася на табуретці перед столом. У малиновому плюшевому сачку, в малиновій широкій і довгій спідниці, на краях якої нашиті трьома опоясками стрічки — дві сині, посередині зелена. Сачок, спідниця, як і чоботи на високих підборах, пахли скринею і часом.

Вона трохи заморилася, тому передихала. Дочка і син в чистих сорочках, мокрі розчесані голови стирчать над столом. Чоловік дбає про них, піклується. Її руденькі очі стали ще втішнішими. Та утіха, здавалося, вийшла з них і сіла за столом поряд з дітьми коло чоловіка.

Манька кахикнула; спочила. Зняла з голови душну хустину, склала вчетверо й поклала собі на коліна: прикляток закінчувався.

— Свині дав, корову напоїв, курям поставив? — вилилося одним запитанням, без передиху.

Павло, підкидаючи в одній руці картоплю і тримаючи в другій ножа, покинував головою в такт слів, — свинці, корові, курям.

— А в монастирі що було! — передихнувши, сказала вона і пустила свій погляд до стелі.

Павло перестав кивати високо підстриженою головою.

— А чому сам сидиш у брудній сорочці? Я ж тобі на жердку повісила.

Він розрізав ножем картоплину, одну половину поклав Райці, другу послав собі в рот.

Манька знала, що паця й корова запорані, що кури не голодні, але повинна була спитатися, як і мала була до-рікнути, чому він не перевдягнувся: господиня.

— Про нашого старшого, — вимовила старанно, — я і не розпитуюся. Повіявся. А отець Іов одягнувся у золоті ризи, усіх здивував, бо Онуфрія — пустий присвяток, та й піст-таки.

Дочка і син пакували нехитру їжу, а Павло не мав охоти слухати, в яких там ризах той Іов. Монастир занепав, скапустився, і це на краще. Минулося, коли з най-дальших сіл сповзалися богомольці, товпилися, колінкували, щоб отцю настоятелю поцілувати руку або бодай краечок його ряс. Земля — десятинами, ліс — десятинами. Свій ставок — риба б'є хвостами. Своя бурса, яку сюди перевели. Можна було ходити в золоті, як не ходили боги, і страхати людей карами за непослух, обіцяючи їм рай на небі по смерті, а собі творити його на землі за життя. З того колишнього золота лише сама позолота залишилась, а Манька, дивись, захоплюється.

— Чому ж ти мене ні про що не запитуєш? — накинулася вона на нього, бачачи, що йому байдуже.

— Про що ж розпитувати? — буркнув Павло.

— Як то про що? Сидиш сиднем, думаєш: усе знаєш, а село кипить-клекотить. Люди чекають і не можуть дочекатися, коли вийдуть у поле. Наша Євка Нечуйвітриха каже: заберемо в багачів коней, позичимо в них насіння. Йй-богу, так і каже, на всю губу, не криючись. Двоє дітей її за спідницю смикають, третє вона тримає на руках. Воно розкричалось, а вона йому цицьку. Привселюдно, у храмі... А ризи в нашого отця сяють-переливаються...

— Добре, — буркнув Павло.

— Ти про Євку чи про ризи?

— Бий-збий, нащо мені ті ризи здалися? Сідай снідати.

Манька гладила свою хустину.

— Молодиці, баби обступили Євку. Все солдатки-вдовиці або старі, в кого син не вернувся, готові хоч би зараз іти по коні, відчиняти комори.

— Підемо і відчинимо, — сказав він, поклавши ножа й виставивши на стіл кулаки.

— Я мовчала, Павлику, — вела Манька, звернувшись

до нього ласкаво, як у неділю.— Ти ж у нас...— не доказала, що він у земгромаді.— А що ще було? Розходилися. Суне драбиняста сліпа Варвара. Хто їй зминає, а Євка стоїть. Не зминула. Всі й розсміялися... А коли отець Іов давав цілувати золотого хреста...

Павло не всидів, підвівся.

— Ху! — дмухнув ротом і носом.— Чи ти, жінко, ходила в монастир на ті попівські ризи і на хрести дивитися, що тобі золото й досі очі засліплює?

Вона теж зіскочила з табурета, не випускаючи з рук хустину.

— Дурний, не при святі будь сказано. Що ти мелеш і як у тебе, грішника, язик повертається? Я ходила для радості, я ходила, щоб собою тебе, безбожнику, показати світові. Он чого, щоб ти знав, я ходила, ходжу і буду ходити в монастир. Ну, що ти без мене значиш? Що? — хустина розкинулася, і вона вїйнула нею.— Онуча! — сказала і повела круглими плечима. Кінець хустки звисав на долівку.

— Бий-забий, склади і сховай хустину. На нову не скоро розживемося, Манько.

У цей час скрипнули сінешні двері. Дитячі й їхні погляди обернулися до порога.

Чиясь рука лапала, ковзаючи по стіні: шукала клямку.

Вона брякнула талапливо і злякано, протяжно зарипіли завіси. Через поріг перехилився Оксент: шапка в руці, одна нога в снігах, друга в хаті.

— Помагайбі,— схилив голову.

Павло і Манька, здивовані його появою, перезирнулися.

Павло поглянув на Райку, Яшку — дівчину і хлопця вимело з-за столу, у ванькир.

На столі лежала купка необираної картоплі й гора лушпайок.

— Чого стоїш, візьми витирача, прибирай,— напосілася Манька на чоловіка, але він не зрушився з місця, і вона, складаючи хустину, шугнула у ванькир, порипуючи чобітьми.

— Здоров, Оксенте,— мовив Павло і простяг руку.

Оксент подав свою, перекинувши в лівицю шапку. Павло відчув, що рука Кричевського гаряча і тремка.

— Ходили в монастир? — запитався він: хотів запобіжливо і ввічливо, а вийшло сухо і сковано.

— Жінка ходила, а ми снідали,— казав незалежно і стримано Павло, дивлячись на схиленого Оксента і сидючись здогадатися, чого того принесло.

Манька виступила з ванькира з витирачем — полотняною пілкою, посіченою, але чистою: нехай багатій бачить, щоб йому повилазило: у них хоч і бідно, але вони тепер люди. Чула, про що перемовлялися чоловіки й сказала:

— Я Варвару бачила,— склала до купи свої повні губи, пишна, погордлива.

Хитнулася, махнула старим рушником над лавою.

— Чому ти, Павлику, гостя не просиш сісти і сам не сідаєш? Сідай, Оксенте,— і, похитуючись, відпливала до столу, присадиста, кругла, показуючи свою силу і впевненість.

І залишену картоплю, і лушпайки змела у запаску, наче тієї картоплі у них хто й зна скільки.

Оксент м'явся коло порога: беззатишна стара оселя Оранчуків з поколупаною долівкою, з відсирілими стінами пахнула йому в ніс, у рот, в очі. Він дихав цим запахом, насичуючись його непереборністю, розуміючи всю його справжню жагу, якої бракувало у своїй хаті, дарма, що вона і на підлозі, і кутки в ній не гнітять. Так, дома, як у побіленому склепу, як у могилі. І не лише він, Варка, а й ті, хто приходить, всі-всі не відчують живого духу. В грудях хололо, в голові шуміло. Тут бідно, але яка впевненість, і не мав зваги просто, прямо дивитися Павлові у вічі, висихав язик, щоб відразу випалити, чого прийшов, що пригнало? Не знайшов нічого ліпшого — промимрив:

— Раз поснідали, то й покурити можна,— шрам на губі зібрався у синю гармошечку.

— Хіба ти знову куриш, Оксенте? — запитав Павло.

— Та ж бачиш...— відповів Оксент.— Скільки раз кидав, стільки й починав.

Кожен поліз за кисетом. Газетні папірці зашелестіли сухим листом — насторогою.

Не зважилися похастувати один одного: курили своє. Стояли віч-на-віч, а ніби перед ними звелася стіна. Цигарковий дим з'єднувався над їхніми головами.

— Може, сядемо, Оксенте? — сказав Павло, але сам не сідав, чекав.

Оксент якийсь бокувато ступив до лави, ноги підгиналися. Мовчав.

Сам Павло виручав його.

— Був у полях, Оксенте?

— Я полями ішов. Поля на пагорбах парують.

— Скоро до роботи.

— Ще рано.

— Візьмемося.— Те Павлове слово, кинуте відривисто, впало, наче камінь: тверде.

Оксент відразу збагнув, що у «візьмемося» мовиться не лише про землю, що Павлове «візьмемося» широке, глибоке, і він пустився навпростець, вперше, проте, звертаючись до Павла на «ви».

— Пам'ятаєте, Павле, панське, коло моєї півторачки? Пам'ятаєте: колись покрадьки коні пасли?

— Не забув,— відповідав Павло, пропустивши мимо вух, що Оксент на нього викає.— Ти пас Довбенякові.

— Пасли,— тягнув Оксент, обволікаючись димом.— Конюшина вище пояса, червоні головки... А торік, та чи тільки торік, вважайте, всю війну облогувало. В межу. Мені й шкода стало. Засіяв, а тепер тее...— затягнувся.— Що там тупим рубати? Візьміть, Павле, беріть собі засіяне: чув, за втаєне паятимуть, я нічого не хочу втаювати,— і знову затягнувся.

— Обміряємо, введемо на чисту воду,— казав, не хитнувшись на табуреті, Павло. Раптом схилився до Оксента: — Кажеш, віддаєш засіяне, даруєш? Так ти, бий-забий, того і прийшов? — засміявся, і в кулаці шкварчала, сиплючи іскрами, розкаджена самокрукта.

— Того і прийшов до вас, Павле,— вимовив Оксент і чипів на краєчку лави, дерев'яніючи.

— А я думав, що ти прийшов спитатися, як живемо,— і Оранчук кивнув на Маньку, на ванькир, де сиділи всиновлені діти,— й досі, хоч уже і по війні, пісною картоплею годуємося. Пам'ятаєш: восени я просив у тебе молотарку? Пригадуєш? Ти сказав: собі треба. Тепер такий час — чужого ми не беремо, але й свого, бий-забий, не попустимо.

Кричевський сидів, нічого не чуючи, крім отого «ми», і синів його шрам.

VI

Книги лежали стосами по обох краях масивного, на дебелих ногах, заледве не на всю ширину кімнати столу, здіймалися на ньому горою перед невисоким вікном, за-слоняючи його, не впускаючи скупе, сірувате, безсонячне

світло. За цим столом, начеб у амбразурі серед книг, з олівцем у жилавій руці схилився над альбомом для малювання з пожовклих цупких аркушів худорлявий, довгов'язий старий. Шкіра на його обличчі нагадувала палітурки британської енциклопедії, широкий вус — козака, глибоко посаджені, запалі очі — хлібороба, високе рівне чоло — науковця, а густий вихрястий чуб — вічного парубка.

Це і був Новак. Олексій. Він малював, а вірніше, креслив прадавнього плуга-сошняка — найстаріше слов'янське і ще праслов'янське знаряддя, без якого земля і люди не могли жити. Земля і люди обопільно підтримують своє існування, думав він. Хіба плуг не продовження людської руки? Хіба, беручись за чепіги, ця рука таким робом не втримує на своїй долоні землю і все, що є на ній і в ній, і чи не тому земна куля з двома льодовими шапками, з материками й океанами, пустелями і ланами, лісами і ріками найпрекрасніша з планет?

Плуг креслився незугарним, надмірно важким і примітивним у порівнянні з теж примітивним дядьківським, так що нелегко було впізнати, що це плуг.

Восени Цісарик приніс Новакові загострений кремій, плаский і вигнутий, завширшки в людську долоню. Виїняв його з-за пазухи, де звичайно зберігав люльку, і показував, не випускаючи з рук.

— Ніж не ніж, стріла не стріла, — казав, хитро й пильно дивлячись йому у вічі, силкуючись збагнути, чи ця річ цінна, чи просто — тьху! — камінець.

Новак зиркнув на принесене ще пильніше і ще хитріше, ніж Цісарик на нього, а самого Цісарика й не удостоїв поглядом, знав: той міг заломити таку ціну, що не лише він, а й державний музей не зміг би цю знахідку викупити.

Бачачи, що креміяка ніби не справила того враження, на яке плекалося надію, Цісарик пхикнув:

— Моя Мотруня знайшла. Копала і викопала на городі. Ми з Мотрунею ламали-сушили голови і не змогли дотумкатися, що воно й до чого. Подивіться вже ви.

Хоч Іван простягав йому, безперечно, наконечник сошняка, первісного лемеша, який передував епосі бронзи, хоч у Новака защеміла душа і кожен нерв затремтів з напруження, він не взяв до рук цю знахідку, сказав ніби байдуже:

— Покладіть крем'яха.

Цісарик окинув зів'ялим поглядом кімнату — стелажі з книгами, шафи з усякою всячиною, де лежать знайдені ним кам'яні ножі й стріли, за які свого часу він розжився на горілочку, і затупцював, не знав, де покласти принесене.

— Куди ж його покласти того крем'яха? — промимрив. — Було викинь. Я так і радив Мотруні. Але хіба вона послухає? Моя Мотруня, що б не зобачила, беребищить у хату. Воно, правду кажете, крем'ях, а я його здуру за пазуху. Якщо вже вам, Олексію, не годиться, то нікому не судне.

— Киньте під стіл.

Цісарик схилювся, не кинув, щоб не пошкодити підлоги, поклав Мотрунину здобич, а своє марне сподівання, розігнувся, витер об зачовгані штани руки і жалісно поспітав:

— А махорочки у вас не знайдеться?

— Насиплю в люльку, — відповів Новак. — Чому б не насипати добрій людині? — Він, підійшовши до столу, витяг шухляду й дістав з неї бляшану коробку з-під монпансьє.

Цісарикові очі засльозились: його названо доброю людиною, і сам учитель шановно частує махоркою.

— Підставляйте люльку.

Він висмикнув її з-під грудей, відчинив покришечку, втримуючи між пальцями Мефіста-Пана, і підступив до Новака.

— Беріть і набивайте, тут запасу якраз у вашу люльку.

Махорки заледве півкоробки. Цісарик брав її пучками, натоптував, набивав.

— Вся не влізе!

— Набивайте, паліть і травіться.

— Таке скажете... Якби Цісарик не курих, від нього козлом, а не людиною смерділо б. Лавочного тютюню бракує, а свій Мотруня повисмикувала й повикидала з городу. Але нічого, на зарік я повисмикую її коноплю, посаджу в коноплі бакуну. Мотруня не здогадається доти, поки не піде коноплю брати, а бакун за цей час і виросте... Нині ж, признатися, цибуха покришив, а нового вставив. Бачите? — й показував нового цибуха з горіха, затуляючи пальцем чортика на покришечці. Всім він дуже подобався, а Новака не цікавив.

Раптом вчитель мовив:

— Гарний у вас Мефіstofель.

Цісарик зрадів, що його люльку вперше і за багато років нарешті оцінено.

— Ця люлечка,— почав він, готовий оповісти її історію. Але Новак обірвав його:

— Курить.

— Тут не буду. Сумління не дозволяє, Олексію,— знав, що Новак не переносить куріїв.— Я на вулиці. А ви вже вибачте. Приніс вам непотріб, а ви мені махорочки. Жаль, що вся не влізла. Може, я ще коли-небудь вступлю?

— Заходьте, Іване.

Вони розпрощалися на ганку, заставленому фікусами, кактусами, папоротником у вазонах та горшках, серед яких стояла прищеплена на звичайну шипшину троянда,— в теплі вже випустила кілька пуп'янків. Цісарик не звернув на неї найменшої уваги, на квіти взагалі. Хіба вони цього варті? Вийняв сірники, затарабанив пачкою і сказав писклявим голосом:

— Сірники тепера ні по чім. Що вже дешеві, то зовсім дешеві. А ви як думаєте? Що тепера найдешевше?

— Вогонь,— відповів Новак, узяв Цісарика під руку, спрваджуючи з ганку, щоб не закурив серед квітів.

Він пішов, поніс селом димок. Мотруня його вкоськувала не носитися з кремінцем, не морочити нікому голову, але він виграв: люлечка повна.

Новак бігцем вернувся в кімнату й кинувся під стіл. Став на коліна, тулив знахідку до грудей. Якби його хтось наглянув у ці хвилини, подумав би, що старий втратив глузд. Запалі очі палали, як у чародія. Чуб стояв сторчма, вуси розметнулися, наче насписені. Кожен рух нагадував хлопчика, який, було, пустився перекидом з гори на зелену долину, накрутився і, захоплений, вражений, сидить на мураві, дивуючись, чому кружляє земля і чому над ним кружляє небо.

Сидів збуджений, невгамовний на підлозі — крем'ях у його руках розповідав про довге складне буття, і йому вчувалася скам'яніла музика.

Він не був сентиментальним, м'яким на серце плаксієм, який розчулюється з найменшого приводу, не міг терпіти пісень, у яких нагаї називаються нагаечками, начеб справді вони не висвистують, не рвуть тіло так, що й рани не можна затулити руками, а поцьвохкують для забавки, як дитячі батіжки. Черствуватий, поважав ощадливість, яка не мала нічого спільного із скнарністю, тому його збудливість і невгамовність швидко минули. Йому

здалося, що не так він, старий вчитель, археолог та історик-самоук, дивиться на крем'яного наконечника — наральника, як той наконечник-наральник дивиться на нього, суворо й пильно, ніби чогось хоче.

Обтесаний грубо, не обшліфований, начеб оброблений важким долотом. Не піддавався обробці, і сліди долота застигли на ньому, як численні сліди пучок невідомого творця. Білястий, з чорними прожилками на загострених і пощерблених краях, сірий, а що далі просто чорний, чи не нагадував часом він ті самі очі, про які написав Стефанік, що вони випали, покотились й затаракотіли?

Новакова доля ніколи не була милостива до нього. Він не її пестун-мазун. Примхлива, як кожна людська, вона не раз виявлялася злою, але була лише його власна, а не чиясь інша, в той же час невіддільна від долі села, в якому жив, і хіба одного цього села? Йому, сімдесятилітньому, бувалому в бувальцях, частіше під конем, ніж на коні, і то залишалося таємницею, як і чому життя однієї людини пов'язується з минувиною, як і чому це життя однієї людини, зовсім не схожої, протилежної іншій, повинно пов'язуватися, складати одне нерозривне ціле навіть у тому разі, коли обидва індивідууми цього і не прагнуть і не хочуть?

Чому люди далекі, які не знали про існування одне одного, дивись, опікуються одне одним?

Він і сам так робив. Хіба у війну не виходжував пораненого червоноармійця, хіба не переховував оточенця, щоб він не потрапив у полон?

І Цісарика він любить, бо без Цісарика, без його люльки Велемче не було б Велемчим. Як би воно без нього обійшлося?

А без нього, без Новака, обійшлося б?

Він завжди, із своїх наймолодших літ не лише хотів, прагнув, а й старався робити щось корисне, хороше, в той час, коли цього, хорошого, йому просто не давали робити.

Жив серед людей, серед книг, серед речей, які познаходив своїми стараннями, подарованими йому, як висловлювався, самою землею. Збирав музей.

Щойно почав його збирати, одна мрія не давала спокою: відтворити найпершого плуга. Він хотів показати історію свого села саме з плуга: люди виростають, борючись у поті чола за хліб насущний. Але хіба хліб можна здобути без слова? Хіба в тому первісному плузі не втілена людська мисль — заповітне слово про землю і про

людей на землі? Люди живуть хлібом і словом. Як без слова він не створюється, так без слова він і до горла не лізе.

Новак наспівував над кресленням веснянку, якою колись викликали Ярила: предкам хотілося якнайшвидше заглибити плуга на місці спаленого й викорчуваного лісу, а йому, десятки разів праправнукові, тепер хотілося відтворити колишнє знаряддя на папері.

— А ми просо сіяли...— наспівував старий деренчливим, надтріснутим голосом, якому тісно в грудях,— ой, дід-ладо...

Він не почув, коли ввійшов Юрко.

Хлопець стояв під стелажми, спостерігав за вчителем, подумуючи, що прийшов невчасно.

Цупке волосся на голові Новака ворухилося і, чорне, провітлене сірим світлом з єдиного вікна, відливалось сивим виливом.

Книги на стелажках, речі в шафах. Недавно, торік, викопано їх із землі, вийнято із скринь. Ще не все викопано й вийнято. Якби не ховано, фашисти і війна спепелили б їх.

Юркові молоді очі мовчазно вбирали все.

Вчитель перестав мурмотіти-наспівувати, мовби спиною відчувши, що в кімнату хтось вступив і стоїть. Його плечі підвелися, він здвигнув ними й обернувся. Очі пронизливо дивилися на Юрка, хитро і не без лукавства: у них завжди жевріли племінці, які гріли, а інколи спалювали хлопця.

— Ти, юначе? Чому стовбичиш і не признаєшся? А я хочу тобі щось сказати. Знаєш: земля — всеїдна. Вона переїдає тіло, кістки, залізо. Але вона не переїдає надії. Навпаки, земля родить надії.— І нишком: — З-під плуга.

VII

Змалечку, з першої своєї появи він дуже кричав — гукав у світ, щоб прийняв його, чи просився до матері?

— Бачиш, їй добре, заснула, випровадили її, обкадивши кадилом, туди, де ні сліз, ні зітхань. Вибралася собі, а його покинула мені. І що ти думаєш, Вірко? — звертався Павло, наче до живої, заколисуючи Юрка на руках.— Чуєш, як воно кричить? Чуєш?

Малий заходився.

— Пуцьвірінку, або одразу ж замовкни, або посиній вже зовсім.

Воно не втихало.

— Знаю, я знаю, чого ти. У тобі кричить голод! — І, пожувавши в роті черствого хліба, накутулявши його, загорнувши в ганчірку, затуляв маленького ротика «лялькою».

Юрко не хотів і пускав бульки.

Приходила баба-шептуха, виливала яйця, бубоніла довго і старанно помічні заклинання. Вони не допомагали, і вона казала:

— То не такі діти, як всі. З таких дітей виростають; прости господи, або великі волоцюги, або святі мученики. Ти ще мене колись згадаєш, Павле... А я його боюся. Менше скелочка, а напхане криком, як міх, і голос в нього, як в ерихонської труби. — Закінчувала, страхаючись: — То такий великий нелюдський дух в його малому тілі. Я більше ніколи не прийду. І не клич.

Білесенька на обличчі, зморщечки й ті наче б виплекані, а не такі, як у сільських жінок, напухлі й заскоружлі, вона своїми зірчастими очима глянула на колиску, підвішену до сволока, відступила від неї і перехрестилася.

Хоч Павлові хотілося крикнути: брешеш, ця дитина — як кожна, як усі, — мовчки спровадив її, а вона мовила за порогом:

— Кара. За гріхи дається нам. Робітника і не жди, — гірко посміхнулася і понесла свою посмішку, затаївши зневагу, погорду, мовби немовля, кволе, блага, лежачи в колисці, зазіхало вибити їй з рук хитромудрість розумітися на зіллях і на заклинаннях. Та вона знала, що це неможливо: її ремесло віще і кому, крім неї самої, доступне?

Батько виколисував у колисці не сина — крик.

Не мав часу нянькатися, панькатися: іржала кобилка, стара, сліпа, яку купив у Цілі, що держала круподерню, ревла корова, рохкала свиня — все викликало його своїми голосами, забиваючи голосіння дитини. Він забував за неї. Голоси тварин стояли йому у вухах. І свиня, і корова, особливо кобилка, були для нього дорожчі, ніж Юрко. Що в колисці, — наживне, а коли пропаде те, що в хліві, нескоро туди його знову заведеш і прив'яжеш.

Юрко ріс, поріднившись з криком, без материнської ласки, без тих рук, які пестять, переливаючи зі своїх

пучок у малу душу силу землі, без тих ясних очей, які схиляються і дарують небо. Він відбивався від мух, що гули роями, обсівши його.

До двох років не вмів ходити. Ноги, наче виліплени з глини, ніяк не могли втримати роздутого барабанистого живота. Ледве зводився, знявши угору кволі з патичкуватими пальчиками руки, і відразу забивав поклона. Рачкував.

Прийшла одна мачуха, потім друга. Вони не те що не любили його, бо яке жіноче серце не здригнеться й не пожаліє дитини, просто не вміли зігріти, не знали, з якого боку підступити: він не звик вмиватися і до чистої сорочки. Йому було добре, коли до нього ніхто не торкався й пальцем.

У розпалі літа, коли зерно цідиться з колосків, хлопця покидали дома. Щоб не дуже рачкував, видираючись на ліжко, щоб не впав з ліжка й не забився, щоб не товкся на порозі й не відчинив лобом двері, не виповз на подвір'я і щоб якась безрога часом не з'їла, якщо візьме і засне, його прив'язували до ніжки стола. Вовняна крайка до живої ніжки і до дерев'яної ніжки стола. Під столом ставили кухлик молока. А щоб мав чим бавитися, батько вносив вишневу гіллячку.

Кота виганяли з хати. Вікна завішували ряднами: не так душно, і мухи не так кусають.

Він звик до того: мав хату в хаті — під столом.

Повзав навколо ніжки стола, поки крайка не намотувалася до самісінького кінця, не пускаючи далі. Не знав, як же воно сталося, чому крайка його не пускає, поривався зі всієї сили вперед; ногу різало, лоб стукався об долівку, і не розумів, не міг втямити: щоб розмотатися, треба рачкувати в інший бік.

Галасував з усієї сили, на повен рот. Юрко горлав, мовби справді великий нелюдський дух, як казала бабашептуха, виходив з нього. Синіли губи, здригалося тіло, в сорочечці до колін, з протертими рукавами на ліктях.

У хаті, наче в пустці.

За ряднами на шибках дзижчали мухи.

Тоді на його очах виступали сльози. Скочувалися спершу дві великі сльозини, а потім лилися двома струмками.

Занімівши, сидів на колінах, припнутий крайкою до стола. Ще не виросле дрібне і м'яке волоссячко, перші пасма, до яких не торкалися ні гребінець, ні ножиці, просякали липким потом. На невизрілому випуклому лобі

пульсували, надимаючись, сині жилки; волосини ріденьких брів нахмарювалися, як у старого.

Так він і сидів наодинці зі своїми сльозами.

І ніхто не бачив його під столом.

З комина шугало щось на припічок і причаювалося. Юрко цього не чув, а тому не боявся.

Посидівши, воно — те, на припічку, — стріпувалося і, розволохатіле, чорною марою стрибало на хату. Кіт. Він вигорблювався, задирав угору хвоста, світив зеленими очима, наставивши ріжечками вуха. Сам наче чорт, весь у сажі, а так дивився на хлопчενя, як на небачену диво-вижу. Розставляв свої вуса, насторожено поводив ними. З вусів струшувалася сажа, і вони сивіли.

Юрко дивився на кота, і сльози самохіть зникали. На губах з'являлася усмішка; котові вуса з чорних ставали білими. Це було дуже смішно, хтось невидимий наче брав і змітав з них щіточкою сажу, і вона струшувалася.

Кіт чмихав, порскав, витирав свою морду однією лапою, потім другою, розгорблювався і, опустивши довгого хвоста, не зводячи з хлопчєняти гострих очей, ступав, начеб нехотя, до столу. Ставив свої лапи скрадливо, боязко, а здавалося, що гордо і незалежно, як пихатий комендант поліції, якому всі повинні вступатися з дороги.

Юрко теж протирав кулачками очі, простягав руку, показуючи нею на кухлик з молоком, запрошуючи до нього кота. Той і так добре бачив кухлика, ще ліпше чув запах свіжого непрокислого молока, але не накидався на нього. Зупинявся і сидів неподалік від кухлика, начеб молоко йому ні до чого. А Юрко показував пальцем, заманював; ходи-ходи, котику. Кіт насидівшись, м'явкав, мовби дякував, що його запрошують, і, як прошений мужичок до столу, мляво підходив до посудини. Якщо дуже запрошують, відмовлятися не випадає, не личить. А коли нахилився до кухля, наче припадав до нього, за вухо не відтягнеш. Хлебтав з виляском, а для малого — радість.

Дитячі очі ясніли на все замазурене обличчя. Звеселіло ставала затемнена хата, її кутки і низька стеля.

Кіт не розгинався, поки не допивав молока. Череву його грубшало, обвисало. Він облизувався рожевеньким язичком, підповзав, терся об хлопчєнкові коліна, і той брав його в свій поділ.

Розумняка-кіт валився горілиць, помахував лапками, тихенько брав зубами Юрка за пальці. Хлопчик чухав і погладжував свого друга. Потім він брав вишневу гіл-

гіллячку. Шелестіли листочки. Кіт ловив їх лапами, наче мишей. Він бавився і забавляв дитину.

А коли гра набридала, влягався хлопчиківі в поділ, починав муркотіти. Наставала найбільша радість.

Вуркотіння сповнювало мале серце ласкою, заколисувало малого. Кіт мурликав, заплющивши очі, і Юркові теж солодко злипалися. Він ще якийсь час погойдував вишневою гілкою над мурликою, а коли гілка випадала з рук, тикався головою собі в поділ — утеплений, живий клубок, у козушок, як у ласку, і засинав, щасливий, забувши, що припнутий, прив'язаний до ніжки стола.

Він спав, щоб прокинутися з голоду, щоб кричати з розпуки, не вмючи висловити її словами, так голосно і так пронизливо, що кіт утікав і забивався під ліжко.

Юрко не розмовляв до трьох років. Усі думали, що він німий.

А йому, перш ніж навчитися мови, треба було викричатися, викричати себе, бо слово мати лишалося для нього заказане.

VIII

Вона почула синову ходу ще під вікнами. Стояла коло печі, схилившись на ожув. Обняла його обома руками. Він ішов, волік ногу за ногою, і вона знала: втомлений. А коли він утомлений, то накульгує. Замолоду прострілена нога дає себе знати.

В челюстях поблимував вогонь, скупе полум'я дотягувалося до відставленого горщика, ледве облизуючи його.

Вона чекала Левка на обід — дочекалася на пізню вечерю. Вечері й не варила. Давно підігріла той обід. Щоб він не охолов у горщику, підтримувала вогонь, який зігрівав її самотину, її материнське чекання, сповнене болями і муками за сина. Злий час — людину вбити легше, ніж муху. Якби вбити?! Крумпульце, конопляний галстук на шию, або ноги відрубані, руки відрубані, а серце вирване. Хто, коли і де мучив живу твар, так знущаючись над нею, як це діялося тепер по ночах? Мовби уся цілє не в тому, щоб убити, знищити, ліквідувати, а в тому, щоб мучити надсмертними муками і ще живе тіло кидати у палахке полум'я чи у глибоку криницю?

Мати чула ходу за темним, завішаним вечором вікном, і ожув, на який спіралася, похитнувся: щаслива, дочекалася.

Перш ніж подріботити до дверей і відчинити їх, підсунула горщика, зворухнула полінця. Її чорні задубілі пальці давно не бояться вогню: він не бере їх. На своїй долоні несла жар Цісарикові, коли той провідував. Правда, і Цісарик брав жар пучками й клав у люльку.

Коли полінця сипнули іскрами і довгі червоні язики потягнулися до челюстей, вона підкрутила каганця-блимавку на столі й метнулася до дверей. Чому Левко не йде? А може, то не він? Може, хтось обібрався під Левка?

Рвучко відчинила двері й через поріг:

— Левку?

— Що, мамо?

Почула його голос і мовби напилася чистої води. Грудам легко, і хотілося стояти, дивитися на нього, схиленого за сінешніми відчиненими дверима.

— Я, мамо, болото обшкрябую.

— Та годі тобі його обшкрябувати,— обізвалася.

— Стільки, мамо, болота, забрюхався по вуха.

— Покинь. Куди тобі з однією рукою? Ляжеш, я твої чоботи і витру, і просушу, сиңу.

— А їсти є що?

— Є. В печі горить. Ходи вже, Левку.

З хати пробивалося світло, підячись з відхилених дверей. В ньому стояла мати, і він, розігнувшись, відкинув тріску, якою обчищав грязь, глянув на матір, маленьку, немічну з ожувом у руці, й усміхнувся із темряви.

Вони стояли якусь мить — він на сінешньому, вона на хатньому порозі, і їх еднала смуга світла — близька близькість.

Матері хотілося сказати йому щось важливе і суттєве, але вона тільки дивилася на нього: очі-тихо блищали. Йому теж хотілося щось сказати їй, але і він тільки дивився на неї, і його очі втомлено блищали.

У вечоровій тиші, яка розпливлася, захлюпнувши село, мати сказала з порога:

— Ходи, сиңу,— ще раз покликала.

І син відповів:

— Вже йду, мамо,— слухався.

Ступив, і вона ширше розчинила перед ним двері.

Пропустила його повз себе, торкнулася плечем синого порожнього рукава і, мовби відчувши, який він порожній, прудко зіскочила з порога в сіни, швиденько зачинила сінешні двері, посунула засувку — дерев'яну

колодочку, прудко вернулася в хату, стала перед зачиненими дверима, ніби на сторожі.

Він чув, як вона брала двері на нехитрий засув, вловлював у кожному її русі, в шпаркій ході побоювання і острах. «Коли мене не було,— подумав, скидаючи шапку,— мати не мала й гадки зачиняти сінешні двері».

Він почепив ушанку на вішака, як свою втому. Скинув, витрушуючи руку з рукава, шинелю. Скинув швидко, хоч і нелегко йому, поніс і почепив її, сіру, коло шапки, теж як свою втому.

Зморений, голодний, пригладжував долонею чуба.

Пістолет у кобурі відтягував широкого ремня, зібгана гімнастерка підсмикнулася угору.

Важкенька цяцька, думала мати про його зброю, і ще їй згадалося, що, відколи Левко головує, ні сну, ні спочину йому: всі дні летять плавом, як розлив-вода. Шумлять, і він у шумі.

Левко тим часом пригладив чуба, підправив кобуру з пістолетом, розрівняв гімнастерку й сів до столу.

Піч посередині хати, челюсті дивляться у вікно. По один бік печі, при глухій стіні — тапчан, головою до вішака, на якому його шапка і шинеля; по другий бік печі — лежанка, з неї дорога на черинь, де спить мати. Миски, горшки — начиння — під припічком. Стіл. За ним ще одне вікно. Оце і вся хата. В ній народився і виріс. Такою вона була завжди. Ніде сісти, ніде повернутися, а здається, коли стрибав пустином-шибеником, була і довша, і ширша. Ні, та ж єдина лава, на якій носило його від дверей до столу, а потім назад. Скидав відро з водою, і за це перепадало на горіхи. Замість тапчана стояла скриня. Торік, вернувшись до своєї хати, він поставив тапчана. Тепер спить на ньому. Раніше йому стелили на лаві, а батьки спали на ліжку.

Мати поставила перед ним миску-полив'янку, поклала ложку. Алюмінієву, таки його, солдатську, фронтову, яку приніс із собою. При ній, на тому ж держачку, трималася й виделка, але не втрималася: від виделки на держачку сама дірка.

Борщ парував. Заправлена здоров, гаряча страва смачно біла в ніс, аж набігала слина.

Пішов ще вдосвіта і досі нічого не їв: з Верхова вивозили до станції ліс. Дорога неблизька, важка, але, поки не рушили в поле, з лісом треба розрахуватися. За зиму заготували чимало кругляків. Гілляччя і хмиз собі — на

паливо, а кругляки — сосни, дуби — на Донбас. Шитик Дарія що каже: «Донбас — Всесоюзна кочегарка і наше першочергове завдання!» А він хіба цього не розуміє, хіба ще і йому треба розжовувати й класти в рот? Якби тяглова сила, якби трактори, що для Велемчого ці норми? А коли коненята, та й тих не густо, і коли до Здолбунова, до станції, всі п'ятдесят кілометрів, — грудьми не попреш. Є дерево, але без підсанків з місця його не зрушиш. Якби сніг, якби мороз, а то ж розквасиця, — запрягай дві пари, не менше.

А ще ж і їх, сокирників, лісових вовків, треба остерігатись. Яровий із своєю групою напоготові: кулемет, гранати. Повернуло на весну, і бандюки виповзають із своїх схронів; слідів не знати, не те що на снігу. То відсиджувалися поодинці, а зараз сходитимуться до купи.

Ще день, ще два — з вивозкою кінець. Не нарватися б на них; почнеться бій, запахне кров'ю, а селом піде страх, — людей важко кликати в ліс.

Мати краяла хліб, тулячи буханця до грудей. Відкряла цілушку, поцілувала її й подала йому.

— Ти цілушку любиш, їж, щоб тебе, сину, дівчата любили, — проказала і зніяковіла, засоромилася.

Поклала буханця й ножа на столі, а сама відійшла до печі.

Він мовчки вкусив цілушку, тверду, черству, добре випечену, що вона аж затріщала на його зубах, і взявся за ложку.

Квашена капуста, буряки і навіть картопля не перекипіли, не переварилися, якраз йому до смаку. Ніхто не вмів зварити борщу, як його мати. Він до міри солодкий, до міри кислий, до міри солоний, — борщ, в якому плавають сухі гриби, чути часничок: запахи лісу і поля, настояні на весні, літі й осені.

Левко похрумкував червоні бурячки.

— Сідайте і ви, мамо.

Він знає, що запрошувати її даремно, марно. Вона ніколи, скільки її пам'ятає, не їла за столом. Був батько, насипле страви, поставить йому, а сама відійде. Стояти-ме коло печі; дивитиметься, чи смакує їжа?

Не відповівши на його запитання, вона виступила від печі, наблизилась до нього і мовчки торкнулася рукою його плеча: заганяла на покуття, щоб не виставляв плеча у вікно.

Він пересів.

— Боїтеся? — підняв на неї очі.

— Береженого бог береже,— і нишком подалася до печі, на своє місце.

— Яровий, мамо, ніколи не сідає спиною до вікна,— сказав Левко і засміявся, тримаючи ложку над мискою.

А на її обличчі не промайнуло й тіні від усмішки. Його принадний, трохи гортанний, але сильний сміх, який нагадував батьків, не відбився у материних очах, у її погляді, задумливого, задивленого в неї саму.

Вона і зараз, коли син з нею, коли бачить його, переживала, умліваючи за нього, за те, що він їсть однією рукою, втримуючи в одній руці і ложку, і хліб. Важко, незручно йому їсти. Якби не соромився, вона годувала б його, як колись давно, з ложечки.

Каганець підвішений на дроті до стелі. Їхні очі взвицаїлися до жовтого тьмяного світла, і здавалося, що його немало, що каганець освітлює і хату, і їх обох.

Якби він погас, якби раптом померкло світло, мати і тоді бачила б Левка, його розсипаного чуба, витягнуту шию і присвічувала б своїми очима, щоб син їв і не був голодним.

Левко, схилившись над мискою, згадував, які вони з Яровим були голодні в лісі: Яровий цюкав сокирою берези, хотів спустити соку, щоб закропитися соком, але сік не йшов. Він хоч кутив, а Яровий лише спльовував, чвиркаючи крізь зуби, говорив, що десь у макітрах повно вареників у маслі, і знову чвиркав.

Розігнувшись і відкинувши чуба, Левко помітив сховані під запаскою материні руки.

Йому стало шкода матері. Брови ворухнулися, звислись, застигли, і у висвітах каганця на його обличчі виступили смуги осмути.

Він запам'ятав матір такою, в такій же задумливо-журній позі, коли проводжала його на війну. На перелазі простягла за ним руки. Оглянувся: тримала руки в запасці, оніміла в прощанні.

А коли повернувся, коли видерся на своє Пропатище, не застав її дома. Перелазу нема. Не видно й знаку, де він стояв. Двері на патику, хата занедбана.

Сусіди сказали: мати в Кричевського, в Оксента. Він не повірив, що вона в наймах. Не ішов, гнав на Городище — з гори на гору, і гори похитувалися.

Вона служила. Але перше він побачив не її, Оксента, і Оксент обійняв його. Як обухом по голові вдарили Оксентові слова: «Твоя мати у нас, ти не гнівайся, я її не

зобиджаю». Він хотів відіпхнути Оксента: на високому ганковому порозі з'явилася мати — боса, руки в запасці.

Не заглянув до хати Кричевських. Мати кинулася до нього, припала до грудей. Йшли, вона тримала його за порожній рукав, вела додому.

Левко запам'ятав цю дорогу, кожен горбочок, кожен видолиночок — своє та й материне повернення додому, дотик її руки до його безрукості, і втрачена рука заболіла, ниючи дужче, ніж жива.

І зараз він відчув цей тупий, непереборний біль, який сковує тіло і туманить розум. Ще мить і заскрегоче зубами. Відклав ложку, відсунув миску і вийняв кисета. Йому треба було закурити, забити, затягнувшись, легені димом, наповнити їх, бо в грудях ширяла невтишимість.

Поки скручував, поки ліпив цигарку, мати прибрала й витерла зі столу, поставила на прип'єк полив'янку, покклала ложку і, обернувшись до нього спиною, покрадьки перехрестилася за нього. Хоч і не казав їй, хоч і не заїкнувся, сама, своєю доброю волею зняла з покутя образи. Поставила на печі: там їх не видно. Ні словом, ні ділом — нічим, навіть тим, що вірила в бога, не могла чинити йому прикрощів, щоб не лише він, а й ніхто інший не дорікнув, бач, яка в тебе стара.

Левко закурив. Полегшало, відлягло, але хотілося знайти до найменших тонкощів, до дрібних дрібничок, як мати жила довгі роки, що робилося тут, у селі? Батько загинув, і не тільки він... За перепровадження делегатів на з'їзд Інтернаціоналу йому, Левкові, довелося познайомитися із в'язницею. Вилікували і посадили: колізії — оружні, провізії — райдужні; ховати булку в жменю, газету — у кишеню... Бригідки, Береза Картузька. Вернувся — волилася воля. На вигоні, коло джерела, село обіймало червоноармійців, носило їх на руках. Вбрана калиною брама: земля — народу, воля — народу, мир — народу... Але тут — війна! Кривава, довга, й зараз треба починати все наново, спочатку. Якщо тоді доводилося спроваджувати геть осадників, то тепер завдання теж не з легких...

Цигарка тліла, не хотіла горіти. Посмоктував і пивався:

— Мамо, розкажіть, як ви жили. Все.

Вона помила миску-ложку і знову стояла — руки під запаскою.

— Як ти пішов, вони і прийшли... — проказала і подивилася на нього, а здалося, у вікно, в темряву, в ніч.

Левко добре чув, яким голосом, налитим осорогою і гнівом, вона вимовила коротке «вони». Німці, есесівці з рунічними відзнаками, поліцаї з бляхами, карателі, свої, доморошені вбивці,— всі уявилися їй, і чи не тому, дивлячись у темне вікно, вона заплющила свої очі? Минув час, а згадувати нелегко. Пам'ять втримує все до крихітки. Як риболовецький невід — пам'ять. Зачепиш одне вічко, стрепенеться увесь невід...

— Про батька, про тата, мамо?..

Скільки разів він її просив, не розпитував, вона починала і заливалася сльозами.

— Перший раз, було, прибігає Оксент. Задихався, біг покрадьки городами. Заскочив до хати, як вскакує кіт у відчинені двері, й каже, щоб наш батько втікав. Втікай, ховайся і не показуйся на плац, бо за тобою прийдуть, сказав, і нікому ні мур-мур, що я тут був. Приклав до рота пальця, начеб замкнув.

— Оксент? — перепитав.

— А наш батько йому: ні втікати, ні ховатися не буду. Втікати нема куди і ховатися нікуди. На небо я не залізу, а раз на землі місця нема, то нехай кличуть і забирають. І ти, стара, підеш зі мною, правда? Як уже буде, так і буде. Раз мати родила, раз і помирати. Дякую, Оксенте, що не побоявся. Иди собі й не бійся: я тебе не викажу. Оксент вскочив котом, котом і вискочив, а ми далі з батьком висукуємо посторонка, збираємося з левади сіно носити. Я попускаю кужіль, а він крутить ключкою. Коли це човг-човг — багато ніг. Тупіт. Я до вікна, а наш батько: «І не дивись!..» Двері навстіж — й на порозі Турчин. Він... Не при ночі згадувати...

Мати затулила очі, обличчя запаскою. Руки її тремтіли.

Не вмiла виливати своє горе словами. Та й хто і коли її слухав? Вона виливала своє горе хiба що в пiснi. Мати плакала, як спiвала, і він схилив голову край столу.

IX

Кобилка перестала мчати навскач, не чуючи болота. Передні ноги не сягали вільно й розмашисто. З-під задніх не порскали липкі болотяні балабухи, як тоді, коли її галоп був стрімкий, наче шквал; вигнутий хребет, роз-

гривлена грива, тягло, а ніби кінь-рисак, який не знав шлеї.

Винесла в поля і пристала.

Турчин сидів на ній охляп. Через шію автомат, у руці — кольт. Без шапки, лише в чорному мундирі. Заболочений і обличчя в болоті. Неспокійно, зло поводив очима.

Він садив міцними на підковах підборами кобилку під боки, поганяв руків'ям важкого кольта. Але як не садив підковами в черево, як не бив її кольтом по карку, вона ледве дріботіла підтюпцем. Її ноги грузли в болоті.

В полі він почув за собою іржання. Не гонитву, не голоси ястребків чи міліції, — іржання лошатка.

— Іга-га-га!..

Це іржання розтинало темряву, розколюючи її, й пришиклі, огорнуті імлюю, в мороці поля слухали його, ловлячи найтонші срібні відголоски.

Йому, втікачеві, здалося, що голосисте «Іга-га-га!..» досягло нічного неба, вдарилося об його темну стелю і відбилося, спадаючи додолу. Не падало, не затихло, розбиваючись, — стелилося землею.

— Іга-га...

Турчин з люті заскреготів зубами. Жовна ходили жорнами.

Кобилка здригнулася під ним. Він відчув: вона здригнулася всім своїм тілом — підігнулися ноги, напружився хребет, затремтіла шкіра, а вуха нащулилися. Тварина кожною своєю клітинкою обізвалася на кличне іржання лошатка — пронизливий голосок свого сінка. На ходу підвела опущену голову, задерла її назад, щоб заіржати й собі: ще жива — обізватися, покликати. Але він не дав їй заіржати, стиснув коліними, замахнувся кольтом.

Кобилка мотнула головою в один бік, у другий. Він побачив її очі — ліве і праве. Сиво-червоні, пройняті мукою і болем. Вони були повиті чорнішим сумом, ніж чорна ніч: кінські, а наче людські. Вона побігла підтюпцем. Як їй не обізватися до свого лошатка?

Сидів на ній, нависши хмарою.

Ні жалю, ні пощади. Ніколи це не гризло, не мучило його. Нещадний до людей, а до кобилки?

Утікав — сатанів.

Себе, своє себелюбство ставив понад усе. У житті цінував власну одиничність, її замкнуту обмеженість, переконаний, що піднісся над всіма, що осідлав долю, як осідлав кобилку. Для того, щоб чогось досягти, щоб панувати, щоб мати владу, важить не розум, не багатогранність почувань. Вся мудрість — задовольнити бажання, своє розгнуздане свавілля. Яким чином? Зламати волю інших, знищити її коштом смерті — такий треба мати характер.

Його застукали в криївці серед Верхова. Криївка з відсіками, з ходами і виходами. Давня. Два бандити і він — комендант СБ — служби безпеки. Харчів на цілу зиму. Вода — сніг, лід. Зв'язок — раз на тиждень: від настоятеля монастиря Іова через Соломію. Один тиждень, другий — Соломія не з'явилася.

Лісорозробки. В криївці чутно веселе дзижчання і шаркання пил, гухкання і відлуння сокир, а людська мова не долуноє. Глибоко.

Один вихід, яким ходили і про який знали бандити, — пеньок. Іншого, зашальованого шалівкою, що сполучався з лисячою ямою, крім нього, ніхто не знав. Хто будував криївку, тих уже нема: послав на акцію, й дала жаба цицьки. Якби не дала, сам нагодував би їх жаб'ячим молочком; безпека — надійність самоохорони, самозбереження, інші — ніщо.

У пеньок мовби постукали, в криївці відгомін: знак, що наспів зв'язок.

Він лежав на нарах, заклавши руки за голову.

Умовний стук об пеньок: тричі, двічі підряд, третій згодом.

Стукнуло раз за разом. Третього він не дочекався: нетерпець. Послав бандита до виходу. Соломія. Прострочила всі явки. Що там? Зірвався з нар і сам — до шийки входу-виходу.

Наслухав: бандит підіймався драбинкою, піднявся, нагужачись, випихав пенька, звалюючи його набік. Цей пеньок завжди випихався туго, ніколи не піддаючись легко. Край поляни, непомітний. Хто сторонній міг надібати його вночі, кому він потрібен?

— Не наївся, не вилежався, що пеньочка не підважиш? — кинув бандитові. — Ти, лежню...

Бандит крєкнув, зрушив, зсадив пенька з місця, а він, Турчин, піднявшись на два-три шаблі, штурхонував з нетерпіння бандита кулаком, щоб ліз, не загаювався. Той

підтягнувся на руках, заметляв ногами і тієї ж миті шугнув униз, збивши його з драбини.

Посипалася мерзла земля. Прорвалося свіже холодне повітря. Било у ніс, у рот, холодило груди, не давало дихнути, а Турчин не міг запитати: «Що там?»

Почулись людські голоси, людський сміх — на землі, над ними.

Звинувшись в'юном, бандит тикав на вхід пальцем і проказував:

— Лісоруби... Розклали вогонь... Їх багато! — слова проривалися, вистрілюючи.

— На пеньку хтось сидів? — запитав його, отямлюючись і думаючи: «Втікати, за всяку ціну... Втікати!»

— Сидів, сидів... — сичав бандит крізь зуби.

А другий бандит бігав із засіка в засік, вхопивши голову в руки. Бігав і лепетав:

— Пропали... Пропали...

Над їхніми головами човгали, гупотіли ноги. Тверді, владні, погрозливі кроки. І тоді він підняв кольта.

Того бандита, що обізвав лежнем, поклав без слова, а другому сказав:

— Не пропали, — і теж застрелив.

Роздер сінника, витрусив сіна-соломи, обклав трупи і підпалив їм чуби. Людське волосся добре горить. Від нього зайнялися сіно-солома. Нехай парубки обгорять, щоб їх не впізнали.

Голоси:

— Виходь! Виходь!..

Поповз дим, а він — до запасного, тільки йому відомого виходу. Вийняв шалівку, вскочив ув отвір, не забув вставити шалівку назад, боявся, щоб не наздогнали в лисячій норі.

Видерся над урвищем, виповз і відлежувався. Дикий, з дикими очима.

На поляні горіло покинуте багаття. Люди обступили колом криївку. Ястребки побрякували зброєю.

Він крався, перебігаючи від дерева до дерева. Скочив до коней, відв'язав коло крайнього воза кобилку і впав на неї.

Шкапа, а вивезла. Невже вивезла?

Лошаткове дзвонисте іржання нагадало йому побрякування зброї ястребків, лісову поляну, багаття, освітлені велетенські, з могутніми кронами сосни, впевнені

голоси: «Виходь! Виходь!..» — і Турчин поганяв полями, втікаючи.

Якби знав, що кобилка з лошам, нізащо не впав би на неї. Йому пощастило, вдалося відв'язати її, що ніхто й не спохопився. Вони стовпилися коло криївки, а він і скористався. І от маеш — сосунок! Чого він ірже?.. У лісі спохопилися, спохопляться...

Він полюбляв ніч, темну, безпросвітну і тиху-тиху, коли ніщо не шелесне, крім вітру, крім пугача, який пугне, і потім усе навколо заніміє. І от — не глухо.

— Іга-га...

Коли знов почув іржання — цей дзвіночок, він здався йому дзвонами, в яких обізвалася кована мідь.

Скільки мав сили, притискав кобилу, підганяючи її.

І вона, тварина, теж почула голосисте іржання — неспокійне, розпачливе, хоч і далеке, але цього разу несила їй було підняти голови, не завернути її назад. Голос лошатка тонко й ніжно бринів над полями, зливався з гупанням талапливих копит і надсадним, болісним, йохканням селезінки.

Кобилка нашерстилася. Вершник бив, лупцював, поганяв з таким хижим озвірінням і розлютованістю, начеб це був коршак, який запустив їй між ребра свої залізні кігті, довбав залізним дзьобом, а вона везла його.

Хапливо ходили дихавки, під ноги клаптями падало мило. З вимені, наче із сикавки, поцвиркувало молоко.

Конячина заточувалася, закидала крупом. Турчин не був важкий — невидливий, а вона була загнана, і тільки далеке іржання лошатка, яке блукало, шукаючи її, не давало впасти. Те іржання, сповнене надії, чи не влилося їй у душу, і кінська душа мовчазно обзивалася бажанням жити.

Замотала головою — ніздриями ловила повітря. А грива прив'яла. Іздець влучив її межі вуха: руків'я кольця хряснуло об череп. Друга рука зависла з лимонкою. Кобилка витягла передні ноги, підтягла задні й стрибнула. Це і був її останній стрибок. Копита передніх ніг зависли в повітрі, підгинаючись. Вона як підкошена впала на коліна. І обізвалася тихим храпом.

Турчин перелетів їй через голову, вдарився об землю, перекрутився і став обличчям до неї.

З кінської морди валила піна. Шапкувата і біла — її було видно у темряві. А грива зів'яла.

Його поставило стояном.

У полях розляглася нічна тиша. І тоді підійшло, підступило лошатко. Воно дибало на тоненьких ніжках, стригло маленькими вушками і помахувало куценьким хвостиком — коник-стрибунець. Болото не чавкало під його копитцями: легеньке, проворне.

Лошатко підійшло до мертвої кобилки, нагнуло голову, тупнуло і, нічого не збагнувши, показало зубки, мовби усміхаючись. І помахало куценьким хвостом.

Вона лежала, і воно собі лягло коло неї — уткнулося в її ще тепле вим'я, припало до нього і почало його ссати.

Турчин зрушився з місця. Стрибом стрибнув до кобилки і до сосунка. Садонув носакон кобилку в круп. Лошатко не відривалося від вимені. Він плюнуv на нього і подався полями.

Х

Цісарик не забарився з відвідинами: люлечка вигасла, а ще ж хотілося і побідкатися. Він на ганок у своїх личаках, а Новак з ганку, з сокирою.

— Рубаєте?

Старий нічого не відповів, вернувся в хату, розуміючи, що Іван прийшов по махорку.

Цісарик глянув з порога на дривітню, побачив купу хмизу, колодку, а на ній якусь обтесану копаницю, обіч неї таку ж ковердяку, але не обтесану, й хмикнув носом: «Добрі люди плуги готують, а він якесь одоробло, чи наче санчата витесує на весну? Без клепки...» — йому й не спадало на гадку, що вчитель усе ще морочиться з тим самим крем'яним наконечником, якого знайшла Мотруня і завдяки якому він знову розживеться курива.

Новак виніс і мовчки подав йому махорку, чекаючи, щоб швидше забирався і не заважав йому.

Цісарик здивувався з такої негостинності й мовчазності. Повільно набивав люльку й думав: «Що б це могло значити? Невже в того Новака нагальна робота?» Розпитувати, навіщо санчата, не зважувався. «Може, возити гній?» Йому хотілося розповісти про себе. Він вступив так рано тому, що його кликано до протоколу. Вночі у лісі на заготівлі трапилася немала okazія. Сиділи коло вогнища, покуруючи, точили ляси і посміювалися з його люльки, з Мефіста-Пана на ній, говорили, що він звик курити найчастіше на дурняка, чуже. Оксент всипав пучечку потерухи й сказав: «Задобрюю твого чорта-дияво-

ла. Ти і твоя Мотруня давно з ним у спілці», — і вискалив зуби-щербачи. Він, Цісарик, розсердився, пішов на поляну, знайшов пеньочка. Вибив об нього люльку — Оксентову потеруху. Таке — в спілці з чортом?! Присів на пеньочок спочити, а пеньочок піднявся. Серце втекло у п'яти, сміх і гріх: під пеньком виявилась криївка. Витягли двох побитих, мертвих, обгорілих... Виставлено їх напоказ — лежать смалюхами. Воно й виходить, що він ту криївку відкрив, і Мотруня каже, що треба потерпати. Він же й так потерпілий: як пеньочок під ним заворушився, не лише серце втекло у п'яти, злетів, зарив носом у землю, лежав і думав: лопнув, розірвався... Але якщо вчителеві ця історія не історія, то він і не заїкнеться. Мовчи, глуха, менше гріха. Кричевському за його смішки змололося — хтось його кобилку відв'язав. Знать, не двоє було в криївці? Схопилися — пізно!

Курити — страх хочеться. Вуха попухли, губи посохли. Яровий, у якого насидівся, сам не курить й іншим не дає.

Він висипав з коробки до кришечки махорку, якої було не більше й не менше, а саме стільки, як залишалося.

— Тепер я не знаю, коли ми знову з вами зустрінемося, — сказав, натякаючи, що махорки в бляшанці нема, а чи даючи зрозуміти, що можуть бути обставини й важливіші.

Новак заховав порожню коробку в кишеню й ступив до дровитні.

Цісарик зам'явся, не попросив вибачення за турботи: вибачаються нахаби, а він порядний.

Ще раз кинув слізливим оком на копаниці, подумав, що Новак таки без клепки, і промовив:

— Держи язик за зубами, будеш їсти борщ з грибами, — на прощання. І статечно рушив до хвіртки.

Вчитель довго дивився на його личаки, поплював собі в долоні, зацюкав сокирою.

З його майстрування виходило щось неоковирне, незугарне, та хіба воно повинно бути інакше? Хіба перший плуг робився такою сокирою, якою він теше? Йому належить зробити його без єдиного цвяшка. Звичайно, цілковитої, абсолютної схожості він не досягне, але хоча б подоба. Ото Цісарик шкребтиме за вухом, що продешевив крем'яха! Та я вже розстараюся махорки або самосаду для його Мефістофеля, подумував собі.

Прихід Цісарика, якого він все ж любив, Цісарикові личаки-постоли збурили душу і пам'ять. Згадалося пере-

жите, давне, забуте. Він обтесував чепігу, а мовби обтесував свої пережиті літа.

Він, Олексій Новак, по батькові Вавилович, відкрив для себе це село, зв'язав з ним свою долю, приїхавши сюди на посаду народного вчителя в кінці минулого століття з дружиною Лізонькою, уродженою Велембовською. Його батько служив у чині капітана, ніде довго не затримуючись. Мати — тавричанка, з дрібних дворян, дощенту розорених відміною кріпаччини — голодною волею. Вона захоплювалася народництвом і толстовством, безперечно, на свій лад: народництво означало навернення до простих людей, а не злиття з ними, богошукацтво — освіту. Не без її впливу батько віддав його не в кадети, а в науку, не чекаючи чогось приємного. Сам з верхів'я Німану, жартував, що в жилах його наслідника тече якщо не кров, то бодай вода Конки, яка бурунить до ясного Чорного моря, і вода Німану, яка тихим плавом пливе до похмурої Балтики, — розводив руками, на що, мовляв, від поєднання цих протилежностей можна сподіватися? Рубака, майстер випити, закусити і скочити в сідло, а наче дивився у воду. Де полк квартирував, там Олексій і вчився. Дитинство минуло на обширах південнозахідного краю, родючій землі під щедрим сонцем. Гімназію скінчив в Острозі, поступив в університет у Тарту, але був виключений за участь у таємних студентських сходках. Його, ймовірно, і судили б, але репутація батька бездоганна і гусарський полк, на щастя, перебазовувався в тихий Житомир. Тут Олексій здобув екстерном атестат на народного вчителя і таким робом опинився на Острожчині. Він не поривав з містом своєї юності, будучи в Тарту, листувався з Лізонькою.

Часті їзди-переїзди, зміни ландшафтів і клімату, земля і людей, які їх населяють, побуту і звичаїв, притаманних одній стороні й не властивих іншій, одягу і пісень розвинули в ньому здатність придивлятися до розмаїття.

Від батька він унаслідував поставу, гречність і вольову рішучість, від матері — смаглявість, гарні очі, густе волосся і всмоктав з материнським молоком її, хай і химерне, але людинолюбство і постановив собі чесно служити людям. Що ж ліпшого придумати у ті далекі часи, як земська школа?..

Ранкової пори цюкала сокира. Зарипіли колеса, хтось проїхав, змінив сани на воза. Запіяв півень і змахнув крильми. Ще було чути, як брязкало відро, а десь з

Пропастища линув голос: «Євко, скорій з водою! Твої шибеники босі повилітали! Так ї витинають, гемони, попростуджуються — клопоту не оббе-р-реш-ся!..» Як здавен.

Вони з Лізонькою, виїхавши з лісу і вперше побачивши Велемче; вчарувалися його суворою, недосяжною красою. Єврей-балагула, сидючи на передку, повернув до них голову через плече — чорні очі блиснули радістю, він підняв угору батіжка, показуючи на село, і так і держав його в ограблій руці, ні разу не стьобнувши коненят.

Село за лісами — на горах.

Льодовик накотив горби, не догорнув їх до Карпат, зупинився і розтанув.

Коли він вперше дивився на цей ландшафт, то радісно думав: «Це не пагорби, а велетні-ратаї! Позгиналися над чепігами і закам'яніли під високим небом. Не закам'яніли, просто увійшли в землю, убезпечивши її своєю силою».

Зустрів їх стражник, відставний єфрейтор, з начепленою на шинелі медаллю за хоробрість, про що відразу й сказав. Як і та жовта кругла медаль, на ньому все було начеплене: урядовий картуз, а під ним начеплені густі брови, начеплений червоний, кушкоподібний носище, пишні вуса й під ними — губаті губи. Очей начеб і не було, так вони запливли. Багатопудовий страж його імператорської величності на найнижчих чинах. Він розквартирував їх у будинку вчителя Знаменського, власне, його вдови Марфи Прокопівни, яка прийняла їх, відвівши кімнату і кухню, тільки з тієї трагічної причини, за її висловом, що дорогий і незабутній чоловік і сівач на ниві освіти Знаменський, Кирило, теж Прокопович, помер, а він, Новак, його наступник.

Стражник зволив подати пораду, а саме: не відкладаючи у довгу шухляду, сходити вклонитися настоятелеві святої обителі святих Бориса і Гліба честивому отцю Інокентію, може, не так і йому, як економому святої обителі святих отцю Іову, а також нанести візит сільському голові, ну, і само собою розуміється, для чого по ночах світиться у корчмі, у них же, треба сказати, трактир. І ввернув прислів'я: «Всякий початок любить посвяток» — і клацнув каблуками.

Розпливчата, драглиста, у широкому сарафані й очіпку з двома ріжками, вдова Знаменського просила зробити, як радив турботливий стражник.

— Не помажеш, не поїдеш, дітки мої,— і вона посла-

лася на найвищий для неї авторитет, мовляв, мій дорогий і т. д. це робив.

Вони з Лізонькою для початку оглянули школу. Здалеку вона нічого, навіть двоповерхова. Верхній поверх зачинений. Він не потрібен через брак учнів. Жодної шибки у вікні там нема, вікна забиті дошками: в міру того, як шибки вибивалися на нижньому, їх виймали з верхнього. Тепер і на нижньому не всі цілі. В класах сміття, бруд. Стіни облуплені, стеля відпадає, хреста облели павуки, портрет царя засиділи мухи.

Школа біля самого цвинтаря.

— Чи не на знак того, Лесю, — ніхто й ніколи його так не називав, крім неї, Лізоньки, — що освіта сусідує з могилами?

Йому затямився цей дотеп. Лізонька була гостра на слово.

Відвідали голову. Він сидів на порозі зборні. В чумарці, з сучкуватою палицею, мовби очікував. Побачив їх і підвівся. Подав руку новому вчителю, а його дружині поцілував ручку: знай наших! Коли ж вони відразу почали про ремонт, він косо позирнув на них, знову сів і, взявши палицю між ноги, почав нею постукувати.

— Ге-ге, — почав. — Тут діло не просте... Школа чия? Земська. В нашому монастирі є бурса. Там діло ясне. А школа? Тут складно. Нехай земство опікується, чи що? А як ви думаєте?

Так і пішли ні з чим.

Сільський голова постукував собі костурякою, зорячи їм услід з-під високої шапки, яку носив серед літа.

Олексій Вавилович розпочав науку з глини і кельми, Лізонька з відра і ганчірки.

Честивому отцю Інокентієві й економому — отцю Іову вони не вклонилися. «Всякий початок любить посвяток», тобто корчму, яку стражник для вагомості іменував трактиром, обминули. А це було не просто неповагою, нечемністю, негречністю — зухвальством, свідомим підривом віри і влади, її трьох китів — православія, самодержавія і народності, які уособлювалися в попах, стражникові й сільському голові.

Одначе це лише квіточки. Ягідки наливалися кров'ю, а кров — особливий сік.

І тоді, в той час, та й потім, учитель не раз роздумував над дотепом своєї дружини: освіта межує з могилами...

Він вникав в історію села, яке заснувалося на місці чи не первісних стоянок і пізніших городищ. Етимологія — назви кутків — казала і про часи поганства, і про ті, що настали опісля них.

З Лізонькою вони відвідали монастир, таки прийшли на поклін, але не до настоятеля і економа, а щоб уклонитися праху Мелетія Смотрицького. Схилилися над його надгробком, а тоді довго стояли перед брамою, яка служила звідницею, одночасно і фортецею. В неї в'їжджав Іван Федоров, живучи тут два роки. Висока, не природна, а руками насипана гора, на якій за зеленими деревами білили монастирські мури з бійницями, вражала простою і силою. Залишки глибокого рову, вали свідчили, що вона обводнювалася, що перед дзвіницею-фортецею був міст, який підіймався й опускався. А що ж промовляло про першодрукаря і про автора першої граматики?

Вишмигували і прошмигували в семінарію-бурсу голодні обірванці бурсаки-семінаристи. Їх перевели сюди з Житомира, бач, і він не був уже мирним. Загнали в закутень. Невже і від них сподівалися колотництва і бунтарства?

Вони розмовляли з Лізонькою про те, як у світі все перетворюється, доходячи до своєї цілковитої протилежності й абсурдності. Першодрукар, першограматник — засновувачі поступу, а недолугі спадкоємці-ченці скористалися з невсипущої праці, щоб сіяти темноту і покору. Життя перейшло у смерть.

Ні, ще гірше, ще потворніше, ще страшніше: на живих кадять ладаном, пахучим, приємним димком, щоб очі завжди були засліплені: «Приїдьте ко мне все труждающиеся і обремененні, і аз успокою ви», — і живі стоять на колінах.

Він зустрівся з ними.

Цісарикові личаки сьогодні нагадали йому про те, як колись він під вечір ходив по молоко: брали в Цісарикового батька Танаса. Вже нема тієї хати. На тому місці, на Заставні, молодий Цісарик збудував нову, яка, між іншим, мало чим відрізняється від старої. Така ж глиняна призьба, така ж солом'яна стріха.

Танас сидів на призьбі з дядьком Василя Кримчука, теж Василем, навчаючи його плести личаки.

Довгими пасочками лежало липове лико. Танас розтинав його ножем, припасовував, Василь старався, і личаки виходили в них мовби на продаж.

Тітка Цісаричка ще не подоїла корови, і він примостився, чекаючи, на призьбі.

Згасав теплий осінній день, коли летить і, здається, аж бринить біле бабине літо. Ще висне високе небо, але з нього вже повіває якимось сумом. Жовті сади, опале перше листя і жовті стерні вселяють тугу.

Танас з Василем, плетучи личаки, вели собі бесіду, і він, певно, обірвав її.

— Розкажуй, Васильку,— звертався ласкаво щуплий дідок до моцара-парубійка, не припиняючи й на мить роботу,— не бійся і не прибідняйся: тут усі свої. Пан навчитель наші, які з них пан,— у нас молоко беруть,— блимнув хитрим оком і кивнув на Василя: — Він недавно зі служби.

Парубійко зачервонівся.

— Я не стісняюся, дядьку Танасику,— вичавив. Перепаленів і почав розважливо, ґрунтовно: — Діло було так. Збираємося в довгу дорогу. Етап. Ви, дядьку Танасику, самі служили, з вами легко говорити. А хто не служив,— тут він трошки затнувся, але не глянув на вчителя і вів далі: — Так ото ведемо їх. Двадцять душ. Немало, знаєте, та й нас немало. Арештантики молоденькі, придивився, молоко на губах не обсохло. Вони студентики. Ми за віру, царя, а вони якраз проти. Треба ж? Не то литовці, не то латиші. Я так до пуття і не знаю, бо це для мене морока, плутаюся. В кайданах ідуть, кайдани бряжчать, а вони забалакують по-своєму. Про що, не добереш, але ніби смирні. Того не було, щоб якісь там пісні чи глузування з нас, солдатів. Чого не було, то таки не було. Руді всі, як на підбір. Ні одного тобі чорнявого. Прокотилася поголоска, що вести нам їх аж у самісінський Петропавловський равелін. Я вже дещо шурупає і, почувши про равелін, відразу смикнув: брати-студентики птахи ще того льоту! Обмовився про це із своїм дручком Гончаренком, який про Петропавловський равелін не мав баряного поняття, і ми насторожилися.

Свою оповідь парубок розпочав, мабуть, під впливом осені, жовтого кленового листя, бо час від часу підводив очі й дивився на клена у воротах. З клена зривався листок, плавав у повітрі, не хотів падати.

— Як ото буває на етапі, попереду арештанти, ми коло них, а позаду підводи. Шлях все над морем та над морем. Нам і вигідно: пильнуємо з одного боку, з якого ліси, пісок, а з другого що пильнувати? Море не

перепливеш. Сіл мало, а може, начальство нарочито зробило, щоб ми їх обминали. Спиняємося в містах: заїжджий двір такий-то, знаємо наперед. А один студентик і притомився. Ядушливий, сухотник. Плюне — кров на піску. Треба ж? Дуже вже хирлявий. Отже, він почав про-ситься, щоб взяли його на воза. Виходить, уміє і по-нашому. Ми, конешно, не звірі які-небудь, беремо на віз. З кайданів не розковуємо, бо то вже не нашого розуму діло. Я моргаю своєму дружку, і ми не спускаємо очей з сухотника. Служба пильність любить, правда, дядьку Танасику? Доплентуємо нарешті в місто, а всі міста, в яких ми були і в яких маємо бути, для нас Ен.

— Правду кажеш,— вставив Танас.— На службі як? Ідеш і не знаєш куди. Порядок.

— А я про що говорю? Ви, дядьку Танасику, все знаєте, і тому вам цікаво розказувати. Щоб я колись брехав, такого за мною не водилося. Хіба ви мене з отакого,— і він показав рукою,— не пам'ятаєте? На ваших очах виріс. Ага, вступаємо ми у сказаний заїжджий двір міста Ен. Тепер я можу сказати, як воно називається, але не в тім діло. Пора вечірня, осінь. Чисто нинішній день. Правда, трохи пізніше, бо вже споночіло. В дворі ні душі. Так і має бути. Навколо кепський собі мур і садочок, який називається внутрішнім. Старший подався справлятися про розміщення. Воно клопітно, поки дочекаєшся вечері, кишки не раз маршу зіграють. Ноги болять, руки відвалюються, ломить у крижах, акурат, ніби на косовиці. Наші арештантики посідали на кам'яних плитах, понагинали голови. Ні кайданів, ні їх не чути. Спокій. А той, слабий, на возі. Я стою, задумався. Схилився на гвинтівку і сам не знаю, про що думаю. Може, і про наше село, про вигін над Велемчанкою. Хто його знає? Було, перетомлюся: думка і перекидає в свої краї. А мій дружок Гончаренко штрик мене під ребро. Щиколотками, а мов штиком штриконув. Я підіймаю голову із своєї гупої задуми, брате ти мій, ядушливий сухотник сплигнув з воза, держить отак-ко-о кайдани,— Василько відклав недоплетеного личака, підвівся і, стоячи схильці, вдавав утікача.— Він, либонь, вилежучись на возі, задалегідь все обдумав, перетер, а чи нігтями передер кайданного ременя навколо пояса, спустив кайдани і давай драла. От бісова душа. Вже за кущами, вже у садку. Тільки шелест. Я гвинтівку до плеча, а вона сама б'є. У той шелест. Випалив раз, шелестить. Випалив удруге,

шелестить. Тоді я ліктем Гончаренка в дихало. Він бабах, бабах, але хіба йому попасти? Я побіг і на бігу як шарахну: шелест і затих. Але я не спиняюся. Гвинтівка наперевіс — штик довгий. Наскакую на студентика. Він сидить під яблунею, вхопився за груди. Ядушливий сучотник підняв на мене свої очі. Усім, значить, життя дороге. Держиться за груди руками — з усіх пальців скапує кров. А навколо яблук, і сидить він на яблуках. Щось мені проказав, але що? — вбийте не знаю. Не лаявся, ні, це я добре пам'ятаю, ніби щось попросив. Такий голос. Бачить, що я ні бельмеса не розумію, підняв одну руку, показав своїм пальцем на штика і ткнув собі пальцем у груди. Я і нахромив його на штика в те саме місце, в яке він показував. Надбігає Гончаренко і каже: «Дивись, штик у спину вискочив!»

Він передихав, дивлячись на клена. Клен шумів, але жовте листя не падало. Рожевіло західне небо — на його пригаслому тлі високий клен здіймався у білу хмарку.

— І поволокли ми його. Самі обминали яблука і його волокли, щоб не по яблуках.

— Ви потім їх їли?

Парубок покосився на вчителя, який це запитав.

— Не їли ми яблук. Старший при фронті видав нам з дружком по цілому карбованцю. Зі своїх рук — мені й Гончаренку. Правда, мій дружок віддав мені свого карбованця. Він був чесний. Я ж уже казав, куди там йому було поцілити, бабахав аби бабахкати.

Танас сплюнув на пальці і, присукуючи дратву, сказав:

— А тепер йолопів у солдатах багато.

— Чому, дядьку Танасику?

— Ти, Васильку, вчинив не за формою. Слухав я — все ти розповідав, як по писаному. Але ж нізачо не можна було його волокти. Прохромив — штик вискочив у спину, постав дружка на варті, а сам гайда до начальника. Так за уставом.

Василь згідно кивнув, а пан учитель мовив:

— Не студентика прохромлювати...

— Хе, — хекнув і облизався Танас на це зауваження. — Хто каже будь здоров, а кому пити. Он моя стара пішла з дійницею, але поки вона корову здоє, я розкажу, як я був вбивцею і вчинив за формою. Історія не довга.

Парубок дивився йому в рота, знав дядькову Танасинову історію, тому не приховався перед ним зі своєю.

— Я скоренько. Хочете — намотуйте на вуса, хочете — так слухайте: я не неволю. Вірте або ні, а в усьому винна груша.

— Я її знаю,— вихопився Василько.— Гнилички були нічого.— Він не спускав погляду з Танасових рук, з його пальців, які вправно, машинально виробляли «взуванку кліточкою»: у цьому й полягало навчання — засвоїти кожен рух.

— Яке там нічого? Гниль. Але хто і коли посадив грушу, ні я, ні батько, ні наші дід і баба не знали. Там, на межі,— гойднув головою — борода посмикнулася в бік сусідського подвір'я.— Капосна груша.

І він оповів, як за цю грушу сварилися й судилися, як нарешті дійшло до страшного зла.

— Якраз восени і сталося,— казав.— Я зібрався косити отаву, кинув у кутку бруска. Стара лементує: «Радіон наші грушечки позбирає!» Я кушку додолу, бруска в руки і на город. З язика так і проситься: ти мене колись кулаком, я ж тобі!.. І за кулака, і за кропиву, якою мене малим пекли... З мого язика не зірвалося й півслова. Радіон не сподівався, а я лусь його брусочком по маківці, і я не сподівався: Радіон перекинувся. До нього, гай-гай, віддав богові душу. Я покликав стару, поставив її коло Радіона, а сам з брусом до стражника. Вчинив за формою, чин чином. Сюди-туди, я в зборні. На другий день привезли лікаря, будуть забитого різати. Зійшлося люду, сунуть і сунуть подивитися. На Радіона та й на мене. Я сиджу замкнутий, з віконця все видно. Винесено лав, покладено на неї мого сусідоньку — під голови поліно. Лікареві табурет. Він на нього не сів. Бачу: показує щось на мигах Радіонісі, а що каже, не чую. Радіониха, як моя стара, разом дівували, вінки пускали на річку, роздягає Радіона до голої нитки. Труп де жовтий, де зелений. Напух. Твердий. Лікар розклав на табуреті свої інструменти — самий блиск, тоді пальцями розібрав Радіонові чуба від вуха і до вуха, пустив у хід ніжчика...

— Ну й живодер! Костолом! — не стримався Василько.— А що ви відразу до стражника — добре зробили,— сказав.

Новак цюкав сокирою — тесав свої спогади, нав'яні приходом Цісарика, власне, личаками, що колись давно виходили нічого собі з рук його батька Танаса: умів плести.

Старий опутив сокиру, сів на колоду і думав, який довгий і тяжкий шлях, повитий темрявою нелюдяності, довелося пройти селу, в якому він живе; згадував той давній незабутній вечір, як ніс тепле молоко і як думав, а хто його питиме?

Тепер настало нове життя. Ніхто не різатиметься за межу. Скоро буде колгосп. Буде. Шепотів: «Нове... Нове...» — усміхався, і його вуса ворушилися.

ХІ

Левко зачепився коло тополеньки — росла за рогом хати. Йдеш з дому чи додому: не обминеш. Гінка і прямовисна. Вона раніше не впадала йому в око, і тепер він не міг пригадати, якою була в перші заморозки, потім у снігу, як зимувала зиму? Зупинився на одну мить, пригнув пружисту гілку, понюхав. Не стримався, зірвав бруньку. Відпущена гілка, цьвохнувши, стала на місце, націлилася у висоту, а брунька лежала в нього на долоні.

День видався ясний, сонячний. Розкрилося чисте небо. І Пропатище, і всі інші кутки села, здалося, повищали під його широкою і глибокою банею. Кожна хата задивилася в небо, прагнучи сонця, і в кожне вікно хлопала небесна блакить.

Ні хмарки над головою. Ні клубочка туману між горами.

Небо над горами, і за горами небо. Гори пливуть у небі і сусідують із самим сонцем.

Вже де-не-де пробилася мурава. Зелень її тішить око. Кам'янисті обривисті кручі й кручаки, відсирілі й мокрі, з латками зльодовілого снігу, глиняні схили й виступи, перепрілі, зволожені, зблискують, переливаються, сяють. Перлисто і злото.

Белемчанка стала довгим ставом. Хвиля вихитує хвилю, і з Пропатища видно, як у весняних водах, що безбережно розлилися, затопивши долину, відбиваються загострена, мовби у шоломі, Сон-гора, розложисте Залужжя, присадисте розрівнене Городище з двома верховинами, ніби розчиненими воротами, Заставна... і горб, що по той бік долини, Могилки з ветхою капличкою і похилим на ній хрестом. Всі зубчасті гори понахилили свої голови і слухають весну. А монастир начеб сам у воді, островом.

Левко розтирає пучками клейку бруньку і відчуває: його пальці пахнуть липкими нерозвинутими листочками.

Запах солодаво-терпкий, в'язкий, ніби узяв ту бруньку на зуб. По всьому тілу розливається щось бентежне, тремке і радісне, пробуджуючи силу, ніби прокидаєшся після довгого задушливого сну.

Топольська неначе непоказна, ймовірно тому не зауважував її, і зараз вона відкривається йому, він побачив її іншою, несподівано стрункою, якоюсь аж врочистою: сріблилася кора, а щоб доглянути до верхів'я, мусив задерти голову; на прутастому вітті, ще голому, ще беззахисному, пробивалося безліч бруньок, наче їх хтось висіяв. Облита сонцем, вона грала на струнах. Ця музика забриніла в ньому.

Левко подумав: день без неї був би не день. Гори, повинь у долинах, голубе небо — все ніби навколо топольки.

Розстебнув шинелю, пустив свіжий вітер, який віяв з долу і дихав весняною повинню. Потягнуло смачним димком з коминів, який розходився; легкий, невидимий, а не стояв стовпами, як у морозицю: село виходило із зими.

Він час від часу понюхував свої пальці, розтираючи й далі бруньку і, не дивлячись під ноги, спускався із свого кутка, йдучи в сільраду.

З вивозкою лісу скінчили, впорались.

Тепер: кидай ячмінь у грязь і будеш князь. Сонце арт-підготовку провело, пора підіймати плугатарів і сівачів — польову піхоту, нехай вона себе показує.

Кулішенко ступив у сільраду й до телефону. Випукла довгаста, притрушена пилком, коробка, яку називали бандурою, була прибита до стіни коло дверей. Він зняв трубку, приставив до вуха, прихилив голову до плеча і крутив коробочку. Додзвониться — миттю візьме трубку в руку і розмовлятиме.

Розкручував коробочку, ривками відпускаючи її: деренчало, джеркало, а у вусі дзижчало, дзикало; і через цю деручку джеркотню, яка тупо рашпільувала на нервах, проривалася музика радіо:

Ой джигуне, джигуне...

Він дратувався, дмухав у трубку, мовби продуваючи її.
— Алло! Алло, райком?..

Деренькнуло, клацнуло, і озвався голос Дарії Шитик. Левко упізнав його — низький, з нотками впевненості, з характерним жіночим придином, але без м'якості. Апа-

рат не псував, навпаки, підсилював голос: дроти донесли його вимогливість.

Голова сільради випрямився, відчуваючи, що і сам стає впевненішим.

— До нас не добратися. Бери сани, клади на них воза і човна... Так, розгасилося. Чи страхає?.. Запитуєте, чому затягнули? Ні, ми вивезли — на руках винесли кругляки. Ламалися сани, тріщали підсанки...

Розгонисто, гупаючи, ввалився Яровий: побачив, що Кулішенко на дроті, став і стояв поважно.

— Про що я й кажу,— доповідав Левко,— коні і сани не витримували, а люди витримали.

Яровий кивав головою. Обличчя посуворішало.

А Кулішенко збирався казати про сівбу, про усупільнення тягла, як вирішили, не очікуючи наказу, на засіданні сільради й земгромади, про підготовку насіння. Хотів мати заручку, санкцію.

— Кажете, глянути у вікно? Дивлюся! Запитуєте, який славний день?..— У трубці чикнуло і вмовкло. Розмова обірвалася на півслові. Він збирався і сам казати, що день усім дням день, теплінь. Не вірив, що розмова обірвана й не відновиться. Трубку під вухо, рукою за коробочку. Розкрутив, ривком відпустивши її. Хоча б звук.

Підступив Яровий, узяв трубку, приклав до вуха і не доторкнувся до коробочки.

— Так і знав: лінія обрізана, тому бандура й не грає. Кажу реально.

— Що?

— Бандити перетяли, от тобі й що!

Кулішенко у незастебнутій шинелі широчів посеред сільради, злий і сердитий. Очі потемніли, лоб у зморшках. Сонце сипонуло промінням йому в обличчя. Він підняв до очей руку. Пальці пахли тополиною брунькою. І розсердився ще дужче: дерево не спить, дерево прокинулося, а він дрімає, хотів перебалакати до пуття з райкомом, не вдалося.

— Сівба сівбою, але, поки бандитів не знищимо... Слухай, Левку...

— Давай мені їх! Живцем давай їх мені! Де вони?

— Ну, ну...

— Ото воно і є: привіз, поставив вугляків під вікнами. Для постраху? Ми — Радянська влада — тут не для постраху. Радянська влада тут на віки вічні. Як повітря, як вода, як сонце.

— І пострахати треба. Нечуйвітриха дітей привела: дивіться, хто вашому батькові мерзлою землею рота набив! Хіба не наша наочна агітація? Не за нас?

— А Джеджиха прилізла і сплакнула: всі мертві святі. А попище Іов приперся і перехрестив. Теж, скажеш, наочна агітація? Теж за нас?.. Забирай їх з-під вікна!

— Останній, третій день постоять і заберу, вивезу на кіньські могилки. А ти на мене не кричи. Реально.

— Варту коло них тримаєш, сам стоїш. Живих давай, я їх судити буду!

Яровий підступив до Кулішенка. Кулішенко підступив до Ярового. Один худий, бобрикове пальто на всі гудзики, а бахматисте, велике. Шия тонка, кадик над застібнутим коміром. Другий присадистий, поли шинелі, наче крила.

— Не гарячкуй, Левку. За одну й ту ж ниточку смикаємо,— Яровий скинув кубанку: впрів. Чорненьке волоссячко коло вух, мокра лисина просвічується. Обличчя старанно виголене, з синім відливом. Марне. Очі втомлені, але рішучі. З червоними прожилочками.

— Як не гарячкуй? Бандура,— ткнув Левко на телефон,— то рокоचे, то глуха... Ночі боїтеся, а бандюки дня не бояться. Яструбки... Порозпасалися...

Яровий ще відступив на крок. Хотів сказати щось різке, гостре і розсміявся. Вищий за Левка, через Левкове плече побачив себе у люстрі, яке висіло обіч вікна.

— Це я, я морду напас? — сказав, зиркаючи згори на Кулішенка.— І ти розпас? Тиждень небритий, бороду смалити можна. Я тебе заарештую за це.

Його сміх, сипкий, як сніг, обдав Левка, мовби іній посипався за комір.

— Ти мою бороду не чіпай. Обсіємося, бандюків переловимо, і омолодію.

— Аж тоді побриєшся? — запитав Яровий.— Якщо ми з тобою гиркатимемося, вони нас швидше осмалять.

— Нас? Мене? — крикнув, але не зло і сердито, гнівно голова сільради.— Такого вогню нема. Я помру. Всі смертні. Але я до того часу не помру, поки не нагодую. Євку, її дітей хлібом. Ти мене чуєш? — проказував він з притиском.— Хто годував її чоловіка, їхнього батька мерзлою грудую, а я нагодую їх хлібом. Це мій мус — моя потреба, мій найвищий обов'язок.

Яровий захитався на тонких ногах. На одному плечі автомат. Через друге — портупея. Підкинув автомата,

який звисав дулом донизу, підняв руку, в якій держав кубанку, й поклав її на плече Кулішенку.

— Левку, та хіба ж я іншого хочу? Голубе ти мій...

— Бери, Володько, хлопців, і йдїть вздовж телефонної лінії.

— Підемо. Але коло кожного стовпа я вартового не поставлю. До району тридцять з гаком, реально. Трохи полем, а все лісом, а ти кричиш?..

— Не я, ненависть кричить у мені.

— А ти гамай її,— мовив Яровий.— Нехай вона, гадюка, там сидить і не попискує, а то, чого доброго, отрутою на тебе першого, дивись, і бризне.

Кулішенко відступив од Ярового, мотнув головою, закинув чуба. Очі зосереджені, суворі.

В дверях з'явився Василь Кримчук: чув їхню перепалку, але хоч би слово.

— Погиркались і за роботу,— сказав Левко.

Яровий оглянувся і вперше помітив Василя.

— Молодий, а в яструбки не хоче. Страх у п'ятах сидить. Все б пером йому скрипіти. Так, Кримчук? З Оранчуком змагаєшся? Ну, голубе, Юрко пісні пише, так що далеко куцоуму до зайця.

Хлопець вимушено осміхався.

— Щоб мені виконавець був на місці,— наказував йому Кулішенко.

— Цісарик надворі. Там людно. Підходять, розходяться. Покликати виконавця, Левку Архиповичу? — Кримчук ступив до дверей, але розчиняти їх чомусь не квавпвся.

— Зараз не треба. Через годину, максимум через півтори, щоб люди і підводи були в Кричевського. Ось список.

Василь хисткою ходою підступив до голови сільради і взяв з його руки складену вдвоє записку. Розгорнув її, очі пробігли по стовпчиках прізвищ. У якому порядку прочитав, у такому й запам'ятав. Встромив записку в кишеню кітеля. Він зробив це недбало, а насправді умисне, щоб усім впало у вічі, який діловитий і запопадливий. Віддано дивився на Кулішенка, засвідчуючи вірність, і думав: чи бачиш, записочку, певно, ще з ночі склав, на чуже, і сказав:

— Я постараюся, Левку Архиповичу. Сам усіх оббігаю, сам усім скажу. Вже побіг,— гойднувся, але чомусь застиг в устремлінні своєму.

Кулішенко думав про щось.

— Ти, Володько, мабуть, зустрінешся з районними телефоністами. Дарія вишле їх неодмінно,— звернувся до Ярового.

— Щось передати?

— Передай у райком: жодного дня на сівбі не прогаємо. Це ми запевняємо як комуністи.

Кримчук мовби для того й затримався, щоб почути цю мову; почув, блимнув на Ярового і проскочив повз нього.

— Ну й не подобається мені наш «вео»,— проказав Яровий,— дуже вже старанно виконує обов'язки.— І закінчив своїм: — Реально, не подобається.

— Кримчук — не Нечуйвітер,— погодився Кулішенко.— Жаль мені Нечуйвітра, згадаю — серце крається. Роботящий, старанний. До малої дитини і до старого діда прихильний. Такий людині так жорстоко вкоротити віку? — Він спохмурнів і кинув на голову шапку.

Яровий нарядився в свою кубанку, яка сиділа на ньому хвацько, люто, вони вийшли і розійшлись на порозі.

Левко звернув праворуч, огинаючи сільраду: постояв на розі — через вулицю школа, лунко видзвонював дзвоник, і школярі стрімголов вибігали з класів на великий, квадратом плац. Роздягнені, галасливі, сипонули на вулицю, мовби на шкільному майдані для них мало місця. Мало хто в чобітках — більшість у чоботищах, калошах, чунях, а то й личаках.

Школа літерою «П». Центральний вхід з білими круглими колонами. До війни було педучилище. Гарні будівлі, просторі, вікна високі й широкі, але щоб опалити школу, треба дров і дров, про вугілля забули, яке воно і є. Далось йому опалення взнаки: притисне мороз, і невгамовний Новак на поріг: «Левку, товаришу, голову, або дрова, або я вам спокою не дам». Затятий. Скаже слівце, і воно закарбується в пам'яті. За царя, за Пілсудського не давали йому вчителювати. Збирав музей і вчителював, покрадьки, по хатах, і він, Левко, ходив у цю нелегальну недільну, начеб підпільну, школу. «Ви, хлопці, не дурійте, беріть науку в голову, а то ваші шиї встромлять у ярмо і поганятимуть вами, як бидлом, гірше бидла: воно хоч реве, а ви онімієте». Щось та виніс він, узяв із тієї науки.

Подивився на школярів і подався городами. До Городища ніби подати рукою, а почав іти, воно наче б відступило. Стежка звела вниз: межа та й схил, тому сухо,

А вся долина — море. І старі дупляві верби з кострубатими відногами, безверхі, саме так їм чомусь дуже личить, стоять у воді, і корчаки купами, і кущі у воді, деякі зовсім позаливало: гіллячки стирчать піднятими заячими вушками.

Кілки і натягнутий на них дріт при кінці городів, щоб ніхто не топтав стежки, залазячи на грядки, теж у воді; від повені не загородишся.

Він узяв до дороги і вийшов на міст. Під ним шуміло, пінилося. Висока вода, але річку все одно знати: в'ється синьою, аж чорною, жилою, пливе. Ніби вода у ній якась інша, густа і важка.

А глибокоузвізна вулиця з грубезними деревами на сторчаках — ясени, берести, клени. Голе коріняччя спрутами. Болото, вивернуте каміння, брудні ковбані, налиті сонцем, — березневий каламут. Гора все стрімкіша, крутіша, і він відчував її стрімкість і крутизну в своїх колінах.

Знайшовши матір у Кричевського, забравши її, Левко з того дня обминав цей двір. Оксента теж не поривало на зустріч. Вони бачилися на вивозці лісу, але чи привіталися? І ось Кулішенко сам прямував до нього. Не викликав у сільраду, хоч і міг би викликати.

Ймовірно, голова сільради проявляв слабкість? Ні, тут усе складалося якраз навпаки.

Вчора ввечері, лежачи на твердому тапчані й обмірковуючи свій похід до Кричевського, Левко думав: «Хіба я не готувався до того походу все своє життя? Саме мое життя з найменших літ вело і веде мене проти Оксента. Ще я виростав, а він уже збивав господарочку. Я пас корову під його межею. Він над'їхав конем. «Пасеш чи підпасаєш?» — «Я не пускаю її з налигача». — «Ліпше забирайся, хлопче, з-під моєї межі, не втримаєш корову, вскочить у шкоду, тоді тебе бити, чи що? Я нікого не бив і тебе не хочу, ліпше забирайся». Він потяг корову. Вона вперлася. Під межею Кричевського густий спориш. Оксент сидів на коневі, поки я не забрався з коровою. Де її напасти? Тоді я вперше подумав про межі, які ділять поля і людей. Як мені хотілося скинути з коня Оксента, котрий не сварився, не зачепив мене й пальцем, але коли набив би, не так би боліло, як від того слова, сказаного легенько, без окрику: «Забирайся». Я забрався, але чи не з того дня іду до нього, до куркуля? Ми ходили з батьком до Кричевського з косами. Робили біля машини. Він

поважав добру роботу і гаркав на свою Варку добре і багато варити їсти. «Щоб у мене ніхто голодний не був!» — вивірів на власній шкурі: голодний косу не потягне. Тому в нього охочіше косили і молотили, ніж в маєтку Болоньї, де годували юшечкою на воді. А ще ж Оксент міг і розщедритися, дати ввечері буханець хліба додому. Винесе з комори, ховає під полою, проведе до брами і дасть: «Візьміть хлібця, не дякуйте, якимось порахуємося, свої». Він вважав себе своїм і тоді, коли проганяв з-під межі, і тоді, коли давав з-під поли буханця. І тоді, коли Євка в нього служила, поки не вийшла заміж за Нечуй-вітра. І тоді, коли в нього служила мати. Невже він переконаний, що зробив їй добро, що зарятував? А може, спустошив? І так бідне господарство звів нанівець. Мати відреклася від нього. Ніби наперед чув свою провину, прибігав попередити батька від розправи, а мати й досі така застрашена.

І він думав: «Я давно, Оксенте, іду проти тебе. Ти сам винен. Не треба було тобі міняти наймитської честі на підсліпувату Варвару, на її довбеньцьке багатство. А може, ти певен, що і Варку порятував? Аякже, сиділа б без тебе у дівках. Я іду проти тебе, інакше моя совість не буде чиста. Такі мої переконання. Я, знаєш, комуніст. Я не можу казати: «Забирайся з-під моєї межі». Я не можу виносити буханець хліба під полою. Я кажу: «Ніяких меж!» Я хочу хліба для всіх голодних. Хіба ж не на це саме натякав Новак у недільній школі? Хіба не це я чув з уст тих революціонерів, яких ми з батьком переводили через кордон? Хіба я за інше воював? Бачиш, лишився руки, а йду з револьвером. Дроти перерізують не голими руками, і я, інвалід війни, знаю, як пахне кров».

Завидніла брама. Підійшов і ступив у хвіртку. Він знав: у брамі шопи, поряд хліви — однією будовою, над вулицею. Хата посередині, обіч комора, за коморою пасіка, оддалік — стодола.

Рушив на подвір'я, а на нього собака. Сірий, з чорним хребтом. Дріт протягнуто від комори до брами, і собацюра розгавкався, шарпаючись на дроті, дзенькаючи довгим ланцюгом.

Будівлі добротні, але чи то смереки надто вирости і заклонають їх, чи то цинк починає іржавіти, і вони якісь недоглянуті, занехаяні, безраднісі. Подвір'я захарашене.

Стоїть невікрита молотарка, кругом розтрушена солома. Все старе, а собака новий.

— Гав! Гав! Гр-р...— з пашеки бризкає слина.

Левко зупинився у хвіртці — пес хапав за чоботи.

— Рекс! Марш до буди! Ану, до буди! — повільно сховався з порога Оксент, не бачачи, на кого собака бреше, і втихомирюючи його.

Зійшов з порога і побіг.

— Я кому кажу! — вхопився за ланцюг, рвонув до себе: собака вишкірився, загарчав на нього, мовби не упізнавши. Оксент промовив: — Ну, й зараза... Рексику, — і повів його до буди. Собака плигав вище нього, видирався і з люті гриз ланцюга.

Господар загнав його в круглий отвір буди коло комори й опустив кругле на защіпці віко.

Обернувся, скинув шапку.

— Добрий день, Левку... Левку Архиповичу.

Вони зійшлися якраз коло ганку.

— І колись у вас був Рекс і новий теж Рекс, дядьку?

— Я його недавно завів. У нас ніщо не міняється, — відповів Кричевський і запитав: — А як там Мокринамати?

— Дріботять...

— Дріботять... Ти вже, Архиповичу, вибач, я прийняв, уважай, спас її. Такий час, а виходить: експлуатація, потеперішньому. Не прийде, не провідає, та бог з нею. Ми не горді. Дочекалася сина. Перший чоловік у селі. А я не збиткувався над нею, Левку, — він звертався до нього то по батькові, то по імені, не знаючи, на яку ступити. — Йй-богу, не збиткувався. Могла б і навідатися.

— Я прийшов, — сказав Кулішенко стримано, але Оксент вловив у цій стриманості і важливість, і необхідність його приходу.

— Бачу... Поставки я ніби здав. Є квитанції. З державою я розрахувався справно. В писанії як написано: всяка власть від бога і що кесарева, те кесареві. Може, почалася підписка на позику?

— Підписка ще почнеться.

— Я готовий, — вів Кричевський. — Та чому ж ми ви-стоюємо?

На ганку з'явилася Варка.

— Ото господар, — хитала головою. — До нас гість рідкісний, а він тримає його за порогом. Просимо вас до

хати, просимо,— і вона зникла, побігла готувати щось на стіл.

Кулішенко подивився Оксентові просто в обличчя.

— Можемо побалакати й надворі. Дядьку, де ваші коні? Чому ви однією клячею, одним здохляком відбувалися на вивозці? Де ще пара?

Кричевський не сподівався, що розмова почнеться з коней, з того, чим він дорожить понад усе в світі. Він думав: голова шпетитиме за ту землю, що самовільно захопив і засіяв. Земгорада вже обміряла: таїна не втаєна. Але коні? Коні його, що хоче, те з ними і робить. Запитання приголомшило, і він, вчепившись за Левків порожній рукав, відразу ж покинув, узяв його за руку.

— Таки вступимо в хату,— запрошував.— Он і жінка просить.

Кулішенко важко рушив з місця.

Оксент держав його за руку, ведучи на сходи.

— Дядьку, де коні? — повторив Кулішенко.

Кричевський втримував його за руку, не відповідав.

Світлий, засклений ганок. Темні сіни, у них пахне бо-рошном. Велика світлиця. У вікнах квіти. На нечіпаному ліжку горою подушки. Барвисті рядна на ліжку, на софі. Шафа з дзеркалом. У глибині стіл, гнуті крісла. Один бік столу заставлений — тарілки, тарілочки, на другий відсунуто у вазі паперові квіти.

Аж у світлиці Оксент відпустив його руку. Став рухливий, загупотів чобітьми, підскочив до столу, вхопив у руки пляшку і наливав самогонку в келишки на довгих ніжках.

— Я і не роздягнувся, і ви в шинелі... Варко, подавай гарчаченьке.

Левко і не думав роздягатися.

З кухні швидко ввійшла Варка, мовчки внесла на тарілі смажену й мовчки швидко вийшла, зачинивши за собою двері.

— Поскромимось, Левку Архиповичу. Ви, комуністи, посту не визнаєте. І я коло вас, бог простить. Згадаємо вашого батька, ми, бувало, з ним на обжинках... Сідайте ближче, стіл, їй-богу, не кусається.

Кулішенко не роздягався, і Кричевський сів до столу у заношеному, вичовганому, з латками на рукавах піджаку.

— Хильнемо чемериці, діди й прадіди, нею не гребували, то чого ж нам гребувати? Може, вони пили і луччу, а ми ту, яка є. До чогось доброго договоримось,— він під-

п'яв келишка. Рука тремтіла, і самогонка похлюпувалася на його лопатисту долоню.

— Поставте, дядьку,— сказав Левко і сів у крісло, відставивши його до ліжка.

— Ви все про коні, Архиповичу? Ах, ті коні!..— наче видушив із себе Оксент, рівно поставив на стіл келишка і підвівся.— Продав! — випалив.

Левко дивився на нього, як він це сказав, опустивши додолу очі.

— Неправду кажете, дядьку. Чому? Нащо?

Кричевський зіпнів зуби, підійшов до шафи, вийняв з неї перев'язаний у газеті пакунок, розв'язав і кинув на той край столу, де стояли паперові квіти, паку грошей.

— Ось вони — коні. Готівка на позичку.

— Я вам все одно не вірю.

— Що ж, Левку, виймай з-під свого боку «пушку», клади на стіл і допитуй, як мене вже допитували про Соломію. Коні я продав, а дочка в діда й баби на хуторі.

— Це ми ще побачимо, дядьку. А зерно: ячмінь, ярову пшеницю, гречку теж продали? З утаєного. За свої десятини поставку ви здали. А з утаєного? Кажіть, де закопали?

Кричевський зітхнув і признався:

— Це правда. Закопав.

— Добре, хоч з цим не криєтесь.

— Гноїти, Левку, хліб — гріх.

На столі остигла смаження і стояла нечіпана самогонка. Вони балакали, і від їхніх голосів вона, жовтувата, аж рудава, похитувалася у синіх високих келишках.

Варка нишком виглянула з кухні, схиливши набік голову, нишком зачинила двері.

XII

Юрко виростав і був схожий на інших дітей, хоч і часто днював самотою на горбастому спаді гори: обійме руками коліна й сидить. Перед ним відкривалася далеч: виливалися вузькими нивками життя, ще зеленаві в долах і вже жовтуваті на узгір'ях, біліли гречки, мовби поналивані спіненою водою копанки, затиснуті межами, серед грайливих вівсів і шумких ячменів; за темними ярами, над якими цвіли терни й шипшина,— білі копиці й рожеві копички — темнів Верхів. Він тягся зі сходу, начеб виви-

ваючись сивою річечкою, і ріс перед ним високими зубчастими хвилями у синьому небі, величний, панорамний, відступаючи на захід, виливаючись сивою хмарою за обрій. Ні тих полів, які порозбігалися смугами і смужками, ні того темного лісу хлопець здавалося, не бачив. Його погляд линув над межами, сягав за яри, за ліс. Не вже міг там щось доглянути?

Неговірким був з дитинства. Промовить якесь слово і мовчить, думаючи: так сказав чи ні? Його мова якась дивна, старий так не скаже, як він, малий. Посилає мачуха, щоб повигонив курей з городу. Побродить, довго поблукає, вертається: «Вони не хочуть». — «Що ти там мелеш, турку?» А він: «Мені півень сказав: кури їсти хочуть. Їм на городі добре». Вона на нього з віником: «Ах ти, очмано! Нещасна бідна ти моя голова! Він слухає, що йому півнисько сказав. Нема, щоб півня хворостоною, щоб на курей грудками, а киш! — як усі роблять. Чи ти здурів, чи ти хочеш, щоб я коло тебе і коло твого батька, «бий-забий», з глузду з'їхала?» — і віником його, віником, аж курить. А він стоїть у куряві. Ні плачу, ні сльози. Каже: «Хочете бити, бийте. Будете бити, у вас ще більше рука болітиме. А мені не болить». — «Каменюко ти, антихристе, виродку божий!» — голосила мачуха. А потім кине віника, розплачеться. За нього і за себе. А він: «Чи я брехав, що у вас рука болітиме?»

Ну що з ним удієш? Дивний якийсь. Інші діти лепечуть, тріскотять, цвірінкають, наче горобці під стріхою, їхні крики виляскують на всі голоси, розлягаються, ніби чайне кигикання на болоті, ніби журавлиний клекіт у небі, а він і на слово не спроможеться, обценьками з нього не витягнеш. Сумний, журний. Сум сидить у ньому самому, прозирає з оченят, а журу носить над собою, як тучу.

Теплий весняний вечір: надворі, в літній кухні закипає вечеря, батько сидить на призьбі, а Юрко ходить від порога до перелазу і назад. Мачуха кличе вечеряти. Батько бере ложку й каже: «Тихий вечір, благодать», — і стромляє ложку в затірку. Юрко взяв ложку і підняв її: «Ой, не тихий, ой, не благодать. Політує комашина, крилець не видно, сама світиться. Гарно. А кажан налетів і хап її, хап світлячки-крапельки. Так і ковтає. А з вулиці, певно, зі старої липи сова. Вишугнула, впала на кажана: хрускіт, хрумтіння. Жеруть тихий вечір, жеруть благодать...» — відклав ложку, встав з-за столика під яблуною і знову заходив від порога до перелазу. Клич не клич,

проси не проси вечеряти: глухий. Три дні їсти не буде. Перебивається на воді. Скубе щавій, кінський квасець, ще якусь траву. Тоді упірве глевтяка і кидає по дрібочці в рот, ніби не він їсть, а його їсть якась біда.

Чи ще не тоді батькові з намови спала думка: віддати його в монастир, нехай там посхимникує. І одна, і друга мачуха брали хлопця із собою на вечерню, на ранні служби. В церкві стояв смирно, але щоб перехрестився, забив поклона, треба сказати, підштовхнути.

Найулюбленіше йому в густому малиннику за хатою, куди викидають сміття і череп'я, де у довгих тінях буває розкішна зелень, де у затишку завжди пригріває сонце. Там він сидить у царстві трави і кущів. Нагорнув піску, розрівняв і виводить на ньому патичком незрозуміло що: чи пише, чи змальовує? Напише-намалює, зітре, розрівняє долонею і знову малює — пише якісь розкаряки — знаки уяви і фантазії. Набридне, сяде і сидить, слухаючи голося трави — листя. А зовсім втомиться, заріється головою в пісок, на якому виводив патичком невідь-що, спить, і лазять по ньому мурашки, лоскочуть, заповзаючи у вуха, у ніс. Не відмахується: не чує.

Химерна дитина. Сирота.

Ще не ходив до школи, а вже з гусьми. Йому і торбину на плече. У торбині хліб, цибуля, а в руці лоза — на вигін, до річки. Там — воля. Хлопці й дівчата ватагами. Грають у пекаря, в цурки. У морський отченаш, водячи нерозумника із заплющеними очима, з картузом, затиснутим у зубах, навколо палиці, поки нишком не обцюняють його. Або хто в що гаразд: берегом, з розгону головою у ріку — роздайся море; вигоном на руках, ноги вгору — ото ходьба.

Василеві Кримчуку і цього мало.

— А що я вам скажу? В Мотруні Цісарички на горді — горох! Стручки — о! — І показує, що стручки на всю ширину його рук. — Горох соло-о-дкий!

Василь справжній циган: розпатлана і чорна вертка голова, мовби нею підмітали в кузні, а обличчя, все його тіло наче підпряжене, загничене.

По горох, так по горох! Він повів, кинувся вихором зі всіх ніг, меткий. А за Василем усі наввипередки. Задудоніло.

Спочатку бігли табуном, розпудженою чередою, наздоганяючи заводія. Він зупинився, відібрав, кого візьме із собою, хто піде сам, а на Юрка ткнув пальцем:

— Ти на варті. Свиснеш!

Ватага розсипалася, мовби її не було на вулиці. На животах попід дротом повскакували в город.

Як і всі хати, Цісарикова теж на горбку. Город за нею, низенькою, обведеною чорною глиною, вікна жовтою. Хлівець теж, як у всіх, викладений з каменю-піщаника. У воротах великий клен.

Юрко задивився на хлівець — за ним Мотруня, пасла козу. Не цікавив його хлівець, скрізь такі, а коза, біла, з пацьорками, з загнутими назад рижками і з кумедною, як у монастирського отця Іови, борідкою. Хлопчиків здалося, що ця борідка й розчесана, ніби в настоятеля. Кози у них не було, та й на селі вона рідкість: лише в Цісариків. Він забувся, чого тут стоїть. Витріщився на козу, усміхаючись, що в неї попівська борода. Крім кози, нічого й не бачив. А Мотруня, вчувши, що її город тріщить і гуде, припнула козу й побігла. Коза перестала пастися, задерла морду, бекала, а її борідка тряслася й помикувалася.

— Ме-ке-ке! — перекинув він.

Коза обернулася на його перекирвання, тупнула ніжною, махнула хвостом. Потім розігналася, пустилася на нього, але припін не пустив. Вона зупинилася. Знов тупнула ніжною, знов махнула хвостом, бекнула, наче сварячись, крутнула головою, наставила рижки і буцала повітря.

Юрко й собі тупнув, крутнув головою і теж ніби хотів буцатися.

— Я коза-дереза, за півкопи куплена, півбока луплена, — почав, пригнувшись, наступаючи на неї.

Мотруня виганяла лозиною хлопців з городу, а він дрович козу.

— Тупу-тупу ногами, заколю рогами...

Коза перестала мекати. Погордливо виставилась на нього, задерши морду. Тепер не лише своєю бородою, всією поставою нагадувала настоятеля, який піднявся на амвон, щоб почати проповідь-казання.

Він і розсміявся.

Тут на нього шулікою налетіла Цісаричка і шмаг лозиною, шмаг.

— Я горох по бубочці збирала. Я ж його садила по бубочці. Та я ж його стерегла-берегла: опудало ставила, свого діда з хати проганяла, щоб не спав. Та ми ж недоїдали, недосинали, та ми ж очі вигляділи, щоб ворони

наш горох не випили! А як він зійшов, дід кілочків наробив. Я ж ті кілочки потикала; і повився наш горох, і закучерявився. Він цвів, як небесні зорі. Він викинув стручки, як дідова люлька. Ой гороше-гороше... Вже ти загудів, вже ти затріщав. А щоб вас забрала лиха година, як ви його збирали. Та щоб вас чорти ганяли, як я свого діда з хати. Та щоб вам ні сну, ні спочинку.

Вона вдарила його не боляче, та кляла до упаду.

Юрко не втікав. З вишини йому далеко видно. Помчали хлопці, замелькотіли, розсіюючись по вигону. А коло школи, широкою вулицею, яка називалася Паняньською, височіло три поліцаї: вийшли з управи-постерунку.

— Бабо-бабусю, аж три поліцаї суне. Нам з вами втікати і ховатися треба!

Мотруня забула про горох і про школу.

— Що, як ти сказав? Правда, аж трое їх, сину, три поліціянти, а в мене хлів не білений і на рядні дідів бакун сушиться. Чого ж ти стоїш, Павлусева сирітко! Хлів не білений, вони штрафують. Щоб їх штрафувало не перстаючи. А бакуну садити не можна: монополька...

Мекнула коза, Цісаричка, підхопивши поділ, подріботіла. А він повільно рушив на вигін, думаючи, за що ж його бито і ляно.

Хлопці лушили, теребили, їли горох і сміялися з нього.

— Невмитий, тому побитий.

А Василь, який їх до того настроював, витинав:

— Невмивака, побитий, як собака,— ще й висолоплював довгого язика.

Юрко покинув свої гуси, побрів, сховався за спадом Сон-гори: ніхто за нього не вступився.

Гора здіймалася терасами і схилами. Кам'яниста, поросла мохом і муравою. І мох, і мурава дрібненькі, м'які. Щоб їм тут вирости, треба добряче натрудити своє коріння.

Він сидів, забувши про бешкетників-ровесників, про Цісаричку, її козу, про все на світі, дивився у далечінь. І що дужче впивався очима в поля, в ліс, то заспокоювався.

Йому ставало хороше: небо високе і під ним усе велике. І хлопця обступали думки.

Ніхто не каже річці Велемчанці текти, а вона тече й тече. В'ється долинами, поміж горами. Куди? Ніхто не ставив, не насипав гір, а вони стоять. Що стережуть? Росте могутній велетенський ліс. Про що він шумить? Хто

посіяв мох, мураву, низькі й високі трави і наказав їм зеленіти?

А торік вони з татом посадили на могилі в материних головах калину, щоб вона цвіла. Чи мати знатимуть, що калина зацвіте над ними, що прилетять і співатимуть пташки?

А чому сходить і заходить сонце? Чому воно світить для всіх однаково? Навіщо всім, хто хоче слухати, співають пташки? І чому, коли ніхто не каже, щоб співали, вони співають? Бо пора, а людям про все і завжди треба щось казати.

Юрко сидів і, бачачи, чуючи, вдихаючи в себе простір, жив, прагнучи знати душу каменя, дерева. І вода має душу, і трава.

Сонце пригасало, заходячи.

Привиділося, що на нього начеб хтось дивиться. Повернув голову: на схилі кам'яна баба. Їх багато повалених на цій горі. Витесана з грубого каменю. Давня. Голова з проділем, могутні плечі замоховіли, очі видовбані широко, носище прямовисний, сама круглотвара, дивиться вирлооко. Вона так дивилася, що йому стало страшно, і він заплакав. Дитина.

Плакав і не отямився, як хтось підійшов, схилився над ним. То була білява, з вигорілими кісками й ще більше вигорілими у них блакитними стрічками Соломія. Витерла йому фартушком очі. Зібрала всі сльози собі в фартушок, мовби хотіла їх посіяти.

— Ти не плач. Хлопці розбишакуваті. Я вступилася за тебе. Шмагонула Василя лозиною, і він присів.

— Нащо шмагонула? — запитав її і не міг сказати, що плаче не через хлопців, а чому — не міг пояснити.

Сонце вже сховалося. Світ переменяювався: стояла хмара, внизу рожева, угорі синя. Червона мовби стала коном, який летів, іржучи, витягнувши шию, розвихривши гриву, а синя вершником у бурці.

— Дивися, наші гуси. От капосні хлопці! — скрикнула Соломія.

Пастухи позганяли свої гуси до купи, їхні вилучили і нагнали за річку: гуси знялися, летіли через долину, махали білими крилами. І вони побігли з гори, наставивши руки, ніби ловили білих гусей.

Бричку хилило з боку на бік, підкидало. Колеса оберталися з гуркотом. Дорога розгасла: дзюркотів, переливаючись, кожен рівчак. У долинах і видолинках буяла повінь, а струмки і ручаї текли, клекотіли, вирували — бурхливі артерії весни. Блудлива хмарка, низька, туманиста, швидко відпливала на північ, а землею посувалася її тінь. Дарія Кирилівна спостерігала з брички за хмаркою і за тінню. Пересілися морози, і останні холодні хмари гинуть, думала вона, як он та, що пливе й ніби нарочито підкреслює, які неосяжні земля і небо. Ворушка темна тінь бігла, бігла й розтанула. Сонячне проміння лилося потоками. Воно було скрізь: палало у весняних водах, зблискувало на снігах острівцями, промінилося під копитами райкомівських коней.

Чавкало і хлюпало під колесами, а Дарія Кирилівна, втримуючись рукою за гнучий побічень, раділа, що води багато. Напоєні поля і в засуху вистоять. Тепер тільки б не прогавити жодної хвилини. Швидше б до людей: «Що там? Як?..» — а коні не могли взяти підтюпцем.

Район готувався до посівної, коли ще лежали глибокі сніги, але вона знала, що засідання бюро, наради, збори активу — це лише початок, що, як струмки і ручаї розбуджують землю, треба підняти людей, їх волю. Матеріалізувати весну, думала вона.

За своїм робочим планом не мала наміру заїжджати у Велемче, чекала дзвінка від Кулішенка, не встигли переговорити — перервано лінію, доповіли їй. Вислана спецгрупа, а з нею поштовики-зв'язківці, вже все полагодили. Яровий знайшов підпиляний стовп. Натягували дроти, якраз і вона над'їхала. Яровий гарячкував:

— Обірвали, мерзотники, дроти, підпиляли стовпа, але весни не підпиляти, не перепинити. Категорично! — Він верхи і його яструбки верхи. Переказав їй, що попросив Кулішенко, докинув від себе: — У нас діла, Даріє Кирилівно... Реально, — і поїхав-погнав зі своїми хлопцями.

Бричка вже давно викотила з лісу, а секретареві райкому все вчувався запах клейкої брості. На узбіччі путівця зеленіла молода трава. Вона щіткувала і теж пахла, різко, молодо.

Коні тяглись повільно, і Шитик думала: хоч, було, й собі сідай верхи, як яструбки... А що?... Обриси її обличчя, на якому виділялися і широкі брови, і отверділі вили-

ці, і повні губи, контури міцних плечей, вся її постава свідчили, що ця жінка створена начеб з чогось одного; все було таке певне.

Бралось на надвечір'я.

З долин потягувало тремким холодом, високе небо синіло, і гори, над якими котилося велике червоне сонце, мовби повівали теплом.

Весняні води обмивали землю. Колихалося чисте, прозоре повітря — в обличчя дихало здоров'ям, і воно рум'яніло. Забувалося про втому, забувалося, що нють плечі.

Їй згадалися слова Ярового, що весни не перепинити. Шапочка збилася, насунувшись на вухо, і Шитик не підправляла її: коси ворушив лагідний вітер, немовби нашіптуючи: «Не перепинити, не перепинити...» З весною обновлюється не лише земля, а й люди. Всіх, кого знала, всі, з ким зустрічалася, плекають надію на сьогоднішню, першу мирну весну. Злочин її прогаяти.

Дороги стали моєю долею, міркувала вона. І їй згадувалися піщані сипкі шляхи за Самаркандом, арики й бавовна. Працювала там інструктором райкому. І поставала довга дорога в Барабінських степах, де їй судилося очолювати політвідділ МТС. І там, де сипучі підпряжені піски, і там, де широкі степи, і тут, серед лісистих з горбами рівнин, — скрізь своя земля, материнська, рідна. В її серці поселилося і жило почуття цієї материзни, єдності й міці великого. І як вона усвідомлювала, що значив у час війни для фронту кілограм бавовни, так і розуміла, що таке зараз — хліб.

Замаячили велемчанські горби, видні на просторі. Вони дивували й вражали, мовби підіймали у високості землю. Бричка гойдливо похитувалася, а горби стояли, синіючи. Велемче — старе село. Довга його історія. Воно знало бубнярів, які скликали на віче, пам'ятало голоси труб, які грали тривогу. Чуло висвист нагаїв, але знало і зблиск шабель. І Кулішенко, і старий Новак розповідали їй, та й сама вона не ликом шита. Важко собі уявити, що село перенесло на своїх плечах лише в пореволюційні роки. Недалеко, за Збручем — воля, а тут — рабство. «Хіба пілсудчина не уособила в собі ясирність татарських займанців, жорстокість кріпаччини?!» — згадалось їй Куліщенко. Він має рацію: зазнав за підпільницьку роботу в'язниці. Село не корилося панам. Якими ж великими назавжди залишилися в його пам'яті дні визвольного вересня! Де б не побувала по селах, скрізь кажуть:

«Для нас зійшло сонце». «Мало ми зазнали волі,— обмовився якось Кулішенко,— два неповних роки». Але що то були за роки? Вони варті десятиліть. Поділено панські й монастирські землі, думалось про колгоспи... Село не стало на коліна перед окупантами: воно не прийняло фашизм. Трудно йому було. Гітлерівський фашизм, як той спрут, всмоктав у себе все найжорстокіше, все найбрутальніше, все найогидніше, а заразом і найвитонченіше в своїй оголеній нелюдськості, на що тільки могла спромогтися найчорніша світова реакція за всю історію людства на його шляху до прогресу. Він виригнув отруту націоналізму. Хіба один Кулішенко, вернувшись з фронту, не застав живим батька? Хіба одна Нечуйвітриха залишилася вдовою? Хто і за що осирочує і пускає вдовами?..

Дарія Кирилівна глянула на годинника: до сусіднього з Велемчим села ще встигне, і бричка завершила між горби.

Ще з вулиці вона побачила, що коло сільради порожньо, а на шкільному подвір'ї — рух. Двері сарая, де зберігалось паливо, розчинені. Перед порогом стоїть вага, щось важать і носять. Кулішенко в самій гімнастерці, голова земгромади Оранчук без шапки: упрів. Метушиться вчителька Матійко, так і пурхає.

Яровий вже тут. Завдаючи Кулішенкові на плечі мішка, покосився, зачувши вистук коліс. А Кулішенко й не повернувся. Міцно вхопив мішка за гуж, зігнувся, щоб мішок не впав. Виручав Оранчука.

— Не чекали, а я до вас,— сказала Шитик і по-чоловічому, перекинувши ногу через полудрабок, сплигнула з брички.

Левко відніс мішка й миттю виріс у дверях. Секретар райкому підходила до нього своєю звичною ходою, твердо ступаючи. Він хотів доповісти: готуємо насіння, звозимо те, що куркулі й підкуркульники позакопували в землю, але глянув на неї, на її обвітрене обличчя, на її заболочені чоботи, і з його язика зірвалося непрошене:

— Даріє Кирилівно, напроти вечора? І вам не страшно?

— А вам, Левку Архиповичу?

— Нам що? — відповів ніяковіючи і якось бережно тиснучи їй руку.— Нам до смерті не привикати. Фронтівки.

— Це правда, що і тут фронт. Але про яку смерть ви заїкаєтеся? Весна! Жити й жити нам,— промовляла

вона.— А ще фронтовики мені! Чи не годі того, що наші люди поклали мільйони голів за нас, щоб ми сіяли в щасті й здоров'ї, щоб наша земля родила?

Оранчук стояв коло нового мішка.

Вона відіпхнула плечем Ярового і піддала мішка годові земгромади.

— Бий-забий,— озвався він.— Ото, їй-бо, правдиві слова. А правду чути, все одно що з нашого джерела воду пити.

В сараї чисто, підметено. Мішки стоять і лежать: ярова пшениця, ячмінь, гречка, горох.

Кулішенко запрошував у сільраду, але Шитик сіла на мішок, і Яровий, і Оранчук, і Матійко теж посідали на мішки.

— Намучилися, поки допхалися до нас? Я вже давно тут, а ви, мабуть, не раз зіскакували з брички? Розвезло...— почав Яровий.

— А хіба дороги до людей бувають легкі? — парирувала Шитик і глянула на всіх.— Признатися, я позаздрила, що ви верхи. Навіть подумала, якби і собі так, біда, сідла не входять у райкомівський інвентар.

— Свое дам. Категорично, Даріє Кирилівно.

— Який там з мене вершник... Он Матійко скоро ви-кликатимемо на комсомольський пленум, її виручайте. Вмієш, Людо, їздити верхи? В болото не впадеш?

Матійко держала в руках зошит трубочкою.

— Якщо і впаду, не біда. Весняна вода тепла.

— Он ти яка! — сказала Шитик.— Яровий категорично стоїть на тому, що весну не перепинити. Всі за весну.— І, коли секретар райкому повела мову про злободення, про тих, хто обриває телефонні дроти, хто закопав і гноїв зерно, Матійко пильно ловила кожне слово.— Бандити і підсобники-куркулі — ось хто силкується перепинити шлях до людей,— владно звучав голос Дарії Кирилівни, і дівчина-комсомолка уважно дивилась на неї.

Яровий кивав головою — згоджувався.

— Не один день, не одну ніч нам випадає прожити нелегко. Може, доведеться заглянути смерті в очі,— казала Шитик.— Природа класового ворога звіряча.

— Кротяча! — вставив Оранчук.— А кроти з весною, щоб ви знали, якраз і вириваються із землі.— Він витяг кісета, і Яровий сердито блимнув на нього.

— Саме кроти,— підтакнула Оранчукові Дарія Кирилівна й сказала: — Курить, товаришу. Я самосаду не бо-

юся. Люди він теж не зашкодить, а товариш Яровий витримає.

— Ми ж не на уроці...— обізвалася Матійко.— Але я не те, не про курисько, а про кротів хотіла сказати. Кротами були білогвардійці, петлюрівці, басмачі. Тепер бандери. Хіба вони нам страшні? Ми повикопуємо і позакопуємо їх.

— Інакше для чого ж ми? — промовив Кулішенко і чиркнув сірником об пачку, яку стиснув коліньми.

Шитик підбрала коси з лоба й почала розмову про те, що вона думала, їдучи дорогою.

— Кроти, то кроти. Але звідки вони — банди? Це обозники фашизму, його годованці. Я, звичайно, не схильна перебільшувати їх силу, вірити в якусь міцну організованість, вбачати в цій організованості чи не підтримку низів, але й не схильна недооцінювати не кротячі, а посправжньому вовчі зуби. Давайте поміркуємо: дехто думає, якщо ми розгромили гітлерівський фашизм, то відтяли руку, яка спрямовувала чорні дії націоналістів, і схильний забувати, що оунівці переметнулися, знайшли собі господарів за океаном. Міжнародний імперіалізм — натхненник антирадянських банд. Кроти сидять тут, а нори тягнуться далеко, — кожному свою тезу вона обгрунтувала ясно і чітко.— А хто тут не дає їм загинути з голоду? Куркуль, вчорашній поліцай, той, у кого руки в крові. А на що він сподівається? На нову війну.

У сарай западав вечір, і до щему пахло зерном, так ніби воно само просилося, щоб його брали в жменю й кидали в землю.

Дарія Кирилівна начеб мимохить обмовилася, щоб Кулішенко вдягнувся, і йому стало тепло від цих слів, так мовби секретар райкому накинула на його плечі шинелю.

Її чорні очі дивилися прямо. Вони притягували й не відпускали.

— Нової, ще страшнішої бійні хочуть імперіалісти.

Сидів Кулішенко, який втратив на фронті руку. Сидів Оранчук, який штурмував Кенігсберг. Сидів Яровий, який повернувся з війни й не здав автомата до арсеналу. Сиділа Матійко, перед якою щойно розпочалося післякоупаційне життя.

— Нам нелегко. Відбудовчий період. У Велемчому Радянська влада молода. Чому б цим не скористатися? Така класовість подій. Ось звідки, як кажуть, ростуть у барана роги і хто на тих рогах держиться,— вела вона, і

здавалося, що звідси, із села, було видно цілий світ, що в ньому діється, куди він іде.

— Війни їм, бий-забий, не дочекається,— кинув Оранчук.

— Чого не буде, того не буде. Категорично! — відрубав Яровий і гостро глянув з-під кубанки.

— Ні, ми перемогли не заради нової війни,— почувлося Кулішенкове.— Для чого ж ми тоді?..

— А справді, для чого? — запитала Дарія Кирилівна й очіувала, хто що скаже.

Оранчук кахикнув у кулак.

— Що тут питатися? Ми, щоб сіяти, щоб посіяне... Хіба ми маленькі? — Це вийшло в нього так невимушено й природно, що ліпше й не скажеш.

— Саме — сіяти! — підтримала його Шитик.— Думать, сіять, не ждять. Країні потрібен хліб, і ми дамо його. Ми дамо хліб, ми не зупинимося ні перед чим. Хліб — ціна нашого життя! — Очі її світилися.

Кулішенко ретельно оповідав, скільки є доброго поля, скільки облогів, як гадають із тяглом, який інвентар.

— Зерно добре збереглося? — запитала Дарія Кирилівна.

— Пахне... Хіба ви не чуєте, як воно пахне? — радів Оранчук, розв'язав мішка і підніс її на своїй долоні довгасті зернятка ячменю.— Спробуйте на зуб, ви тільки спробуйте.

Секретар райкому взяла кілька зернин, спробувала на зуб. Зерно було тверде, туге і клейке.

— За вивозку лісу вас хвалю, та й зараз ви не спите. Що ж, будемо вважати, що збори партійно-комсомольської групи ми з вами провели.

Оранчук проказав, що він кругом безпартійний, але раз лінія на сівбу, то і він з борозни не вискочить.

— Меці пора — вечірня школа,— продзвеніла Матійко, віддала Кулішенкові зошита, в якому записувала зважене зерно, й побігла.

Кулішенко просив Шитик заночувати.

— Ні. А на сівбу обов'язково приїду. Начувайтесь... А як Нечуйвітриха живе? Якби не квапилася, заїхала б до неї.

Яровий підправив кубанку: готовий супроводжувати секретаря райкому. Поночіло.

Кулішенко дивився, як Дарія Кирилівна сідала в бричку, як бричка рушила й поїхала, і думав, що в ній, цій жінці, є таке, що з нею відчуваєш себе впевненішим.

Поминувши заїзд, повільно йшли могилками: дід і хлопець. Над чорним, з двома дірочками у заломах капелюсі й над шапкою-цигейкою повівав теплий вітер, пустотливий, безжурний, і не лише юнацьке, з пушком, а й старе, виголене, зі слідами порізів від бритви-тупиці обличчя рожевіли.

Польовий вітер шумів у бадиллі цвінтарних мальв і дроку, у високих заростях висохлих квітів-медоносів, що одцвіли в осінь перед морозами і не встигли розсіяти насіння у пухких кульчастих шапочках. Бадилля і зарості грайливо шурхотіли. Весело здіймався пух. Сторожко шуміли розбруньковані дерева.

Позбувшись зими, зновлювався і цвінтар — місце вічного спочинку, туги і жалю.

Новак ішов не зупиняючись. Як завжди, кожної суботи влітку чи взимку, восени чи весною його висока постать маячить тут у надвечірню годину.

Йде до Лізоньки.

Юрко не знає, якою була і що значила Лізонька для вчителя, проте він знає, що Олексій Вавилович сам вторував, витоптав цю круту стежку, з роками поробив ще де-не-де сходинки.

Вчитель з палицею-топірцем. Ставить її рівно. Палиця-топірець не тремтить у його руці.

Вони обігнули півцвінтаря від села. Новак зупинився коло невисокого горбочка на краю; внизу — хвилястою рівниною широкопілля. Він зняв капелюх, уклонився невисокому горбочку, на якому ні хреста, ні каменя, нічого, крім дерну; чуприну його кошлатив вітер.

Обличчя звичайне, ті ж приховані очі, вдумливе чоло, лише вуса обвисли більш, ніж завжди.

Юрко скинув шапку.

Постоявши, вчитель розпочав свою оповідь, як починав урок: хахикнув у кулак.

— Знаєш, юначе, якби я охарактеризував Лізоньку: вона — прекрасніше сонця, це б тобі ні про що не сказало. А саме, здається, так назвав Петрарка Лауру. Але чужими словами своєї любові не розкажеш. Маєє подібних двох жінок, різною є і любов. Вона одна і завжди виняткова. Чи не в цьому суть людського — в індивідуальній особливості? У її вияві.

Він помовчав, зіпершись на палицю-топірець.

— Я оповідаю це тобі, як синові. Якось мірою воно підходить: давно знаємося. А про Лізеньку я тобі ні разу не оповідав. Мені хотілося б мати сина, який розуміє вагу слова. Я не кажу — поета, письменника. Я кажу просто про людину, якій ніщо не байдуже.

Старий пильно подивився на нього, вивіряючи сказане очима: чи воно проймає, чи зворушує?

Юрко держав у руці шапку, оголивши голову перед ним і перед могилкою.

— В моїй оповіді, юначе, будуть вступи і відступи: я багато прожив і тому маю на це право. І все ж моя оповідь лише про Лізеньку, на більше я не претендую.— І він вів далі, спокійно й урівноважено, як можуть оповідати немолоді люди, згадуючи: — Лізенька походила з польського дрібношляхетського роду. Від колишньої пихи й гордовитості цього роду не залишилося й сліду. Батько — російський гусар, як і мій. Мати зберігала від давнього шляхетства хіба що якусь зітлілу грамоту. Я і Лізенька вирости серед простих трудящих людей і чули в собі обов'язок жити і працювати для них. Одне слово, знайшли собі місце у цьому закуті. Вчителювання ж почалося невдало. Учнів не можна було загнати в школу. Прислів'я: скільки б не вчився, а на попа не вивчитися, все одно доведеться волам хвосту крутити,— значило немало. Згадую переростків-парубків, які приходили до школи з грифельними дошками під пахвою, а зі школи з тими ж грифельними дошками — на вечорниці. Зауваж собі: це в селі, де похований Мелетій Смотрицький і де жив Іван Федоров. Попівство робило своє діло. Та ти сам скуштував монастирської каші...

Я, було, захопився археологією й етнографією. Пригадую: ми брали в Цісариків молоко. Повертаюся, а Лізенька й каже: приходив чорний монах, підкрався під вікно, поклав на підвіконні грубу книгу і зник. Це був чернець щоденник.

У ньому відбивався побут і звичаї обителі за багато літ. Тобі, послушникові в отця Юва, розжовувати це не треба.

Я зішлюся лише на один запис, повний поглуму і зажерливого солодолюбства — свідчення розкладу, розпусу й аморальності не лише духовників як стовпів царської імперії, а всього її організму.

У транскрипції автора, тутешнього коріняка, запис такий: «І прийшло свято Троїци. І било великоленіє во хра-

мі, яко і в природі, воспрявшій ото сна зими злой вельми. Соборовалі празднік сей всечеснейшій отец Інокентій со братією, кромє честівого отца Іова. І отсоборовав, і воздав хвалу царю небесному рано, в двенадцять часов; святіе отци со причетом вошли в обительську трапезную. І трапезовалі долго — трі часа підряд. Под конец трапези сія вогнався, яко тать, честівий отец Іов. Взревев: где мніх, пекар Варсанафій? І не нашед Варсанафія, і глаголя: в блудніце Параске он, в блудніце! — І вискочіл вон, злой і сердіт зело. Нужно же сказати, што сей Варсанафій іспек хлеба сирие, за што честівий отец Іов і посаді оного в холодную, і сидеті там ему, дондеже не съест все хлеба. Варсанафій же убежа. І погнал честівий отец Іов ко блудніца Параске, за обительскими прудами обретаемой і заста Варсанафія там, схватіл оного за уші, оторвал оные, а потом біл пекаря ногами в живот. Варсанафій почіл в бозе і погребен со всемі почестями на обительском кладбіще, во дворе. Неугомонная блудніца Параска, почітая память о любовніке, дала волю тоске своей. І наехалі в святую обитель лекар, пристав і стражнікі. І откопав Варсанафія, ужаснуліся. Уші оказались на месте... Перед Троїцей бе погребен схимнік Нікодим. Честівий отец Іов; чтя і блюдя силу і славу святой обители нашей і как би образумен бе свише, наперед приказал обменять крести. Тем і кончілось».

Я підготував чернечий щоденник до друку і відіслав у Київ, в приватне видавництво, яких тоді було кілька. Друком він, правда, ніколи і не з'явився, а окремі записи якимось чином потрапили у Варшаву. Його опублікувала з єзуїтським присмаком католицька газета. Редакція прислала один примірник до рук власних тодішньому настоятелю отцю Інокентію. Правда, про це я довідався згодом.

Новак зручніше обперся на палицю-топірець, збираючись оповісти про найболючіше:

— А тим часом Лізонька вела першу групу, а я по-теперішньому — другий клас. Ото і вся школа. Ні підручників, ні зошитів. Тепер ви пишете на газетах. Війна. Воюють не лише устрої, люди, а й книги. Брак паперу. Тоді ж його просто було брак на освіту. Молитовники друкувалися, образи малювалися. Спорядив я Лізоньку в повіт. Вона рушила пішки: переночує, і якийсь балагула привезе. Я проводжав її до Верховя, трохи лісом. Йї набридло, що я довго проводжав: не любила, коли з нею

панькалися. «Вертайся, Лесику»,— сказала й не оглянулася. Я стояв, дивився, як її постать губиться на лісовій дорозі, за сумовитими осінніми деревами, і не думав, що востаннє почув її голос: «Вертайся, Лесику...» Я вернувся: приніс додому жмут жовтого листя, мовби визолоченого ювелірами. Поставив у глечик і здивувався, що вранці воно було ще гарніше, ще привабливіше. В жовтому кольорі відбивалася осмута зеленавого і пригаслий відблиск вогнистого, червоного. Яким же недолугим здалося мое порівняння з ювелірною майстерністю. Майстернішого і завершенішого, ніж сама природа, нічого нема. Вона найдосконаліша. І той, хто у слові, фарбі, звукові, різцем чогось домігся,— домігся вияву у природній повноті, тобто досяг майстерного і завершеного.

Я вів два класи водночас. Серед уроку, постукавши, мене викликав стражник. Сказав: маю честь довести — ваша дружина повісилася в готелі. Віддав честь, стукнувши каблуками, і його чоботи заgrimіли коридором. Я довів урок до кінця і розпустив школярів додому... Лізоньку я знайшов у петлі, в номері повітового готелю на другому поверсі. Комісія, морг, тяганина, допити. Висновок простий: самогубниця. Я забрав її, привіз у село — нехай буде зі мною. А поховати на цвинтарі — зась: релігія не дозволяє, та й ганьба в народі. Я поховав її тут, на краю, і найбільше, що міг зробити, приніс на могилу жовте листя.

Опісля похорону, на другий день — урок. Заходжу в клас. Переростки стоять, вистовбичують. Малеча ховається за ними. Хтось пустив смішок, хтось озвався. Шум, гам, гармидер. Школярі натовпом до дверей, гупотня. Ні один не залишився, як вимело. Я залишився з порожніми партами. Мертвотна тиша, і крейдою на всю дошку: «Чоловік вішальниці». Наступного дня до школи не прийшов ні один школяр. Я не стирав напису на дошці. Ще жевріла надія: той, хто написав, той і зітре. Подався по хатах: Входжу на подвір'я. Перша жінка, яка мене побачила: «Свят-свят!» — затулилася долонями і побігла в город. Чоловік: «Кажете, синка пускати в школу? З одного боку, воно можна і треба, але з другого? Ви вже вибачайте мені, темному, але ж ваша жінка — вішальниця. Як же я можу синка пустити? Самі розсудіть: ви письменний». Я, наче палець, у порожній школі. Приходить сільський голова. Нудно й довго — так і так, громада підписала, громада просить земство замінити вчителя, він, може б, і не проти, але: «Віддайте ключі». Я віддав.

А ввечері під вікном з'ява — чорний монах. Він передав мені заміточку в хлопоманській газеті. Тоді мені згадалося, як я, вертаючись із лісу, зустрів монастирську бричку, а в ній отця Іова. Він, безперечно, наздогнав Лізоньку і підвіз до повіту. Портъє на допиті стверджував: під готель пізно приїхала бричка, Лізоньку майже на руках внесли у двері, поставили, і бричка відтарахкотіла. Портъє ще стверджував, що Лізонька не плакала, але сміялася якимсь диким сміхом. Той її сміх здався йому підозрілим, дивовижним, і він, мовляв, відразу хотів сповістити, куди належить, але Лізонька враз, ніби розхмеліла, підвела вгору голову, ввійшла у номер і зачинилася. Вона була рішуча, але в неї не вистачило рішучості з самого початку відмовитися сісти у бричку, йти пішки... Невесела, юначе, історія, і не мені оповідати її подробиці. Горда жіноча душа не знесла і не могла знести насильства і наруги.

Я живу без Лізоньки і на довгі роки коло неї.— Й казав з іронією: — Жертва Ісусової віри, якою освячувалися царат, пілсудчина... А з Лізонькою ми познайомилися в Острозі — зеленому, при злитті двох річок, Горині й Вілії, на валу, з якого видно чисті поля, непроглядні ліси й білі села. Чарівний, вразливий до сліз краєвид, який, мріючи, манить шелестом трав під місяцем. Лізонька закінчила гімназію... Ми зустрілися на міському валу. Цілий світ — поля і кожен колосок у полях, ліси і кожна віть дерева були для нас. Згадка. Але хіба мить щастя не дорожча над життям?

Його опущені вуса піднялися.

— Іди, юначе, постій собі коло матері. Я вже побалакав з тобою.

Старий стояв над невисоким горбочком поза всіма хрестами, за цвинтарною огорожею. Польовий вітер шумів над його непокритою головою. Новак схилився над дорогою могилою. Непримітна, вона на краю цвинтаря, і він — на краю вічного спокою. У суботньому надвечір'ї білів вивітруваним піском і розгаслюю глиною глибокий урвистий спад гори, а вниз розпливалися темнястими хвилями нерівні поля.

Подвір'ям никало лошатко, а Оксент, стоячи на колінах, витягував з-під комори всіляке залізяччя: іржаві підкови, обмананого лома, щось запопадливо шукаючи в цьому непотребі. Зібралось того добра, що він накидав його, зносячи по дрібниці: в хазяйстві все пригодиться, ніщо не пропаде. І цвях без головки, і патронна гільза. Хіба не витоплював з куль свинець і не латав каструлі? А з чого лемеші?

Те, що йому потрібне до зарізу, не лізло в руки. Грабався, дер пальцями і все ж знайшов — молотасту, двообухову, з дірою, запханою землею, замашну довбню-бабу.

Ногами позакидав, позаштовхував назад під комору лом, а бабу поклав собі на коліна і, сівши на порозі, виколупував пальцем з її діри втрамбовану землю.

Лошатко наблизилось до нього, стало і мокрою мордочкою, роздмухуючи ніздрями, обнюхувало пальці й залізо, мовби допитуючись: «А що ти робиш?» Він відігнав його: «А кось!..» — зло сплюнувши; і воно відскочило, заникало на глухому подвір'ї — буланий беззахисний півторамісячний жеребчик.

Вночі у лісі вкрали кобилку. Павло Оранчук обмірював землю, шукаючи втаєну, надибав здохлу, загнану клячу-кобилу і коло неї живе лошатко. Переказали Оксентові, і він забрав його. Жеребчик ссав вим'я, яке стало безживною шабатуркою.

Оксент згадував: прийшов Кулішенко, спитався про коні, а в нього в душі все отерпло. Не признався, де коні. З язика мало не зірвалося, який з мене підсобник бандитів, коли бандити мою кобилу вгробили, лоша покинули? Але це не зірвалося: затамував свій біль у собі, задушив його. Якби не затамував, якби не задушив, почалася б мова...

Про зерно признався. Не міг не признатися: боявся, щоби коней не знайшли: Карого з зірочкою на лобі і Сірого в сірих яблуках. Марно брехав і марно боявся. Ну, навіщо брехав, чого боявся?! Від цих запитань терпла душа.

Він виколупував землю з обушистої баби і думав: «Як я видлубую оцю землю пальцями, так розкопували б і город. Я сам признався про зерно і ністілечки не жалкую. Коней жалкіше. Я не дивився на стодолу, щоб ніхто не

бачив моїх очей, куди пориваються, що стережуть. Я не боявся за криївку, як боявся за коней. Коні — гриви мої».

Дійшовши у своїх роздумах до криївки, Кричевський заїмів. Нависла над його очима солдатська, пропахла війною, шапка. Заніміли очі, начеб їх хто засклив, і те скло замерзло. Заніміла дрітка, висока щетина на бороді. Залізна баба на колінах. І руки, і коліна мовби чавунні.

Шрам на його губі — як випечене тавро.

Про цей шрам Левко не заїкнувся, не помітив. Та хіба Левків порожній рукав важить менше за мій шрам?.. Самому стало смішно. Левків порожній рукав, метляючись, промовляв мені більше й значиміше про все, ніж я зараз думаю, — кипіло в ньому.

Оксент сидів на комірному порозі — кам'яний, посірілий, сам не розуміючи, сам не тямлячи, чому сталось, як могло статися, що на його обійсті — криївка.

Він не був за німців ні в поліції, ні причепою в управі. Нічим. Хіба не ховався, як усі? Хіба не втікав у нетрі, коли палили Залужжя? Контингенти наклали скажені. Обіклали, що й не дихнеш. Найдуть скибку хліба-житняка і в морду! Вам такий хліб їсти? Швайні! Ховався з кіньми, ховався з худобою. Останнього лаха закопував у землю.

Правда, в час окупації приймав коменданта районної поліції. Сергія Турчина. Перший раз із самого початку окупації, коли побіг городами до Архипа, старого Кулішенка. Приймав і вдруге — Сергій Турчин приїхав з Павловим Оранчуковим родичем по першій жінці — Вірі Савлюй. Частував їх коропами в сметані зі своєї копанки. Але це і все. Ніколи більше того коменданта і в очі не бачив.

Як же так, чому ж криївка?

Згадалося... Зразу по війні...

Він косив, а Варка, Соломія і Мокрина — за ним. В'яжуть. Вони втрюх, але де там його наздогнати. Покося, наче гори. Вродило. І він кладе їх, кладе гори. Роздягнув сорочку. Губи солоні, як сіль. Піт заливає очі. Він облизує губи. Такий косар — допався.

Він косив — підпірав головою сонце, щоб воно стояло в небі й не сміло заходити.

І воно ще не заходило, а Соломія кинула в'язати.

— Куди? —

Він не називав її по імені, дочко чи ти, запитав, кинувши: «Куди?» — здивувавшись, отетерівши.

Варка:

— На вечерню,— сказала і стулила губи, мовби їй хтось затулив їх. І схилилася над снопом.

Мокрина і не розгиналася.

Він знизав, стенив плечима і ще завзятіше повів ручку. Яка богомільна, чи ти ба?.. І тям косою це своє запитання, що прохопилося люто, зі зневагою. Ячмінь падав, кладучись у покіс, а запитання стояло перед ним. Коса до нього, а воно далі. Не міг догнати, досягти. Добив покоса, кинув на голе плече грабки; Соломія ішла між покосами. В білому платті, стан перехоплений поворозом. Вона ішла — білі коси текли на плечах. «Гарна,— подумав,— уже на порі, вже дівка, а я і не зогледівся. Їй так на вечерню, як мені на музики. Мабуть, хлопці в голові». І заспокоївся. Дівчина подаленіла.

Не прийшла звечора.

Чекали довго вночі.

— Де?

— Не знаю, як і казати, Оксенте.

Вони лежали з Варкою на сіні, під стійком між коморою і стодолою. Сіно пахло м'ятою, пасіка воском, а сад вишнями. Ніч дихала прозорим спокоєм, заколисливим і ласкавим, який обіймав і пестив. Він знав радість спочинку, коли ноги й руки неначе одерев'яніли, коли з отерплого тіла виходять зашпори. А може, ніколи до сьогоднішньої ночі й не знав спочинку? Падав, як той віл, випряжений з ярма.

Пливла глибока тиша, яка наповнювалася луговою м'ятою, ярим воском, стиглими вишнями, то йому роздирало рота крикнути: «Чого ж іще — болячки під бік?»

Кинув:

— Кажі! — з притиском.

— А що казати? Не сліпий, побачиш. Не глухий, почуєш. Так-то, Оксенте.

Добра чи зла — ніколи не називала його Оксентиком — Оксентом. І в час ласки. Як колись, як давно, зібгавшись, відчуваючи себе маленькою, тулилася до його широких грудей, гладила своєю непестливою рукою його горбасте плече. Груди зимні, плече не податливе. Припала до його уст, цілувала. Руки її не відчували трепету Оксентового тіла, а уста — Оксентової жадоби. Лежав неживий. А їй хотілося його жадібною сили, яка наповнювала її вогнем

упокорення, коли гориш і коли знаєш, що гориш, і коли не жаль спопелитися.

Він переліг горілиць і дивився в небо, у зоряні туманності, які куріли і, здавалося, хукали холодом.

Варка тихо і жалібно заплакала. Широ, надривно, як плакала давно через те, що більмаста. А він мовчав.

Соломія вернулася вдосвіта. В білому, а вся чорна. І на поле, в'язати ячмінь. Пішла.

Сидячи і погляджуючи на колінах важку довбню, Оксент силкувався думати, але думки плутались; все пливло, наче в тумані, тяжкому і густому. Сиві й чорні кола, повільно кружляючи перед очима, рипіли. І коли вони оберталися з рипом, з-під них, наче скрегітливі камінці, сипалися чужі і його слова.

— Варко, як же криївка?

— Прийшов батько, привів озброєних з собою...

Хтось мовби поганяв стуманілими кіньми, хтось мовби їхав туманним возом і туман-колееса підіймалися з гуркотом.

— Варко-Варко,— проказав, готовий і осліпнути, і оглухнути. Не життя — мука.

Заскреготів зубами, не шкодуючи їх: нехай повисипаються всі до одного.

— Чому ж ти Соломії не вберегла, Варко?

Варка мовчала.

Він так дивився на Варку, ніби хотів її задушити.

— Сам заявлю.

— А Соломія?

— Варко, хто ту криївку ще бачив?

— Ніхто.

— А Мокрина?

— Мокрина знає. Ми копали і землю виносили.

— Копали і землю виносили?

Оксент сидів на порозі, прийняв руки з довбні і затулився долонями. З очей сипалися іскри, опікаючи. Згадувалася дочка.

— Соломіє!

— Що?

Він не хотів пам'ятати, про що її розпитував і що вона йому відповіла. Вимести з пам'яті, як вимітають у хаті сміття. Скласти на купку, винести, і нехай розвіє вітер або — у гній.

Пам'ять — хата, але з неї ніщо не вимітається. Ні сміття, ні пороху.

— Соломіє? Доню?..

— Татку, бережіть коні. Згинуть сніги — хлопцям коні потрібні.

— Коней тобі не бачити, як своїх вух. Не дам!

Вони балакали довго. Криком і пошепки. Але щоб йому зараз згадати цю мову, легше впасти з порога і дерти пальцями подвір'я, копати собі яму.

Дивився, нічого не бачачи, крім сивих, чорних кіл,— мовби гуркотіли якісь колеса, і розліталися з-під них каміннями слова: його і жінчині, доччині. Батько бандитки. Я батько бандитки.

І гуркотів драбиняк, повен туману.

Вихляючи хвостом, замітаючи подвір'я, прилягаючи на животі, до нього підкрався Рекс. Ластився. Він не за-скавулів, улігся, витягнувшись, і своїм довгим язиком раз за разом полизував йому чоботи. Оксент приніс його у запазусі сліпеньким песятком, підбравши на сінокоші: хтось виніс топити, а песик виплив з річки, лазив по осоці, скімлив. Мабуть, дотепер пам'ятав свою біду і назавжди зберігав собачу вірність.

За Рексом підступило й лошатко. Пес глухо гарчав на нього, вважаючи, що лише він має право лежати коло хазяїна.

Жеребчик помахав головою з чубцем гриви на самісінькій маківці між наструнченими вушками, обійшов собаку і, підступивши до Оксента збоку, ткнувся до його коліна мордочкою.

«Тільки вони зі мною — Рекс і, ще без імені, лошатко»,— подумав.

Він не мав йому що дати: жеребчик годувався із соски, пошитої з шкурятяної халяви. Та соска нагадувала мужичого оґрубілого великого пальця. Оксент і підставив свого пальця, а лошатко взялося його посмоктувати, легенько, м'яко, зі смаком пускаючи слинку.

Вже ті коні. Карий з білою зіркою. Сірий у сірих яблуках. Обидва в панчохах — шерсть кісками над копитами. Лошаки.

Карий — людина, іде, як по струнці. Сірий — біс. Все б йому крутити мордищем на довгій шиї. Гризонував його за плече, кусень піджака вирвав зі шкірою. Тому він підручний.

Ними плугом орати: черства земля краялася, наче масло. А їхати — у віжках свище вітер, багато не треба.

Він провіз, ще й як провіз і того коменданта, і того Савлюю — Павлового родака по першій жінці! Поїли гультяй коропів, запрягай, мужиче, коні. Вимостив задок соломою, постелив рядом, віжки у руки: «Сідайте...» Брама — навстіж, заїзд крутий. Ще вони вмошувалися, ще комендант ставив автомата собі під бік, поклавши коло полудрабка. Торкнув віжками, коні взяли й понесли, а непрошені гості колесами з воза: тільки й блиснуло — мельк, обидва на землі, обидва поставали рачки в брамі. Згубив їх.

Спинив коней, оглянувся з вулиці: Соломія стояла й сміялася — білі зуби, дівочий сміх. І він теж посміхнувся, лукаво і радісно, в кулак: «Я господар, а ви, панове?» Вони були для нього панове, тому так і провіз їх, щоб знали, які в нього коні.

За його кіньми приходили бандити. Ще не згнули сніги. Бандити, а не хлопці, як їх називала Соломія. Серед ночі. Блисьь батарейками, блисьь. Нишпорили по хлівах, заглядали в stodолу, в комору, забиралися на горище, мовби там міг поставити Карого й Сірого.

— Продав, кажу.

— Ми, совіцьке ти стерво, кров проливаємо, а ти коні продав?

— Продав. Самі подумайте: скоро колгосп,— обводив ночобродів навколо пальця хитрістю.

— Ти про колгосп мовчи. Ти знаєш, що ми таким робимо, хто про колгосп заїкається? — блиснула батарейка, осліпила, холодні пальці взяли його за горло і підкинули вгору його голову.

Він клацнув зубами і прикусив собі кінчик язика. Тиждень не міг їсти.

— Друже,— обізвався один з грабіжників,— тихіше, в цього дядька дочка, знаєш-розумієш, з самим Буйним,— натякаючи на Турчина.

— А мені плювати — з тихим чи з буйним: раз про колгосп варнякає, крумпульце і юж. Чув, дядьку, про цю штучку-закарлючку? Це вроді намордника, але значно простіше. Накидаєм на шию путо, ліпше дріт, бо путо часто тріскає, рветься; карки у підсвітників тугі, сильні, тому,— та ти слухай, слухай! — путо, напевне, сам знаєш, клочья; з кужеля пута не плетуть, а дроту ніяка шия не витримує. Накидаєш дріт, встромлюєш цурочку і покручуєш. Я роблю це легенько. Дріт врїзується, шия піддається, піддається. Попадешся мені в руки, не

пожалкуеш. З моїм намордничком ще жодна душа довго не мучилася. В горлі захарчить, з іншого місця пукне, і душа летить прямо до раю. Ха-ха... Та ти, здається-видиться, попадешся у мої руки.— Він стояв розкарякою в темряві: шурхотіла плащ-накидка.

Оксент сплюнув.

— Плюєшся? На блювотину верне. Ну, й слабак.

— Язика прикусив,— бевкнув, щоб не мовчати.

— Який?! Я ж ласкаво взявся за твою шийку, навіть не стукнув тебе під бороду.

Другий, що боявся Буйного — кличка Турчина — запитав:

— А може, ти продав коні совітам? Вони купують на міліцію, на пошту і добре платять. Якщо совітам, сам Буйний тобі не допоможе.

— На базарі продав. Спустив, аби з рук. Нічийної землі не захопиш, земгромада не дає, а свою земельку я — кобилкою.

— Бачили. З лошатком. Щойно ожеребилася. Ми таких не беремо. На таких далеко не пойдеш. Жаль. Підійшли — обійстя під залізом, ну, думаю, даліше пішаницями волондатися не будемо. А ти знаєш-розумієш, дядьку, що? Коли ми в когось коні беремо, посвідки залишаємо. Настане самостійна Україна, заплатить за коні. Чорт з тобою, неси бутель самогону, я тобі посвідку миттю випишу.— І він зашурхотів полою, висмикуючи з-під неї планшетку.

— Самогонку я дурно дам.

— А посвідки не хочеш?

— Ні.

— От невіра,— озвався «крумпульце».— А ти, друже, що про його дочку щось там плещеш? Неси, підсовітнику, самогонію і дякуй богові, що нам страх випити й погуляти хочеться. Ти, паскудо, кожну нічку з жіночкою в перинах ніжишся, а нам за тебе мучиться доводиться. Тягни бутлище. Але попереджую: кумушка! — стукну, пів-язика вихаркнеш, якщо не цілого. А на додачу вмиєшся юшечкою. Я, знаєш-розумієш, пускаю юшечку жирненьку, тлусту, щоб зі смаком...

Виніс їм самогонки, сала,— здихався. Як біди, як наволочі.

Коненята ж стояли в стодолі, але їх було не знайти...

Пес полизував чоботи, жеребчик посмокував пальця

з лівиці, а правою рукою Оксент виколупував з головастої довбні-баби землю — з її горлечка.

Земля засмітила, запорошила коліна, та, поки він не пробив пальцями заліплена діру, не вставав.

Шкода Буланої. Колись водив її до породистих жеребців-огирів, і вона приводила лошата їхньої масті й постави. Загнав якийсь душогубець кобилку, лопла під ним. Буланчик-мізинчик, її останній. Що з нього виросте?

Коли він признався про зерно і коли зерно відкопували на городі, то Цісарик запитував:

— Оксенте, я штурхаю городником, земля не розмерзлася, думаю, нащо ти глибоко зерно закопав, і подумую, чи виросте твоє лошатко, чи здохне?

— А бог його знає, Іване,— відповів йому, подаючи Павлові Оранчукові лома.

Варка сиділа в хаті. Підіймала фіранку, блимала своїм більмом з вікна, а він стояв на городі, стискав кулаки: вража баба, так і садонув би, так і приварив би, нависивши їй ліхтаря, щоб сиділа й не витрішувалася, якщо в неї розуму лиш з носа капа, в губу хапа.

Відкрився, як на духу, перед Левком про зерно. Коли відкрився, Рекс розривався на прив'язі. Загуркотили дві підводи. Показав, куди їхати. Відміряв од стодоли п'ятнадцять ступнів — кожен метровий: «Тут копайте»,— місце горбочком, щоб дощова вода й снігові води не застоювалися, а стікали. Виніс городники, а потім і лома. І коли відмірював кроками, і коли виносив городники, лома, наслухав, чи нічого не чути зі стодоли?

А коні стояли у засторонку, заставленому поверх бантів снопами ячменю і гречки. Засторонок широкий. Він прорив, повикидав снопи на тік, кубло посередині засторонку. Кубло невелике. Якраз, щоб поставити лошаків, щоб вони стояли, не лягаючи. Буде багато місця, ще почнуть битися. Хто в стодолу рип, відразу ж і почує. Пообмотував їм копита мішками, понавішував на морди довгі опалки. Заставив, заклав ячменем і гречкою. Боявся ночі більше, ніж дня. Поїв і насипав ув опалки вівсараз на добу, ставлячи Варку на варті й спустивши собаку з прив'язі. Прогулювати боявся, і коні стояли.

Сам допомагав розкопувати зерно, чому всі дивувалися, навіть Куліщенко, як він, Оксент, зі всього маху гатив ломом, відбиваючи брили, або натискав на городника.

«Люди-хлопці, та якби ви знали,— проказував зараз у душі, наче отченаш, не віднімаючи з лошаткових губ пальця,— як я бився за коней? Мені клетотіло всередині, мовби у котлі. Та чи ви повірите, коли я вернувся з фронту, я не кинувся у хату, вбіг у стайню, впав одному на шию, вчепився рукою за шию другому. Що там бабські коси? Мичка. Занурююся в кінські гриви лицем, вмиваюся гривами, змиваю свою трудну дорогу. І віє на мене польовим вітром на чебреці. І тисне груди пісня, яку ми парубками співали, пасучи коней: «Ой ти, місяцю-зоре...»

Цісарик запитував, чи виросте лоша, чи здохне, а Павло казав:

— На бога не покладайся, випоюй, щось буде. Бог не помога.

Мова-перемова про те лошатко, мовби приїхали не діло робити.

Пашня у солом'яному плетенику, солом'яним віком накрита. Зняли віко, зачерпнули пригорщами. Овес, як перемитий. Під вівсом гречка, під гречкою горох. Нюхали — не струхло. Брали на зуб — тверде.

— Скільки? — спитався Левко.

— Корців з п'ятнадцять,— відказав і додав: — Я міряв на око.

— Зважимо... Якби не показав, молотили б те, що в стодолі; ще, може, й позичимо, коли нам бракне.

А Павло:

— З втаєної землі, правда, Оксенте?

Цісарик розкадив свою файку, сів на мерзлій землі, опустив у яму личаки.

— Е, таїна — не втаєна,— і покахикував.— Ти, Оксенте, не тужи, не журися; моя Мотруня ще здавна приказує: бог дав, бог і взяв.

— Вона у вас філософ,— підкинув Кулішенко.

— А що ти думаєш,— вів Цісарик.— Моя Мотруня сім бабів переговорює і восьму — козу.

Повантажилися, Цісарик подав руку:

— Шануй, Оксенте, лоша: молодий кінь у гроші йде.

І підводи покотили..

Оксент нарешті пробив пальцями в обушистій бабидовбні засмічену діру. Підняв довбню, й Буланчик-жеребчик злякано відплигнув, стукнувши копитами. Рекс — відповз задки на животі від його ніг, гавкнув на лошат-

ко, відігнав його і застиг з роззявленою пащекою, чомусь не зважуючись ворухнутися.

Оксент звівся на ноги. Держав обіруч довбню-бабу. Як всі живі й неживі на його обійсті, вона мала свою біографію. Цією бабою бив каміння на хліви, забивав палі, натягуючи сітку, городячись од курей. Довго пролежала без вжитку. Тепер знову настав її час.

Він погладжував боки, погладжував обидва обухи, розплескані й позагинювані, осілі від надмірного биття. Пальці витирали іржу й гріли залізо своїм теплом. Великий палець лівиці, обсмоктаний, вилизаний лошатком, білий, відразу порудів, наче заюшився сукровицею.

Підвода з пашнею за браму, згадував, а він у стодолу, до коней. Був радий, що не тупали, не форкали, що їх ніхто не почув. Ні, ліпше б тупали, ліпше б забили копитами... Чому вони не порозривали опалки і не заіржали? Гей, коні, коні, та чому ж ви не вдарили копитами, не заіржали, щоб стодола розвернулася? Гей, коні — ви мої копита.

Коли підводи поїхали, ще білів день, ще до вечора було далеко. Поки впаде вечір, поки западе ніч, він прогуляє своїх коней. Спустив собаку, вигнав Варку на вулицю. Повикидав снопи на тік, а коні ані руш із засторонку. Він ще не вірив, що вони не могли вийти. Повиводив, витягуючи по одному. Не розмотував мішків з копит. Зняв опалки. Коні не могли встояти на ногах. Ступивши, кульгнувши, переступаючи з однієї ноги на іншу, як ті одноногі інваліди без милиць, попадали на тоці серед виверганих снопів.

Позривав мішковину з копит: сухожилки, зв'язки перегоріли.

Відпарював коням ноги. Грів у казанах воду, стромляв копита в казани. Обкладав ноги кислим молоком. Допомогло, як мертвому кадило.

І зараз його коні лежать на тоці серед снопів.

Оксент, постоявши з довбнею, поняньчивши її, поклав на поріг. Впірвав з-під комори заступа, наступив на нього, — тріснуло, відламалося держално. Вбив його в довбню.

Сутеніло, вечоріючи. Він вскочив у хату.

— Варко, запаску!

— А то що ти думаєш робити?

— Сиди в хаті й не виходь, а то й тобі те зроблю.

— Здурів,— буркнула вона, відчепила запаску й кинула йому.

Він підхопив запаску на льоту й квапом збіг з ганку.

«Тихіше, тихіше»,— зривалося шепотом з його губів, але він не міг себе стримати.

В одній руці запаска, друга вхопила держално з головастою залізною довбнею.

Посунув подвір'ям.

Рекс поводив за ним вибалушеними очима, не сходячи з місця. А лошатко пішло за Оксентом: Стригло вушками вечірні сутінки — над лобом стирчав чубець, на шиї шерстилася коротенька гривка.

Він зав'язав спочатку запаску на очі Карому з білою зіркою і відступився.

«Тихіше... тихіше».

Розмахнувся і влучив йому між вуха. Ще раз, і коневі настав амінь.

— Татку, що ви робите?

Оксент зав'язав запаску на очі Сірому.

— Татку.

— Соломіє, ану відійди.

І було по Сірому.

Оксент відкинув у куток бабу-довбню, став над побитими кінцями і перехрестився.

— Ти прийшла?.. А я йду заявляти в сільраду. Я злочинець. Іду, не маю часу.

— І я не маю.

— Нічого. Заведи у хлів лошатко, напій із соски. Бачиш, стоїть і чекає. Буланчик...

XVI

Давно звечоріло, але Кулішенко не виходив із сільради. Переймався буденним, звичайним: поля чекати не будуть. Довелося попоносити мішки: знайшли, відкопали зерно на хуторі в Довбеняка.

Рівно, хоч і слабко горіла лампа, і, в який раз прикидаючи, чи вистачить зерна, він зморено підіймав звихрену голову, кидав оком на лампу й думав: хіба в тому звичайному нема небуденного, незвичайного? В уяві поставали люди, безліч облич — всі різні, а з блокнота в червоній палітурці — пам'ятка про райпартконференцію — дивилися на нього стовпчиком цифри і рядочками

слова: кожна цифра, кожна літера чепурна й гарна, як молода школярочка.

«Хіба поривання велемчан,— міркував собі,— не звернені до світла, як ось зараз мої очі до цієї лампи?..»

Через поріг переступив Яровий.

— Надворі темно, хоч в око вистрель,— сказав і, худий, мружив очі.

— А я, знаєш, про що думаю, Володю? — Левко повернувся до Ярового.— Про світло. Кожна людина повинна жити для світла, а хто його гасить, чи не гасить у собі людину?

— Гм... Любо тебе слухати, товаришу Кулішенко. Реально, то воно так, але категорично, яким світличком чадить Кричевський? Взяв і побив коней... Він і його донька? Він і його тесть Довбеняк? Ось про що я не забуваю ні на одну мить... Брали в Довбеняка зерно, а він посвічував вовчими очима.

У цей саме час Оксент доходив до своєї брами, повертаючись з сільради. Він відчував свою вину, і йому стукотіло в скронях: Кулішенко відтяв мене словами, як бритвою. Так і треба! І заворушилося в його душі, що він живе недобре, що недобре жив, що коли не зможе жити по-іншому, то тоді...

Яровий сидів перед сільрадівським столом. Поставив автомата собі між коліньми і посадив на нього кубанку.

— Ти маєш рацію,— згоджувався з ним Левко.— Всі, кого ти назвав, воліли б загасити оцю лампу,— й кивнув бровою на лампу-гасівницю.— Але хіба вони можуть загасити наше світло? Такої сили нема на всьому світі. Я в це не просто вірю. Я це знаю. Я переконаний. Це моя найбільша реальність.

Яровому стало приємно, що Кулішенко вжив його ж слово, і він не стримався, додав:

— Категорична реальність! — І підняв угору палець, мовляв, тільки так!

— Тому не раз мене бере злість і лють,— вів далі Левко,— коли я бачу, що хтось цього не розуміє. Я тоді мучуся. І тоді мені хочеться самому горіти...

— Чекай-чекай, товаришу Кулішенко. Хтось, кажеш, не розуміє? А коли не хоче?

Левко повторив: «Коли не хоче?» — і проказав:

— А коли не може зрозуміти? — й дивився на Ярового.— Що тоді?

Командир яструбків нахилився до столу.

— Є і такі. Не заперечую.— І запитав: — Що воно в тобі за сила сидить, що змушує мене думати, хвилюватися? Надворі тьма-тьмуца, а ти, ну, як би точніше висловитися: розвішуєш над селом електрику, чи що?

Лампа висіла над їхніми головами. Вони зорили один на одного — дві тіні стояли на стіні.

— Ми переживемо важкі роки, викоринимо бандитизм, товаришу Яровий. Настане прекрасне життя. Не хвалюся, але я мріяв про нього в Березі Картузькій, на фронті... Коли я починаю думати з висоти тих нових днів, коли не лише у нашому селі, а скрізь, повсюдно на землі утвердиться наша правда, мені стає декого жаль. Знаєш, по-людському жаль. Не Оксента, не його тестя, звичайно. А, скажімо, його доньку. Їй же родити треба. А вона... Ти розумієш?

Яровий мовчки похитав головою.

— Ну, це занадто, товаришу Кулішенко. До чого тут жалість? Людину треба, як садівник дерево!.. Людину! — не забувай.

— Хай буде по-твоему.

— Не тільки по-моему. Ріж далі.

— Слухай, коли я бачу, що хтось з молодих ступив не на ту дорогу, я почуваю за собою вину. Особисту, персональну вину. Значить, я, ти, ми з тобою не встигли, щось прогавили.

Яровий терпеливо чекав, що він ще скаже.

— Прийшов і посунув Оксент. Потім ми розбалакалися з Цісариком. Я розпитую, як сталося, що Соломія в банді? А Цісарик знаєш, що відповів? Забовдурили, обікрали дівку. Так і випалив: забовдурили, обікрали... Звичайно, моє запитання він збагнув по-своєму. Стрельнув на мене хитрим оком і кинув в'їдливо: коби не забовдурили, коби не обікрали, вона, їй-бо, підійшла б тобі, Левку, до пари,— і він засміявся.

Засміявся і Яровий.

— Цісарик що не скаже, то наче своєю люлькою обкурить. Реально.

— Уявляю, як вони зі своєю старою перемивають мені кості.

— І правильно роблять, товаришу Кулішенко. Годі тобі парубкувати. Хоч ми з тобою про це й перебалакували, хоч ти страх такої балачки не любиш... От, вже махнув рукою. Знаю, поки сидів під тим Білостоком, дівки заміж повиходили. Поки воював, нові нарости й теж

повіддавалися. Але, якби ти знав, що таке сім'я? Я теж не дуже люблю розмови на цю тему, та коли привезеш додому дров, дістанеш мішечок муки.. В печі горить, а тобі на одне коліно сяде малий, на друге мала... Женися, Левку. Хоча б на тій же Матійко. Гарна, і комсомолка. Не прогав, бо до неї вже клинці підбивають...

— Весілля на осінь відкладають,— випалив Левко.

— Мовчу, товаришу Кулішенко, хоч мені, признатися, жаль твоєї матері.

Яровий казав це весело. Його примружені очі жевріли, мабуть, все ще згадував свою родину.

— Вона в мене добра,— сказав Левко, і на його обличчі лягли тіні задуми.

— Ото й подумай про неї...

— Я думаю, Володю... У нас дров нема. Не розірвуся. А потім: купую в кооперативі пачку сірників, а мені здається, чи люди часом не перешіптуються, що беру даром?.. Це я так, до слова. Забудь про це, бо не такий я вже м'якотільний,— просив Левко. І відразу ж додав: — А ти теж, товаришу Яровий, любиш жаліти?

Яровий не змовчав:

— Не лови мене на слові. Ні мене, ні тебе ніхто з бандитів не пожаліє. Тільки попадися їм. Я був у руках Турчина. Знаю... Ми з тобою при гасовій лампі про що розбалакуємо? Ми з тобою про світло — про нашу більшовицьку правду толкуємо, а вони теж не сплять.

— Ти звідки знаєш?

— Скільки б вовк у лісі не сидів, але з лісу все одно виповзе.

А Оксент у цей час обминав браму і не міг обминути своїх слів: «То тоді... Що ж тоді?..» — блимнув з-під лоба на своє обійстя, яке стояло чорними купищами, і сам вrostав у ті купища.

— Он де богу молишся, а ти шукай його,— голос тес-тя обпалив йому обличчя...

«Випустить з мене кишки за коней»,— мелькнуло Оксентові.

Довбеняк поклав йому на плече руку.

— Ходімо сюди, у сад.

Високо й тужно шуміли дерева. Від смереки відокремилася якась тінь і запитала: «Порядок?»

— Зараз,— кинув Порфир.— Зараз договоримося.— Помовчав і кинув: — Побив ти своїх вороних, чорт із тобою, зятю! — Передихнув і почав: — Ми вийшли на

велике діло. Або Кулішенкові смерть, а наше життя, або наша смерть, а Кулішенкові життя! — з погрозою. І не вгавав: — Я вже вдавався до різних способів. Засідав коло джерела. Твоя Соломія тоді туди виходила. Але менше з тим. Думалося: головою його шубовість, тільки булькнуло б. І туман, як на те. Але ж ранок, село з відрами по воду. Виходить, на людях його не візьмеш. А перед тим, було справляв Джедж Новий рік, силою затягнув Кулішенка. Сподівалося: підпоїмо, а він не пив, усіх гостей обпоїв своїми словами: нема сили над совіську силу. Всі і пороззявляли роти, слухають, як мед п'ють. Хоч круть, хоч верть, — люди на заваді. Двічі через них обпеклися. Село за нього горою. Його треба застукати на самоті.

Оксентом похитувало. Кожне тестеве слово відривало його від землі: кинутися й утікати світ за очі.

— Застукати на самоті — ото діло. Ніч, що треба. Темна. Я не кличу тебе, Оксенте, вмокати руки в кров. Ми свояки. Наші хлопці сидять, де треба. Кулішенко вернеться з сільради, а ми з тобою просто собі постежимо. Ти заляжеш з дороги перед подвір'ям, а я — на городі. Кулішенко прийде, сяде вечеряти, ми дамо знак, наші хлопці тут як тут. Амба йому! — Він стиснув кулака. Хруснули в суглобах усі пальці. — А якби, боронь боже, Яровий з ярівцями: ми попереджуємо. Кров'ю коло нас і не запагне. Ми просто собі постежимо... Ходімо, зяту.

Оксентом перетрусило. В темряві блискали Довбенькові очі.

— Порядок? — спиталася темна постать, яка відокремилася від смереки й стовбичила.

«Джедж», — упізнав Оксент шкільного сторожа. Йому було в грудях гаряче, і раптом стало холодно-холодно.

— Я не можу... Я... — хотів додати ще щось і відвернувся, ступив, щоб іти до хати.

— Що? — перепинив тесть.

Оксент мовчав. Важкий кулак зацідив йому в обличчя. Підступив Джедж. Оксент захопився за голову і впав.

— Під живіт, в дихавку...

Вони копали його чобітьми.

Високо й низом тужили смереки.

— Самі впораємося...

Він почув ці слова й розпластався на землі, примерзаючи до неї.

Не вийшла Варка. Шумів сад.

Цієї хвилини Кулішенко загасив лампу. Вибіралося з Яровим із сільради, і Яровий казав:

— Бандитська тактика — нишком, з-за рогу.

— А нам критися нема чого. Ми однакові вночі і вдень. Хіба не цим і сильні? Люди люблять правду. Правда дорога для них, як сонце.

— Щоб його не заступили хмари, мої хлопці тому й не сплять.

Вони вступили на шкільне подвір'я. Коло сарая із зерном чатував яструбок. Левко обмовився, що він стереже не просто зерно, а людську долю.

— Знаю,— обізвався яструбок.— Будьте спокійні.

Потім Яровий проводжав Кулішенка. Ніч пливла вітряна й зовсім невидна. Чулися сплески хвиль у долині, вишуми вишень і тополь на горбах.

Сира земля і вітер розбудили Оксента. Він спробував устати, але не міг. Поповз. Куди?.. Їм убити людину, як раз плюнути, снувалося йому в голові. Їм тільки заважає село. Але воно спить, воно не чує. Хіба і я проти села? Він повз. До сільради далеко. Чи ж встигне до хати Кулішенків?..

А на городі, за купою хмелиння, проти Левкової хати лежав Довбеняк. Джедж теж десь недалеко. Хоч і вітряно, але Порфир почув в узвозі ходу. Ніби двоє. От, холера, Кулішенко не сам. Це трудніше. Порфир зовсім виразно почув, як двоє зупинилися перед подвір'ям, і зрадів, що вони прощаються. Впізнав голос Ярового.

— На добраніч,— кинув Яровий.

«Та йди, йди! — проганяв подумки Довбеняк його.— Ото не можуть розпрощатися. Які молодята мені».

Вони розійшлися.

Левко швидко простував до хати, а Яровий повільно подався вулицею.

Довбеняк погладжував бороду: «Будеш знати, як зерно відкопувати»,— втішав себе. А Оксент повз межами, через городи. Він не дотяг до хати Кулішенків. Дістався до порога Нечуйвітрихи, стукнув головою об двері. Євка вийшла, стала на порозі, накидала на плечі хустину. Він сказав їй, що знав.

— Біжи і нікому й слова, що це я тобі... Нехай лихо спить, Євко.

— Лихо ніколи не спить, Оксенте,— відповіла вона і побігла.

Левко ввійшов до хати, роздягнувся й сів до столу. Мати поставила на стіл вечерю — над селом звилася червона ракета. Він глянув у вікно, хапнувся за пістолет. У вікно стукав Павло Оранчук. Ще хтось вбіг на подвір'я.

— Левку, ти є? — почув він голосне і впізнав Євчин голос.

XVII

Уроки у вечірній школі закінчувалися пізно: учні навперебій квапилися додому.

Ще горіло дві лампи: одна на столі, друга, підвішена на гачку, посередині класу.

Юрко виліз на парту, вкручував гніт, щоб дмухнути, загасити світло, а Василь, задерши вгору голову, запитував:

— Яка з цього користь? — з запалом. — Змітати пилки — користь? — З вибухом і гнівно: — Для мене, синочка? Для її найближчого? — його очі бігали по затіненій стелі.

— Не репетуй, — відказав Юрко. Його руки червоніли під світлом лампи.

— Чом це не репетуй? — гукнув Василь своїм посиленним баском, готовий простояти хоч усю ніч, впевнений у своїй правоті.

Матійко, чорнокоса, стрижена, з чубчиком китицею на лобі, ніяк не могла звикнути, що вона не просто Люда, Людка, а Людмила Йосипівна, робила останні записи в журналі.

— І чого ви, хлопці, заводитеся, чого не поділите? — спитала, глянувши від столу. Голос тонкий, не як в учительки, а як у школярки. Очі шустрі, бистрі, спиняються на Василеві, видають, що він їй не байдужий. — Все впишу вам нема, — голос грубіший, зиркнула на Юрка. — Злазь, виставився на парті, головою стелю підпираєш, — її чубчик китицею ворушиться.

Вона веде перший клас, а у вечірній викладає історію. Закінчила педучилище, заочно вчиться в університеті.

— Гегелі, — їй самій подобається сказане і вона додає: — Велемчанські.

Юрко зіскакує з парті і витирає парту долонями, рукавом шинелі. Василь навшпиньки, грайливою ходою підступає до столу, грайливо бере лампу і підіймає вгору.

— І запаливши світильника, і просвічуючи світлом ро-

зуму, — рокоче баском. — Об тім і сперечаємося, Людмило Йосипівно. — Він підморгує Юркові, мовляв, про нашу суперечку — мовчок.

Вчителька тулить журналу і пошарпаного підручника з історії собі до грудей.

— Ви ж проведете мене, хлопці? — звертається до них і каже: — Мені ще треба уроки для моїх малюків-перфіачків готувати.

На ній блаґеньке, з вузькими рукавами, які обкидані нитками і які все одно розлазяться, бурячкове пальтечко з вишмуляним руденьким коміром, розбиті, з задертими тупими носачами чоботи.

— Проведем, проведем... — рокоче басок.

Василь попереду, несе світло розуму — лампу, яка пахкує і коптить, вчителька — за ним.

Юрко чекає, поки вернуться з учительської.

Стоячи в порожньому глухому коридорі, він думає: усе ми сперечаємося з Василем про панів і рабів. Василь переконаний, що на роду написано, кому верховодити, а кому підкорюватися. Все залежить від «я», чи воно сильне, чи слабке. Він добирає слова: мужній характер, незламна воля...

А нині ми зіткнулися, почавши з дрібниці. «Моя мати, — почав Василь, — з дня у день підмітає до станньої пилінки. Яка користь, що вона вилизує останню пилінку? Є ті, хто наказує підмітати, і є ті, хто повинен підмітати!»

Юрко не міг стерпіти, що Василь зневажав рідну матір.

Ця суперечка між нами, розмірковував, розпалилася на перерві, між двома дзвінками. Але вона зав'язалася не нині, ймовірно, тоді, відколи спіткалися на вигоні, пасучи гусей. Росла разом з нами, набиралася сили, як росли й набиралися сили й ми самі. Еге ж?

«Цікаво, а що сказала б Людмила Йосипівна про наші незгоди?» — завдав він собі запитання й пожалкував, що Кримчук моргнув йому, аби мовчав.

Школа у Велемчому відкрилася в лютому минулого року, через кілька днів після вигнання фашистів. Юрко запам'ятав: ініціатором її негайного відкриття став Новак, але, якби він за це і не взявся, школа все одно діяла б. Учительські кадри, хай і не густо, переважно з жіноцтва, яке було основною силою на двох нивах — хлібній і освітній, готувалися заздалегідь, в міру звільнення нових територій. Із села щойно вибралися передові фрон-

тові частини з танками, кулеметами й «катюшами», ще дислокувався обоз і лазарет, а вже з'явилася Матійко. Йому і Василеві, які примчали до школи, Олексій Вавилович тоді сказав: «Дивіться; юнаки, і чуйте: фашисти привезли нам на своїх «тиграх» концтабори і жорна, а влада Рад звільнила нас і несе нам освіту. Хіба лише освіту? Хто цього не збагне і не подужає, той сліпень з кам'яної доби».

Спочатку вони вступили в денну школу. Ходила й Соломія. Вчитися хотілося. Всі переростки. Він починав з монастиря, вчився у повсехній школі за пілсудчини. Два неповні роки, двадцять два місяці знав школу радянську, знизився на один клас: така та повсехна була висока, давала куценькі знання. За німців першої ж осені педучилище, яке щойно-щойно спиналося на ноги, «висвячувалося» на гімназію, але вона не відкрилася — ні професорів, ні гімназистів, ні підручників. Дехто самотужки, покрадьки, нині в одній хаті, завтра в іншій, ходили на навчання до Новака. Про нововисвячену гімназію Олексій Вавилович казав: «Вона нічого: професура в унтерському чині, а студентство — свині», — натякаючи, що в класах розмістився каральний загін, який щодня смалив на подвір'ї реквізованого кабана.

Юрко хапав науку, наче з вогню. Соромно швендяти переростком у денну, та й нема як, нема за ким. І так багато літ страчено. А вже покликали до призову. Завдячуючи Новаку, закінчував десятий, старався, витягував.

В учительській погасло світло, і, почувши лунке дудіння підлоги, Василеву й Людмили Йосипівни ходу, Юрко подався до виходу. Пізній вечір, колихнувшись, хлопнув у лице, в очі запалою, втишеною над селом тишею. Темно. І білі колони темні. Високі, наче ряди величних статуй, стоять і втримують над школою небо. Він любив їх урочистість. А першаки граються тут у хованки, як грався і він. Ховаючись за колону, набив було собі лоба. Невеликий значечок залишився — над бровою. Соломія не раз кепкувала з нього: «Ти з печаткою, ти позначений»,.

— А хмари низькі,— буркнув Василь, спускаючись зі сходів.

— Теплі,— промовив Юрко. Виставив руку, мовби помацував тепло, яке напливало з вишини.— Скоро вдарить перший грім.

— Дошу на сівбу треба. Весняна кампанія,— сказала вчителька.— А ви, хлопці, про сівбу думаете? — і взяла їх під руки.

— Агітуйте, Людмило Йосипівно,— обізвався Василь.— Юрко темний. І як він вірші пише? Де бере натхнення?

«А як ти пишеш?..» — просилося випалити Василеві. Стерпів.

— Ну це ще Пушкін, здається, казав, що «без божества, без вдохновенья»,— спробувала процитувати вчителька, боронячи Оранчука.

Вони перейшли плац і навпроти сільради, в якій світилося, звернули праворуч.

Ніде ні вогника, лише сільрадівські вікна не сплять.

Кам'яниця двоповерхова. На першому сільрада, на другому — яструбки.

Людмила Йосипівна держала хлопців під руки, наче не вони її проводжали, а вона вела їх. Йшли Паняньською, найрівнішою забрукованою вулицею. Сюди на неї виходили з гір інші вулиці.

Тут стояло кілька вільних будинків, переселенських — люди виїхали у Польщу — і порожніх, ще осадницьких. В одній з них, зайнявши кімнату й кухню, квартирувала вчителька. Хата на краю села, недалеко й монастир.

Бруківка заболочена, ковзка.

— Юрко мовчить, і ви замовчали, Людмило Йосипівно? А що ви думаете як секретар комсомольської організації? — загув баском Василь.

— Що я думаю? — серйозно почала вчителька.— Дивлюся: в одній сільраді світло, а навколо?.. Пілсудські, гітлери, бандери далися тут узнаки. Для мене вони всі на один копил роблені. Як на плакатах, у школі, перед сільрадою на щитах: Гімmlер і Бандера — два чоботи пара. Хіба ні? Наш народ таку війну виграв!.. На носі посівна кампанія, позика. А тут вечір — і все спить. Коло сарая з зерном яструбок з гвинтівкою. А я спати не можу. Я піду на поле на посівну, піду по хатах за позикою і вас за собою кличу.

— Я буду сіяти,— сказав Юрко.

А Василь змовчав. І Юрко подумав, чому ж Кримчук не зважується заїкнутися про сівбу, хто сіє, а хто наказує?..

— Ваша хата, Людмило Йосипівно,— чемно вимовив Василь.

Вчителька подякувала й хотіла бігти, але він, попросивши згоди, проводжав її до самісіньких дверей.

Доріжка між частоколом штахетників, з яких де-не-де цілий.

Юрко намірився відразу крутнути додому: Василь, ведучи вчительку, оглянувся й буркнув, щоб почекав. Він чекав на вулиці, дивлячись на висутеніле, вивищене хмарище монастиря.

— Ти чого виставився на монастир? Знову туди захотілося? — торкнув його плечем Василь.

— Я там набувся,— відповів розважливо.

— Ходімо. Я тебе не заморив. Ми трохи постояли з Людочкою на порозі,— і Кримчук потяг його за рукав.

Юрко вихопився і став перед ним.

— Як ти сказав? З Людочкою?

— Або що? Ти ліпше скажи: Соломію давно бачив?

— Не про неї річ. Людмила Йосипівна вчителька, вчить нас, а ти — Людочка! — і пішов. Солдатська брезентова сумка мотнулася на плечі.

Василь підправив свою, ремінну, свиснув — фюю-фіть, наздоганяючи його.

— Стояв на порозі з Людочкою, з Людочкою, з Людочкою... Я, може, й цілувався з нею. А тебе заavidки беруть?

— Ні. Просто ти ще раз довів, який у тебе характер, яка воля...— вколів його Юрко.— Зневажив свою матір, а тепер — учительку.

— Знов — трамбомбом? — вигукнув Василь.— Я стояв і стою на тому, що у світі завжди були пани і раби. Світ на тому стоїть, а твоя філософія: «прийміть, споживайте, це є тіло мое, що за вас ламається... Пийте з неї всі: це є кров моя нового завіту, що за вас і за всіх проливається...» Писк монастирської криси — ось твоя філософія.

— Пани і раби. Ти пан — еліта, а сміття нехай інші вимітають? Навіть рідна мати, аби не ти. Яка користь вилізувати останню пилинку? А я так не думаю. Я переконаний, що мій, твій — наш обов'язок вимести сміття, вимести до пилиночки, щоб було чисто. І я не погоджуся, щоб її вимітав хтось замість мене.

— Тоді тобі ніколи не бути паном, володарем. А я не народжений для всякого там сміття. Мій постулат...

Вони не помітили, що порівнялись з сільрадою. З-за щитів, про які казала Людмила Йосипівна, вигулькнув Цісарик.

— Що таке постулат, я не знаю, а що таке постолі, знаю добре,— і він задер ногу, показуючи личака.— А ви таку веремію зняли, ми колись з вечорниць так голосно не розходилися! Додому, парубки? Я теж.

— Всі розійшлися? — запитав Василь.— Левко Архипович про мене не допоминався?

— Якби допоминався, я тебе в школі знайшов би. Завтра з першим плугом. Збираємося тут,— і він кивнув на сільраду.

Цісарик взимку теж ходив у вечірню школу. На кутку навчився розписуватись, правда, ім'я: Іван; вивести Цісарик — очі заслабі, кинув.

— А про які там постолі ви варнякали? Може, Василю, чоботи привезуть?

— Так ви ж у сільраді крутитеся, діду.

— Е, що я? Кручуся коло бандури, тобто коло телефонії, а ти, Василю, таки ближче.

Щоб допекти Кримчукові, Юрко випалив:

— Ми, діду, завелися, чому Василева мати день у день підмітає хату?

— Гм... Хата на те й хата, щоб її замітати. З-під свиняки і то гній викидають. А тобі, Василю, в неметеній хаті хочеться жити, чи як?

— Юрко мене спрощує, діду, а я настоюю: хто горобець, цвірінькай, хто соловейко, тьохкай. Пальці на одній руці й ті нерівні. Хіба я брешу, діду?

Цісарик простував між ними, підпираючись палицею. То Юрко перегинався до нього, обстоюючи своє, то Василь, а він перекидав палицю з руки в руку, щоб іти твердіше.

— Хлопці, люди не пташки і не пальці! — вимовив Цісарик.

Кримчук не слухав, вів своє:

— Якщо в тебе талант, розвивай, не закопуй!

— А якщо талант убивці? — запитав Юрко.— Теж розвивай, теж не закопуй?! Талант — усе дозволено... Ти горобець і горобцюй, порпайся в смітниці, не помишляй про небо, а я орел, напиваюся крові й ширяю.

Цісарик, зовсім збитий з плигу, те й робив, що передавав палицю з руки в руку.

— Ша, хлопці, ша... Чого доброго, ще поб'єтеся, а я бійки боюся. Моя Мотруня каже: де двоє б'ються, третій не мішайся.

Обабіч вулиці росли високі ясени. Над ними пливли низькі хмари. І ясеніві бруньки, і хмари пахли дощем. Земля чекала грози, яка вдарила б громовицею і розлилася зливою.

Цісарик нюхом чув дощик, і йому стало зовсім байдуже до тієї перепалки, яку затіяли хлопці. Під грозу солодко спить, а вже півночі минуло.

— Так! Так! — горлав Василь. — Горобцем або орлом!

Кінчалися ясени. На рогатці маячила верба. Самий стовбур. Суха.

— Хлопці, що ви зчепилися? Питала сорока у ворони оборони. Нащо вам словами кидати і душі баламутити? Ви ліпше про сівбу думайте. Он моя Мотруня що каже: на врожай не зважай, а сій, то й хліб буде.

А вони, зігнувшись, не могли розчепитися.

— Юрку, Василю, за сухою вербою, їй-бо, хтось ховається, — проказав Цісарик з острахом.

Він і його палиця зупинились.

З-за верби вигулькнула постать, плигом опинившись перед ними.

— Хто бачив, що ми ховаємося? — голос ворожий, вимогливий. Брязкнула зброя.

Від верби відвихнувся ще один.

— Ти нас бачив? — до Цісарика. Кожне слово з свистом.

Старий відповів:

— Поганенько, але ніби сутеніє щось... Ви і верба.— А на думці: «Тут тобі, Іване, жаба цицьки дасть! Буде тобі за пеньочок... Не постукував би об нього люлькою, не сідав би на нього...»

Лусь йому в око.

— А тепер бачиш?

Старий кахикнув і хрипко:

— Зарябіло, але мерехтить.

Лусь йому в друге око. Палиця бренькнула з рук.

— А тепер бачиш?

— Ніц, пануньцю, не бачу. Самі іскри сиплються.

Зависиста, плечиста, рука постать вивищувалася.

— Чухрай прямо і десятому зажажи.

Василь крутнувся на одній нозі. Лупу-лупу — втік.

— Стій!

Він упав, піднявся і — на городи.

Юрко крутнувся, щоб утікати й собі. Чужа рука вхопила за зап'ястя, як кайдани.

— Почекай, стерво.

Цісарик віддалявся, плетучи ногами.

XVIII

Рука, що стисла зап'ястя, довела його до сухої верби і, шарпонувши ним, відпустила. Так і подався вперед, летючи лобом на дерево. Але не долетів. Хтось, високий і чорний, мовби вийшовши з верби, садонув його в груди, вхопив за петельки і потряс. Голова захиталася на в'язах.

У свідомості бамкнуло, як бевкає дзвін, і загуло. Віддалік шуміли ясени. За вербою шуміла річка.

— Ти з якого кутка?

Юрко мовчав. Шуміли ясени, і шуміла річка. В свідомості прорізувалося лише одно: «Василь зумів утекти, а я?»

— Онімів? Проковтнув язика? Зараз витягнемо. У нас каміння не мовчить. Знаєш-розумієш, ми це уміємо...

Іх троє, а він один. Шапка давно злетіла йому з голови, лежала під ногами високого, чорного. На шинелині жодного гудзика. Набита книжками і зошитами сумка з'їхала до колін — поясок розпустився.

Кулак зацідив йому в ніс. Ніс розпух, текла кров.

— Із Залужжя.

— Заговорив, а ще юшечкою добре не вмився. Зі школи йдеш?

— Зі школи.

— Комсомолец, не бійсь?

— Ні.

— А не приховуєш? — І очі дивляться в очі. Свердлять. — Ми комуністів і комуністочок, комсомольчиків і комсомолочок беремо на гачок. Закидаємо вудочку, виводимо на чисту воду, витягуємо, а потім, знаєш-розумієш, як рибку. Пальцями вириваємо зябра, ножичком здираємо луску, солимо. Якщо маємо час, на пательню, якщо не маємо, вечеря й так готова. Смачно. Коли я не повечеряю такою рибкою, і сон не сон, все мені голі цигани сняться, — проказувано зухвало, з апетитом. І наставляв: — Шануйся, блюди заповідь, у якій сказано: не блазнісь. Яка вона там, хлопці, за лічбою, ану, підкажіть йому, бо я забувся.

Той, що вів його за руку, підійшов, крутнув за вухо.
— Маєш вухо велике, як в осла, а тріщить, як халява, хи-хи...— І крикнув у вухо, яке горіло: — Остання наша заповідь. Запам'ятав?

Юрко стояв, наче на жару, який підсипали йому під ноги.

— Знову мовчиш? З Залужжя, кажеш. Так ми тебе, здається, знаємо. І батечка твого знаємо; голова земгромади. Перекажи йому, щоб сидів нишком. А ти, здається, пісні складаєш? Правда? Але які пісні, які віршики?.. Га... га-га! Та в тебе слів повинно бути, як у мішку, а ти зав'язався. А може, зна-єш-розумієш, як там її, Матійко, чи що, тебе давно записала в комсомоли, а ти не признаєшся?

— Що вам казати? — І голова опускалася. Він підіймав її, підвів, колюче глянув на високого, на його прибічників і подумав: «Якби нагодився Яровий, яструбки...»

Шуміли дерева, шуміла вода. Шуміли над головою хмари. І тоді взялася у ньому твердість, що б не питали, не скаже й слова. Вмерти, але мовчати. Не проситися, не благати, не запевнювати, що запам'ятає останню заповідь. Чому проситися? Чому благати? Кого і в чому запевняти?

— Голос прорізався, чого ж ти дивишся в землю? — смішком. І строго: — Де живе Матійко, знаєш? — покватор.

І не повів вухом, начеб не його питано. Стояв і дивився на вербу.

— Поведеш. Городами.— Високий і ставний підняв ногою його шапку, зняв її з ноги і насунув йому на голову.— Веди.

Він повільно, важко повів головою в один бік, у другий: ні! І те, що він зробив це мовчки, не проронивши й слова, наструнило їх, і вони стояли мовчки.

Це була якась мить: у ворохобній темряві їхні очі, і тих, що косували з боків, і того, що попереду, ворожі, загрозливі, неблаганні, і його, ще колючіші, ще загрозливіші, ще неблаганніші, перетнулися і зрізалися. Коса найшла на камінь. Не стало нічого чути, мовби не шурхотіли дерева, мовби спинилася річка. Юркові очі блищали заляклим мертвим блиском, втупившись у суху вербу, кудись за неї. Він стояв непорушно, твердо і дивився не мигаючи. Вони стояли, наче неживі, й теж дивилися. Він на вербу, ще далі, а вони на нього.

І начеб стало видно, як тече час, як пливе ніч, як вона повільно минає.

Це і вирішило його долю: ніч, що минала.

— Самі дорогу знайдемо,— сказав передній і гірко посміхнувся.

— Перша хата від монастиря,— обізвався якийсь збоку.

— Зайдемо від Могилок,— мовив третій.

І Юрко гірко посміхнувся, криво.

— Шапка, знаєш-розумієш, у нього добра.

Йому з голови зірвано шапку й упхнуто за плащ-накидку.

Він і не хитнувся.

— А шинеля?

— Подобається — роздягай, — підхопив передній. — Тільки швидко.

Один зняв сумку з книжками, а другий стяг за рукав шинелю — роздягав.

— А я, хлопці, сумку візьму. Брезентова, але, може, згодиться.

— То чого стоїш? Висипай книжки і юж!

Кулачище збив його з ніг. Книжки і зошити посипалися на землю. Копнуто на додачу носакком.

— Гайда, гайда, а то скоро півні заспівають.

Залопотіли поли плащів, здіймаючи вітерець.

— Ти нас і ми тебе не бачили,— і за вітерцем, знятим полами плащів.

Юрко лежма дивився на вербу. Похила і безверха. Стирчать два-три прутики, ніби їх хтось уткнув, щоб стриміли вгору. Вони стримлять, та що з того: сухі. Зяє темне душло, й світиться порохня.

Що ця придорожня мертва каліка йому нагадувала? Чому не спускав з неї очей? Чого вона стоїть, світить порохнею, не падає і не розсиплеться на порох? Хіба викине молоді паростки, і вони піднімуться і зелено загомонять над її трупом?

Боліла голова, боліло все тіло. Аж тепер відчув, який побитий. Під носом, на губах запеклася кров.

«Що там дома? Вони запитували про батька. Може, вже батька нема? Нападали ж на Кулішенка... Які вони страшні!» — і підіймався, спираючись на руки.

Шелестіли сторінки підручників і зошитів, які наробив з газети, з рудих паперових мішків з-під солі.

Позбирав, зв'язав вузьким м'яким ременем, узяв під пахву і рушив: роздягнений, без шапки, ледве ступаючи вигоном, часто сідаючи на землю.

«Що дома? Як батько?» — стукотіло в голові, і він підіймався. І Василів Кримчуків голос глузливо нашіптував:

«Невмитий, побитий! Невмивака, побитий, як собака!» — згадувалося давнє, з дитячих літ.

Долягнувся до подвір'я. Знав: батько спить десь на вишках, бережеться опісля загину. Нечуйвітра, опісля нападу на Кулішенка. На подвір'ї тихо, коло хлівця тихо, а в нього ноги підкошуються. Так і падає.

Присів на порозі. Перепочив і ступив у хату.

Мачуха з ліжка серед своїх Яшка-Райки — трое під одним рядном:

— Засну і прокидаюся, прокидаюся і засну, а тебе носить хто й де... Вже мені та школа — з клоччя батіг. Он з батьком на поле рихтуйся. Молоко на столі. Пий.— Чутно, як вкривала сина й доньку, як сама шуснула з головою під рядно.

— Я не хочу, мамо.

— Не хочеш, як хочеш, — вишептала.

Не зауважила, що без шинелі, без шапки.

Ванькир тісний: піч, перед завішеним фартушком віконцем столик-шафка і за ним, у кутку, ліжка.

Упав на ліжка, а мачуха сердито:

— Не можеш лягти, щоб тебе ніхто не чув. Он дітей побудиш.

Він полежав. Тільки й спромігся, що запитав:

— Мамо, тут тихо?

— А що тут мало бути? Спи, щоб тебе привалило каменем. Завтра ж на поле! — з-під рядна.

В голові стукотіло: сказати про вчительку, підняти на ноги батька, але він лише вишептав: «Мамо...» — ніхто його не чув.

Лежав нероззутий, нероздягнений, знесилений.

Запекла кров на губах, як дрібочки солі.

Піщанистим горбом, який окриженів, але зрушився з місця і насувався, навалювався на нього тупий сон. Так уже з ним було одного разу, коли німці палили Залужжя, а він утік у ліс, добігши до озерця, яке називається Синьовиром, і впав над ним. Як тоді, так і тепер ввижалося: крихкі, замерзлі брили ламко ламалися, пісок засипав його по пояс, вище грудей, вже по саму шию

і сипався ще і ще. Кожна піщинка наче з морозу — всі холодні. Пісок сипався у вуха, в очі. Кожна піщинка скреготала, молюлася, не розмелюючись, і сипалася. І в тому сипкому виливі, важкішому від води, пробивалася думка: «Тут тихо, а як же вчителька?..» — і не міг підвестися.

Привалило, присипало — сон. Сон чи небуття?

Юрко прокидався, але і не міг прокинутися. Лежав на ліжку, а мовби під пресом. Давило на груди і не давало дихати, стискало скроні, душило за горло. Спробував крикнути, а крик не вилетів. І почалася маячня: кудись летиш, летиш і не можеш провалитися, впасти; щось викидає, виштовхнувши тебе назад; і так униз, угору, а ти перекидаєшся; хочеш заплювати очі, а вони розплющуються, і в очах мерехтять свічки, то засвічуються, то гаснуть, — із зеленого воску.

І постає, що бачив і чого не бачив, що з тобою було й чого не було.

Мить сну, мить небуття, мить пробудження?.. З'являється щось гарне, далеке, забуте, і постають якісь прояви, багато рилистих рил, і чути їхні хрюкливі голоси, і блищать масними сковорідками лисини, і воруються голкастою щетиною чуби. Марення — зі всіх боків, зі всіх сторін понаставлявані довгі, костисті, жовті, як у мерців, пальці з синіми нігтями-пазурами, і всі до його ший.

В очах виростав кулачище. Бам!..

Наче гудіння дзвона, і картина насувається на картину — сеансами.

Мить сну: в синій імлі суха верба — вечірня година. Долиною тече річка, а вгору тече дорога. Сходить зірка, стоїть над вербою, визорюючи річку, дорогу. Злетіла пісня — зі стрімкого Пропастища, з узвозистого Городища чи з дворогої Заставни? — стелиться одинокий дівочий голос, розвиває вербу. Він дивиться на дорогу і жде. Темніє біла дорога. Не прийшла. Дівчина чи пісня? А хіба це не все одно? Співає дівчина — росте пісня. Стелиться голос — росте дівчина.

Бам!..

Мить небуття: впали повіки, і спинилося серце. Чого чекав і чого не чекав, що любив і що ненавидів, хто карав і хто милував, прощайте. Всі. Люди і нелюди. Вдячний вам, і нині відпускаєши, владико...

Бам!..

• Піч вишкірила челюсті — на припічку перед горшками дивний хоровод. Горшки великі, хлопці й дівчата маленькі. Б'є бубон, витинає скрипка, грає труба — троїста музика: а в кривого танця не введем кінця — і в живі ворота, які творить він, ставши з кимось із дівчат, вклонившись, подавши їй руку, а вона, вклонившись і подавши йому свою, під їхніми сплетеними повище голів руками ступають — раз у чорних чоботях, у сорочці-вишиванці — хлопець і два у червоних чоботях, з вінком на голові — дівчина. Узявшись за руки: треба танець вести, як віночок плести... Скоро дівчина перекрутиться під його рукою, і вони попливуть журавлиним ключем. А він довгий, нема йому кінця-краю. Крутях, кручак — танець, в якому звільняється людський дух, входить у живі ворота і плыве-пливе, володіючи тілом. У грудях мужність, в очах відвага. У ногах міцність, у руках сила. І хлопці, як мури, і дівчата, як вежі.

— Вонмем!..

Зник, наче запався в землю хоровод, і на тому ж припічку перед великими горшками, ніби вийшовши з печі, у митрі, в золотих ризах під зводами-челюстями низенький лисий отець Іов. Несе євангеліє, а він з кадильніцею — лицедійство.

— І питали його: хто еси?.. І кажуть йому... І кажуть йому... — лицедійство.

Він подає кадильніцю, поплив димок. Заслонився, мов серед вибуху.

Юрко відірвав од подушки голову і зіпнувся на лікоть: припічком лязгало, гучало, гуло, повзло, їхало і все на великі горшки. А за всією тією веремією — Цісарик. Пак, пак, і на покришечці Мефіс, якого Мотруня, та й сам Цісарик бояться називати чортом. Пак, очі засвічуються. З вух звивається дим, накручується на ріжки, а очі засвічуються ще дужче, — танцює ногами, руками і хвостиком.

Нероздягнений, нероззутий. Голова на мокрій подушці.

— Вставай, вставай, — будив ранком батько.

Мачуха збирала в школу малих.

— Штани на ньому горять, — ганила Яшку. — А ти ж дівка, фе, геть спідницю протерла, — ганила Райку. — Де вам наставити, з чого настаратися? Обірванці! Один уже навчився, — камінчик у його город.

Яшка і Райка пішли.

Батько:

— Вставай, кому кажу? — поклав руку Юркові на плече, похитав за плече.

Здригнувся, стрепенуло ним. Зірвався і скочив:

— Де? Що?

— Прочумуйся, прочумуйся... Приходили по тебе, але я сам тебе поведу.

Боліла, розколюючись, голова. Стукало в скронях. Живчики напухли, здулися, їх стало видно, наче в дитини. Незахищені сині живчики. «Приходили?» — і взявся за голову.

— Болить? — запитав батько. — Запах, кров засохла. Вмийся, бо голова ще не так, бий-забий, болітиме. — Набрал води, зливав йому на руки над цеберкою коло печі. Подав рушника. — Манько, давай снідання, бо ми пішли.

— Я не хочу снідати, тату.

Мачуха почула й сказала:

— Ото почали сівбу... А землі ви понаїдалися б! — до них і ще до когось. — Скільки вже мене їстимете?

Батько на це нічого, а йому:

— Ніс розквашений, посинів.

— Пусте, тату.

Вийшли з ванькира. Батько сів до столу, кидав до рота картоплю і запивав кисляком.

Мачуха дивилась у вікно.

Він стояв чекаючи.

— Сину, хоч молока випий. Хто його знає, як обернеться?

— Моеї, нашої крові він уже випив, — мачуха.

— Манько, чого ти? Може, він і не винен? Бий-забий, не віриться мені, — і перестав їсти.

— Йому не віриться? А шапка?.. Знайшли! Поки ти його заб'єш, а нас через нього знаєш куди? Де білі ведмеді пасуться, — і не оберталася, плакала у вікно. — Білизну я склала, — крізь плач.

Юрко одягнувся в стару піджачину.

— Будеш без шапки, сину. Або бери мою?

— Не треба, тату.

— Бери вузлика. Носив книжки, неси вузлика. Бач, а пояска не взяв. — І батько розперізував книжки. — Гудзики добрі? Штани тримаються, то, може, не треба?

Ступали до порога, мачуха відхитнулася від вікна. Вона враз переінакшилася. Вхопила кухля з молоком, який простояв до ранку, оббігла, перепинила їх перед порогом.

— Випий, Юро. Випий,— просила.

— Не хочеться, мамо.

— А ти випий і вибачай... Хто знає?.. Хто знає?..— піднесла молоко.

Доторкнувся губами до кухля, але пити не міг.

— Дякую, мамо.

Вона взяла кухля і цмокнула Юрка в губи.

Йшли швидко. Він попереду, батько за ним. Батько дихав гаряче, жарко.

Спускалися з Залужжя, від хати і до хати: «Павло свого сам повів».

Дотягли до сухої верби, і Юрко спинився.

— Тут мене роздягли.

— Шинелю дав, сумку дав, шапку дав тобі. Все віддав, що з війни приніс. Ліпше б і не давав.

Юрко рушив.

— Стій,— сказав батько.

Він глянув через плече, зупинився і обернувся. Перед ним стояв батько. Верба із сухими прутиками.

— Ти їх спроваджував до вчительки?

— Та ви що, тату?

— Кажі, бий-забий, бо?..— і не докінчив. Уважно, пронизливо дивився, як сіпалися синові губи, як набряк посилий ніс.

Юрко повільно й заперечливо повів головою в один бік, потім у другий. Йому хотілося сказати, як його побили, як він потерпав за нього, за батька, як квапився додому, як звалився на ліжку... Мовчав.

— Я так і знав, бий-забий,— проказав батько, дихнувши йому не гаряче, тепло в обличчя. Спам'ятався: — А шапка? Її знайшли в Матійко.

— Не знаю, тату.

— Тату-тату... Бандити Матійко замучили! — І пустив його поперед себе, кажучи: — Іроди!..— А потім:— Це ж і дощик над ранок пройшов. Акурат в поле...

На вулиці ні душі. Ясени, ясени. За молодим широким дубом хата Новака. Ганок зачинений.

Перед сільрадою два яструбки чистили гвинтівки.

В коридорі Цісарик папахував люлькою. Василь Кримчук про щось перекидався з ним. З кишеньки кителька бігла цидулочка. Побачив Оранчуків і вскочив у сільраду. Цісарик сказав: «Помагайбі»,— але не подав руки ні батькові, ні йому.

Павло довів сина вичовганими сходами до оббитих бляхою дверей.

— Стукай!

Юрко постукав. З-за дверей обізвався:

— Будь ласка!

— Ступай, а я тут постою.

Його зустрів Яровий. Сидів за столом у кубанці. Пальто на спинці крісла.

На столі папери. Перед паперами шапка.

— Твоя? — показав Яровий на шапку.

— Моя.

— Так. Ну, розкажуй.

Він мовчав. І мовчав Яровий. Вичікував. Поліз рукою до кубанки, начеб хотів її зняти, але рука важко опустилася.

— В мовчанку гратимемося, чи що? Тут такий урок, що за парту не підеш і не сядеш, мовляв, я не вивчив, мене не чіпайте. Я вже допитав Кримчука, допитав Цісарика, — і постукав пальцем об папери. — Дещо прояснюється. Носа тобі для годиться розквасили. Менше підозри, чи як? Та чи не знаєш, що бандити зробили з Людкою Йосипівною? Вона готувалася до уроків, навитинала літери з картону. Виходило: Сталін. А вони ці шість літер їй на спині вирізали.

Юрко заплющив очі.

— Ти очі не заплющуй. Хто реально наводчик?

Об чорнильницю цокнула ручка. Юрко розплющив очі, і йому ввижалося: Яровий начеб вмокає ручку в його шапку і щось пише.

— Відправлю тебе, голубе, в район. Там розберуться. Хто вище, тому реальніше видно.

Його посадили на воза, яким мали везти у поле зерно. Новак крутився коло воза. Рушили, подав руку і, не приймаючи її, ступав обіч колеса, проводжаючи. Віз Джедж, або Вусатий Сидір, який вийшов з повинною і служив шкільним сторожем.

ХІХ

Джедж поганяв:

— Вйо-вйо! — помахував батіжком, хитро посміючись.

Віддалялося і стояло село, як минуле. Бовваніли бані монастиря.

Юрко згадував, як він, інок в рубищі-підряснику, з рушником через плече і з емальованим білим глечиком у руці терпеливо чекав у передпокої виходу отця Іова. Кіски в нього підстрижені, ніби у дівчинки, рівенькою стрішкою прикривали лоба. Він дивився на емальований таз-умивальник, на полицку, де лежало мило, на дзеркало, але не бачив ні чистого таза, якого сам помив і витер, ні мила, яке приготував, вийняв з мильниці, ні себе в дзеркалі, яке відбивало його. Підігріта вода у глечику пахла рум'янком, пахло мило, і невеличкий передпокій, де тільки й було, що в одному кутку образ, в другому вмивальник, а коло дверей вішак, виповнювався не подихом вологої келії, лампадного масла і скапливого воску, а чистотою і свіжістю ранку. Інок-послушник давно провітрив передпокій, підлив у лампадку перед образом богоматері масла, та все, що сьогодні робив, робив не помічаючи. Він був під впливом учорашньої вечерні. Навіть не її, богослужби, а вечора.

Заходило сонце, зачепилося за баню дзвіниці і не хотіло заходити. Вся дзвіниця у бійницях. Круглі глибокі отвори рядами високо над дзвонами, і внизу, під дзвонами. Сонячне проміння лилося в ці отвори снопасто, густо, і йому ввижалося, що світить не сонце, світяться старі бійниці. Загув благовіст, а бійниці німо й темно зорили з висоти.

І потім, коли правилося гугнявими голосами акафіст, коли дякон хрестився ораром, ревучи несамовито й отупіло, що аж свічки гасли, він, скулившись у стихарі-опудалі, забув, що треба молитися, що він у монастирському причеті, і старші ченці гострими ліктями штурхали його під боки, щоб не спав, не гаявся, а, як належить, ніс свічку, брав кадильницю.

Йому все ввижався вечір, сонце, яке заходило, і малинова дзвіниця; і він сповнився гострим відчуттям своєї зайвості, повної непотрібності тут, у храмі, де в присмерку палахкотіли свічки, де гукав у вівтарі, галалайкаючи, затягуючи, отець Іов і де відгукувався, стрясаючи повітря, деручий до хрипоті хор, так, мовби всі, хто прийшов, шукали чогось, але не могли знайти і намарне запалили багато свічок.

Лише на якусь хвилю він ніби прокинувся. Відчинилися царські врата, він вийшов з бічних дверей, несучи свічку в підсвічнику. Правобіч, де товпляться жінки, попереду побачив чийсь очі, які вразили його чистотою і яс-

ністю. Він наївно подумав: «Може, я тут заради тих очей, що прийшли». І дивився на них.

— Світе тихий, світе вечірній...— заспівав хор.

І зараз, по багатьох роках, Юрко пам'ятав, що тоді на другий день у передпокої настоятеля, якому прислужував, уявлялася йому вечерня.

Задзвонив ранковий дзвін. Його величне гудіння миттю відтворило зоровий образ — ряди бійниць у малиновій заграві.

У грудях зроджувалися звуки — поєднання дзвону з мовчанням круглооких бійниць. Він чув ці звуки: так билося серце.

Війнулися важкополі штори, вийшов отець Іов. Лисий, жовтий, морщинистий череп, на ньому мишуваті коло вух і на потилиці волосинки. В самій сорочці, в самих підштаниках. Рукави закасані, комір сорочки загнутий всередину, пазуха гола. Густе сиве волосся на руках, ще густіше, сиво-чорне на грудях. Волохатий, наскрізь пройнятий їдким, масним і липким потом, начеб настояний на ньому, як на перваку, в який домішано тютюн. У передпокої перестало пахнути рум'янком, милом і свіжим ранком. Настоятель почухав себе під пахвою. Довгі пожовклі пальці, хрустячи, заграбалися у заростях на грудях. Позіхнув: густі брови полізли на лоб, підстрижена борода вниз.

Губи зашавкали:

— Човт! — рот порожній.— Зуби... пвинеси.

Інок пішов у покій і виніс у кришталевому келиху, схожому на чашу, золоті зуби. Поставив на полицку. З черленого золота два протези лежали підковами. Зуби відбивались у гранях кристалу, кривавлячись.

Отець Іов наставив чашку, і послушник налив води на рум'янку. Набравши її в рот, настоятель закинув за плечі голову. Захарчало, забулькало. Шамкаючи від задоволення, промивав рота, горлянку, розкошуючи.

Виспавшись, він любив умиватися: хе, вода — здоров'ячко!

Прицілився одним оком, примруживши його, і показував рукою:

— Вушника! — беззубий.

Послушник зняв із свого плеча рушника, випраного, випрасуваного, ще не вживаного, як знімав кожного ранку, і подав. Отець Іов шарпонував його, кінець рушника

втопився у тазовій брудноті. Настоятель хотів розкричатися: очі випучилися, борода засіпалася.

— Тьху! — плюнув на послушника і став витиратися. Щічки порожевіли. Очі запіяли.

Витерся під пахвами одеколоном. Протер одеколоном груди. Прополоскав протези і, вставивши в рот, проказав:

— На коліна, шмаркачу. Без сніданку і без обіду. Тут! — показав послушнику на куток перед образом богоматері й рушив за штори.

— Слухаюся, святий отче.

Він виніс таза, промив ганчіркою підлогу, замів передпокій віником і покійно став на коліна.

Тліла лампадка, і дивилася на нього божа мати, тримаючи свого сина на руках.

Ввійшов хтось із ченців, не звернувши уваги, що він стоїть на колінах: річ звична, буденна.

Інок знав: настоятель перед тим, як іти в трапезну, випиває чашу вина. Його порція. П'є, прицмокуючи, розтягує задоволення, і в цей час ніхто не сміє його турбувати. Що ж трапилось?

Штора — не двері, і він чув, там перебалакувалися: прийшов Сергій, чи впускати? Отець Іов дав згоду.

І той, кого звали Сергієм, не затримався в передпокої. Прошмигнув, прослизнувши. Послушник не помітив, який Сергій із себе.

Стояв на колінах, побожно склавши руки. Пропало, розвіялося відчуття малинового дзвону — тихого вечірнього світу, з яким заснув і з яким прокинувся. Він не лише всіма покинутий, а й відкинутий.

За шторою обнялися й поцілувалися. Почувся вицмок губ, ляскання по плечах. Послушник засоромився. Стало прикро-прикро. А від того, що почув через хвилину, запаленів, нічого не розуміючи і не вірячи своїм вухам.

— Батьку, я заскочив попроситися. Таксі під брамою. Гнав мало не всю ніч. Зі Львова, трохи витратився.

— Пусте, Сергію.

— Моя дорога дальня. Схотілося побачитися. Наступає час...

— Вип'ємо вина. Чи ти й зараз у рот не береш?

Інок стояв на колінах. Йому було байдуже, п'є чи ні гість вино. Але хіба отець Іов міг бути жонатий? Хіба йому в його сані можна мати сина!?

Нащо настоятель поставив його на коліна? Щоб він

чув, хто перший богохульник у цій обителі, у всьому світі?

І послушник думав: «Він поставив мене і забувся про мене, як забувся було про свої зуби. Старий. Але який нелюд. Він і умивається тому так страшно, що сам перший грішник. Мабуть, цей Сергій байстрик?»

Встати з колін, утекти?..

— Мати божа, мати божа...— зашепотів.— Я грішу, бо підслуховую, але я нагрішу, коли ослухаюся! Мені ж стояти без снідання й без обідання...

Інок простягав угору руки, чекав від ікони чуда. Богоматір нічого йому не казала. Блимала лампадка.

Він не все чув, про що балакалося за шторою, а з того, що чув, не все міг осягнути: син їде, вступив до батька.

— Старий, може, хоч зараз скажеш, хто ж вона, моя мати? Офіційно у мене нема матері.

— Батька теж. Про те, що я твій батько, ніхто в монастирі не знає. Чого ти добиваєшся, Сергію?

— Старий, розчулься. Ну, підкинули мене під монастир, ти віддав у притулок на монастирський кошт, хотів витворити з мене свою подобу, ймовірно, спадкоємця. Я пішов своїм шляхом. Але хто вона — мати?

— Ні. І не проси. Сія тайна великая есть...

Балачка тяглась, точилася. В чомусь вони обидва були дуже впевнені, а чогось побоювались і переходили на півшепіт, мовби страхаючись самих себе.

— Жалкую, Сергію, що ти засів у мирщині. Віра — над народами і над державами височіє.

— Хто з хрестом, хто з мечем, аби на щиті. Чи не так, старий гріхороднику?

— Я царя пережив, першого маршала, а всяких отаманів...— ім'я же ім'я легіон... Падають народи, валяться імперії, феодалізм змінюється капіталізмом — все це Вавилон, великая грішниця, а релігія, Сергію, стоїть. Не страхай батька, називаючи його гріхородником. Не богохульствуй. Аз єсьм пастир стада і чоловік в плоті грішній.

Щоб їх не слухати, інок затулив вуха пальцями. Стояв на колінах і тримав пальці у вухах. «Тепер,— думав собі,— я зовсім безгрішний. А про те, що я почув, буду мовчати, як камінь. Коли вийде отець Іов і побачить, що я стою на колінах, як мені наказано, і що затулив вуха пальцями, то й він посудити мене не зможе».

Штори розсувалися з шумом, почувлася хода — одна стрімка, легка, друга повзлива, ковзка.

— Ти тут? — запитав настоятель послушника, не сказавши більше й слова.

Рипнули двері на коридор.

Інок мимоволі оглянувся, побачив ноги у високих до колін блискучих чоботях і ноги з-під ряс. Коридором відлунювали кроки, стрімкі і легкі, повзливі й ковзкі.

Він вийняв пальці з вух, склав докупи руки і думав: «Отець Іов вертатиметься, я знов пальцями заткну вуха, запитає, чому так зробив, і я признаюсь».

Двері розчинилися й не зачинялися..

— Геть! Вон, сатано, звідси!

Послушник ще стояв на колінах, але отець Іов узяв і підняв його за карк.

— Вон! Геть!..

Йому здалося, що настоятель витрусив його зі свого довгого і широкого рукава.

— Згинь, звійся порохом!

Він побіг довгим коридором з маленькими вікнами під низькими овалами склепіння. Порошинка, яку несло й кидало. І та порошинка думала: «Отець не простить мені, нізачо не простить, а зітре дощенту».

Вимчав на подвір'я, кам'яне і глухе. Побіг коло церкви, яка стояла посередині. Вискочив з брами-дзвіниці.

За ним ніхто не гнався, і ніхто його не кликав, а він біг і біг забрукованою вулицею, підхопивши полу рубища-підрясника.

— Ченчику-бренчику, ти куди?

Злякався і тому зупинився, а здавалося, що все біжить: у вухах гучав вітер.

— Сам не знаю.

На стежці під дубом стояв з палицею-топірцем чорноусий Новак.

— Якщо не знаєш, то треба стати й подумати, а вже тоді бігти, ченчику-бренчику.

Олексій Вавилович ввів його, хлопчика, у свою хату.

Відбовваніли монастирські бані, рипливо посувався віз, а Юрко думав, як йому тяжко виїжджати навіть не з близького минулого.

Вона плела коміра для светра — спиці блищали в пальцях. Чорний і білий клубочки вовни лежали в решеті під столом. Вона сиділа на краю ліжка коло бильця. Тяглося дві нитки, ввиваючись у долоні, течучи між гладенькими довгими пальцями; на загострені слизькі спиці на низувалося вічко на вічко — її пучки, пучка до пучки.

Светр з грубої вовни, майже готовий, викладено на вивершених горою подушках. Ніби то не светр, а хтось спить.

Коли в причілкове вікно заглянув промінчик, щоб тут же і згаснути, останній перед вечором, вона підвела зморені очі, і вони синьо заіскрили. Вперше на третій день у цій хаті.

Теж побачила когось на подушках чи кого хотіла побачити уявився їй? Ні. Щось згадала? Черкнув промінчик і згас. Швидше, ніж сірник. Давно, ще дівчатком, вона примітила, як влітає у горішню шибочку вікна у світлиці зблиск вечірнього сонця. Такий самий тоді, такий і тепер, меткий зайчик.

У короткій льолі, яка взялася лубом, прокрадалася в світлицю, куди її не пускали, бо підлога вимита, й чекала: черкне у вікно чи ні? Дочікувалася, що черкало, сплескувала в долоні, хапалася за нитку, до якої прив'язана порожня бляшанка — її віз-самоїзд,— баночка з-під вакси, і віз-самоїзд торохкотів, і вона з криком вилітала з хати, покидаючи розчинені двері, не боячись за сліди на підлозі.

— Дівка голосна, як біда,— мати.

— Тиха — теж лихо,— батько.

Згадувала: не дочікувалася, не черкало у вікні, не влітав у хату червоний зайчик — відривала бляшанку, жбурляла під ліжку, рвала ниточку, кидала по кусочку на підлогу і затоптувала босими ногами. Ляп-ляп — сліди від замазурених ніг. Рвала нитку, затоптувала. І не плакала. З очей іскри, наче промені призахідного сонця у вікні. Мати виводила її із світлиці за вухо:

— Пляцків захотілося? — і долонею лясь-лясь.

Батько сміявся.

Запам'ятала важку материну долоню. Батьків веселий сміх. Батько її ніколи не бив.

Спиці ходили в пальцях: вічко до вічка, пучка до пучки. Дивилася, впускала сині очі в білу і в чорну нитку. Смаглява, а коси білі.

І світла не треба їй, доплете хоча б і навпомацки.

Мати ввійшла з сіней, а не з кухні.

— Батько в яслах. Побив коней, днює і ночує у яслах. Третій день не їсть і не п'є. Лошатко коло нього. Хоча б ти що сказала?

Блимнула одним оком, мати відступилася з порога.

— А то за що мені така кара? І ти, боже-боженьку, і ви, всі святі небесні...— Двері зачинилися без скрипу, плач пішов сіньми і зачинився в кухні.

Спиці влітали в себе її пальці, клубочки ниток у решеті під столом поскакували, як м'ячики.

Соломія прийшла за кіньми. З поля — від діда Порфира і від баби Теклі. Була зла на батька, не хотіла з ним говорити, не хотіла його бачити. Він і сам не вступав до хати, не показувався. Вона взялася плести светра. Думала про батька, і нею тіпало: підсовітник: Чи коли любила його?

Рідна дочка, кровна кровинка, думала про нього, як про батрака. Люто, глумливо.

А Оксент лежав у яслах. Ясла глибокі, видовбані з липового одземка. Сам привіз з Верховя, висушив і сам видовбав. З них коням було добре їсти, зручно, коли б захотіли гризти дерево, не покалічилися б: цвяшка — і близько. Молоді коні гострять свої зуби, гризуть дерево. Щоб вони не чіпали ясел, виводив і прив'язував їх до осики. Нагризалися. Старі ясла, мов човен, хоч пускай на воду.

В стайню заходила Варка, щось казала, не чув її. Вернувся від Євчиного порога, не вступив до хати — у стайню. Впав у ясла. Все йому снувалося, як позатягував Карого із зірочкою і Сірого в яблуках у яму, з якої вийняли зерно, як засипав грудую. Мерехтіло: тесь, Джедж, смереки, і він думав: «Самому б треба у яму, разом із кіньми... Я ліг би, але хто б нас засипав? Хто?..»

Варка не давала йому спокою, несла свиням, підійшла і заторсала за плече. Він спав.

— Чи ти очамрів? Ото дурний ти, Оксенте. Побив коней, закопав, не облупивши. Згадаю: жаль бере. Шкода коней більше, ніж себе. Самі збавили. Ти добре зробив, що довбнею їх. Але чому б не облупити? — А про те, що приходив батько з Джеджем, — ні слова.

«Може, Варка й не знає,— думав Оксент.— Нехай і не знає,— і не оповідав їй, що з ним було в саду, як повз, щоб попередити Кулішенка.— Тільки б Євка мовчала. Нехай цього ніхто не знає».

— Вставай, Оксенте,— просила Варка.

— Хочеш, я встану.

— Таки вставай, ради бога, вставай. Повідкопуємо коней, поки не пізно, облупимо. Такі дві шкури. Виправимо, то хоч ремінь буде. Глянь на мого чобота, глянь,— і поставила поруділого шкарбана на ясла, йому під ніс.

Він подивився на шкарбана.

— Ще можна ходити,— буркнув.— Але, коли ти хочеш, я встану.

— Отямився, оброзумився?.. Та в хаті сидить, як німа, слова від неї не доб'єшся, ти в яслах, а мені хоч живцем у землю лягай,— жалілася Варка.— Заступи наготові: хочеш, я ножа нагострю.

Оксент звів голову, вхопився за край ясел і сів.

— Почекай, Варко. Я розкопаю коней, подостаю їх. Ти, що хочеш, те з ними і роби. Хочеш, стягуй шкури, хочеш, порубай і посоли, тільки в мене одна просьба.

— Вставай, дурню, час гаємо з твоєю просьбою.

— Ні! Почекай, Варко. Вдариш мене бабою по голові, як я бив коней, і засунеш у яму. Засувати не треба, я стану на краю і сам упаду. Коли боїшся, живим ляжу, а ти облуплених коней на мене і засипай живцем. Засиплеш — я встаю. Така моя єдина просьба, Варочко.

— Варіят! Очманів! Звар'ював, з глузду з'їхав! — забелькотала і, затуливши очі долонями, побігла зі стайні. Торохнув і покотився з порога збитий казан.

Оксент вишкірив зуби, сміявся щербато, безмовно і хижо. Шрам синів на губі, роз'їжджаючись на все його заросле обличчя.

Більше Варка у стайню не потикалася. І ніхто його не турбував. Наблюкавшись, никаючи подвір'ям, заходив Буланчик. Оксент давав йому пальця, наставивши цілу руку, і Буланчик вибирав, якого хотів. Лошатко, обсмоктавши одного, бралось за іншого.

Буланчикові не спалося вночі. Стайня простора, вигулюйся. Він зривався, стриг вухами, і Оксент кликав його до себе:

— Ходи, ходи, мізинчику, я тобі свого мізинця дам. Більше нічого не маю. Коби був жінкою, я б тобі груди

підставив — обидві. Ходи, не бійся. Тебе порожнява лякає, а я нічого не боюся. Тепер у мене страху нема.

Буланчик не хотів його пальців, лягав коло жолоба. Оксент чув легесеньке дихання, уявляв, як ворущаються, роздмухуючись, м'які ніздрі, й не міг заплющити очі.

Думки, яких боявся, які гризли його і мучили сумління, прийшли самі. Навіть не думки, якесь слово, якийсь образ, і він довго зупинявся на тому слові, зачепившись за нього, наче, за кілок, ще довше зупинявся на образі, не маючи сили прогнати, позбутися, здихатись. Коні! Чи не в них він уклав усього себе — все своє життя? Їх нема, а він ще живий. На конях життя не зупинилося і не зупиниться. Як же тоді? Як же? У що ж він ще вкладав себе? У землю. Земля всіх перестоїть. Його чи не його — свята. І він, навіть згинувши, житиме у ній, як і ті, кого знає і кого не знає.

А в кому він ще жив і хотів би жити, коли бамкне по його грішній душі?

У Варці? Віджилося. Сукався посторонок, був натягнений, як жила; відпустивсь, розсукався, саме тобі клоччя.

У Соломії?

В смереках, в голосі пташок, що в'ють у смереках гнізда?

Він думав про неї — про дочку. Йому тісно в яслах, і тісно думкам. Коли вона встигла вирости? Коли стала йому чужою?

Скільки пам'ятає, після того, як відділились від Довбеняків, у його хаті не засідала політика. Хліб на столі — думка.

Буланчик спав, а він ні. І ставало кривдно, що лошатко спить, а він не може. А що, коли й Буланчика бабою-довбнею? На нього довбні-баби не треба. Кулака, щигля вистачить. Він не візьме такого гріха на себе, бо такий гріх — що й земля його не прийме.

Хліб — життя на столі.

Йому згадувалося: стояли копи, перекладав воза на драбиняка, возив. Підставляв плечі під драбеняка, втримував, щоб колеса не поламалися.

Робота кипіла. Робота — наймав людей. Косарі — так косарі, молотники — так молотники. І молода Євка, і стара Мокрина.

Я нікому дорікнути не можу: думав.

А вони мені?

Вони робили не лише хліб, а й думку.

Я ж сам був наймитом, знаю. Я не запобігав перед тестем і тещею.

Тягнув із себе жили і тягнув з інших. Хто мені це забуде? Хто?..

Тесть і Джедж думали, що я з ними заодно. Ні, вони не діждуться, щоб я замахувався на Кулішенкове життя. Я — не звір. «Кров'ю коло нас і не запахне», — згадалося Довбенякове... А чим же? Чим?..

Мені нам'яли боки, я відлежусь, але ж Кулішенко живий...

Крутився в яслах. Колись засипав ясла оброком, тепер сам ліг, та нема його кому їсти. Тому і їсть сам себе.

«Штахетка»*!

Дунав про Кулішенка, і йому легшало, а сплигло це слово, і він почував себе так, мовби його хтось узяв і настромив на штахетину, як колись турки саджали на палю.

Поляки, німці — і він радів, що в нього дочка, а не син. Сякий-такий зять знайдеться, аби з руками, з ногами; безрукий, ще ліпше, безногий — гірше: в поді зовсім тяжко робити. Проте нічого, безрукі прив'язують косу до шії, безногі — за плугом на дерев'янці; на передову не поженуть — гайда за плугом, а з мужика ніхто не скине.

Що пророчив, а що вона випророчила?

Посилав до школи, бо сам, як пеньок.

І спливало давне:

— Татку, то не сонце сходить — земля навколо нього обертається. І наша хата.

— Гай-гай, як та хата ще не завалилася.

«Штахетка»!

Це слово почув від Варки.

— Ти на фронт, а вони прийшли...

— За тичку і тичкою! — проричав.

— Казали про Америку.

— А ти повірила? Глупа баба: Америка давно відкрита. Мої браття, мої сестри попливли туди. І кісточок не позбираеш.

— Боялася. Автомати, бомби. А коли прийшов він — комендант, викликав Соломію в сад.

— І ти її пустила?.. Викопали криївку. — могилу собі викопали.

* Штахетка — так називалася лінія бандерівських зв'язкових.

— Оксенте, ліпше мовчи. Конопляний галстучок і решта.

А коли Варка сказала йому, що Соломія в штахетці — зв'язкова, він онімів. Зв'язали по ногах і по руках. Іти до Кулішенка, іти до Ярового — запроторити дочку, а собі здобути крумпульце. Там пече, тут холодно — туди не вискочити, звідси не вискочити.

І він ускочив куди? А в жолоб.

Але ще жевріла надія, наче в того слимака, що сам несе на собі мушлю й ховається у ній.

Соломія ходила на зв'язок щосуботи. Яровий сам примітив чи хтось йому доніс.

Він, Оксент, відіслав Соломію на поле — до діда і до баби. Може, пересидить?.. Може, про неї забудуть?.. Може, її ніхто не знайде?..

Він пробував з нею говорити. Як ніж.

— Що буде, доню?

— А хіба я, татку, у вас про це питаюся?

Він радів, що пішла на поле, що послухала...

А Соломія доплела у темряві комір'а. Батько? Аж тут, зараз, вона збагнула, чому випихав її на поле. Щоб пересиділа... А вона й звідти ходила в «штахетку». В монастир і у Верхів. Не могла доступитись до криївки — лісовивозка. Сергій сам її знайшов у Довбеняків. Батько — побив коней. Та чи він думає, що чинить? Відірвала нитки й кинула спиці й нитки під стіл, не думаючи, попаде чи ні в решето.

Склала комір'а в светр, згорнула. Накинула кожушка — светр під пахвою, — вийшла в кухню.

Мати не світила. Клекотіло в чані парника, варилася картопля. З відчинених дверцят гоготіло полум'я. Мати сиділа на стільчику. Над її головою полохливо клубилася пара.

— Я йду, мамо.

— Доплела светра і йди. На селі таке коїться.

— Що?

— Засідали на Кулішенка, але люди відігнали. А вчительку... Боюсь і вимовити, що з нею зробили. А я її пам'ятаю. Торік за позикою до нас приходила. Молоде, веселе, а що вже говірливе. Хіба ти її не знаєш? Каже: не хочете бути голі, не скупіться ніколи. Ото десь матінка наплачеться.

— Ще?

— Оранчукового Юру, який за тобою упадав, повезли. Ніби наводив, подекуюють. А його роздягли, обідравши як липку.

— Батько в жолобі?

— Там.

Вона сказала, щоб мати пригасила вогонь, і чомусь нерішуче, мовби їй не хотілося покидати хату, ступила до порога. А взялася за клямку, не могла зупинитись. І те, що мати сказала їй: іди, спроваджуючи, наче проганяючи, і те, що вона не мала з чим іти, бо думала — поїде кіньми, виштовхувало її. Притиснула під пахвою светра.

Лошатко блукало подвір'ям. Стайня відчинена. Темно, розчинені двері ще темніші. Буланчик обнюхував Рекса, а Рекс полизував йому губи.

Випалить батькові усе, що знає. Всі дні кипіло у ній, і вона думала: перекипить, охолоне. Батько все ж. Не перекипіло, не уляглося. Хить на високих ногах. Хить. Несло її.

А до ясел не дійшла. Зупинилася посеред стайні.

— Татку, що ж тобі той Левко, той Кулішенко сказав? — Татку, як звикла змалечку, а зараз прозвучало з посміхом, як глуз.

У яслах поворушилося, зашкерало. Оксент не підвівся.

— Ти, дочко?.. А що ж він мені міг сказати? На його місці і я те ж сказав би.

— Цікаво, таточку?

— Він сказав: на мило ваших коней, дядьку, не треба. Обійдемося. То ж за німців ви не мали чим вмиватися, варили мило, що й дотепер обмиїти вас не можемо.

— Розумний Левко. Ми мало коло джерела з ним не зустрілися: туман мене закрив... А що ж мені, таточку, через вас скажуть?

— Вони приходили. Бач, ти теж прийшла. Від них я відкупився самогонкою, а від тебе нічим не можу. Хіба своїм життям?

І тоді вона почала, не тямлячи себе:

— Липше б вас, таточку, не було. І коней побили, і хліб виказали, і самі здихаєте...

— Чекай, чекай... Як ти сказала?..

Вони не бачили одне одного в суцільній темряві. В порожній стайні шугали їхні голоси.

— Я хотів бути чесним, хоч не завжди був ним, але тебе вчив...

— Ваша чесність сидіти тихенько в яслах. Я нікого

не кусаю, вступаюся кожному з дороги, хто накидається на мене, зі всіма моя думка така, яку підкинуть?

Оксент зводився, але дочку вже вимело зі стайні.

За селом на полі її обпалив сором, що зле розмовляла з батьком.

«Хіба він мій ворог? — гризло сумління. — Вернутися, погомоніти з ним...» — йшла полями.

Хутір Довбеняків губився в полях. Підступила до нього, прошкуючи.

Дід Порфир стояв у воротах. Замерз вартуючи.

— Люди навчилися казати добрий день, добрий вечір, давати на добраніч, а як з тобою вітатися, не знаю. Не чув, щоб казали добра ніч. Зроду не чув.

— Хтось є?

— Ступай побачиш. А як там батько?

— Лежить у жолобі.

— І нехай лежить, — буркнув задоволено.

Чому задоволено, Соломія не змогла збагнути.

Бабуня куняла у ванькирі. Прихилилася до груби. Куняла, а вуха до дверей.

На хаті Сергій розпинав бандита за Юру. За всяку ціну треба було зробити так, щоб саме він повів до вчительки. Так передбачалося. Який хлопець не твердий, змоллося на ліпше. Шапка видала його з головою. Нехай покуштує більшовицької баланди. Його дядько відгукується звіддалік: хлопець потрібний. Здерли шапку, підкинули, а навіщо шинелю сумку? Віднести і підкинути Оранчукам.

Соломія з Турчиним тиждень не бачилися. Його десь носило, шукав таких самих, як він, ходив на акції, тобто чинив напади, а вона то покрадьки прибіжить на хутір, то назад покрадьки у село.

Коли бандит вийшов, Сергій ступив до неї.

— Де ж коники? — запитав хижо, глумливо.

Соломія відчула і цю хижість, і цей глум не лише в його інтонації: він стояв і поблимував на неї своїми підлобистими очима — зверхньо, презирливо, мовби завирила перед ним.

— Ти вже знаєш? — вихопилося в неї, і вона думала, які в нього підлобисті очі. Похололо в грудях, під серцем. Зараз їй було не до коней.

— Я все знаю! — кинув Турчин різко, твердо й сердито.

— Не все, Сергію...

Вона не встигла сказати, чого він не знає, Турчин за-
ніс над нею свою руку.

Не похилилася.

— Сергію, у мене буде дитина. Матері, батькові я не
призналася... А ти битися?..— І кинула йому в обличчя
светром. Вивинувся непришитий комір, зачепився йому
на плечі, а светр упав до ніг.

Турчин застиг із занесеною рукою: Соломія була пер-
ша, на кого він замірився і вперше не посмів уда-
рити.

— Не скигли.

— Сам мені дав псевдо Чайка.

— Твій батько сволота, підсовітник!

— Він мій, і я люблю його.

Турчинова рука зависала над нею.

XXI

Старший товк у цеберці картоплю. Обіруч піднімав
товкачку і опускав її одночасно із своїм чубчиком. Мен-
ший гойдав колиску. Сидів на розкиданому ліжку і тяг-
нув колиску до себе на шворці. З ліжка стирчала пере-
терта солома, рядно скрутилося, лежала у засолошеній
пошивці зім'ята, мовби побита кулаками, подушка. Він
відпускав шворку, і колиска, виплетена з лози, схожа на
корзину, в якій носять картоплю, ходила до вікна і на-
зад, літала по хаті.

Гупала товкачка, рипіла колиска,— Нечуйвітренки.

— Драстуйте...

Старший опустив товкачку, а менший повагом спиняв
колиску.

— Добрий день,— відказав старший і підставив собі
товкачку під груди.

— А де ваша мати?

З товкачкою під грудьми проникливо поблимував на
невідому тітку в червоній волохатій шапочці, в пальті
вовною наверх.

— Прокопку, перестань гойдати: ніц не чути.

Прокопко сказав:

— Тр-р...— Стримував шворку, а колиска тягла його
з ліжка. Спинив, голосно потяг у себе носом повітря й го-
ді: — Наша мама, тітко, були на похороні, хотіли нас
брати, але похорони ми вже бачили, як нашого тата

ховали,— наче лускав горіхи, трісь-трісь.— Вернулися, за корову і — поле орати. А нам у поле не можна...

— Прокопку...— ганив його старший.

Але він і далі наче лускав горіхи:

— Ніяк не можемо в поле, тіточко. Раз, що босї, а ще зимно. Два — роботу робимо. Гнат он курям картоплю товче, з половиною перемішує. Якби ви знали, які вони, ті кури, заїдні жеруни!.. Я колиску гойдаю, а Маса ще нічого робити не вміє, пускає бульки і дере горло, спочинку нам з Гнатом нема. Роботи! Хата не метена, ви вже вибачте. Обід зваримо і підметемо. Якби то нам управитися, мати з поля голодні прийдуть. А корова молока не дасть. Я знаю чому — в плузі.

— Прокопку...— напускався на нього Гнат.

Він і вухом не повів. Сам замовк — не мав більше про що казати, все оповів.

І скрипів під свілоком гак, хоч колиска ї не гойдалася.

Хата у загаті, вікна малі. Подвійні й затінені, скуповпускали біле денне світло. Сонце заглядало у них із самісінького ранку, будило, щоб Нечуйвітри довго не спали.

Потім сонце вело землю, і вікна жили без нього. Білий день цурався хати, її в патьоках стін, темних сирих кутків, і був собі надворі.

Шитик стояла коло порога. Йї завжди здавалося: вступаєш у чужу хату, зупиняєшся на порозі чужої душі. Не могла поминути Нечуйвітрів. Хіба не для того поставлена, щоб не лише доглянути їх біди-клопоти, знаходити заручку, а щоб перейматися, вболівати тими муками і допомогти? Батька бандери вбили. До кого ж вступати їй, як не до них?

Хата, наче людська душа.

В очах — цеберка, колиска, діти.

Хлопці темно-русі, але від скупого світла наче з попелястими головами. Козаки в Євку. Здибалася з нею на виконкомі. Кулішенко просив видати одноразову допомогу. Видали. Але хіба грішми годувальника заміниш?

Здибалася й на похороні з Євкою, але вона швидко пішла. Вже на полі.

— Гнатє, скільки ж тобі? — питалася.

Відкинув чуба з очей.

— Шість сповнилося,— сказав і взявся за товчачку. Гуп-човп... Човп-гуп...

— Тітко, а чому мене не питаєте? — гукнув Прокопко.— Мені вже п'ятій ступає. Я наздоганяю Гната.

— Не здоженеш...— товк той у цеберці. І серйозно, поважно — старший і як людина в роботі — почав:— Ви, тітко, так собі вступили, чи вам наші мати потрібні, чи, може, ми її замінимо? Ви, здається, ще ніколи не були в нашій хаті або я цього не знаю.

Прокопко чипів на ліжку й уважно ловив кожне братове слово, наставивши на нього сірі очі й наструнивши вуха.

— А я вашу маму знаю. І вас я знаю,— промовила Шитик, поклала на лаву коло відра тугий пакунок, загорнутий полотном. І ступила до Гната, щоб погладити його по голові.— Славний ти хлопець, в батька?..

Двері відчинилися, і ввійшов Кулішенко:

— Я ж казав, що Євки не застанемо.— Додав жартома:— Я свої кадри знаю.— І до хлопців:— Здорові, кадри майбутнього.

— Чому ж майбутнього, Левку Архиповичу? Вони і зараз кожен своє діло знає,— Шитик моргнула на Прокопка, на Гната.

Запхінькала й розкричалася Маська в колисці.

— І ця теж своє діло знає,— сказав Кулішенко.— Ти диви, яким голосом хлопців приманює. Колиши її, Прокопе, тільки гляди не впусти з колиски, бо ще втече.

Прокопко гойднув колиску, пустив шворку.

— Гостя до вас у хату, а ви, бешкетники, тримаєте її, не посадовивши. Я свій, можу постояти.

Гнат знітився.

Прокопко то відпуслав, то тяг шворку і, ніби наспівуючи:

— А може, їм стояти подобається. Вони нам не сказали, що хочуть сісти, а ми просити їх соромимося.

— А ви позарубуйте собі на носах: щойно хтось чужий у хату — будь ласка, сідайте, дядьку, будь ласка, сідайте, тітко.

Хлопці кивнули головами.

— Ви знаєте, хто до вас зайшов? — вів Кулішенко, дивлячись на Гната, на Прокопка.— Ця тьотя здалеку, із району.

Гнат на те відповів:

— Ми тільки знаємо, дядьку, що ви наш голова.— І ніяковіючи:— То сідайте, будь ласка, дядьку, і ви, тітонько...

Маська перестала пхінькати, і Прокопко зупинив колиску.

— Дякуємо, хлопці-молодці. Швидко науку схоплюєте. Іншим разом, добрим часом і посидимо. А зараз у нас часу нема. Ростіть великі, Нечуйвітренки! Поїхали, товаришко секретар.

Кулішенко гойднувся, спрямовуючись до дверей, а Прокопко казав:

— О, вже забираєтесь, а я так хотів, щоб та тітка мене погладили. Я не приймав би голови, як Гнат. Від неї гарно чимось пахне,— і нахилив голову, просячи ласки.

Шитик погладила його, заглянула в колиску: Маська цмокала «ляльку».

А Прокопко не піднімав схиленої голови і просив:

— Дядьку, поглядьте і ви. Мені рости хочеться.

«Без батька»,— подумав Кулішенко, вернувся від порога, погладив і поцілував хлопчика в голову і ще раз погладив. І пішов, наче відірвався, швидко, нестримно.

Відчинив двері, пропустив Дарію Кирилівну, яка обернулась з сіней, помахуючи малим робітникам рукою.

— Тітко, гей!— крикнув мов опечений Гнат. Покинув товчачку в цеберці, вхопив з лави пакунка, наздогнав їх у сінях.— Ви щось забули. Візьміть.

Шитик промовляла ласкаво:

— Хлопчику, це я вам гостинця принесла. Цукерків нема, шоколаду нема. Я, що мала, принесла.

Зіскочив з ліжка, надбіг Прокопко і стояв, виглядаючи з-за Гнатового плеча.

— Що за гостя без гостинця, правда? Покладіть, хлопчики: тут набір на чоботи, відріз. Він знадобиться. Прийде мама — ось побачите.

— Ні, тітко, ні — настоював і крутив головою Гнат, віддаючи подарунок.— Наші мати ще наб'ють нас.

— А таки наб'ють драпачем,— наче виспівував Прокопко.— Я приніс від сусіда цілушку, а мама мене драпачем, що по сусідах нишпорю, що в руки заглядаю.

— Наші мати наказують нам,— вів далі Гнат,— щоб ми, тітонько, ні в кого нічого не просили, щоб не поривали очей і не роззявляли ротів. Вони наказують: ви хоч і сироти, але не діди, не старці з наглої дороги. Ви, тітонько, не гнівайтесь на нас, а таки... ой дядьку Левку, скажіть, яке ви слово сказали, коли перед тим, як треба

просити, щоб сідали? Я запам'ятовував, запам'ятовував, але воно мені вивітрилося з голови.

— Будь ласка,— підказав братові Прокопко, бо Кулішенко мовчав, переминаючись з ноги на ногу.

І Гнат ухопився за те слово.

— Будь ласка, будь ласка, заберіть, тітонько.

Кулішенко взяв пакунок.

— А киш, гордуни,— напустився на них.— Маська плаче — вас кличе.

Хлопці схлинули із сіней і зорили через вікно, як дядько Левко і тітка в червоній шапочці подалися стежкою на вулицю. До них прив'язався внадливий півень. Дядько Левко тупнув на нього, півень зупинився й кукурікнув, а тітка засміялася. На вулиці стояла підвода.

Дві голови-нечупари в малому вікні...

Коненята рушили.

— Район перевиконав план з лісом, дали мені премію,— пояснювала Шитик, тримаючи пакунок.— Може, ви, Левку Архиповичу, передасте Нечуйвітрисі? Важко їй, а хлопці мені подобаються. Побачила їх, і своє дитинство згадала... Як ви сказали? Гордуни... Так передасте?

— Для Євки це буде справжня радість.

Іхали, і він показав їй свою хату, топольку коло неї.

— Маленьке дерево,— сказала вона.

— Без мене саджена, а як виросла.

Дарія Кирилівна, дивлячись на хату Кулішенків, на її замоховілий дах, на мале подвір'я, на городець, сказала:

— Ось де, Левку Архиповичу, бандити збиралися вам вкоротити віку? Бідняк завжди стояв багачеві поперек горла.

— Бідняки живучіші. Їх більше,— обізвався Кулішенко. Помовчав і: — Себе мені не жаль,— вимовив.— Жаль Матійко. Дівчини жаль, Даріє Кирилівно. Золота дівчина, а ми не вберегли її. Нинішній похорон — ніж мені у серце.

— А мені? — запитала секретар райкому.— Нікому з нас не легко... Пригадуєте, я жартома заїкнулася, чи не сіла б Люда на коня? А вона на комсомольський пленум верхи приїхала... Та й нема. Тут словами не зарадиш. Усі слова бліднуть. Потрібні рішучі дії, рішучі люди. Хто їх очолить? — І Шитик казала прямо: — Парт-організація. Партгрупи у вашому селі замало. Треба готувати людей у партію. Звичайно, райком усе зробить,

щоб надіслати нового вчителя, по можливості, комуніста, але і ви думайте про ріст партійних рядів. У цьому тепер основа нашої роботи. Хіба у Велемчому нема чесних, відданих людей?

— Є такі люди,— промовив Кулішенко, поганяючи коней.

Віддаленіла його хата. Пропастищем здіймалися інші, все криті соломою, звичайні ліпленки з кам'яними порогами і високими коминами.

— У вас тільки мати? — запитала Дарія Кирилівна.

— Ага.

— У мене теж. Батько загинув на фронті. Мати у Ворошиловграді.

Ковбаниста, у порнях вулиця вилася вгору. Шитик кидала увсібіч очима, повертала голову, оглядалася. Він помічав: їй подобається село, його горби й долини. Хіба є десь гарніше?

— Ви приїжджайте до нас, коли сади цвітуть,— запрошував.

Вибралися на гору. Завидніли поля — простір розкрився. Зі всіх кутків валками і купками їхали і йшли люди.

Скрипіли колеса, тюпали коненята.

Хвилясті поля заповнювали ліс, розтікалися до обр'їв — на схід і на захід.

— Полянщина. Найліпша земля. Колишня панська, Поділили.

— Колгосп треба організувати.

— Ідуть, ідуть люди. Гурт за гуртом. Дайте нам тракторів. Без тракторів важко говорити про колгосп.

— Постараємося до осені. А цілини у вас багато. Не допустите, щоб дармувала?

— Чого ж і квапимося. Похорони, а з похоронів усі на поле. Може, я й помиляюся, але мені здається, що ніхто й ніде не любить так землю, як у нас, товаришко секретар.

А вона думала: людська оселя — людська душа. А душа землі — люди. Любити землю — любити людей землі. Земля починається з людей.

Їй хотілося знати, що вони думають,— всі, хто вже оре, хто запрягає, хто їде. Адже ж сіяти — це не просто кида-ти в землю зерно, це сіяти надію.

Побачила Євку. Дві корови у плузі. Євка держиться за чепіги, а якась інша жінка корови водить. Запитала,

хто з Євкою. Манька, жінка Оранчука, голови земгромади.

Зупинилася, і Шитик розпорядилася розпрягати коней, шукати плуга. Коні райкомівські. Погонич залишився перепочити. Легко гукнув до гурту, побачивши Ярового. І Яровий вивів своїх ярівців. Поки шукали плуга, перед Дарією Кирилівною невідь-звідки з'явилась Мотря Цісаричка:

— Панійко дорога, людино золотенька, кажуть, що ви всім безкінним оратимете. З мене почніть. Ми із своїм дідом ніколи не забудемо вас. Дід у мене добрий, але волоцюга, а в мене тягло — коза. Кізонько-кізочко, ходи сюди, нехай панійка дорога, людина золота на тебе подивиться, яка ти в баби чепурна.

Глейкувата, з тріском відвалювалася дерниста скиба. Пахло жилистим пирієм, який уже зазеленів.

Цісарик вів плуг, а Мотря бігла борозною: домоглася свого. Відіпхнула Івана від чепіг, сама — за них.

— Гони, діду, ворон. Так і падають, кляті.

— Мотруню, нащо ж їх гнати? Ще ж не посіяно.

— Тому й кажу тобі, серденько. Коби посіяли, сама б тих ворон гонила. А так з мене люди сміятимуться, а ти в мене для сміху вроджений.

Дарія Кирилівна взяла в руки грудку. Коні, корови, люди. Грудка на долоні сира, холоднувата. М'яти можна, не розсипається. Ще мало сонця, але є, є в ній те тепло, що зігріває живі пагони.

Ревли корови. В плузі, а доїти треба. Євка принесла молока в глечичку, і Шитик пила, не сміла відмовитись, а Прокопко казав, що корови в плузі молока не дають. Молоко було гаряче, наче спряжене, й гіркувате.

І синіло, виснучи, небо над чорними клинцюватими ріллями.

Кулішенко підкликав Ярового. Гомоніли — Яровий крутив головою, а потім згодливо кивнув, прицілившись одним оком, другим, де його хлопці, й пішов до яструбка, який ходив за плугом. Щось йому сказав, автомата з грудей перевів на плече і сам узявся за чепіги, а яструбок неохоче рушив у село.

Дарія Кирилівна не була з тих, хто полюбляє короткі наїзди, мовляв, приїхав, побачив і переміг. У селі її цікавило буквально все, навіть діти — Нечуйвітренки. Вона виступала на траурному мітингу над домовиною Людмили Йосипівни, знала, що секретар комсомольської

організації готувалася до вступу в партію, і сказала: Матійко загинула з честю, як умирають комуністи. Кинула першу грудку, щоб дівчині легко лежалося в землі.

І та грудка, яку підняла в полі, яка не розсипалася в її пальцях, липнучи до них і до долоні, нагадувала їй і ту грудку, що з гуркотом ударилася об віко домовини. Дивилася на грудку — держала на своїй долоні і степи Луганщини, і обшири Узбекистану, і рівнини Сибіру, ті простори, куди закидала доля доньку ливарника. Глейкувата, сира грудка! І звідки у ній, сирій і глейкуватій, та непереможна сила вічного відродження?

Не втихав дзвін жайворонка.

У збитих драбинястих ярмах тяглись борозною корови, рівно орали, пофоркуючи з натуги, коні. Скиба лягала на скибу — чорна хвиля до хвилі. Рілля блищала, наче хвилі на гребенях. Євка повісила сівачку на груди. Набрала в жменю зерна, кинула, і воно посипалося золотим роєм. Євка ішла ріллею-хвилями, як древній пророк, що переводив морем народ, але вона була могутніша від того пророка: ступала лівою ногою, і лівобіч сипалося зерно, ступала правою, і зерно сипалося правобіч — з обох її рук вилітали густі рої, несли силу її дітям і родові.

Жайворонки клали в ріллю свою пісню і підіймали поля до неба.

Увечері Шитик, Кулішенко і Яровий поверталися в село. Зморені, притихлі. Повільно йшли знесилені коненята. Кулішенко сказав: зайдуть і повечеряють. Зам'явся, назвавши до кого. Яровий уставив, ніби й приготують там ліпше, і чистенько. Дарія Кирилівна перепитала:

— Так до кого вечеряти? Я страх зголодніла. Євці подарунка віддали, Левку Архиповичу? Вона сіяла, я пішла до тієї баби з козою, оглянулась, Євки вже нема. А ще хочу запитати про голову земгромади.

Кулішенко почав з Нечуйвітрихи: подарунок узяла, просила на обжинки. Корову покинула на Маньку — дома діти. А зайдуть до Кричевських.

Шитик сказала:

— А чого ж, поїхали. Кричевських треба знати не з чуток, а в лице. Та щоб нас не зустріли кочергою.

— Я вам казав про них, — осмілів Кулішенко. — Боятися кочерги нічого.

— І я, — обізвався Яровий.

Ястребок своє зробив: їх чекали. А сам ястребок хо-

див під смереками. За хатою не видно. Про всякий випадок.

Зачинений у буді, Рекс не гавкав. Лошатко ішло до Дарії Кирилівни, струнко перебираючи ногами, витягнувши шию. Вона пестливо погладила його. Буланчик замахав головою, настирно лізучи до її рук.

Варка стояла на ганкових сходах — руки в запасці. Вийняла із запаски руки, замахала на лошатко.

— Відступись, очмано! Пішло геть... геть! Ви вже вибачте, пані, воно, заниджене, не має що ссати, то людям пальці ссе. Хто попадеться.

Буланчик підступав і до Кулішенка, і до Ярового: бурлака-нетяга.

— Та покиньте очману. Заходьте, — кликала їх Варка. — Чим хата багата... — не доказала.

Двері у світлицю відчинено.

— Сюди ось, — просила Шитик і до Левка: — Ти вже сам... — та й почовгала на кухню.

Секретар райкому окинула поглядом світлицю: живуть заможнo, але на всіх речах наче лежить присмерк. Висить лампа — її світло відбивається у дзеркальних дверях шафи, і здається, що там, у дзеркалі, лампа горить ясніше й привабливіше, ніж у самій хаті.

Заставлений стіл, посередині у вазі паперові квіти. Неживі, мертві.

Після поля їй стало сумно, нерадісно, ніби в цій хаті живуть самі тіні: стоять на стіні від подушок на ліжку, лежать на долівці від порожніх гнутих крісел.

Вона скинула шубку, яку Яровий примостив на бильці канапи, скинула шапочку; і Кулішенко поклав її на шубку. І від її шубки, і від її шапочки теж впали тіні на підлогу.

— А де ж хазяїн, де ж хазяйка? Ми без них до столу не сядемо.

Кулішенко гукнув хазяїв.

Наче покрадьки, увійшла Варка. За нею Оксент. Він глянув на Ярового, на Кулішенка, хотів упізнати по їх очах, чи Євка Нечуйвітриха не проговорилася комусь із них, як він підповз до її порога. Їхні очі йому нічого не сказали. Він подумав, що Євка таки послухала його.

— Чого ж, гості, не сідаєте? — запитав і розвів руками.

— Ваша хата, ви і порядкуйте, Оксенте Петровичу... — промовила Шитик.

До нього ніхто так ніколи не звертався: він забув, як його батько зветься.

— ...і ви, Варваро Порфирівно.

— А як же вас величати, госте? — звернувся, не стримавшись, Оксент.

— Я — Дарка.

— Дарія Кирилівна, — підправив Кулішенко.

— Сідаймо, чи що. Преси ти, Варко, раз наготовила.

Якось непомітно Яровий зробив так, що секретар райкому сіла на покуті, між двома стінами, далі од вікон, Варці випало місце скраю стола, під вікном, хоч вона завжди любила сидіти на ліжку. Кулішенко всміхнувся, забрався за стіл і сів під вікном. Оксент не сідав, держався за крісло — його місце перед столом. А Яровий умотився на ліжку. В лівому оці вікно — перед яким Кулішенко, в правому — перед яким Варка.

— Варене й печене, а в скляночках що? — запитала Шитик, підняла склянку й цмокнула. — Узвар? Що ж ви узваром нас частуєте, подружжя Кричевських? Горілочка нехай кисне собі? Та й ви — два парубки, — звернулася до Кулішенка й до Ярового, — ні, один парубок, У Володимира Яковича сім'я, скупий, йому можна вибачити, а ви, Левку Архиповичу?..

— А що я казав? — буркнув Яровий

Оксент потерся, а Варка:

— Чого ж стоїш? До нього п'ють, а він не каже здоров.

— А самогонку будете?.. Яровий мене не того?..

Дарія Кирилівна відповіла за нього:

— Якщо добра, якщо горить, то не того...

— Ото діло, — сказав Оксент. Пішов і виніс пляшечку, настояну на калгані.

Варка хитнула головою: ту взяв, і промовила:

— Добра чи ні, яка вже вдалася, — і метнулася по келишки.

Поналивали, і Оксент почав:

— Довго збиралися, може, швидко пропустимо...

— Пропустимо, — обізвалась Шитик. — Не знаю, за що ви із своєю дружиною питимете, а мій тост знаєте за що? За сівбу. Нехай росте і колоситься.

Оксент махнув, ніби влив горілку собі в щетинисту бороду, а Шитик пригубила й поставила.

— Гості, непорядочок. Та я за таке високе слово хоч відро вип'ю і не сп'янію.

— Плещи,— обірвала його Варка. Їй хотілося розповісти, як він днював і ночував у жолобі, але, якусь мить подумавши, змовчала.

— Що? — питав, обводячи усіх очима, Оксент. — Якщо я напивався коли-небудь, то тільки за те, щоб росло і колосилося. Ото діло! Не вірите? — І він сам собі налив і випив, не закусуючи й не втираючись: у бороді сухо. — І ще буду! — І знову налив. Підвівся: — Я хочу цокнутися з вами, Даріє Кирилівно. За ваше високе слово. Цокнулися.

Дочекалися, поки вона не випила маленькими ковточками. Кулішенко держав напоготові узвар.

— Пече, взяло, як пана за печінку, — сказала, примружившись, Дарія Кирилівна.

— А ви беріть печіночку й закусуйте, — припрошувала Варка. — Печіночка куряча.

Яровий докинув:

— Як на мене, то я більш люблю яйця. Реально. Цісарик порадив: копу вип'єш і лисина заросте. Я й прилюбився до них. Категорично. Люблю сирими пити.

— Але ж лисина у вас все одно не заростає, а, навпаки, — розростається, — жартувала Шитик.

— То нічого, — зауважив Оксент. — Лампа світить, і лисина світить. Коби сама лампа світила, нам же було б темніше, — неквапливо закусував, підставивши скибку хліба, щоб не капнуло з виделки. Капне на хліб, не змарнується, не пропаде. Час від часу підіймав голову, дивлячись на когось із гостей.

Кивнув Варці, що ніхто й не помітив, і Варка підсмажила ще яечні, внесла сирого сала і сирих яець, які поклала перед Яровим.

Пили по другій, він приспівував:

— Ти по сто... по сто... — підняв чарку на довгій ніжці й немов звертався до неї: — Красуне моя...

А Кулішенко примовляв:

— До дна!..

Варка пила ковтками і дуже морщилася.

— Я вас по дорозі запитувала, — почала Шитик, скося глянувши на Кулішенка. — Де ваш голова земгромади? Чому його не було видно ні на цвинтарі, ні на полі?

Левко барився з відповіддю.

— Дома, — кинув Яровий.

Оксент кусав хліб, підставивши під скибку долоню. Слухав, не пропустивши й слова,

Варка пускала столом очі, чи не бідно з закускою?

— Тяжко Павлові за сина, — вимовив негolosно Кулішенко. — Наші люди можуть знести все, крім ганьби.

— Як же сталося? — спитала Шитик. — Я хотіла з Юрком, його сином, познайомитися. Заочно ми ніби й знайомі. На районній олімпіаді називали його ім'я, призвище. Там його пісню співали. Ви її знаєте?

Господарі й гості прийшкли.

— Що ж, може, мені заспівати? Чи ви справді не знаєте?

І вона вивела своїм грудним не до співу голосом:

Ой саду, мій саду вишневий,
Розцвівся ти раз назавжди...

Очі — на Оксентові, і він вимовив:

— Хто не знає? За німців співали... Той Юра і про ляддвірта склав. Ще крашу. Як приїхав ляддвірт рижий та рижий, побив людям ребра-крижі... — хотів ще щось сказати і затявся.

— Пісня пісню, але... — почав Яровий.

— Доказуйте, Володимире Яковичу, — захочувала секретар райкому.

Кулішенко попросив дозволу закурити, дістав кісет. Добув своє куриво й Кричевський.

Яровий наморщився не лише обличчям, усією лисиною, передчуваючи їдкість чадкого диму.

— А що доказувати? — видавив з притиском, в якому звучала тремка інтонація, мовляв, про це балачка не тут, не за цим столом. — Що, Даріє Кирилівно?

— Я вже не один рік Дарка, не один і Дарія Кирилівна.

Яровий відрубав:

— Шапка. Наводчик, реально.

— А категорично, Володимире Яковичу, так ви, здається висловлюєтеся?

— Мине час. Час категорично й покаже. Почекаємо, Даріє Кирилівно.

— Часу нема. А якщо шапка — провокація? Ви про це подумали?

— Я беру факти.

— І пускаєте на волю часу? А я вам ще раз кажу: в нас часу нема, а факти нерідко засліплюють. Візьмеш якийсь фактик, а він, як дерево, — за ним лісу не видно.

Яровий крутив головою від диму і від слів Шитик.

— Ми надриваємося, пресуємо кожен свій день. Одна надпланова колода лісу — добре. Один надплановий центнер хліба — ще краще. Але один надплановий арешт, та куди я гну, непередбачений, нежданий, як грім з ясного неба арешт, і здається, що не когось, а мене у в'язницю садять.

— Цісарика бандити набили і відпустили. Кримчук свідчить і Оранчук про це ж свідчить. Цісарик категорично не наводчик. Кримчук утік. Оранчук свідчить. Кримчук — категорично не наводчик. Оранчук не втік. Чому він не втік? Хто ж тоді реально?

— Реально ви, виходить, категоричні. Чому не втік? А ви, Володимире Яковичу, могли б утекти, якби вас збили з ніг? Я знаю: вам, було, вдалося вихопитися з бандитських рук. Але коли б вас збили з ніг?

Вона не чекала відповіді, а тому вела далі:

— Ви мене посадили між стінами, правда? Самі сіли навпроти вікна, правда? Тут ви передбачливі... А ось — чому не втік? — і покинула його. — Чому? — І запитувала у всіх: — Чому цей дядько, у якого ми вечеряємо, побив коней?

Оксент затягнувся, опустив голову. Заволікся димом.

— Чому ви, Кричевський, побили коней? — кинула вона різко. І він відповів з димом:

— Сам не знаю.

Варка виручила його:

— Мана, мана засліпила.

— Знаєте, Оксенте Петровичу, ви боїтесь не лише нам, самому собі сказати правду. Мана, кажете Варваро Порфирівно? Ця мана називається власницькою зажерливістю, зв'язками і підсобництвом бандитам.

Кричевські повклякли у кріслах.

— Де ваша Соломія?

Оксент ніс до рота самокрутку і не доніс.

— А ваша мати знає де ви? — проказав. Йому згадалось, як сварився із Соломією зуб за зуб. Замість потягти самокрутку, підпер голову кулаком. Самокрутка жевріла в кулаку, й він пожалів за тим, що зірвалось йому з язика.

— Моя мати, звичайно, не знає, що я зараз у вас вечеряю, але вона знає: де б я не була, відстоюю її. А ви певні, що ваша Соломія відстоює вас, ваші інтереси? Подумайте, а за вечерю дякуємо. Наїлися, напилися. Треба і честь знати, — і вона підвелася на покуті.

Заворушився Кулішенко, встав з ліжка Яровий. Варка відсунулася зі своїм кріслом, даючи дорогу Шитик, сиділа поряд з Оксентом, схиливши голову до нього, на лівий бік, а не на правий, як за звичкою.

Штурхнула Оксента, щоб уставав: гості виходять.

Він і не ворухнувся. В кулаці дотлівала цигарка, і, здавалося, його вузлуваті пальці загоряються.

Варка і провела їх. Вийшли за браму.

А ночувати — в сільраду. Хто б не приїжджав з району, ночував на сільрадівській лаві.

Угорі над селом мерехтіло зоряне небо, а в селі світилося лише там, унизу. Шитик замерзала в шубці, прихилилася до Кулішенка. І вони їхали на сільрадівський вогник.

У коридорі Яровий потис Дарії Кирилівні руку своєю сухою, жилавою і прудко, в бравій кубанці рушив сходами.

Кулішенко сказав:

— Коли що не так, ви вже вибачте нам. На добраніч, товаришу секретар.

— Левку Архиповичу, що ви все офіційно й офіційно, ніби в мене імені нема й батька не було, — подала йому руку й трішки затримала її в його єдиній правиці.

У цей час на поріг став Новак.

— Ти, Левку, не дивися боком. Я на прийом. Ви мене приймете? — запитав у секретаря райкому. — Якщо часу бракує, я позичу.

Розмова почалася:

— Чи у вас, голубко, є хтось, за чію чесність ви могли б покласти голову? — і не спускав з неї своїх глибоко посаджених очей. — За своє довге життя у Велемчому я ніби знайшов одну душу і дякую долі. Юрко. Я не кажу поет. До цього — гай-гай, і чи той гай зазеленіє. Немало його перекопував: слово — не забавка. Щоб не хизувався. Важко сіяти землю, важко ставити хату, а слово?..

XXII

Посіяли овес, Мотруня щоранку за козу й на поле. Козу пасти і ворон ганяти.

Вона з двору, Іван на горище. Скинув чотири дошки і заходився тесати у сінях, за прихиленими дверима. Не дуже гунав сокирою. Дошки рівненькі, виміряні, робота

коло них, що раз плюнути. Одначе час від часу він виходив із сіней, обдивлявся навколо і, босий, нечутний, знову ховався за прихилені двері.

Він скінув личаки, і велемчани подейкували: раз Цісарик п'ятами болото місить, морози і приморозки гинуть, а ряст берегься. Ще розбуювалася повінь, ще подекуди скніли сніги, а Іван повісив личаки під стріхою над порогом, нехай сушаться до нових морозів, до нового снігу; а сам — до річки, наледве доступивши до неї — шумить і гуде, мити у крижаній воді свої з ряботинням ноги. Вертався з річки, ступаючи по мерзлій землі, обминаючи розквасицю, й казав:

— Цісарик п'ятами груду чує, ще топтати ряст буде.

На Полянщині орав босий. Де б устиг взутий за кіньми, та ще райкомівськими? Мотря, правда, відігнала його від чепіг. Йй закортіло вгризтися в землю, в той наділ, що побільшувала його, пересуваючи камінці — позначки межі.

Засіяли, закидали свою землю ячменем. Сутужно, але вкинуть і гороху, і вівса. Нарешті й гречки. З гречкою почекати треба. Гречана каша не запечеться в горщику, коли черінь ледь тепла, так і рости гречка любить в теплі. А ще ранками інколи морозець сивий.

Рубанка в нього не було. Сокира, пилочка, молоток. Можна б позичити в когось, але він поклав собі зробити все потайки, щоб ніхто не знав, навіть і Мотруня. Ця думка вселилася в нього, як йому, будь здоров, зацідили в одне око і в друге: «Бачиш?..»

Він перестав спати в хаті. Спав на горищі, витягуючи туди за собою драбину. Горище порожне, влягався на дошки.

— Ти на них не дуже перекидайся і не дуже товчись мені, бо ще поламаються, — наказувала Мотря. — Сам знаєш, для чого вони?

Голі дошки обмуляли боки. Та й що за сховище спати на них? Витягує драбину за собою, але хіба це врятує? На гору ще можна й по дверях. Хто б голову не виткнув, а він лежить на дошках. «Он де ти, легінику?!» А коли ще блисне батарейка?

Боки, які повідлежував, остаточно переконали: знайти вихід!

Зарівнював сокирою сучечки, зістругував сіризу на дошках, як ще недавно мив свої ноги, і уявляв, як йому буде добре: «Лейбика під бік, подушину під голову—ніщо

не розсовується, сам нікуди не котишся. Ото спання, як у колісці. Буду спати, горя не знаючи. А найперше — безпечно. Що безпечно, то вже безпечно. Ніхто не тільки не знайде — і не подумає, — і сміявся собі в бороду, і виставляв з захоплення кінчик язика. — Але нехай і Мотруна не знає. Її язик — усім язикам язик. Ворог, справжній ворог».

Цісарик квапився зі своєю роботою. Щоб його хтось не застукав зненацька, час від часу вигулькував із сіней, кидав оком сюди-туди, наслухав і вскакував за прихиленими двері.

«Колисочко, моя колисочко», — вертілося йому в голові й зовсім не думалося, що робив домовину.

З цими пісенними словами: «Колисочко, моя колисочко», — які наповнювали його, він висмикнувся із сіней, став на порозі.

Очі веселі, в руці сокира.

— Діду Іване! Діду...

Цісарик миттю сховав сокиру за спину.

— Агов, Євко, — буркнув і, стоячи плечима до дверей, зачинив їх.

Нечуйвітриха окликнула його з вулиці. Наглянула Цісарика на порозі й зупинилася перед хлівцем, коло клена.

— Ви дома, діду? Я навмання вас гукнула, а ви — на порозі.

Він крутнув головою, невдоволений, сердитий. Блимав злими очима на Євку, на голого клена.

— А я оце розсади дістала, — провадила. — Грядки на городі виробляю, всі граблі поламала. Біда. Прийшли б та повставляли зубці, допоможіть, діду Іване!

— Чому не допомогти.

— Може, нині прийдете? Я чекатиму.

— А чекай. Ступай. Не стій, — наче проганяв її. — Я, бач, якраз собі роблю, — й показав сокиру.

Євка здвинула плечима.

— Лишнього валка захопіть. Може, є?

— Є, принесу, — обіцяв Цісарик, щоб швидше забиралася. Дивився на старого клена при вулиці. «Якби зазеленів, вона не уздріла б мене», — і сердився на клена, ніби дерево в чомусь завинило.

Знову зацюкавши сокирою, не міг рівно пускати її дошкою: в очах стояв розлогий, сивим-сивий безлистий клен, а Євка несла розсаду. Груди високі, ноги дебели.

Йому здалося, що, коли здвигнула плечима,— клен хитнувся, а пішла — безлистий клен зашумів.

«Старе одоробло, — сердився на себе. — Що вчиняю, а що на думці. Ото якби Мотруня здогадалася?» — І було приємно, що Євка просила його прийти...

Почистив дошки, випиляв, що треба. Примірював, прицмокував: виходило доладно, начеб само все робилось, а він лише спостерігав собі. Ні один цвях не зігнувся. Збив «колисочку» і виніс на горище. У сінях підмів до найменшої тирсочки-пилиночки. Ї знаку нема. Стружки — у піч і спалив.

Він квапився. Розвів у казані сажі. Впорався й з фарбуванням, поглядаючи з горища крізь мале віконце, чи хто не йде, чи Мотря не преться із своєю козою? Поставав, все у нього до ладу.

«Я наперед до останньої кришечки обдумав і передумав, що й до чого, — хвалив себе. — Коли чоловік наперед обдумує і передумує, що й до чого, — діло горить. Ще й на думку не спаде, за що братися, а руки самі стають»..

Помив казана, повісив на кілок, на якому він завжди і висів.

— Хе-хе, сонце вже з обіду, пора б і Мотруні з козою додому, — і поглянув на клена. А з язика, про що й не думав, вишептом: — Євка... Ну й молодиця!.. Здвигнула плечима, а мені здалося, що клен хитнувся. І привидиться таке...

Дивився на клена і подумував: старе голе дерево розуміє його.

Він стояв — стирчала набакир з піднятими вухами вишмулена шапка.

— Що стоїш як засватаний?

Бекнула коза, радіючи, що вдома.

— А то що з тобою? Коза мекає, на тебе глядячи.

Мотря з теплою хустиною на руці. Щічки червоненькі, але її немолоде обличчя мов печене яблучко.

Він відповів:

— Чекаю...

— Нас із кізкою? Кізонько, чи ти чуєш? — не зневірено, трішки глузуючи, але й не без радості сокотіла Мотря. — Та ми ж з тобою, Іване, вік прожили.

— А прожили... — буркнув він упростяж. Крутнувся і сів на призьбі.

Вона загнала козу, йшла схильці, скаржилася, дорікала писклявим сойчиним голосом.

— Ще наш ячмінь як у горшку, а ворони, знай, падають. Пугало робити чи тебе замість пугала поставити?.. І козу я не напасла. Вже всю загату обсмикала. Стріху смикати й годувати її? А ти як не стоїш, то сиди!

— Думаю, — бевкнув і не озивався.

Мотря сіла коло нього.

— Об чім, волоцюго?

— От-от... Вже й волоцюга, — кахикнув і повів плечима, відвернувся.

— Іваночку, я ж так...

— Так то воно так, а діло, коли його обмацати, — сидів, одвернувши від неї голову, — не просте. Так воно показує, що мене хочуть зі світа зігнати.

Мотря насторожилась і наставила очі.

— Сама подумай: сів я у лісі на пеньку, а воно як не підпхне, як не кине мною. Що ж виходить? А виходить: я криївку розкрив. А ті, гадаєш, забули? Пальну-ли — засвітили свічки в обох очах. Мало жаба цицьки не дала. Припарочками, приліпляночками опухи і набряки ти зняла, а синці знати. Глянь! — Він закинув голову через плече.

— Знати, Івасику.

— Я й думаю, і сюди кидаю, і туди. Чи не перейти, не попросити мені Ярового, щоб нашу хату взяв під варту? Прийдуть і вб'ють мене. І не квакну.

Він настрахав її — взялася руками за його плечі, повертала його до себе.

— Не ходи й не проси. Тоді напевне вб'ють, ще й хату спалять.

— Що ж робити?

— Сиди. Трава росте, кізка краще доїтися почне.. Я ж тобі молочка, я ж тобі сметанки із сиром, масельця зіб'ю.

— Твоя правда, Мотруню, я вже зовсім охлялий, підгодувати мене треба.

— Та чи я тебе не шаную? Ти тільки сиди мені, нікуди не тикай свого носа, не пхайся у виконавці і мовчи. Язик біду накликає.

— Як же, Мотруню, всидіти? Євка, приміром, просить грабельки полагодити, зубці набити. А про язик ти мовчи: я сам тобі відрізав би. Кінчика. Всього ні.

— Добре, що хоч не всього, бо як би я, Івасю, тобі своє добре слово сказала: помагати людям треба, за це й сам бог не осудить. До Євки сходи, вона вдовиця з дрібнотою, але спочатку пообідаємо.

За столом вони не гарикалися. Йому і яечко з тієї півкопи, що вона складала на сіль, на гас, і півложечки масла з тієї грудки, що берегла, може, в кооперативі якийсь ситець з'явиться, і йому смакувало. Дістаючи з печі горщик з юшкою, Мотря буркнула в комин, ніби сажу в них хтось витрушував, але Іван і вухом не повів.

Опісля обіду Цісарик попросив у дружини чисту сорочку, але вона не дала: не неділя.

— Ти й так у мене як нова копійка, хоч зав'язуй тебе в хустинку й клади за пазуху,— і зміряла його поглядом з голови і до ніг.

Він підсмикнув валов'яні штани, попідв'язувані під самісінькими щиколоточками шнурками, узяв ясену колодочку, яка з осені сушилася на зубці, і рушив.

Простуючи на Пропастище, пригладив бороду і з'явився у Нечуйвітрів наче відмолоділий. Заходився з сокиркою на порозі. Гнат і Прокопко товклися коло нього, а він наробив зубців, забивав їх, як свої пальці, заплішуючи їх у валок. І граблі були наче його пальці. Грабасті. Подав Євці — втішилася, дякуючи. Йому приємно. Заїкнулася, чому ж валка не приніс? А йому ще приємніше. Забувся: вилетіло з голови. Завтра принесе, ще одні граблі вчинить, запасні.

Йому не хотілося додому, не йшов, а плівся. Дома Мотруня допитувалась, як живуть Нечуйвітренки, але він буркнув у відповідь: «Сама наставляла, щоб я мовчав», — і, почервонівши, поліз на горище, потяг за собою драбину.

І ніч йому не ніч. Спав у своїй «колисочці» — справді, як у домовині. Дочекався ранку. Спустився з горища. Ясно, прозоро. На кремезному кленові бубнявіють бруньки. Підступив до нього, покрадьки почухав об стовбур спину і відчув, ніби став рівніший. Зайвого валка на обійсті нема. Відламав від путніх ще грабель, повиламавав зубці. Ясену колодочку в кишеню і — гайда. А Мотруня з козою на полі.

Він зробив такі грабельки, що коли Євка взяла їх у свої руки, то усміхнулася. А йому тільки того й хотілося: в неї усмішка — два молоді місяці. Один ріжками донизу, другий ріжками вгору. Аж відвернувся. Євка винесла

йому кисета. Власів. А в ньому тютюн. Сама набрала пучку тютюну.

— Більше вам не дам, діду. Коли мені дуже сумно, я беру кисета і Власа згадую.

Цісарик закурив: на покришечці люльки в чортика блиснули очі, з ріжок вивився димок. Гнат і Прокопко дивилися на чортика. Вони чули про Цісарикову дивну люльку й раділи, що нарешті побачили її. Мати попроганяла їх із сіней, Іван покурював з насолодою.

— Хочеш, я оповім тобі, Євко, про свою люлечку? — вийняв люльку з рота й тримав її, показуючи. Вона сама курилась.

— Часу нема.

— Ти город копай, а я грабельками скородитиму й оповідатиму.

— Хіба що так, — зічев'я кинула йому.

На городі він і почав:

— Покликали мене до прийому, аж війна. Карпати, Перемишль — веде генерал Брусилів на пролом. Люду лягло, а я ніби живий. Та що з того? Кругом мерці. Свої й чужі. Я в полоні. А хтось стогне. Повзу — полковник. Австріяка. Жалібно просить: порятуй — ноги перебиті, — і граблями по грядці до себе й від себе. Євка копає. — Ворог, але як безногому не допомогти? Поволік. За те мені австріяка-генерал, — Цісарик незчувся, що підвищив полковника в чині для більшої пиhi, — і дав її, люлечку; кури і мене згадує. — Він попахував, знизу дивлячись на молодицю, а вона не розгиналася.

— Генерал?

— Сам генерал, хоч і австріяка. На покришечці, каже, Мефіс. Ти його не прогніви, він тебе з полону виручить.

— На яких же мовах ви балакали, діду Іване? — не вірила Євка жодному його слову.

— Хе, поки ніс, поки тербищив генерала на плечах, я всю австрійську мову до останнього слова вивчив. То тепер я забув.

— І допоміг вам той чорт?

— Ти, Євко, його так не називай. Ми... — зривалося з Мотрунею, але відразу поправився: — Я називаю його Мефіс. Він має велику силу. Як сам бог, а може, й більшу.

— Отой рогатий нечестивець? А тіпун вам на язик, діду!

— Ти ліпше, Євочко, слухай і не перебивай, коли хо-

чеш дещо у світі знати. Як я перший раз потягнув з тієї люльки, в моїх грудях повсталала силенна сила. Така сама, як би хоч зараз. Я ось бачу: ти копаєш, і тобі крижі болять. А я легесенько скороджу грабельками, легше, ніж Кримчук пером пише. Воджу собі, грудки розбиваються, грядка, що пух. Вже й доскородив.

Євка розігнулася — правда, доскородив.

— Чи не пора вам і додому?

Він почухав бороду.

— Коли ж я тобі про люлечку докажу?

— Колись... Та я ще малою не раз чула. Хто в селі про вашу чортячу люльку не знає,— сказала, городника в землю й подалася до хати: пора дойти корову.

Цісарик гірко облизався, підсмикнув штани, поплівся і собі.

Нікуди його не тягло, не те що на люди, у сільраду, в кооператив, збоку при ній, навіть ні з ким здібатися не мав охоти. Цілий світ крутився навколо Євки, і він все обдумував, що б їй ще добре зробити?

І вечеря не вечеря, хоч Мотруня йому і грудочку масла, і яйце. Не хотілося й обзиватися до Мотруні — все у ній його дратувало, кожен її рух. Швидше на горище.

Заліз у домовину, вкрився віком. Подушка під головою, лейбик під плечима — м'яко, і Євка не йде з голови.

Під домовинним віком і надумався — наловить риби. Він же рибалка. В нього є чим ловити — хватка.

Лежав на горищі, й снувалося йому: «Вдосвіта наловлю риби і понесу. Євка насмажить, посідаємо, і докажу їй про свою люлечку».

Мотря вибралася з козою, а він за хватку й до річки. Закинув, жде. Щось хлюп, він смик — лящ по лікоть. У торбу. Зуби сміються. Попадалася мала — викидав у воду. Хоч би ще одного лящика! Не попадається. Кричи, викликай з води! І вже шкода йому, що плотицю й кобликів викидав. Найменшу дрібноту вибирав, не гребуючи.

Ніс улов на Пропастиське: лящ бився у торбі, мілка кишіла. Хоча б той лящ не поїв її! На ходу хапав ляща за голову, придушував, і він стріпував хвостом у зав'язаній торбі.

Гнат і Прокопко заскакали з радості — риба. Євка на городі, й Цісарик поніс рибу на город, показати Євці. Не подав, вручив їй торбу і, попахуючи люлькою, давай мову про інше, не чекаючи, поки Євка рибу посмажить.

— Курю я, молодице, в полоні будучи, генеральську люльку. Гонять на роботи, а годують — черпак кандьору з черв'яками. Бараки, нари... Тільки й розваги, що закуриш. От підкочується до мене пикатий начальник табору: віддай люльку! Хочеш не хочеш, мусиш. Не віддаси добром, відбере силою. Думаю собі: ще раз пакну і капут, по моїй люльці. Пакнув, пустив дим йому в лице,— і він пакнув, підступивши до Євки, показав, як пакнув начальника табору,— дивлюсь — беркиць мое начальство, вже нема: душа покинула. Я йду табором,— і підступав до неї.— То нам невільно й на крок од барака, а я собі йду. Попахкую люлечкою — вартові сидять на вежах з кулеметами і не бачать. Усім засліпило. Я прямо до караулки. Пропускний пункт називається.— Цісарик пакнув і підступав ближче й ближче до Євки борозенкою, а вона стоїть, не хитнувшись, у борозенці, держить рибу в торбі; димок з його люльки — тютюн з Уласового кисета — пахне, дурманить.— Караульний: бітте-дрітте,— оповідав Іван.— По-нашому, дуже прошу, і теж з копит. Веде мене моя люлечка, веде...

Вона стриміла йому в зубах, димок сивою ниточкою. Він розкинув руки, наважився обняти Євку,— і крик:

— Внадився? Я з козою, а мені туркотять: граблі набив, город скородить... А це що? — Мотря вихопила торбу з Євчиних рук.— Риба? Вже й риби налапав і приніс? Я йому яечко, я йому маслице. А він: давай чисту сорочку! — і торбою Івана.

Риба посипалася. Мілка блиснула, лящ забився на грядках.

Цісарик голову в плечі, зігнувся і — на вулицю.

— А ти приймаєш, розлучнице?

Євка поставила ногу на заступа.

— Я? Приймаю? Матня землю мете, пасочок метляється чи грішне тіло?.. Кого приймати?

— Безсоромнице, ти й туди заглянула? Тьху!..

Євка натиснула на заступа, копнула й перекинула штик землі на рибку купочкою.

— Ідїть, бабо Мотре, ідїть собі...

Цісаричка помчала додому з тичкою. Не підпиралася, несла її на плечі.

Хто знає, коли і хто помирив би Цісаренків, якби ще цієї ночі не сталося те, чого Іван побоювався і чому спав на горищі.

Він виметнувся туди відразу, забравши й драбину. Мотря спробувала видертися до нього дверима, але не змогла. Потрощила на дверях тичку.

— Сиди ж там, волоцюго і залицяльнику, поки не околієш. Злізеш, я ж до тебе позалицяюся і макогоном, і товкачкою, і кілком, і кулаками... Та щоб тебе залицяло, на бантину підвісивши, як ти на мою сиву чесну голівоньку сором завісив. Та щоб...

Іван не обзивався. І не писнув.

А вночі тук-тук у вікно. Мотря сиділа на лаві. Де там той сон? Вона й не зачинялася.

З порога блись їй ув очі.

— Де старий?

Зі страху їй відняло мову. Але вона сердилася на старого і показала пальцем, що він на горищі.

Бандит — «крумпульце» — видерся по дверях. Він приніс і підкинув Оранчукам шинелю з Юрка, його сумку, але ж чи міг вертатися з такої акції порожньо? В смузі світла, яке потяглося з батарейки, на горищі постала домовина. Чорна, помальована сажею. На все віко білий хрест.

«Крумпульце» загасив батарейку. Підплигнув до домовини, збив з неї віко. З його руки знов блиснуло світло.

— Заховалося, падло. А я домовин, знаєш-розумієш, не боюся. Давай сюди свою люльку! Я хотів її в тебе конфіскувати, коли навпроти верби зустрілися, але забувся. Давай люльку! Всі кажуть, що вона незвичайна.

Цісарик лежав лицем донизу. Вийняв з-за пазухи люльку і підняв з домовини руку.

«Крумпульце» вихопив файку.

— Мертві не курять! — І зіскочив з горища в сіни.

Мотря голосила на лаві: «Нема мого Івана..., Іваночка... Івася, ой...»

Цісарик знову накрився віком, думав: умру насправді, й лежав горилиць, склавши на грудях навхрест руки.

Під хатою шум, гам. По дверях знову хтось добувається.

Він заплющив очі. Поки встиг їх заплющити:

— Діду? Хто тут був? — голос Ярового. — Де він?

Снопасте світло висвітило горище.

— Отуди к чорту! — гукнув Яровий.

— Володю, мене нема,— сказав Цісарик, заворушився в труні, щільніше накриваючись віком.

— Отуди к чорту. Нащо й краще?.. Тут був бандит? Та вилазьте з чорних дощок, з-під білого хреста. Я безбожник і плював... Ви ж реально не мрець? Де бандит?

— Моя люлечка...

XXIII

Мати стелила постіль рано, а син приходив пізно. В печі витоплено. Хата поволі зимніла. На столі стояв каганець — на низькій темній стелі відбивалося жовте кругле кільце, наче нерухоме витекле око. Під ним унизу, ледве піднімаючися над столом, жевріло світло — зависло солом'яним брилем.

Мокрина сиділа край столу, і світло не досягало до неї. На голові груба хустина, в яку сховано не тільки коси, щоб ніхто не бачив їх, посічених, обріділих і сивих: заховано поморщене чоло, заховано тонку і висохлу, яка тримається на смугастих жилах, шию. Тільки видно заглиблені теплі очі, які вже недобачають, задзьобаного носа; хотіла витерти, не мала часу й забулася, і видно запалого рота з напіввідкритими губами, на яких заніміло її невимовлене найвартіше слово.

Сидить і сидить.

У долоні на запасці лежать її важкі спрацьовані руки, долоня в долоні — чорнасті корячки ніжності й ласки.

Болить кожна кісточка. Долоні розмикаються — дві розкриті півкулі світу, і вона тримає їх на колінах. Жили і прожилки розтеклися земними ріками, мозолі понаростали й затверділи, як материки. Материків п'ять, а в неї двічі по п'ять — коло кожного пальця. Пальці її півні ніжності й ласки, хоч сама вона не зазнала того дива й на крапельку. Ніхто не погладив її руки. Хіба сонце, і то не в будні. Руки матері.

В порожній хаті, де ні скрині, ні сундуків, ні шаф — піч і стіл, стіни озиваються до Мокрини: «Ідзь, мудзю!.. * Форвертс!» ** голосами народів, погані сини яких приходили і забирали її сина, а чоловіка забрали назовсім, щоправда, не без допомоги своїх зарізяк.

* Ідзь, мудзю — йди, дурню (польськ.).

** Форвертс — вперед (нім.).

Вже згорбатіла. А дивиться вона на застелений тапчан: рядно розрівнює, збиває подушку, хукає під ковдру, щоб тримала тепло.

І думає просту думу — своє заповітне: людські сини з війни поверталися й поженилися. Матері їх бабують. Ворушить пальцями. В них струмує бажання ніжності й ласки. З надії на ту ніжність, на ту ласку тремтять натруджені коліна — прагнуть онука. А її син?.. І боїться, щоб він не постарів. Кажуть, за тридцять і сам біс не ожениць. І боїться, щоб не привів удовицю. Війна понавоївувала вдів, тільки й чути, як співають: «Ой саду мій саду...» — гукають, голосяць, звивають до могил в далеких землях, а деякі очі пускають зизом на чоловіків, на парубків.

Сидить-думає, а сказати Левкові не сміє. Був малим, наставляла, і він слухався, і їй здається, що тепер робить, то робить з її давньої науки, з того послуху.

Покласти б йому на ноги кожуха. Та він страх цього не любить. Вкряє його кожухом, коли він засне.

Ще кроки за вікном, вже вона на ногах. Він на поріг — вечеря на столі.

— Лягали б, мамо.

— Я висплюся.

Стоїть коло печі. Стільки всього просить ся сказати йому... Мовчить. Одне слово:

— Лягай, сину, — очима обняла й поцілувала.

Левко не курив.

Мати стояла й дивилась на нього, радіючи.

Дочекалася, поки ліг, і загасила світло.

Левко накрився з головою. Любив лежати на лівому боці. Раніше, коли в нього була ціла ліва рука, він клав долоню під голову і так спав. Тепер на лівому боці під голову класти нічого, але звичка залишилася. Він занурюється в подушку, а бік привалюється до сінника твердого на твердому тапчані, і серце постукує об цю твердість.

Заплющив очі. Ще снувалося: Полянщина, інші урочища, виорані й не виорані, засіяні й не засіяні. Багач — на всю губу.

Нишком встала мати, обережно опустила на долівку ноги; чув, але й не поворухнувся. Затамувавши подих, наслухав, як мати ступає, зіп'явшись, навшпиньки, як їй нелегко це дається — не ті літа, щоб ходити навшпиньки. Аде ж хочеться вкрити сина, вона підходить і кладе

Йому на ноги кожуха. Схилившись, розрівнює його. А потім ще довго стоїть в ногах.

Він цього не бачить — хоч відчуває кожною клітиною. Ногам стає тепліше. Щемке тепло наповнює груди, щось радісне, невимовне підступає до горла. Левко через силу мружить очі.

Мати стоїть.

Що вона думає? Чого їй не спиться?

Підвестись і запитати?

Мати, наче виспівана, вийшла з думи і стоїть як дума. Він думав про неї, а потім його мислі знову повернулися до поля. Він думав про поля і бачив материнські руки, ще багато інших, таких самих. Село докладає своїх рук до землі, яка віддана Радянською владою у довічне користування хліборобам.

Його морила втома.

Вже й мати вкрилася. Дихала нерівно, з перебоями, начебто щось налягало їй на груди: літа брали своє.

А сон все не приходив. Перед ним вимальовувалися нові картини, забуте, уривки згадок і надій.

Згадалася Шитик — бачив її промерзлу, в легенькій шубці, відчув у своїй долоні її руку, що на мить затрималася. Пролунали ледве вловимі нотки образи за його сухе, офіційне «на добраніч». «Ніби в мене імені нема і батька не було».

А яка в неї рука, згадати не міг. Здається, міцна, тверда й надійна... Дрімалося. Соньки-дрімки посідали й гойдалися йому на віях. Спалося й не спалося. І колихалася край хати тополя, про яку Дарія Кирилівна сказала: «Мала!» Щоразу, вкладаючись спати, вирішує: вранці постою коло топольки, а ще не розвидниться — з дому і забуду. Тільки раз і постояв, розім'явши в пучках бруньку. Отак і не спам'ятається, коли зашумить листям. І уявив, яка вона буде в листі: зелена і срібна. Шумить, а у вишумі легенький видзвін. Він стелівся йому в сон: І вже її нема — край хати дівчина чи жінка. В білому, Сон чи не сон?

Розгойдалася соньки-дрімки — легкий блакитний туман огорнув тополю, огорнув дівчину-жінку. А з туману — очі. Чиї? Де він їх бачив? Самі очі.

На щастя чи на нещастя? Є повір'я: цілувати в очі — розлучитися. Але хіба він коли цілував їх? Пливе туман, а очі не спливають за туманом. Зоріють з туману — крилаті,

Снилося? Мріялося? Що було чи буде? Палало вогнище. Потріскував, сиплючи іскрами, жар, здіймалося червоне полум'я. Червнева неділя там, під Сон-горою, коло джерела, коло річки. Грає музика, співають, танцюючи, хлопці й дівчата:

Треба його та виводити,
Кінця-ладу знаходити...

Хлопець і дівчина, дівчина і хлопець — довгий ключ. Новак, вічний парубок, поставив, і ключ поплив кручено, із заворотами, як їхня звивиста між горбів річка. Кожна пара, взявшись за руки, подавши руку іншій парі, та все вигоном коло багаття.

Веду, веду, та не виведу.
Плету, плету, та не виплету...

Очі в усіх, як на одному шнурку. Горять за синіми, бо то такі, що заманоють і ведуть.

— Матір її ніхто не брав у танець: більмата. Так вона тепер за себе, і за матір!.. — сміх.

Ноги в чоботях, наче в черевиках, босі: ключ не розривається.

І вже в тому ключі не лише хлопці й дівчата: у ньому і Сон-гора, і Пропастище, і Городище, і Заставна, і всі верби над річкою. Шумить багаття.

Будем танець вести,
Як віночок плести...

Червневої неділі в житах зустрічаються весна з літом. Жита квітують, половіючи.

Танець у сні. А може, сон у танці?

Левко не почув, що у вікно стукають. Спав, лежачи на серці. А мати почула. Не будила його, сама до вікна: стук не загрозливий, стриманий, обережний. Не такий, як тоді, коли бандити готували напад.

На небі молодий місяць завис кривавим ятаганом.

— То я, Мокрино. Я...

— Оксент?

— Пустіть.

Місяць на небі, а наче над головою. Кривий, рогатий.

Впустити боялася. Розбудила Левка. Зірвавсь і за пістолетом з-під подушки.

— Хто?

— Тихіше, сину.

Подивився в одне вікно з-за стіни — нікого. Місячно і зоряно. Подивився схильці в друге. У стіну під вікном вросла темна постать. Приглядався до неї. Мати відтурнула його, і Оксент знову став у вікні.

— Пустіть. Я сам. Є діло.

Левко вийшов за матір'ю у сіни, став за дверима.

Вона відчинила. Оксент у хату, а Левко висмикнувся за поріг, обійшов хату і аж тоді вернувся.

— Не віриш мені, Левку?

— Не вірю, дядьку Оксенте.

Мокрина стояла, потерпаючи, і хотілося їй сказати, що в Оксента і такий самий утаємнений голос, і така сама вкрадлива хода, коли прибігав попереджувати Архипа.

— Ходімо до мене, Левку.

— Чого?

— Соломія прийшла і спить.

Оксентові кортіло оповісти: приходили Довбеняки — тять з тещею. Теща сказала, що Соломія на порі, а Сергій Турчин, той, що був комендантом, замірився на неї кулаком. Теща сплакнула, а тять: «Ха-ха-ха!.. Пусте, Текле, мелеш, хіба мало я тобі голованців давав? Небита жінка, що неклепана коса... І тебе, зятю, я вчив: будь або гіркий, або солодкий. Ти ніякий. Глевтяк. А мене нехай уже виплюнуть. Я гіркий. Я солодким не хочу бути». Нічого цього Кричевський не сказав, квапив Левка. Соломія — за білизнаю, ще за чимось, мабуть, скоро родити їй, чи що. Він не знає, та й соромно про таке оповідати.

Левко натяг шинелю.

Мати взяла його за живу руку.

— Пустіть, мамо, — порожній рукав теліпнувся.

Йшли городами, поминаючи хати і вулиці.

— Рекс у коморі, я дав йому сала.

Левко підтяг кобуру на живіт і розстебнув.

— Зброя у неї є?

— Не знаю.

Оксент ввів його на кухню. На стільчику перед парником куняла одягнена Варка. Підвела голову й опустила.

Оксент відхилив незачинені у світлицю двері й тицьнув убік рукою — показав на ліжку.

Соломія спала, розкинувшись. У вікно світили зорі й місяць. І Левко ступив, наче по зорях і по місяцеві.

Ще крок — висмикнув з-під подушки, з-під її голови маленького пістолета.

Соломія прокинулася й крикнула:

— Ти!..-Ви?!

Заголосила Варка.

Він пожбурих пістолетика під ліжку і вхопив Соломію за руку.

Вона сіла. Дивилася на Левка, а бачила вікно.

— Безрукий... Не зустрілися коло джерела, сюди прийшов? — показала білі зуби і раптом вгризлася ними в його руку.

Він стріпнув пальцями, а вона, звинувшись, скочила головою у вікно.

Вікно висипалося.

Левко добув зброю і кинувся до висадженого вікна. Соломія заглянула в інше.

— Бачив? Ось я.

— Сама прийдеш,— відповів їй.

XXIV

Сидів у фотелі, боком до іконостаса, який нагадував вітварик. Череп прикривала плетена шапочка. Скельця окулярів у райдужних обідках, здавалось, не втримувалися дужкою на носі, а мовби були вставлені у лоб. Розкинувши поли теплої сутани, заклав ногу на ногу. З зап'ястя лівої руки намистом звисали чотки.

У такому ж фотелі, теж боком, вп'явшись руками в круглі витерті побічні, сидів у польовій радянській формі майор. Зачесаний назад чуб підкреслював сиві скроні. Сивина вплутувалася вище, але густе волосся її гасило. Очі дивилися без блиску.

— Що ж ти, Сергію, наче найвся сметани? — запитав отець Іов, звівши руку з чотками й показуючи на ранню сивизну.— Я...

— Не про те мова,— обірвав Сергій.

Отець Іов, спіткнувшись опісля «я», не повторюючи його вдруге, мовби бережучи кожне своє слово (я — самого себе), облишивши недоказану фразу, прорік:

— Бачив тебе сержантом у чорній поліцейській формі, гауптманом у мишачій німецькій, а тепер...

— Не про те мова,— знов обірвав Сергій.

Але старець не вмовк.

— Вбив і обмундирувався? Не перебивай мене. Не хочеш слухати як священнослужителя, послухай...

— Я не прийшов до тебе як до батька...

— Чекай! Твоя сивина тебе нічому не навчила. Повір, старець дещо знає. Жити — це значить неустанно відкидати від себе те, що мусить умерти, це значить бути суворим і невмолимим до всього, що стає слабким і немічним,— скельця в лобі блищали хижим блиском.

— Маєш на увазі мене?

— Чому лише тебе, і себе теж,— вставив отець Іов, як ремарку, і додав: — Жити — бути чесно неублаганним до тих, що вмирають, отже, бути постійним убивцею, честивим і благородним убивцею. Але,— іронізував,— ще древній Мойсей приніс від бога: «Не убий!» — і закінчив: — Ти не мав права з'являтися! — різко і сухо.

— Ти гадаєш пережити мене? Ти — честивий, ти — благородний?..

Отець Іов сидів у фотелі, не міняючи пози. В'язана шапочка на черепі ніби взялася цвіллю. Борода біла, ріденька. Обличчя як парафінове, безживне. На ньому відбилися всі ті зміни, що переінакшили монастир, який володів землями, лісами, водою і в якому він починав за блаженної пам'яті Інокентія економом. З чоловічої обитель стала жіночою, і тепер він тут попиком, звичайним, убогим попиком. Вже не в келії настоятеля з передпокою. У звичайній, чернечій. Вже не приносять йому воду з рум'янком. Із сестрами черницями він бачиться лише на богослужбі. Обід йому ставлять під дверима. Плоть давно убита. Не лише вона. Помисли про мирську суєту. Служба церкві — уповання в бозі.

— Невже ти ще сумніваєшся, Сергію?

Турчин міцно вхопився пальцями за побічні. Обтягнуті брунатною порепаною шкірою, побічні завищали. Він над силу викидав себе з фотеля. Рипіли старі пружини.

— Посидь,— тихцем кинув старець і заніс угору перст. На його посинілих губах в обрідлих вусах і бороді майнула не просто подоба посмішки — сарказм.

Ніхто не чув, щоб він сміявся. Ніколи не дзвенів його сміх, і ніхто не знав, який у нього сміх — голосний, розкотистий, щирий чи приглушений, давкий, потаємний? І усміх, і особливо посміх завжди вививалися з куточків його вуст, як вразлива приваба. Недосвідченому оку в цій привабі годі було вловити хоча б тінь небаченого, що й не існував у природі, а гніздився в серці отця Іова хижака — жорстокого підступу.

Сергій трохи знав батькову посмішку. Вона багато

йому нагадувала. І: «Сія тайна великая єсть...», і інше, значніше.

— Диявольська...— прошепотів, опускаючись у фотель.

— Що ти кажеш?

— Мовчу.

— Пізно, Сергію. Я не навчив тебе мовчати і думати. Невже ти не усвідомлюєш, що балачку належить вести по писаному. Перед царем-володарем завжди. Який би ї де б не був. Думати, мовчати, щоб десь, колись і то негослосно проронити своє слово, як волю всевишнього,— ось наука.

— Тихі, як голуби, мудрі, як змії... Так записано?

— Так. Чому ж не робиш висновків? Твоя поява нагадує мені знаєш що?

Обличчя Турчина посутеніло. На шиї ходили жовна, наче вона була обкладена чотками-пацьорками.

Отець Іов не домагався відповіді на своє запитання.

— Той лихий час, коли ти і тобі подібні висвячували пешколу на гімназію...— вів розмірковано і старанно.

— Лихий час? — процідив Сергій.— Великий час! Великий момент! Ти і зі мною по писаному?

— До твоїх слів я ще повернусь. Не зупиняй мене... Повторюю, у той лихий час ти горлопанив: бийте у дзвони, пора помалювати церковні бані на жовто-блакитні. А я вийшов зі всім причетом і не допустив. Хлопчику, пора знати, що відповів реформатор Лютер пастиреві, який побоювався скидати старомодну рясу. А він йому сказав: носи її, скільки хочеш, але проповідуй, що я хочу. Ви зігнали народ. Народ мовчав. А ви, купочка сіроманців, завивали: «Повісити його! Повісити на церковних дзвонах!» А за що? За те, що я правлю службу на церковнослов'янській? Самі не відаєте, що чините в блуді своїм. Затуркана баба, що більше слів молитви не розуміє, то дужче молиться, ревно б'є поклони «Ad moigem Dei gloriām» *. Святий Лайола — мій світоч!.. А тепер кажи, відповідай, що сталося б зі мною, якби я тоді вас послухався? Мовчиш. Великий час, великий момент... Словеса! Облудні словеса! Я чую їх і зараз,— він підніс до окулярів правицю. Широкий рукав зсунувся до ліктя, оголивши восково-зелену руку, і старець глянув на годинника цибулинкою Кіровського заводу, переробленого

* «Ad moigem Dei gloriām» — «Для більшої слави божої» (лат.), девіз ордену єзуїтів.

колишніми монастирськими ченцями-майстрами, які витинали хрестики у війну з гільз, на наручний.— Якраз пора,— проїдив не без зухвальства, кволо звівся з фотеля і, згорблений, незграбний, ступив до іконостаса.

— Давай,— махнув рукою Сергій. Поставив руку ліктем і схилив на неї голову.

Отець Іов відчинив образок в іконостасі і ввімкнув радіо. Підсвітилася шкала, почувся тріск, наче в ефірі ламався сухий хмиз.

Сергій полюбляв сидіти, підперши голову рукою. Чи не Соломія сказала йому: «Коли схиляєш голову до кулака, нагадуєш Мольтке. А він, правда, був великим полководцем?» Не сприйняв ці слова за жарт. З часів вишколу носив портретик Мольтке у портмоне, хвалився ним, показуючи Соломії. Ставши районним комендантом служби безпеки — СБ, де б не було: в лісі, на пеньку, в селянській хаті, не забував підперти свою голову кулаком.

У фотелі зручно. Сидячи на пеньку, доводилося ставити лікоть сторчма на коліно. Ніла спина, не мав на що обіпертися. Тут він відкинувся до м'якої пружинистої спинки, лікоть відчував м'який побічень. Пальці правої руки застромив за пряжку ременя. Не знав, куди дівав свою праву руку Мольтке; портретик — погруддя. Пальці у пряжці—стискати, давити, душити, мабуть, це єдине тільки й було його, а все інше — копія. Копіював, звичайно, не без уміння й майстерності. Ліву руку зводив вільно і владно. Кулак трішки відхилений, між пальцями повітря, мовби знесилів і прагне спочинку. Хай недовго, хай на мить, але спочинку, щоб знову налитися силою і впевненістю. Голова ледь торкалася до кулака. Вона міцно сиділа на його в'язах. Він схилив її, наморщувал лоб, примружував очі й пускав задумливий погляд. Над переніссям виростали роблені насильцем складки, так само насильцем круто зламувалися брови. Позерство відчувалося у всьому.

Він сам собі подобався, копіюючи пруссака-мілітариста. Раніше, коли ще не звик підпирати голову кулаком, часто здавалося, сидить і спостерігає за собою збоку: чи так сидить? Відколи ж звичка вишколилася, стала буденною,— кожний рух завчений,— і не спадало, так сидить чи ні: був і певен, і переконаний, що не награв і не видавав себе, що не грає і не вигадує й далі, а ось саме такий і є, далекоглядний, граціозний.

«Я не навчив тебе мовчати і думати»,— бісило його, бо за нього завжди думали інші, а він викрикував їхні думки.

Це почалося з дитячого приватного притулку, де ще малюком, підлизучись до няньки, повторював кожне її слівце, збагнувши, що і дешево, і вигідно: дурно ласий шматочок, скибочка хлібця — на маслі повидло.

Отець Іов стояв перед іконостасом, крутив ручку приймача: уривки музики наскакували на гучномовне дикторське багатоголосся. Звуки бравурної мелодії змінювалися звуками сентиментальними, а гаркаві, шиплячі голоси змінювалися на голоси, які рипіли.

Сергій сидів, удаючи, ніби щось думає: самозаглиблений, у полоні великих розміркувань.

Потрібна хвиля не давалася. Старець оглянувся, побачив зламані синові брови, примружені його очі і вмить збагнув: найбільше, що Сергій міг думати,— це згадувати, тобто іти задки, і найбільше, що міг слухати,— слухати самого себе, інстинкт самозбереження. І він більше не оглядувався, показавши йому свою спину, на якій начеб виріс горб.

Келія скаредна. Двоє дверей. Стіни давно не білені, пооблуплювані. Залізне, вкрите заплямованою ковдрою ліжко. Голий столик. Іконостас і коло нього старі фотелі. Їх втримувала брунатна порепана шкіра. Турчин, поклавши на кулак голову, згадував, як вони з Богданком Савлюєм в'їхали на «опелі» у Велемче. Він— комендант поліції, Богданко — редактор газети. Сльозивий, в окулярах Богданко.

«Перший раз ми в'їхали з помпою,— мерехтіло йому.— Але Богданка я не любив. Носатого, в окулярах, з профілем цибатої птиці, підстаркуватого парубка. Шукав тут своїх родичів, а знайшов племінничка Юрка, який теж узявся за перо. Попишує віршики. На академії з нагоди висвячення гімназії той Юрко виступати не схотів. Ще тоді було розрахуйся з ним,— спогади рвалися, плутаючись.— А іншого разу ми вже машини не мали... Морока з тим небожем. Настругав віршиків про ляндрівта: приїхав грубий — повибивав людям зуби... А Богданко — чорнильна криса! — втік собі і звідти опікується Юрком, згадав про нього, запитує, наполягає переманити у наш табір... А мій старий «штахетку» відбирав, мені пересилаючи. Напевно, все знає: Савлюїв племінничок починав у нього іноком-прислужничком. Лови, старий, хвилі,

лови.— Теперішнє наскакувало на минуле.— Чому я сиджу? Як буде з тим Юрком, ми ще побачимо. А я прийшов сюди з двох причин. Перша — «штахетка», друга — зброя. Та в минулому мені безпечніше».

І він сидів у фотелі — в минулому.

«Ми марширували... Як ми марширували! Ноги витягнуті — вище, вище... Раз-два! Раз-два! — я. Пруський крок. Високий і широкий,— не аналізував, згадував, насолоджувався.— Цілі райони виселити. Верхівський ліс — ліс ловів для самого фюрера. У мене на руках наказ: спалити. Почнемо з Велемчого, із Залужжя. Я сказав про це Богданку. Він ніколи не випускав у світ газети, спочатку не вступивши до мене. На Залужжі його рідня — небіж, шуряк. Міг переказати, сповістити рідні, щоб вибралася собі. Де там, злякався і пальцем не поворухнув. Залужжя з димом: Дим був якийсь солодкий — людське м'ясо. А опісля цих акцій Богданко написав меморіал. Самому Коху. Ну, й носився з цим меморіалом, наче з писаною торбою. Дивися, Сергію, чим не папірус: аркуш паперу трубою-рурою. Вгорі: гакен-кройц — свастика і тризуб. Такі ж прапорці. А далі текст — проблема співпраці. Поїхали, повезли. Гауляйтер і обер-президент Еріх Кох не приймав. Чекали тиждень, другий. Чекування приємне: ресторан, казино — тільки для німців, але можна і нам, збоку.— Його очі помружувалися: знову згадував, насолоджувався.— Ми пили, гуляли і все обмірковували, як нас прийме сам Еріх Кох! У нього на комірі — дуби! Ми бачили його лише на портреті. Але й на портреті видно дуби на комірі. Ми ловили кожне слово про гауляйтера й обер-президента. По закутках, в кулуарах. Нам оповідали: в його ад'ютанта, полковника Шене, розродилася дружина. Еріх Кох прибув з цієї нагоди на квартиру свого ад'ютанта. Всього на п'ять хвилин. Щоб поздоровити. Він підняв чарочку і сказав: «Я п'ю за цей безформений шматок м'яса у сповитку, бо в його жилах тече кров усієї нашої нордичної раси!» Випив і поїхав. Ми з Богданком нетямалися, почувши це. Богданко засів стругати статтю: «Нордична раса — рунічні знаки, гаптовані золотом...» Аудієнція не відбулася. Нас прийняв ад'ютант, полковник Шене. Він подякував за меморіал від імені гауляйтера і обер-президента і проказав його слова: «Один центнер пшениці з цієї землі,— підняв ногу в елегантному чоботі, наступив твердо чоботом на килим, який застеляв паркет, і повто-

рив: — з цієї землі важливіший, ніж ціла українська проблема, — ось увесь сенс співпраці», — і вручив нам пам'ятку для поводження з населенням. Скільки ж у ній було заповідей? Чекай, чекай...

Пунктами. Один пункт я знаю. Ми з Богданком сміялися, ми реготали, радіючи, до упаду: «Шлунок цього населення еластичний, тому треба діяти без непотрібного співчуття». Богданко, дарма що письмак, але так дотепно нізащо не придумав би... Шлунок, що переварює цвяхи, ні, еластичний, — еластичний, — втішався очкастий Богданко, мовби сам це придумав».

Отець Іов обірвав спогади.

— Чуеш? — запитав і призро блимнув на Сергієві жовна.

З приймача ледве долинало, пискляве і хрипке:

— Америка несе визнання і респект...

Турчин ще не пробудився. Він сказав: «Що?.. А... вловив?» — прийняв з-під голови кулак, наставив вухо.

— ...поборювати... марксівську...

— Впізнаєш?

— Що?

— Голос Богданка. Савлюєві слівеса.

— Вимкни, старий. Не про те мова. Я не для того прийшов.

Отець Іов клацнув ручкою приймача, зачинив образок в іконостасі і, обернувшись, стояв перед іконостасом, сам, як образ. Окуляри в лобі — холодне скло.

— Ти не мав права з'являтися.

Сергія викинуло з фотеля, наче катапультаю.

— Я прийшов...

— Розумію, але я «штахетки» більше не приймаю і пересилати тобі не збираюся, — проказав старець. — Хочеш, візьми і зараз мене повісь. Ти це вмієш, — і його сині губи торкнула посмішка. — Настоюватимеш, сам піду до Ярового в район і викажу. Я дорогу знаю: бог поведе.

Сергій цього не чекав.

— Ти... ти... — проривалося крізь зуби. — Але ж ти хрестив тих, під сільрадою?..

— Хрест вартіший, хлопчику, за твою «штахетку»... Ні, ти мене не вб'єш. Знаєш чому, хлопчику? В монастирській криниці, збоку у цямрині, — зброя. А що ти чинитимеш, коли я затопаю її? — Окуляри блищали, і не зникла його посмішка.

— Диявольська... Диявольська...

— Не гарячкуй. Зброю я не затопив. Правда ж, вона потрібна? Чи не ти казав: хто з мечем, хто з хрестом, аби на щиті. Зброю я бережу, хоч вона зараз, у цей час скрути, і не підпора богові. Але знаєш, коли ти її візьмеш?

— Сам вивезеш. Хоч у труні, наче мерця на могилки, хоч возом під гноєм!

— Ні. Я, хлопчику, і не циркач, і не оперетник. Ти! — він ткнув на нього сухим пальцем, відступив від іконостаса, став боком і показував тим своїм пальцем на образок, за яким сховано приймач: — Вони, ви — циркачі й оперетники. Я зрячий, бачив, як ти гарно сидів, підпершись, у фотелі. Манекен! Позер! Ти зможеш забрати зброю, вчинивши напад на село, — докінчив, не підвищуючи голосу.

— Ти мені не батько, ти...

— Я твій батько, і ти послухаєшся. Іди.

— Я піду, але знай: якщо загину, то загину з тобою.

Отець Іов проказав «Діксі...» *, — але Сергій не чув.

Одні двері в довгий коридор, другі — у садочок під муром. Вони залишилися відчинені. Старець вийшов у присінок, зачинив присінкові двері й думав, що їх конче треба забити або ще ліпше — замурувати. А Сергій скочив з муру, думав: «Я ж тобі вчиню... Нападу!»

XXV

Кольнуло під грудьми — вона бігла. Гостро, у самім серці. Біль був незвичний, раптовий, наче дотик голки, про яку не відала, носячи її в собі. Зупинилася й поклала на живіт руки. Долоні не відчували сорочки, не відчували тіла, а пругку невтримність, що зворухнулася в її лоні. Незвичний, раптовий біль, якого ніколи раніше не знала. мовби також незвично швидко, раптово минув. Але думка про нього наскрізь пройняла її свідомість. І та думка боліла. Думка — на вістрі гострої голки.

Пальці обережно й зосереджено, про що й не думала, підсвідомо торкалися до живота. Замість поколювання з-під грудей у груди хлинуло палахким струменем, запекло.

Було враження, ніби стрімка гаряча річка, яка текла

* Діксі — я закінчив (лат.).

їй у грудях, завернулася назад, встала високою хвилею. Та хвиля, схитнувшись, залила палом їй обличчя, і воно паленіло.

Світив місяць-молодик. Блищали зірки. Ніч у полі. Голубе, просвічене небо і фіолетова, аж чорна, у пагорбах земля.

Свіжо, до щему пахли ріллі. Від них віяло духом шойно покинутого зерна, сухого, вилежаного: теплою коморою.

Ніздрі розширилися. Вловлювала щемкий запах молодої польової прорості, терпкий на смак, зволожений росю, і думала: «Пахне безпропаший пирій, рання суріпка, підбіл чи щириця?» Змалку виполювала пирій, виривала суріпку. «А може, будяки?» Будяки виполювала колієм-сапкою. Батько казав: «Земля — мати, шануй її». Подивилася уважно й пильно, не добачила ні пирію, ні суріпки. І вже не побігла, пішла. Ступала повагом, наче несла й боялася розбити те, що її спинило.

Ноги грузли в заволоченій ріллі.

Полянщина, оброблена, запорана, а недавно лежала облогом, думала вона, йдучи і вибираючись на польову тасьму. І тому, що ноги грузли в ріллі, і тому, що рілля не обпікала холодом, навпаки, зігрівала своєю м'якою м'якістю, її думки були теплі.

Їй хотілося бути доброю.

Польова тасьма начеб сама вислизнула з-під ніг, Соломія неквапом пішла, не зупиняючись.

Завислий ріг місяця нагадував підняту руку.

«Як його рука,— мимохить майнула думка.— Сергій теж на мене замірювався, щоб ударити».

Якби могла побачити у цей час своє обличчя, не повірила б, що воно під очима, нижче носа, до губів засіялося ластовинням, маковинням конопатин. Та вона не думала про своє обличчя. Порівняння: «Як його рука» — не залишало її. Застрягло в голові, як забитий цвях.

Згадалося: кольнуло під грудьми. Незвично, раптово. Тепер знала: той біль, що пройняв уколом голки, то був страх за дитину, яку має народити. Хлопчика чи дівчинку? Хто знає? І думка, що пронизала наскрізь її свідомість і вже жила у ній, з'єдналася зі страхом за них, хлопчика чи дівчинку. Хоча б не близнята...

«Дитина...» — ця думка виповнила її радісним і добрим, надією, і вона словивала свою думку, як майбутню дитину.

«Як його рука...—страх.—Ця рука піднялась наді мною і над дитиною,— її проймало жахом і тугою. Страх сповнював душу: — Як його рука...» — І боялася глянути на червоного місяця.

«Коли Сергій тільки-но замірявся на мене, коли тільки-но підняв свою руку, я збагнула, я все збагнула: не їй йому потрібна, а коники, тягло! — думала.— Коні, щоб гнати, поганяючи, щоб сидіти і мчати зі шквалом, щоб летіти наосліп. Куди?...»

А потім, опісля, коли вони з Турчиним пересварилися і коли він обізвав її батька сволотою, Текля-бабуня казала:

— Та чи ти ж кобила йому, що осідлав і збиткується? Та чи ти шкапа, прости господи, що була в Цілі, яка держала крупорушку, і сліпа ходила кружка на прив'язі. А він, гаспид, на тебе руку піднімає. По-первах рукою, кулаком, а згодом чим прийдеться: батіг — батогом, пужално — пужалном, наритник — наритником... Та ви ж не вінчані, городний квіте ти мій, маківочко на грядочці... Ой боже-світку, нащо ж ти, невінчана, стала нам у вікні квіткою ганьби? — і хрестилася. Гнилі ясна дріботили.

Порфир-дідуньо:

— Ов-ва, яка біда!.. Під вербою стояла, на траві лежала, вітер грав на гармонії,— яке диво. А що замірився — хотів повінчати. По-моему: замірився — бий! Косу не клепаєш, не вкosiш, ха-ха...

Бабуня перестала хреститися:

— А щоб тебе било й дихати не давало, як ти мене бив! Як ти мене за коси волочив! — І наступала на нього, лиха, грізна.

— Ну, ну, Текле... Побійся бога.

— Я бога боюся, але не тебе.

— Тьху, і в тебе совітка вселилася? — задки, задки, розчинив плечима двері, спіткнувся об поріг та й розтягнувся. Голова в сінях, ноги в хаті. І заволав: — Рівноправ'я?!

— Прийми, Порфире, ноги,— сказала бабуня, зачинила двері й заголосила: — Невінчані, невінчані...

Соломії згадувалося все лихе, і було ще страшніше.

Бабуня й дідуньо пішли сказати батькові-матері, що вона скоро матиме дитину. Якби він не підняв на неї руку, нікому б не сказала, затаїла б, аж поки самі не побачили б.

Вернулися дідуньо й бабуня. Дідуньо казав: усе їрунда, Оксент коней побив, хай сам у плуг запрягається. А бабуня відсилала до матері: позич, дитино, в Сірка очі і йди. Хоч розродишся і нескоро, бо ще і не знати по тобі, але що зробиш? Йди до матері, вона, може, облає тебе, але не прожене. Такая твоя доля.

Мати засипала картоплю в чавун. Соломія — на поріг. Помита, мокра картопля розсипалася по кухні, заторохтіла під стіл, під лаву, під ліжку, де спить батько, підкотилась їй під ноги. Мати не збирала картоплю, як стояла, так і опустилася на табуретку.

— Що ж ти наробила, доню...— І втерла сльозу долонею. Батько підвівся з ліжка:

— Аж тепер все, Каюк. Капець. Капут.— І ступив по картоплі з хати.— Досить, вистачить, буде, годі!..

Картопля хрумкотіла під її ногами.

Мати, сидячи на табуретці, хитала головою.

— Про пелюшки будемо, доню, думати чи про покривало в домовину?..

Тяглася польовою тасьмою. Спинялося серце, ось-ось вона впаде. І лише те, що носила під своїм серцем,— майбутнє дитя,— не давало падати...

Польові горби проступали все ясніше і ясніше. Високі, вони мовби нижчали, припадаючи до землі.

Десь сторожко шелестіло сухе бадилля. Певно, полин. І блідли зорі. І не бліднув місяць.

Згадалось давне. Колись такого місячного вечора зустрілася з Юрком. Тоді в саду цвіли вишні. Вечір темний, але вишні його вибілювали.

— Хочеш, я заспіваю тобі свою пісню?— запитав мене.

Ця пісня була в нього першою. Він співав її глухуватим голосом. Я слухала й не слухала. Він співав, наче проказував. Про інше в тій пісні слова, але я чула, про що Юрко й не заїкнувся: «Сам склав і виспівав, поклав на ноти, як навчив Новак. Ти ж знаєш: він грає на скрипці. Пам'ятаєш, учив нас водити веснянку. Взяв і повів тебе. Але я йому не співав своєї пісні: боязко». Все це я вловлювала з мелодії, з його глухого голосу. Пісня лилася, торкаючи якісь невидимі струни. Я прихилилася до нього своїм плечем і вперше не відсахнулася. Я стала не я. І коли він скінчив, мовчала. Я прихилилася до нього дужче, мовби сперлася на плече його пісні. Він, мабуть, відчув тепло мого плеча, ймовірно, його покірність.

І його плече було тепле, теж упокорене коло мого. Я ще не знала, що таке ніжність. Білі вишні у сутінках вечора? Копанка, в якій сплеснула, скинувшись, риба? Мое прислонене до його плече? Чи почута пісня? Ніжність осипалася вишневим цвітом, стояла тихими сутінками, сплеснула рибою і погнала хвилю на копанці, линула з піснею. А ми сиділи, і вона з нами, ніжність.

Він не допитувався, сподобалася пісня чи ні. І я мовчала довше звичайного і вперше не назвала його міченим.

— Юро,— я сказала Юро, а не Юрку,— навчи мене своєї пісні.

Він відхилився від мене, подивився в очі й не повірив. Мляво, але заперечливо повів головою, встав і пішов. Я думала, що повернеться, і сиділа, чекала, але Юра не вернувся.

Не було на нього злості. Я здивувалася, не вірячи сама собі, що не злюся. Знялась і пішла в садок. Ходила від яблуні до яблуні. А в садку некошена трава. Якби батько побачив, поперебивав би ноги: «Задрипанка, а не господарська дочка! Де це видано, виминати траву?» Я ходила не сама. Мене водила його пісня, яку мурмотіла, пригадуючи кожне слово. Я пірнула у високу траву, як у воду, лягла горілиць. Дивилася в темне небо і мурликала. Певно, він вимовчав її, свою пісню, сидячи над копанкою.

Кликала мати, вийшов батько.

Вперше тієї ночі мені не спалося й не хотілося спати. Не чула батька-матері, ворожила: прийде Юра завтра чи не прийде?

Я ворожила зранку, цілий день, полючи на городі. Виривала повіюку, підбирала спориш, пальцями виколювала гірчак, а уздрівши ромен, відщипувала пелюсточку за пелюсточкою: прийде — не прийде?

Ромен мені нічого не сказав.

Чекала заходу сонця. Сонце — за Пропастище, за Верхів, а я до копанки.

Він ішов городами. Просто з долини. Сонце додолу, а він угору.

Ой саду, мій саду вишневий,
Розцвівся ти раз назавжди...

Я виводила, мабуть, фальшивлячи, але не втихала. Мій

голос дзвенів. Я вся дзвеніла піснею. Співала собі — рада, таки перейняла.

Юра зупинився.

В саду розлучалася пара,
Під нею здригалась земля.

Я співала і йшла до нього. Він стояв на городі, який я полола. Мене вело й вело. Взяла його за руку. Вона тремтіла. Я держала його руку. Руку чи його пісню? Я б могла поцілувати... Не посміла. Я взяла його руку й відразу випустила, оглянувшись на подвір'я, на сад...

На середпіллі збиралося на досвіток: зійшла ясна денниця. Чорніють Довбеняки. Садиба.

Місяць блищить з-за її плеча.

«Як його рука...» А колись він не замахувався. Бачила дівчам, викликав у сад дівчиною. Був не такий, як Юрко. Не такий, як Василь.

Соломія на подвір'я, Турчин з-за рогу хати.

Поклав їй на плече свою неблаганну руку. Плече здригалось і тремтіло.

— Ти чому тремтиш? Ми з тобою весілля ще згуляємо.

XXVI

Старшина запитав його:

— Вперше?

Хлопець кивнув. Місце йому в камері попереднього ув'язнення дісталось найкраще: коло залізної повапно-ваної груби й коло вікна. Мовби хтось приборігав цей куточок для нього.

Вікно — світло. Заправивши нари, Юрко дивився у вікно. Камера у звичайному цегляному будиночку. Поверх паркана дріт, загнутий козирком. Вікно виходило не в двір, а на вулицю, і перед Юрком відкривалась чи не третина райцентру.

Він рідко бував у містечку: можна порахувати на пальцях. Перед війною батько брав його на базар, про-ярмаркували день, купивши чоботи. На Юрка завеликі, на батька трохи тісні, такі, щоб могли взуватися вдвох.

За окупації в містечко ніхто не потикався. Що в ньому? Гестапо, поліція — обминали і тікали. В ньому жив лютий рудий ляндрівт: товчуть ступи, мелють жорна — на Україні біда чорна, — його, Юркові, слова, а пісня людська, безіменна — всіх.

Тут, у містечку, ще видавалася газетка, яку редагував дядько по матері Богдан Савлюй. Дядька він бачив двічі. Перший раз той приїхав на машині й розшукав його. У селі висвячували педшколу на гімназію, і редактор будь-що хотів організувати на виступ когось із місцевих. Дівчата й хлопці вже тоді на гулях співали Юркові пісні, хтось проговорився дядькові, а той і вхопився за нього. Новак сказав Юркові: «Хай скажені собаки на їхньому збіговиську виють!» — і хлопець запам'ятав ці слова. А дядько розхвалював себе: народився, мовляв, серед оцих гір. І сипав — Чехословаччина, Італія, Німеччина... Знай наших! Але куди б не кидало, завжди поривався сюди, де б'є джерело, де тече Велемчанка, де стоять гори.

Джерело не замулилося, річка не змеженіла, хоча вже не те, не те, майже два роки більшовицької влади далися знаки, люди німцям не дуже радіють... Таланти хоч і прорізаються, але якісь недолугі. Його за окулярами очі так і промовляли: «Бери, юначе, бери, небоже, з мене приклад». Юрко сказав, що ніяких віршів у нього нема. А пісні? Хто співає, переробляє на свій лад. Хіба вони його? Дядько похвалив за скромність. Зі скромності, мовляв, ростуть люди. І напірав: «Читай мою газету, вчися! Я твою пісеньку про кохання надрукую». «Ліпше про ляндрівта». — «Я цього не чув, і ти мені про це не казав. Німці наші визволителі. Маєш щастя, що я твій родич, інакше...»

Газета спочатку видавалася на білому папері, потім на жовтому, тоді на рудому. Ніякої пісні у ній дядько не надрукував.

Вдруге він побачив Богдана Савлюя в товаристві з комендантом поліції Сергієм Турчиним — їх віз Оксент Кричевський. Родич-редактор у цей час ним вже не цікавився. А редагована ним газетка від пори до пори потрапляла в села. Вона, мабуть, від рядка і до рядка писалася самим редактором; передовиці він підписував своїм іменем і прізвищем, а підписи під інформаційними замітками не свідчили про кебету: Бог. Сав, Б. С. або Сав. Бог., С. Б. Передовиць, звичайно, ніхто не читав, бо вони і починалися й закінчувалися похвалою Гітлеру. Серед дядькових статей він надібав під заголовком — «Копанка». Написати цю статтю Богдана Савлюя спонукнули коропи, якими селянин В. частував його в товаристві з другом С. із власної копанки. Про коропи сма-

жені і в сметані оповідалося, як вони хрумтіли, якого були кольору, як самі просилися до рота, а потім прилипали до піднебіння. Смачні коропи надихнули на роздуми. Копанка — не ставок, не озеро. В ній каламутна, щоб не сказати брудна й застоюна, водиця. Треба сподіватися на бога, а бозя рідко посилає дощі, тож доводиться часто-густо возити воду бочкою. Щастя — є ставне джерельце. Юркові неважко було здогадатися, про яку копанку мовилося, сам допомагав їй копати. Богдан Савлюй писав: «Копанка — ось воно, невичерпне море, яке хлюпає свіжими лавами всесильної ідеї, а коропи у незбагнених глибинах копанки так і кишать, так і виляскують хвостами, переможно втілюючи святая святих цієї ідеї — державність». Статейку читав Новак.

— Тупорилець, якого тягне в калюжу, мало відрізняється від підсвинка. На жаль, часто так буває з пересипу і з перепою, — прокоментував.

З вікна Юрко бачив зруйновані будинки. До війни все містечко, його вулички тягнулися до ратуші-райради з червоним прапором над старовинним годинником. Коли він добився сам за книжками-підручниками, нічого цього не побачив. Ратуша-райрада висаджена в повітря. Найбільше постраждала та частина, де містилося гетто. Воно починалося десь там, за вулицею. Стирчать розвалюхистіни, купами лежить обсмалена цегла, скніють глинище, тиньк. І все це руїння нагадувало цибатого, в окулярах Богдана Савлюя — його сліди.

— А де він, твій дядечко? — слідчий. — Ну й родичок!..

В його уяві той дядечко поставав у такій картині: гули літаки, летіли клином — трійка за трійкою. Ревучи, спускалися над селом і кидали бомби. Бомба розірвалася, і зі стовбища чорного диму, з бурої куряви, з тієї вирви, що розверзлася серед села, виїхав «опель», а в ньому цілий-цілісінький Богдан Савлюй. У фетровому капелюсі — залисин не видно. Бамбукова паличка між коліньми. Руки в рукавичках, серед літа: «Маєш щастя, що я твій родич, інакше...» Інакше називалося гестапо.

Хлопець дивився у вікно і згадував, як приніс із містечка книжки — життя починалося звідсіля, з руйновища. Ніс книжки і всю дорогу додому згадував Мойсею — сінка Цілі, в якій батько колись давно купив шкапу. Ціля добровільно рушила в гетто, попрошавшись з Мойсею. Його взяв за підпaska Довбеньяк. Юрко вигонив пасти корову. На Полянщині зустрілися з Мойсею. Хлопчєня

тихе. Не поривало його бігати, ганятися. Заверне худобу, підмостить лаха, сяде на ньому, мовчить. Намовчиться й питає: «Юрко, що раніше — грім гримить чи блискавка блискає? Що раніше?» День довгий, Мойся малий, а худоби багато. Вечоріло, збирав овець, корів, волік за собою палицю і все оглядався: видно чи ні Юрка з коровою — не хотілося йому з поля. Одного разу, якраз гнати з роси, на поле вийшов Довбеняк. «Зжени до купи, дурне, худобу. А ти чого тут?» — напустився на нього, на Юрка. Мойся зігнав до купи худобу. «Тепер ставай, я тебе вбивати буду». Довбеняк з гвинтівкою. На гвинтівці багнет. «Я тебе і не вбивав би, малий. Підпaska мені страх треба. Але через тебе прийдуть і мене вб'ють. Вже розпитувалися. Нащо тобі, Мойсю, йти у гетто. Я ліпше зроблю тобі смерть на місці», — проказав і наставив багнета. Мойся вхопився за нього голіруч. «Дідусю, дідочку, я вам не лише корів, не лише овець пастиму. Ви казали займати свиней. Я займу свиней, я вам і свиней пастиму. Я зможу. Дідусю, ді...» Довбеняк довго стромляв у землю багнета, чистячи його, а потім, розмахуючи гвинтівкою, наче кавулею, погнав худобу.

Він тоді поховав Мойсю там, на полі, і поклявся, доки й житиме, не прощати нічого куркулям-глиталям.

Юрко спостерігав купище цегли, рудава, прокіпчене, і воно нагадувало Мойсину кров, яка витекла на землю і яку поля увібрали до краплі. За що її пролито?

Серед руїння просто з каменю тяглася берізка. З вікна через занітніле скло видніли продовгуваті, скапливі сережки. Ще безлиста, а вже цвіте.

З ним сиділи: кишеньковий злодій, куркуль, який утік з висилки, пройдисвіт-проповідник, п'яниця-многоженець і ще якісь люди, що їх старшина іменував родимими плямами, нітрохи їх цим не ображаючи.

— Ану, відступися, темник безкумпольний! Ніби воно щось розуміє: вип'ялилося у вікно своїми невиключеними фарами! Сідай у мій закутень і бий вошей, поки не знищиш, гадів. Я дозволяю. Воші у сільських нетрях плодяться і сюди повзуть.

Куркуль бевкав:

— А мо', з тротуарчиків на село?

— Ти, мурло, стули несвідомі челюсті, інакше так їх розверну — зубці посиплються.

— І появиться во образі й во подобії чоловік, а нутро йому звір, — здіймав угору руки пройдисвіт-проповідник,

нікого не боронячи,— що блювотою не гидиться і ричить, вивергаючи її.

— Заткнися: задзвоню по твою дзвоніві — великдень справлю!

— Справ, змилуйся, справ, живчику,— просив п'яниця-многоженець і ще хтось.— Кожне твоє слівце міцне, як сто грамів; ми хмеліємо, слухаючи, а ще ж і закусяти нам хочеться.

— Набридло матерією, рукавом? Може, вам відбивної хочеться? — І злодюжка показував п'ястука.— Підходь, у кого бовтуни не залежались. Яка відбивна без яець?

Відступивши од вікна у закуток, Юрко вмощувався на нарах.

Сутінки. Вони теж багато нагадували. І він думав про вербу, про хату.

Під вербою востаннє бачилися з Соломією і розійшлися. Під тією самою всохлою, дуплистою. Стелилася пізня осінь, а верба німувала, як зима. Він ішов опісля уроків, а Соломія з монастиря, опісля вечерні.

— Що ж ти змінила школу на-монастир?

— А я з тобою помінялася. Колись ти був у монастирі, тепер я. А втім, твоя школа вечірня, і я з вечерні.

Вона була тоді якась надто зухвала, горда. Зупинилися коло верби. Соломія підстрибнула, відламала всохлий пагін і ламала його в одній руці, пальцями на долоні. Він бачив, нервувала, пересилювала себе, щоб постояти з ним, і тріщав, ламаючись у її руці, прутик. Кора не переривалася, цурпалочки, втримуючись на ликові, звисали з її руки. Наче їхня розмова.

— Я вступав, було, до вас.

— Вступав? — прутичок трісь.

— Хіба тобі мати не казали?

— Може?..— І не дивилася на нього, а кудись — у темне небо.

Мріяла про щось своє — утаємнене, йому невідоме. І на її обличчі, яке мовби знав до найменшої рисочки, теж щось невпізнанне, начеб чуже.

Але хіба не ті ж у неї брови, про які він думав: крилаті? Брови над її очима — крила чайки над водою.

А коси гладенько зачесані, проділь, старанно пов'язана хустина. Хто її прилизав? Ні, вона така, як завжди. Він певен: її крилата краса творилася і поставала з великих синіх очей. І те щось — утаємнене, незнане — вили-

валосся, струмуючи з них, і вона здавалася йому ще гарнішою і вродливішою.

— Ти щось сказав? — похапцем.

Заперечливо хитнув головою.

— А...

Перебалакувалась з кимось у своїх далеких думках? І:

— Не приходь більше до нас. Не треба,— прутичок трись.

— Добре.

Доламала прутик і викинула його.

— Мічений, позначений ти,— натягла йому на носа картуза, засміялася і пішла. Раз оглянулася, помахала рукою.

Він стояв під вербою, під якою його побили і роздягли. Над річкою шелестіла осока, хитався очерет у куніцях. Осока і очерет тріщали, як пагін, що вона ламала.

— Підсумуємо...— чемно звертався слідчий.

Батько приносить передачу. Стоячи під дощатою огорожею, шпарко говорив, сиплючи словами, у вікно знадвору: «Мачуха кланяється. Яшка, Райка.— Відходив, знов підбігав.— Новак кланяється. Левко Архипович...— Відступався, мовби забираючись зовсім, але ще раз підбіг:— Село обсіюється. А тебе коли випустять?»

Батько був у шинелі, приносить передачу в сержантській сумці. Він приходив до нього в тому, у чому вернувся з війни. Шинелю і сумку подарував йому, Юркові, а його обідрали, як липку. Невже тих, хто обібрав його, схоплено? Вернулися шинеля і сумка.

За вікном каміння, берізка і весна.

Думав про хату. Верховодили споконвіку в ній голод і злидні. Людям тісно, а їм просторо — на лавах, по всіх кутках. Роздирали стріху, і текло кров'ю і слізьми. На столі лежав окраець хліба. Зі сволока звисала колиска...

— Оранчук Юрко! — старшина.

— Я!

— Виходь. З речами.

XXVII

Сокира злітала, і злітала борода, і його відкидало за сокирою,— сильно розмахувався. Обух тягнув назад, ввертаючи плече, а він кректав.

— Хх-у-ек! — рвав сокиру з-за плеча і сам падав за нею: Цісарик.

— Гуп-с! — відповідала з висвистом сокира.

— Ш-ш... — відказувало Іванові й сокирі дерево.

Куций, пускав сокиру на довгому топорищі. На низькому лобі — шапка злетіла з голови — блищав піт, залив кривенькі борозни, слизився, скапував з носа: кап. Ніс побуряковів, наче в Діда-Мороза, щічки розчервонілися. Сходив потом — рубав клена, тупив сокиру.

— В ячінку-печінку! В кишки і в душу!

Хапав ротом повітря, наче шупак, викинутий з води.

— Я ж тобі, пакосне дерево, не тільки кору поколупаю. Ач, стоїть, розвивається?.. Пожди, я доберуся до твоєї дерев'яної печінки-ячінки. і твій смердючий сік випущу. Він уже капає. Я з тебе кишки випущу. Висохнеш — спалю і погріюся..

Клен висотів — крона широка.

— Та якби мені моя люлечка, та якби я хоч раз пакнув, у мене взялася б така сила!.. Та я б тебе валив — самі б тріски летіли. Якби хоч раз пакнути, я б тобі дав життя!..

Із зарубок над коренем стікав кленовий сік — і мокріла земля.

— Старий волоцюго... Ти що робиш? Ах ти забродо-перелюбнику! — вигналася з хати Мотря. — Мене не встидаєшся, світу не встидаєшся — своєї сивої голови повстидайся. І де це чувано, і де це видано, щоб деревце, божу красу, непристойними словами обзивати? Сокиру на нього заносити. Та ти сам такий, як його обізвав. Та ти найперший... Тьху! В мене язик не повертається гидкого слова вимовити. Я ж за тебе, може, тому заміж виходила, що клен мені подобався! Ти на кого з сокирою пішов?

Коза паслася на припоні й розмекалася, дивлячись на них.

— Мекай, мекай, кізко, йому в очі, ти моя заступнице!.. Та той клен завжди мене веселив. Він і зараз один тишить мене. І чого ти вчепився до нього, як чіплявся до вдови. Чи тобі після тих любощів щось пороблено? Обпоїла вона тебе? Чи тобі після тієї ночі пекельної, що від неї і в домовині не сховався, ум за розум заскочив? Сидів, сидів, як той сич, на хвищу надувшись. Я думала тебе до баби вести, любощі й переляк викачувати, а він надумався?! Через твої зальоти, а мої болячки сиджу в хаті, як в могилі. Не жену козу пасти, боюся людям в очі глянути.

— Мотруню, відступись!

— Рубаєш клена, зі світу зігнати мене хочеш?

Цісарик втримував топорище, косуючи то на лезо сокири, то на Мотруню. Борода посмикувалася, і в ній видніли жовті зуби.

— Мотруню, відступися, бо біда буде.

— Що? Та щоб я відступилася?

Він тупнув на неї босою ногою.

— Кажу...

— Людоньки, він уже розтупався!

Бекала коза, гасаючи і рвучись з припону.

— Ану, віддай сокиру, спідничнику-богохульнику!

— Не віддам,— крикнув Іван і міцно стиснув топорище.

Мотря рушила на нього. Голова її висока — баба випрямилася, вхопила топорище, Цісарик випустив його, відхитнувся і порожніми руками хапався за повітря.

— Я тобі зараз бороду відрубаю, геть відрубаю. Викину її, паскудну, на клена, нехай пташки з неї собі гнізда в'ють.

— Ну, ну,— казав Цісарик і відмахувався руками, наче відпихав Мотрю.

А вона підскочила до клена. Осатаніло рубала сокирою землю, накопуючи її.

— Що ти, Мотруню, робиш? Сокиру збавиш. А я її гострив.

— Еге ж, розсівся і — бруском, бруском. Та якби я знала, я б тобі не знати що вигостирила.— І, нарубавши землі, брала пригорщами, заліплювала зарубини.— Щоб з тебе текло, як той сік з клена.

Цісарикові хотілося курити. Вуха пухли. І хотілося помиритися з Мотрунею. Боязко, непевно, протираючи очі й губи, підступив до клена. Нагрів жменьку землі, розім'яв, заліплюючи поруби.

Мотрі відлягло від серця — Іван загладжував свою вину.

— Роби, як я роблю, вмочаю землю у сік. Бачиш, скільки натекло: баюрка стала. От що ти учворив! Той сік збирати і пити треба. Дуже він помічний.

Розминали землю в кленовому сокові.

Цісарик шпарував, загладжував, старався.

— Чи тобі пороблено, що ти за сокиру брався? — казала примирливо Мотря.

— Потягло.

— Хто? Щоб тебе...— хотіла сказати: потягло на бантину, але змовчала, злякалася.

— Е...— мимрив Цісарик, наче запряжений у шлею. Прояснив на якусь мить — йому в очах стояла Євка під кленом, той клен в усьому винен. Хоч нічого між ним і Євкою не було, просто димок з люльки. Решта — людський поговор.— Е, що там казати? Ти, Мотруню, дуже розумна, ти все знаєш, але не поймеш...— і спохмурнів.

— Скажи, що тобі, Іване, совісно.

— Ще й як. Я, мабуть, піду...— І не домовив.— Мушу іти! Мотря перестала м'яти землю.

— Знов мене лякаєш? Знов канючиш молочка, масельця?.. Хочеш молока — подій бика, а масла — ще коза не натрясла. Гасу нема, світимо очима. Сіль я заощаджую. А про позику ти подумав?

Цісарик нахмарився — бородище мітлюю.

— Коби знала, я про все чисто подумав. Люльки нема, приходиться курити газету. Смак не той. І тільки одна думка: іди, Іване!

— Куди ж ти підеш?

— Не куди, Мотруню, а у стрелки,— і, приліпивши землю до зарубки, приплеснув її долонею.

Мотря закліпала очима.

— І тобі гвинтівку дадуть?— спиталася, кліпаючи очима.

— Та я з машинки, з машингвера, знаєш, з кулемета, стріляв.

— І чоботи тобі дадуть?

— Гляди ж, нікому не писни, бо Яровий ще візьме і не прийме.

Цісарик стояв на колінах, Цісаричка навпочіпки.

— Мені ночами не спиться, але я ума не прикладу, думаю: від страхів ти на горищі перекидаєшся, страхи тебе, Івасю, мучать, а ти он що надумав? — І розсміялася.— Зібрався воювати і до клена вчепився? На нього війною пішов? — І заходилася сміхом.

Цісарик скочив на ноги і за шапку, яка валялася.

— Я сказав: ти не поймеш! — крикнув і погрозово:— Смієшся — пішов!

Мотря теж встала. Завдала собі сокиру на плечі й, мовби не чуючи його, сказала лагідно козі, що зараз перепне її, а вже тоді:

— Іди! — тримнула на Івана.— Всі знають, який з тебе стрілець! Тільки й твого, що в домовині спати. Вояка!

Він присадив на голові шапку.

— Ну, Мотруню, ну, вража бабо, ти мене ще спом'янеш.

— Іди-іди. Я тебе до шептухи вести хотіла, переляки виливати... Іди, може, тобі ще командира на плечі приліплять? — насміхалася.

— От бісове створіння! До баби? Переляки виливати? Командира приліплять? — перекривив її.— Та чи ти знаєш, хто стрєбки? Вони погонів не носять! Стрєбки — народ!

— Все одно без командира не вертайся; у хату не пу-
щу.

З того дня, як Цісарик спробував залищитися до Єв-
ки, його наче відрізало від села.

А опісля Мотриної тички, опісля ворохобної ночі, в яку
пропала люлька, йому зовсім відпала охота з'являтися
на люди.

Вибравшись на вулицю, гнав, ніби молодий кінь. І ні
за що так не сердився на Мотруню, як за те, що збирала-
ся вести його до баби-шептухи. Любощі й переляк вили-
вати! До баби, до шептухи? Та я, можна сказати, живим
з домовини виліз. Я ж тобі розуму вкачаю, я ж тобі, Мот-
руню, тями виллю.

За річкою, на тому боці, червоніла цегляна сільрада,
блищав дах. Крім неї, він уже нічого не бачив.

Не мав найменшого сумніву: вступить до Ярового, так
і так, озброюй, Володю, піду відбирати люльку!

Але чим далі спускався пагорбом од своєї хати, тим
меншим ставав його гнів на Мотруню. Виникла думка: а
чи слід взагалі сердитися на неї? Хто ж і годує, і обпи-
рає його? Може, краще повернутися?

Але він не міг отак просто скласти зброю. Було б най-
ліпше, якби не застав Ярового на місці.

Поплентався понад річкою, заклавши руку за спину,
і був дуже задоволений, що нікого не зустрів.

До сільради підступив, вибравшись з городів.

— Цісаріку, Іване...

Він ще дужче втягнув голову в плечі.

— Може б, зайшли?

Цісарик важко повертав голову, наче вона застрягла
поміж плечима. Його запрошував Новак, сидячи на ган-
кових сходах.

— Щось хочу вам дати, Іване.

Цісарик на плиг ока звернув з дороги і шмигнув стеж-
кою до ганку.

— Може, тютюнцю, так у мене вже люльки нема,— забідкався.

— Люльку.

— Люльку. Яку?

— А таку, що її ще вашого прадіда прадід курив.

Іван блимнув на вчителя з недовірою і наструнився.

Олексій Вавилович добув з внутрішньої кишені піджака люльку.

— Сідайте коло мене,— сказав.

І коли Цісарик сів, подав йому череп'яну, набиту тютюном люльку з новеньким горіховим цибухом.

— Знаєте, Іване, мене все сумління мучить.

— Вас? Та ваше сумління, видать, чистіше моєї слъози.

— Ви спочатку закуріть. Спробуйте. У моїй колекції кілька подібних люльок. Цибуха я сам приробив.

Цісарик, недовго чекаючи, встромив люльку до рота. Потягнув ще не запалену, тягне.

— Давно, років за тридцять, я придбав її в Берестечку. Почув, що у вас біда, і, бачите, не жалію.

— Де-де? А я, признатися, про таке місто і не чув,— Цісарик запалив люльку і затягнувся жадібно.

— Як, Іване?

— Дає багато диму. Моя давала акурат, а з вашої дим так і верне. Але нічого, курити можна.

— Це вам, знаєте, за що? За того крем'яха. Ви принесли мені наконечник сохи. Тіштеся люлькою. Хай вашій Мотрі легко ікається.

Цісарик і не звівся зі сходів. Його ще втримували останні слова, сказані про Мотрю.

— Якби ви її знали! Якби ви знали!

— А що?

— Біда. Гей, така біда, що й сказати не можу,— і махнув рукою. Встав:— Бувайте здорові, а за люльку я вам дякую.

— А я ще у вас хотів щось просити, Іване.

Цісарик зупинився.

— Кажіть.

— Чи не продали б ви мені свою труну? Якщо, звичайно, не спите в ній?

Іван узявся за свою бороду, щоб не тремтіла.

— Хтось помер чи ви для себе рихтуєте?— запитав і думав, що всі-всі про його домовину вже знають.

— Ніхто не вмер, і я ще не збираюся. Для музею, Іване.

— Для чого, для чого? Ні, я її ліпше порубаю. Ні за які гроші нікому не продам. Ви хочете, щоб з мене нащадки сміялися, як я своє життя рятував? — І, не прощаючись, дременує з ганку.

Додому він вернувся нескоро, довго огинаючись біля хати. Зважився. А Мотря на нього:

— Де тебе носить? — І губи ворущаються, ще щось хоче сказати, але не наважується.

Цісарик помітив, що вона одягнена і причепурена, заплута хусткою, яку дістає зі скрині лише на свята. Невже поведе його до бабки-шептухи? «...носить?» — показала з дзижчанням, але не як оса, а наче бджілка, що вилетіла з вулика й робить перший обліт. Святкова хустка мерехтіла йому в очах, у вухах дзижчало бджолине: «...носить?..» і він, украй збитий з пантелику, нічого не розумів. Добув з-за пазухи люльку, теж хотів чимось вразити Мотрю. Та вона її навіть не помітила.

— Архипів Левко збирається тебе, Івасю, поштарем наставити.

— Гм?..

— Я така рада, така рада, Іванцю.— Вона встала з лави, підступила до нього і загинала пальці йому перед очима:— Раз — коня дадуть, два — тачанку дадуть... Чого ж ми стоїмо, серце? Ходімо, а то ще прогавимо, хтось інший перехопить... Не чиркай, сірників не псуй, Чого в тебе руки трусяться, як у діда?— І взяла його під руку, повела з хати.

Він не опирався.

— Я в сільраду не заходитиму, в кооперації постою... Ти ж мені не падай там на коліна, трохи повідмагайся для годиться, що і не молодий, і що тобі це не в голові, нехай тебе лучче попросять, а тоді дай згоду. З гідністю треба...

Вона вела його, а Іван подумував, що вже сидить на тачанці з ресорами і править конем.

— Гм!..— А в голові: «І до чого ж дивно той світ встроєний, що в ньому на лучче все повертається?»

Вигулькнули на вулицю, він сказав:

— Ти, Мотруню, мою руку пусти.

— А то ж чому, Івасю? Нехай усі бачать, що між нами розмиру нема.

Цісарик відсахнувся од Цісарички.

— І так усі знають, що нас танками одне від одного не відірвати.

XXVIII

Євка пізно вернулася з поля. Досівали з Павлом гречку. Дійшла колія і до Оранчука — Довбенякові коні. То інші на них робили, нарешті голова земгромади. Павло сів, а вона з боронами. Скородила.

Оранчук її підвозив додому. Сидів на голому передку, ноги поставив на стельвагу, — поцьвохкував батіг. Плуг і борони залишили на полі. Нащо з ними возитися? Присівши навпочіпки у порожньому возі, поклавши в поділ порожній мішечок, Євка втримувалася обіруч за полу-драбки. Коні натовлені, але не приставали, бігли. Звивався й висвистував батіг. Закидало задком, постукували колеса. Дорога в полі зовсім підсохла.

Павло підвіз би її до самої хати, але не схотіла. Ще й не домчали до розвилки, де шлях розходиться на Залужжя, на Пропастище, — за мішечок і виплигнула на ходу з воза. Він і коней не встиг припинити. Їхали мовчки, не перебалакуючись. Наче завинили одне перед одним. Наче вороги. Павло звів комір шинелі, хоч і не вітряно, погідно, починають цвісти вишні. За весь час не обернувся до неї. Звів коміра, мов стіну: відгородився. І вона не дивилась на нього, а вбік, на врунисту зелену озимину — та аж чорніла. Коли виплигнула з воза, їй здалося, що виплигнула з якогось шалу. Подалася навпростець — мішечок на руці.

— Вйо! Вйо..— гукав Павло і цьвохкав батогом.

Вона поспішала, хапаючи губами прохолодне вечірне повітря. Удома — діти, корова, кури. Звертала зі стежки на стежку, прошкуючи, щоб швидше. Гавкали собаки, коли минала чужі обійстя.

На муравистому подвір'ї тихо. Висипалася густа роса. Ногам мокро. Змокрили краї спідниці, поділ: квапилася, черкалася об кущі, заросилася. А роса холодна.

Вікна темні, мовби їх хтось позавішував.

Глянула на хлівця і рушила до хати. Боязко, без рипу відчинила сінешні двері, а хатні розчинені — зяють, чекаючи на неї. Не зачинила за собою сінешні, з порога на поріг, що там? Не чути дитячих голосів, не чути погойдуння коліски. Очі світилися свічками. Євка скоріше

відчула тепле дихання, ніж побачила їх, своїх дітей, усі троє. Гнат і Прокопко спали на розкиданому ліжку. Маська в колиці.

Вона ступила до колиці. Очі звикли до темряви. Але якби сутінки залягли зовсім, безпросвітно, все одно побачила б Маську. З розкритого ротика випала «лялька» і лежала коло куточка пухких губок. Прокинеться, закортить посмоктати,— «лялька» сама знайдеться. Мала, а привичаїлась.

Полапки помацала рукою під Маською — сухо. Молодці, хлопці, втішилася. Підправила в колиці подушечку, підкутала донечці ніжки дерюшкою-покривальцем і підступила до синів.

Гнат спав під стіною. Він завжди там, Прокопко на середині, а вона скраю. Прокопка під стіну класти не можна. Гнат любить спати прихильці, навалюючись: візьме навалиться і придушить Прокопка. Він і зараз лежав боком, припавши лобом до стіни. Тільки тепер вона здогадалася, чому так Гнат спить. Щоб менше займати місця. Він тому і звик прихильці, щоб нам з Прокопком було вільніше, думала, лежить на самій побічній, втримується на ребрі-дошці, втискується в стіну.

А Прокопко лежав горілиць. Руки під головою. Підклав долоні під голову, і вона відгадувала: щоб не розмахувати у сні руками, щоб не забирати собі більше місця. Він лежить тісно коло Гната, а півліжка вільне для мами.

Євка взялася рукою за вервечки колиці і завмерла навпроти ліжка. Скородила — набила ноги на грудді, бігла, і снаги не було бігти; побачила дітей, і втому начеб зняло. Чи зняло? І чи лише втому? Вона з дому — всі думки її за нею, як потерчата. Не лоскочуть, впиваються голкасто нігтями попід боки, доходять до горла.

Втома виходила з її ніг, з її рук, з її грудей. Спочивала, дивлячись на своїх синів, на донечку. Співала їхне солодке, з вихлипом у сні дихання, з неймовірно приємним, заспокійливим, заколисливим висвистом їхніх носиків. Трималася за вервечку: вони теж потомлені. Робітники.

На столі стояло гладуша з молоком, чашка, краєць і — чисто: стіл витертий. Вона роздивилася по хаті: і долівка підметена, і на лаві не брудно. Нахилилася над гладушам з молоком — не дочекалися, самі повечеряли,

а їй залишили. «Довго, мабуть, чекали?» — думала. Чекали з нетерпінням і не дочекалися. Нишкло ступала по хаті, не порушуючи тиші.

В цеберці перем'ята картопля з половиною. Нагодували курей і приготували на завтра. Заглянула в піч і витягла банячка. Варили картоплю в мундирах. Взяла картоплину й кинула до рота. Липка, але ще тепла. Ніколи не їла нічого смачнішого від неї. Так і проковтнула, не пережувавши, і взяла ще.

«Пообирана... — шепотіли її губи. — Наварили, всю пообирали, — раділа подумки, — лушпаечки в цеберку, а мені пообирану залишили, і в банячок, і в піч, щоб не охолола. Діти — сини, а я? А я?..» — І не могла стриматися.

Взяла ще одну картоплинку, і сльози бризнули їй з очей.

Її сльози падали на картоплинку, солили, і Євка вкусила посолену слізьми картоплю.

Але вона не сідала, ще не мала часу вечеряти.

Та й чи не повечеряла, не наситилася старанням своїх синів?

Втома покинула її. Не боліли ноги і руки, не ламало в крижах.

Хіба мучить втома, коли бачиш за неї найбільшу випагороду і плекаєш надію на ліпше?

Замість втоми в ній вселилось: «А я? А я?..» — докір сумління.

Відставила банячка, витерла сльози і; затуманено глянувши на ліжко, на колиску, вийшла з хати. Клубок підкочувався до горла — боліла душа.

Корова лежала в хліві, ремигаючи. В яслах сіно, перетрушене з соломною. Діти насмикали сіна й соломи, перетрусили й заклали в ясла на ніч. Корову прибігала доїти Павлова Манька. «Манька? — кольнуло Євку, і серце стиснулося. — Не думати про неї, про Павла...» І вона уявляла, як Гнат казав Прокопкові, а Прокопко Гнатові: «Багато не піймо».

Корова лежить і ремигає: не голодна.

— Лежи, лежи, минцю, — сказала їй Євка, почухала між рогами, погладдила по спинці.

При хлівці повітка, там — куряче сідало. Двері в повітку закладені патиком, прикладені камінцем. І вона так робить, скликавши курей на ніч. Від злих людей ніякий замок не врятує: відіб'ють. Патик і камінь, щоб лис

не вскочив. Чи не забули діти позбирати яєць? Була певна, позбирали, не забулися.

Кури сплять на сідалі.

Діти все поробили, все запорали. Можна й вертатися в хату, сідати, ставити банячка з картоплею на коліна і вечеряти, не кваплячись.

Вона зупинилася серед подвір'я. Стояла на зарошеній мураві, і холод їй не холод. Світ наливався темрявою. Темрява розросталася лісом, густими нетрями.

Її невідступно мучила думка: «Якби я принесла з поля лише свою втому? Коли б тільки її, як би мені зараз було легко. Лягла б із малими, грілася б коло них, спочивала... Павло, мішок... Як же це сталося між нами? Чом я дозволила? Осоружна я, осоружна...»

Не могла встояти надворі, кинулася в хату, збиваючи росу, а ввійшла, зачинилася без стуку і, в чому одягнена, лягла на край ліжка. Зовсім скраєчку.

Заплющила очі. Сон не йшов.

З того дня, як поховала Власа, поховала свою молодість і все, чим вона багата.

З Власом вони прожили мало. Він засватав її, коли служила у Кричевських-Довбеняків наймичкою. Поступила дівчам, у наймах в дівчину вбралася. Він ввів її в цю хату, по правді, в хижку. Чи любила його і він її? Розцвіла у цій хаті. Влас дивувався, що вона стала кращою, гарнішою, зробившись молодницею, ніж була дівчиною. Народила хлопців, а по війні — Маську. Влас не лише взяв її з наймів, він узяв усі її думки, всі її надії і на тодішнє нелегке з ним життя, і на сподіване ліпше майбутнє: Вона допомагала, а він тяг на собі цілий їхній життеустрій. Коли пішов на фронт, замінила його. Все лягло їй на плечі. Але тоді все ж було легше, жевріло сподівання — живий, повернеться. Вбили, замордували — нема, не вернеться. Не стане у снігах, не скаже:

— То я...

Достоює хижка, ледь тримається хлівець. Такі ж, як за нього. Поховала Власа — цілими місяцями вчувався їй голос його, то у снігах, то на горищі, то просто на подвір'ї. Сама себе дурила. Хата, хлівець і подвір'я — вже без Власового голосу. То пошумовував вітер. Не стало голови, яка і про дітей, і про неї думала, за всіх дбаючи, не стало рук, яким вона допомагала. Цілий життеустрій — на ній самій. Перше і найважливіше в ньому, як і

за Власа,— прогудуватися. Цьому підкорено сили й поривання. «Хліб наш насущний...»

Звечора, лягаючи: думка про хліб. Вранці, здобуваючи насущняк: думка про нього. І нема коли глянути вгору. То вона переймалася лише городом і коровою, тепер і полем, і дровами. Кожен її день — із самісінького досвітку. А може, в неї й ночі нема? Кажуть, бог дав ніч для спочинку. Всі люди, тварини й рослини сплять уночі. А вона й ніч собі укорочує. Яке ж це добро, що землі врзали, що вона вже обсялася. Старалася. Коровами орали. Нині останній морг закидала. Тепер, щоб пішов дощик, а потім щоб було тепло-тепло... З чого ж достатки, як не із землі? Корова щось дає. Кури яйцем капають. Але ж молоко — дітям, яйце — дітям, вродить — буде чим корову перезимувати, що курям дати. Чого ж вона, ще тіль-тіль повернуло на весну, вбігла у сільраду і Левка, і всіх, хто був, за петельки: сіяти!.. Немарно. А коло хати сякі-такі яблуні, сливи і вишні. Придеться вирубати. Нема з них користі. Нехай би стояли, нехай би якась бубочка дітям у рот, якась теребушка закропитися; нема користі. Викорчовувати і під город. А город полоти треба. На ньому роботи! Капусту підливай, картоплю обгортай, буряки шаруй. З ранньої весни й до пізньої осені.

День її, почавшись досвітком, буде тягнутись і весну, і літо, і восени, і взимку. Йому нема кінця, їй нема спочинку.

Провідувала озимину. Жито при долині зіпріло, а пшениця на горбі вимерзла. Якщо й візьметься ще трохи, то великого снопа не чекай. Все ж без хліба не сидітимуть. І капусти вона наквасить, і огірків насолить. Коли те ще буде, але треба до кадібців заглянути, чи не погнили, чи не порозсихалися. В неї не вистачає думок, щоб усе як слід передбачити. Все треба, за що не візьмися,— треба.

Перше — хліб. А є і друге. Друге — вдягнутися. Що Власове було, що залишив, усе поперешивала. З шинелі собі піджака. Зі штанів і гімнастерки — на хлопців. Чоботи сама добила. Заховала подароване секретаркою Дарією Кирилівною, яке їй Левко передав. Гнат кричить — йому чоботи, Прокопко кричить — йому. Осінь покаже. А ще їм сорочок і штанців? Буде сіяти коноплі. Але чекай, поки вони виростуть. Мочити їх, сушити, тіпати. Коли ж вона той кужіль випряде і пологна натче? Зима покаже. А те полотно білити мусить, Думки її від однієї

весни летять через літо, через осінь, через зиму, влітаючи у ту, що ще буде. Білить полотно у думках, розстеляє його на вигоні коло джерела, а коноплі і не сіяні. Накупити крамного — всього не накупиш. Купила не вистачить. Вона одягне дітей, хай ніхто не цвіркає, що світять грішним тілом, що вони сироти.

А ще ж і третє гризе її — хата. Місцями перешивати проситься. Влас не встиг. Під осінь, тільки б видалася вона тепла й погожа, наробить сніпків, поставить драбину. Гнат подаватиме сніпки, а вона підшиватиме, де прогнило. Осінь покаже — жито врунється. Зерно вродить, як вродить, а солома буде.

Хліб, одяг і взуття, стеля над головою — життеустрій. Чогось не стане, чогось бракне, а коли протече стеля — тоді хоч криком кричи. І перше, і друге, і третє з її рук. А на її руках діти — мета і спадок.

Євка лежала із заплющеними очима. З дітей почала, дітьми закінчила. І знову: ще якби кінь, якось вільніше. Спрягалися з Павлом, робили..

Очі розплющувалися й косували на образ.

— І коли той колгосп буде? — шептала, косуючи на образ. — Я його не дочекаюсь.

Заплющувала очі, але вони розплющувалися, начеб хтось рзтулював їй повіки.

Сутенів образ.

— Тебе нема, боже, нема... — ворушила пошерхлими губами. — Нащо ти дав у мене чоловіка забрати, дітей посиротити? Нащо? Мовчиш. А я до тебе молюся. Чув, яку довгу молитву склала тобі. Твої апостоли, твої проповідники такої не склали. Мою молитву не виспівати і не виграти: голоси похрипнуть, струни порвуться. Ти кажеш: не хлібом єдиним. А хто нам хліба дасть — мені і дітям? Апостоли, проповідники?! Мовчиш. — І вона затулила долонями очі, щоб вони не розплющувались.

У колиці запхінькала Маська — Євка скинулася і до колицки. Дала малій «ляльку», хитнула колицку, і дівчинка затихла.

У вікно заглянув місяць — від шибок упав хрест на долівку. Вона побачила його і злякалась. Дивилася, чи той хрест, витворений місяцем, не повзе до колицки, до ліжка. А він, як появився, так і зник: на місяця найшла хмара. Хрест не з'являвся, але їй було лячно.

Стояла між колицкою і ліжком.

«Ні, ні, — вилася думка, — ти, боже, дав мені дітей,

дав синів, дав доньку, найкращих у світі. А я нагрішила перед своїми дітьми. Сама перед собою».

Не могла думати, стоячи між дітьми: страхалася, що вони сплять і почують те, про що вона думає. Вийшла з хати — довгі коси розпустилися до пояса.

Мерзлякувато. Починають цвісти дерева — холод на цвіт. Не звертала очей до захмареного неба. В її душі ще захмареніше — темно.

І все згадувалося, і все вона не могла забути: поставила мішка собі на коліна і насипала Павлові гречку в сівачку. Вже сівачка виповнювалася. Братися б Павлові за сівачку і сіяти, а він узяв і зняв з її коліна мішка...

А потім — обняв її. Хитнулася під ногами земля, закружляло над головою небо.

Чом, чому вона не вихопилася з його обіймів?..

Опісля всього у неї вихопилося: «Що ж ми наробили, Павле, з тобою? У тебе є Манька. Та хіба я важу на тебе?..»

А навколо були поля, м'яка чорна рілля і ясне сонце — весна усміхалася до літа. Жита вийшли із зими і зеленіли під високим синім небом. Вони шуміли молодо, радісно. Поля виповнювалися гомоном зеленого жита, цілий білий світ шумів такою могутньою силою життя, що йому було тісно на землі і в небі.

А тепер Євка стояла на порозі й просилося з її душі: «Діти, вставайте і бийте свою маму, бийте паскуду! Вона заслужила. Не бійтеся бога, чорта не бійтеся, їх нема».

Тремтячи, вступила в хату, взяла з божничка Власового кисета і знову сіла на порозі. Плакала в кисет, і зі сльозами капали в кисет її слова:

— Підемо завтра до тебе, Власе. Все покинемо, тебе провідаємо. Хату тобі підправимо, квіток посадимо. Понесемо Маську до тебе, Власе.

Вона звелася з порога, коли коси її припали росюю.

Сивого досвітку попркидалися хлопці. Гнат поклав собі пальця на вуста, а Прокопко собі. Сидячи на постелі, перемовлялися:

— Ш-ш-ш... мама сплять.

Дивилися на неї, одягнену й скулену скраєчку ліжка, і боялися, щоб в колисці не розкричалася Маська.

Порфир склав у грубці дрова хаткою. Полінця колоті, суха сосна. Взяв забруднену, липку пляшку і облив дрова соляркою. Обвів шийку пляшки пальцем і розтер масні краплі солярки, втираючи їх у долоні, в тіло, щоб добро даром не пропадало. Не схилиючись, кинув запаленого сірника, поцілив у трубку, і в печі спалахнуло.

— Рівно обняло куба, облягло,— муркнув про себе і витер руки об коліна; засолошені штани не так рватимуться, заходився наливати воду в холодильник — трубку спіраллю в цеберці.

Під нею вже стояв на цеглині кухоль, а на стосику дров примостився у плетеному з лози кошику бутель. В горлі стирчала лійка.

Порфир ніщо так не любив, як гнати самогонку, начеб у цьому було його поклонання. Старий, а тишився, ніби дитина. Готувався заздалегідь, усе передбачаючи наперед. В його давно вицвілих, пойнятих байдужістю очах, схожих на ковбаньки, в зарослому, захоповілому і занехаяному мочариші, з'являлися живі жваві блискітки. Хто знає, що таїться в ковбаньках на драговищі?

Самогонний апарат ставився у сараї, де були дрова. Нарубані поліна височіли вузькими штабелями під стінами. Штабель підіймався і від дверей. У ньому вхід, а всередині порожньо. Якби хтось ненароком заскочив: вогонь придуши, вхід закидай — нікому не спаде на думку, щоб серед дров, де від сірничка могло все спалахнути, гналася самогонка. А щоб і духу не чути, на те й солярка. Коли він вимінював її каністрами в танкістів, сам не знав, навіщо вона йому. Знадобилася. Раз, що на розпал, а друге, на випадок чого, пляшечку розкрупив — усякий дух заб'є своїм смородом. У ній просто нечиста сила — кури дохнуть. Соснові дрова горять, наче солома, але він ще не раз їх обілле; про всяк випадок.

Зашипіла пара, і Порфир, замішавши тісто у мисочці, з якої підсипався свиням грис, почав заліплювати трубки на колінцях. Тісто круте. Плював у мисочку, переминав і заліплював.

— Не пущу пари. В мене вона і не пшикне. Старатися — ховатися з брагою, обігриваючи її лахами, і щоб з паркою? Я не допущу,— промовляв, зорячи очима по трубках.— Позаліплюю, що й не писнете.

Куб закипів, булькнуло в череватій на широких обру-

чах бочці. Він швиденько збив вогонь. Надсадне бухкання втихло, перетворившись на ледве чутне побулькування.

— Могло б і зірвати,— обізвався сам до себе і, задоволений побулькуванням, підкотив ногою кругляка-колодку, поставив на попа, сів.

Дрова під рукою, кухоль на місці, бутель на місці, коло нього кварта, одне відро порожнє, черпак у ньому, друге повне, з холодною водою,— можна чекати.

Довбеняк задивився на пригаслий вогонь, і йому здавалося, що він своїми очима то підпалює полінця, щоб вони дужче спалахували, то, навпаки, збиває полум'я, коли воно аж їсть дрова, і тому вогонь не сильний і не слабкий, якраз такий, як йому треба.

Текля замолоду не любила його очей, боялася їх. Очі його не дивляться, жеруть усе поїдом, на що б не глянув: на людину — людину, на тварюку — тварюку, на дерево — дерево. Вони всеїдні. Ходила вагітна, останній тиждень доходжувала, а він привіз дрова з лісу: «Виходь граби скочувати!» Сніг, мороз. Він і тут передбачливий, хотів, щоб родила під зиму, щоб і весну не прогаяла. Текля літо і осінь робила. Жала, в'язала снопи, на скирту вимахувала. Мочила й виймала коноплі з крижаної води. Зраділа снігові — спочине, як під ним спочиває земля. «Виходь граби скочувати!» Текля бралася за тонший кінець. Порфир за грубий. «Кидаємо!» А в неї бракувало сили підняти колоду. Він стояв боком, бокувато зміряв її правим оком — на все життя затирила. Чи не через те його праве око, яким криво і в'їдливо зміряв її, Варка вродилася більмастою?

А опісля Варки вона вже зовсім не могла родити, і він косивсь на неї, як на ялівку,— з неї ні теляти, ні молока, хоч візьми й продай її. І Текля була за ним наче продана.

Його замусолені соляркою руки лежали на замусолених колінах. Старі коліна наче всушені довбні, руки як дерев'яні лопатки. Коліна товсті, але чи не тому, що у ватяних штанях? Пальці на руках зав'ялі, але вже без колишньої моці. Вони мовби не тримаються на жилах, мовби не ростуть з долоні, а повтикані в неї і не хочуть хитатися. Встане зранку, пальці йому перетріскотять і аж тоді розворушаться.

Не мають колишньої сили очі. Засвариться з Теклею, вона каже: «Що ти вирячився? Ковтав мене своїми

безоднями — замулилися. Тепер не безодні, ковбаньки. Тільки й того, що інколи ще блищать». Постарів... Постарів...

Давно і не стрижется, і не бриється. Нащо? На потилиці ріденький мох, а борода сама вилізає, і брови самі витрушуються.

Востанне машинка чикала коло його вух, і ножиці підрівнювали бороду, коли вступили німці. Тоді Порфир начеб воскрес із мертвих. Хутір на полі, кругом, скільки сягає око,— від овиду й до овиду земля. Чия?..

Прийнявши в зяті Оксента, Довбеняк переселився собі на поле. Купив у Болоньї десять десятин. Посадити б там зятя, як у людей ведеться, але ж хіба той зять рівня йому? Виробляв купчу у Варшаві — пан Болоньї жив у столиці. Вростав Довбеняк у куплену землю, та бог спіху не давав. Сівалки, косарки, молотарки — це в нього було. Але землі? Що десять десятин?! Для нього все одно, що кіт заплакав. Ген там, за шляхом, під Верховом у густому парку, із самим садом на десять десятин, з трьома ставками панський маєток. Муровані комори й обори. Двоповерхова кам'яниця — білий мур. З балконами, з терасами. А перед нею клумба. Рисаки несуть! Карета дванадцять раз облетить навколо клумби, поки рисаки спиняться. У саду чого тільки нема, навіть райські яблучка. І нічого не видно. Маєток обнесено глибоким і широким ровом. У рові повно води. Довгими і високими рядами ростуть тополі, осики, липи, смереки. Білий мур і той не проглядається. Ліс, рів — ото діло!

Він теж обсадився. Але з ким рівнятися?

Прийшло, впали пани. Землю людям. Йому нічого не капнуло. Все ж і він поласував. Навиколупував тієї вільної вересневої осені в панському саду, чого хотів: яблуньок, груш, сливок, смородини, навіть райських яблуньок. Навіть кущів дроку і кущів жимолості. Поки хто з села допхається, а тут рукою подати — близько. Носив і носив на плечах. А вже ніби зав'язуються колгоспи — всіх порівняють. Потерпав. Прийшло, ге-ге... Німці землі не давали. Зав'язували якийсь лігеншафт. Здалеку, з гетто, гонили під конвоєм на роботу. Недовго. Прийшло, вже маєток горить. Живої душі в ньому нема — напали, підпалили. Хто з осадників залишився, не втік, нападають, вирізують, пускають з димом: бандерівське право — його. Дочекався.

Довбеняк дивився на палахкий вогонь, і очі сльозилися. Але хіба тоді вперше заїхав до мене Турчин?— згадував. Раніше, коли гонили під конвоєм на роботу. Ну, тоді й він його боявся. Настромив на багнета Мойсю. Заколов, щоб ніякої підозри. Турчина нема-нема і є. То ходив поліцаєм, уже в німецькій формі. Ремні риплять, чоботи на рипах: «Якби,— питаюся його,— землі панської чи осадницької грохи посіяти?» А він: «То сійте собі». А я вже й без нічийного дозволу посіяв.

Подумував дехто з голоти, з шарпаків прихопити якийсь клаптичок, але ж у них ні коня, ні вола. І німців їм страшно, і від таких, як Турчин, жижки трусяться. А Турчин і каже: «Зарубай, Довбеняче, собі на носі, ти нам кавалерію, провіант і фураж давай, бо ми — твоя збройна сила. На тобі й на таких, як ти, тримаємося. І поки ми є, доти і вам жити». Я вийшов за молодий сад. Навколо хутора моя земля. Ще не вся. Межуюся з людською. Та й не лише землі, а лісу мені б не завадило. Стою за своїм садом, як посередині світу. А у вухах дзвонить: «Ми твоя збройна сила». Я тоді йому відказав: «Можете на мене покластися, як на себе. Я ваші слова навів собі на шию, як таблицю».

З полін у печі скапувала смола, але не було чути запаху живиці. Тхнуло соляркою, чадом.

У сарай вступив Турчин. Довбеняк і не повернувся до нього, буркнув, спостерігаючи за вогнем:

— Бери, Сергію, колодку і сідай,— не звертався навіть на «ви», без особливої поваги.

— Вже капає?

— Ще ні.

— Чого ж сідати?

— А я якраз про тебе думаю, але спершу про себе скажу. Ми з тобою зв'язані, як ланцюг із собакою.

Турчин поставив і собі колодку на попа, сів: очі прихмарені, обличчя брезкле.

— Коли я жену самогонку, своє життя згадую,— вів Порфир.

— Ліпше, діду, пити і тоді згадувати.

— Хміль убиває в мені всі думки і гонить кров. Захмелію: душа бажає крові, грабунку. І знаєш, за чим тужить? Вона тужить, Сергію, за щастям ножа.

— Мені це відомо й без горілки.

Старий пропустив цю репліку.

— Бачиш,— показував пальцем,— куб, брага, сухопарник, холодильник. Що воно тобі нагадує? — блимнув у Турчинові відвиклі від денного світла очі.— Той апарат і є я сам, Порфир Довбеняк. Як у кубові клекотить окріп, так кипить у мені кров. Я те і робив за своє життя — запарював без туги й жалю, що тільки не потрапляло мені до рук, і гнав.

— Покуштуємо, який первак буде,— сказав Турчин.— Тобі, Довбеняче, і кумашка за первак править. Чи ні? Що Яровий?

Порфірові не сподобалися Сергієві слова. Він його переховує, а поштивості ніякої. Ще й натяк на куму недобрий, як недобра і сама кума.

— Яровий зі своїми ярівцями попоходили по обійсті... Ти живий. Я самогонку жену. Якби знайшли запарку, вивернули б.

— Яровий щось казав? Погрожував?

— Казав: «Громадянин Довбеняк, покажіть бункер, де ви куркульську збройну силу переховуєте». Я не ображався. Яровий казав правду. Та чи ж не ти перший, Сергію, так назвав себе?

— Ти затямив, діду?

— Чого ж?.. Я і те урозумів, що Яровий не має права мене вдарити, без явної причини заарештувати. А що напускається, що кричить? Пусте. Я йому відтяв: кому хотітися, а кому шукати.

— Жаль, що я його випустив,— промовив Сергій.

— А був же в руках,— додав, жалкуючи, Порфир.

— Затятий комунар Яровий, діду. При найбільших тортурах не зізнав нічого. Під час допиту глузував і сміявся в очі. Я допитував його над Синьовиром. Палає вогнище. Руки йому зв'язали. А він ногами приском нам в очі... Засипав нам більми і вихопився. Затятий!..

У кухоль капнуло. Старий поворушив жар, і самогон зацебенів цівочкою.

Порфир поліз двома руками в дві кишені ватяних штанів, з однієї вийняв цибулину, з другої ножика. Розрізав цибулину навпіл і подав Сергієві. Той устав.

Обое невисокі, гранчасті в плечах, лише в одного вони рівні, в другого сутулуваті. Старий зірвав з голови сиву шапку й кинув собі під ноги. Молодий почепив кашкета на пакіл у штабелі дров. Подивилися один на одного, начеб один у другого виймав очі, стукнулися квартою і кухлем.

— Поїхали, Довбеняче!

— Смикнули.

— Ху! — хукнув Турчин, випивши і замахавши перед ротом долонею.

— Добра, але тепла і соляркою відгонить.

Сиділи, чекали поки націдяться, а смикнули по другій, старий почав:

— Ти хвалив Ярового, який вихопився з твоїх рук. А як-то ти втікатишеш?.. Ще не думаєш?

— Куди, чого втікати, Довбеняче?.. Коли я був у абвері на вишколі... Чув, Довбеняче, що таке абвер? Це німецька розвідка. Під кінець вишколу мене кинули до клітки з вовком. Звичайно, з ножем. З тесаком. Вовк накинувся на мене. Був голодний. В абвері часто практикувалися такі чи подібні речі. Ти собі можеш уявити, що почуває людина, опинившись у клітці наодинці з голодним вовком?

Порфир відповів:

— Мене цікавить: а що почуває вовк? У тебе, Сергію, був тесак.

Турчин не перемінив пози. На губах замиготіла посмішка.

— А я про це тоді не думав і зараз не думаю. Я звинувся клубком. Вовк скочив і осідлав мене. Я не міг його скинути. Я вивернувся і з-під руки запустив тесака в черево. Вовк жер мене, а я поров йому черево. Мене залило своєю і вовчою кров'ю. А тобі, Довбеняче, вовка шкода?

— Я нікого і ніколи не жалів,— мовив старий.

— Так і треба. Права слабкого не існує. Якби воно існувало, це було б річчю аморальною.

Порфир мляво доїв цибулину, вилив самогон, якого натекло в бутель.

— Ти мені про право вчено не говори. Я у вишколах не бував. Ти мені вовком зуби не заговорюй. Комуністи усім заправляють, а ми гав ловимо, Ярового прогавили, Кулішенка не взяли. Село не за нами, за — комуністами. Люди обсіваються. Вони вже обсіялися, а ти мені про вовка?.. Я теж колись був молодець. А ти пам'ятаєш: коні, провіант, фураж?..

Турчин ще дужче нахилив голову до кулака.

— Довбеняче, Довбеняче...

Старий блимнув на нього не без призри — у голові шум.

— Кров у мені кипить, як брага. Вони обсіялися! — гукнув він, і хрипкий голос зірвався.— Хочеш, щоб я повірив у твого смаленого вовка, ходімо і попервах хоч своїх бабів наб'ємо. Моя душа чує: вони найперші продати нас можуть.

Турчин сказав:

— Коли збираєшся до жінок, не забувай про нагайку,— і засміявся.

XXX

Юрко лише звернув з вулиці на своє подвір'я, і мачуха відразу його помітила. І батько, і вона, і її діти — всі сиділи на порозі, перебирали картоплю, нарізаючи її. Крикнувши: «Наш Юра!» — мачуха пустилася до нього. Він стояв з вузликом. Обняла його. «А ми бульбу садити збираємося»,— і забрала вузлика. Яшка взяв Юрка за руку, Райка взяла за другу. Вели й верещали: «Бульбу садитимемо. Тому ми й нині, і завтра до школи не підемо». Він дивився на стару хату, на них, щеміло всередині, бриніло в очах. Від хати відкинуто загату. Виднів осмалений причілок. Хата горіла, коли палахкотіло все Залужжя. Мічена вогнем, подумав він.

Важкувато з порога встав батько, перекидьки хитнувся йому назустріч, розкинувши руки.

— Заморилися без тебе, сину. Тут тільки встигай і встигай...

Не посиділи за столом — за роботу. Нарізану картоплю насипали в мішки. Нарізували ще. Бідкалися, що мало. Треба, щоб свинці вистачило, а собі — на толокні перебиватимуться: кропива вже зелена, лобода вже зелена, під лісом — щавель, а у лісі — зілля. Назбирали березового соку, того самого, що пив з дороги після обіду. Ламає зуби, б'є у ніс: міцний. Не пропадуть. Озимина піднялася, ячмінь сходить.

— Мужик ситий не стільки тим, що на столі, як тим, що на полі,— цокотала Манька.— Ми не живемо одним днем. Пісно їмо, а кріпкі надією. Вона тримає нас на ногах і дає нам силу.— В її словах і голосі чулася певність. Цокотіла і бачила засіяні поля.— Правда кривду перемогла. Я знала, що тебе випустять. Раз душа часнику не їла, то й смердіти не буде. Бульбу довести б до діла.

Батько притакував і ствердно погойдував головою на

її мову. Він поголений. Навіть брови і ті підстриг. В кожному русі поважність, ув очах — лагідність. Мачуха милувалася його побритим лицем, оповідала, жартуючи, як він засумував, затужив, коли Юрка забрано: стогнав і на поле, на село не показувався з ганьби і сорому — голова земгромади, цабе, і на — маєш лихо на голову. Вона коровою орала, спрягаючись із Євкою. Тоді до них вступив Левко. «Тобі іншим треба дух підіймати, а ти сам занепав духом. Сидиш мокрою куркою, ніби тебе хто різати збирається. Фронтвик мені! Що люди скажуть? Напушу на тебе Євку Нечуйвітриху, швидко приведе до тям. Голову зігнув, нюні розпустив. Наша пісня починається, а ти випав з нашого хору і в куток? Дезертир!»

Батько вимовив:

— Було...— і відвернувся: соромився Юрка і менших за нього Яшки і Райки.

— Тобі, Юро, годилося б провідати нашого Левка,— навчала його Манька.— Левка і Новака.

— Ми вже бачилися з Левком Архиповичем, мамо.

Батько насторожився. Вона запитала:

— І як? Що?

— Сільрада за мене ручалася.

— Бачиш! — сказала Манька.

— Бачиш! — сказав батько.— А я вірив і не вірив.

Сільрада ручалася:

Робота ладилася. Побалакували про те про се. Не всі куркулі й підкуркульники поздихувалися коней, як Кричевський. Люди беруть у них коні. Кулішенко любить порядок. Обробляються по черзі. Коні мають бути ситі й напоєні. Хто з цим не рахується, хто цього не додержує, на колінах тягла не випросить.

Спати повлягалися рано: досвітком — на ноги.

Батько забрав його на вишки.

Юрко заснув, начеб упав у воду.

Він прокинувся від якоїсь шамотні. Здалося, спить не на вишках, а там, де спав недавно. Мацнув рукою — батька під боком нема, а місце тепле, нагріте. Невже досвіток? Невже проспав, і батько не зважився його збудити? Спустився драбинкою з вишок. У хлівці неспокійно ходила корова, товклася. Виглянув на подвір'я і причаївся. Серед двору хтось стояв. З повітки щось волокли, перемовляючись. Притишено плакала мачуха. Батькового голосу не чути,

Глибокий сон, з якого випірнув, зовсім покинув його. «Порося, свинку тягнути! — прорізалось у свідомості.— Пацятко, що його мачуха принесла в кошичку й випоювала під припідком, що вони йому з батьком хлівця май стрували, те саме, заховане в соломі».— Він виступив надвір.

— Хто там?— буркнув, який стояв серед подвір'я.

— Син,— впало батькове, і батько підійшов, заслонивши його собою.— Мовчи, сину.

Юрко обійшов батька, підступив до якихось двох: один завдавав іншому порося у мішку на плечі.

— Намордника з грисом прив'язав, як треба? — перепитав з мішком на плечах.— Не прорве, не закричить?

— У мене не крикне і не писне. Рушили.

Юрко запитав їх: та що ж ви чините?

З поросям не зупинився, а другий:

— Здоров. Знов, знаєш-розумієш? Лежав би собі на вишках, і нехай би більшовицькі зашпори відходили. Ми собі позичили поросятко. Мужик і так свиня, нащо йому ще одне зайве?

— А як називаються ті, що тягнуть?— І випалив:— Ви самі свині! Злодюги!

— Сховай язичка, бо сам його відкусиш. Я, признатися, повернув шинелину, сумочку. Шапочку загубив десь, прошу вибачити. А з поросям? Нехай батько чужих коней не бере й не дуже верховодить. Та я з ним уже побалакав. Хочеш, щоб з тобою? Совіти з тобою не справилися, а мені,— він клацнув пальцем у кулаці,— що мушкету, що тебе.

Батько став між ними, йому здригалося то праве плече, то ліве,— виростав, вивишаючись над ними.

— Кулуй, дядьку, нове паця і годуй, але не ховай у соломі, бо під землею знайдемо. Ми, знаєш-розумієш...

Вони забиралися, і батько скавав:

— Куплю і вигодую! Бий-забий, вигодую, але ми раніше за негодоване з вами розплатимось! — щоб чули.

Понесли, зграбували свинку, а Манька в плач: «Леліляли її справніше, ніж дітей. Я дітям відривала від рота, я ж пацятко поїла, я ж годувала його... Я ж йому висівки, я ж йому полову, я ж йому лушпайки і сироваточку... До паски тримали, великого великоднього дзвону очікували. Ото вдарив дзвін, ото дочекалися, ото розговілися...»

А Юркові в очах все стояв батько. Здригалися бать-

кові плечі, наче його проймало струмом. Батько височів серед подвір'я — ноги вросли в землю, а голова вершилася. Якби у той момент бандит зважився ще раз показати йому, Юркові, кулака, батько, не задумуючись, рушив би на нього. Він не думав би, що з цього вийде, переможе чи не здолає, зіб'є з ніг чи його заб'ють. У батьковій душі жило те, що є в людині сильніше за смерть, — честь і непогора.

«Що ж я тобі, Яшуню-синку, що ж я тобі, Раечко-донечко, на розговляннячко поставлю?.. Що ж я вам?..» — відтулювала очі, приймаючи руки, і знову затулювала їх долоньями Манька.

Батько тупнув на неї:

— Бий-забий, не скавчи!..

Вона ніби втихла. Схлипувала, передихаючи.

Батько забрався у повітку, і Юрко за ним. Соліма порозкидувана. Нелад. Розгардіяш.

— Погрожували, щоб картоплю не садив, — проказав батько. І перебив цю думку іншою: — Хто ж міг про свинку проговоритися? Ніхто ж ніби й не знав.

— Джедж у сусідах, — кинула знадвору Манька.

— Джедж? — перепитав батько і не хотів про це думати, снував далі: — Погрожували, бачиш, щоб картоплю не садив. А я обсіявся і буду садити, буду! — Поклав Юркові на плече руку: — Збираймося на поле, сину.

— Я сівбу прогавив тату, — промовив він. — А восени ви сіяли, а я за вами скородив, тату.

Після слова «скородив» батько рвучко прийняв руку з плеча. Юрко подумав, чи не сказав він чогось образливого, або, може, батькові згадалося щось неприємне, якийсь прикрий випадок.

З Маньчиного схлипування почулися прокльони: «Наша кривавиця вам боком вилізе, наїстесь сирої землі...»

— Ти ще тут? — знову тупнув на неї батько. — Я по коні, Манько. Рихтуйсь, а не скімли мені, бий-забий.

Вона перекліпала очима й напустилася на нього:

— Чого ж ти, Павле, сутенієш отуто? Давно пора по коні. Мого слова чекаєш? Сам не можеш? Що ви всі без мене можете? Що значите? — розкричалася.

Батькові плечі опустились і, зігнувшись, він прудко подався з двору.

Коней зводили на ніч до сільради. Вони ночували там коло великих ясел.

. Старший Оранчук приїхав кіньми не сам. З воза позіскакували Яровий з яструбками. Вони відразу метнулися до повітки, потім уважно роздивилися сліди.

Юрко з батьком виносили й клали на воза мішки картоплі. Манька не втрималася коло них, підбігла до Ярового й, розмахуючи руками, пояснювала, як усе було.

Покладено корм коням. Покладено відра й корзини. З хати вигулькнули Яшка і Райка. Посідали на мішках.

— Ви, хлопці, вивчайте сліди,— кинув з воза Павло,— а ми поїхали. Манько, на досвіток береться,— і хльоснув віжками.

Яровий зиркнув на наручного годинника.

— Ідете? — сказав.— Заявили, і трава не росте. Скидаєш, Павле, реально, з себе відповідальність? — кепкував.

Манька мовби того й чекала:

— Вітер ловити жменями у полі?!..

— Якщо буде треба, ми й вітер зловимо,— пообіцяв Яровий.— Ідьте, поле не жде.

Юрко ступав за возом з граблями. Манька йшла впокожні.

Вибралися за село. Небо світлішало, блакитніючи. Озимину, ярину і ріллі вкривали сиві, мовби підморожені, роси. Невидно вився, видзвонюючи, ранній жайворон, і роси теж дзвеніли.

Доїжджали вже до свого поля, коли Манька оглянулася й сказала:

— Євка.

Юрко теж озирнувся і побачив Євку. Вона простувала стежкою, наздоганяючи їх. На руді казанок — висока, ставна.

— Наздоганяю! — гукнула голосно, і поля озвалися луною, її ж голосом:— Наздо-га-няю-ю..

Павло довгим поглядом втупився на неї, забувши про віжки і про коні.

Поле — вузька смужка: батьків наділ. Людські поля тут межували з осадницькими, тому урочище називали Гранню. Юрко знав цей свій клаптик. Тягнеться, вигинаючись, горбакою. Супісок. Нелегко на ньому робити. Зате тут багато сонця: світить до заходу.

Вивезений ще взимку гній розкидано. Смужка поля чекала.

Батько підкликав Юрка. Скинув плужка, йшли сере-

диною поля і скидали мішки з картоплею, оддалік один від одного.

— Добридень! — підійшла Євка, коли стягли останнього мішка, і почала перев'язувати на голові хустину. Чорноброва, черноока. До неї підбігли Яшка з Райкою. Розламати цілушку, вийнявши її з казанка, почастувала їх.— І вам би дала, так не маю,— й показала порожні руки.

Манька аж тепер спохопилася — вибралися, мовляв, не снідаючи, а вона й сухого хліба не взяла і про воду забула. Де там було про це думати, коли ж свинка... Очі горіли, обличчя палахкотіло гнівом.

— Годі,— перепинив Павло і додав:— Той не козак, що впав з коня і плаче. Так мій кум Влас приказував.

Юрко дивився на мачуху і думав: у Євки таке горе, а вона їй про свинку?.. І батько подобався йому ще більше.

Євка намагалася ні на кого з них не дивитися, і ніхто, крім Павла, не знав чому.

Запрягли коней у плужок. Юрко згромаджував граблями гній у борозну, ступаючи за батьком, а інші, набравши картоплю у корзини і у відра, тикали її під свіжку скибу.

Євка не розгиналася і була якась задумана, неспокійна.

Сходило сонце. Зарожевіли поля, заблищали роси. Всі поставали й дивились, як воно підіймається. І коні в плужку теж дивилися на сонце. Довге червоне проміння лягало їм під копита. Коні ступили й пішли по ньому, і воно розтеклося полем, залило борозну. Скиба привалювала його, а проміння виблискувало поверх розсипчастої скиби, невловиме, палахке і радісне.

XXXI

Юрко вішав у шафі чумарку. Новак показував, як повісити, щоб її ліпше було видно. Плечики з вишні: врубано тичину, встромлено посередині дрот і загнуто гачком. Шафа зашклена, книжкова, але її пристосували під експонати. Чумарці в ній тісно, проте Новак вирішив повісити поряд з нею ще й сіряка. В чумарках ходили багаті, заможні. В сіряках бідна голота. Широка в плечах чумарка, завужена в поясі, зібрана зборочками, розпустила довгі поли. Сіряк обвисав — куций, вузькорукавий.

Новак тупцював коло шафи. Він гарячкував, виймав хустину, протирав окуляри, протирав очі: тут виставлять одяг, поряд — прикраси, там — начиння... Галстук розсунувся, сповз йому з-під горла. На сорочці бракувало верхнього гудзика, і комір роз'їхався.

Юрко не міг пригадати, щоб учитель коли-небудь ходив без галстука. В час фашистської окупації, коли з одягом стало особливо сутужно, Олексій Вавилович носив галстука під латаним, який ледве тримався, коміром сорочки. Його піджак був у латках, повідпорювано кляпи над кишеннями і понашивувано їх на лікті: Охрімова свита. «Грішним тілом світить, а самов'яз на шию ліпить», — посміювалися велемчани: — Інтелігент». Крім Юрка, мало хто знав, скільки Олексій Вавилович поховав на горищі, позакопував у землю різного добра: тих же чумарок і сіряків, жупанів і кожухів, плахт, сорочок і рушників — старожитностей, як казав. Якби знали, ще не так підняли б на сміх і на глузи. Новак і зараз в чорному поношеному костюмі. Черевики на збитих підборах. Лише його чорний чуб, наче святковий, — вороний.

— Втретє, юначе, виставляюся напоказ перед людьми. Мені все належить продумати, — каже він, не стільки звертаючись до Юрка, як сам до себе.

Музей створювався у лівому крилі шкільної будови, яке в задумі архітектора призначалося ректорові духовної семінарії. Тут мешкав пан керівник школи повшешної. Тепер дві кімнати займала бібліотека, а решта стояли порожніми. Сільрада відвела їх під музей.

Новакові не терпілося розповісти про те, як збирав речі, про їхню долю. Позбавлений права вчителювати, відлучений від живого слова, віддався тому, що могло б промовляти само за себе: каменеві, глині, залізу, склу, дереву, сукну, ниткам, паперові... Взявся за це я вперше, оповідав, за часів Велемчанської республіки. Вона виникла в революцію, коли народ заспівав: «Чуєш, сурми заграли!..», в пору наступу будьонівців на Варшаву. Велемчанська республіка поділила землю, воювала проти петлюрівців, денікінців, білополяків. Твій дядечко Богданко Савлюй згодом пописував: «Горбатий став компродом, сидів у комнезамі, Швидун був верховодом, а Знахар став при брамі», — вживав вуличні прізвиська. Ще там було, хто і як поводився, хто кричав: нема бога. Про мене ж нагаламагав таке: інтелігент здирав кожухи з бабів і виставляв у музеї. Не дуже тямущий письменник.

Не тому, що образив мене, а тому, що не збагнув, як люди творили самих себе.

Помовчав і сказав:

— Велемчанська республіка впала — задавили пілсудчики.

В залі — нерозпаковані ящики, скриня з посудом, обшарпана валізка. Він відчинив валізку й вийняв альбома у шкіряній палітурці.

— Здається, не показував тобі?— запитав Юрка, збив долонею порох з палітурки і розгорнув альбом.— Великопанська реліквія.

— Почерк і підпис самого Юзефа Пілсудського, Олексію Вавиловичу?

Новак сказав, що Пілсудський — коршак маршальський. Оповідав, як залетів у Здолбунів, заглянув до Велемчого. Музей ще животів. Ад'ютант приніс альбом. Пілсудський зробив запис: «Земя волинська ест земля...» Від можа і до можа. Мали з ним розмовоньку. Двадцять перший рік. Розруха. Залізниці зруйновані. Здолбунів — вузол. Тому й залетів коршак у цей бік кресів. Почав: навезено лісу, є повно цегли, але що мені перше робити — відбудовувати залізницю чи ставити костел?— запитував. Ви кохаєтеся в історії, знаєтеся на історії, музей мені подобається, порадьте? Я відповів: залізницю. Він підкрутив одного вуса, другого: ви більшовик! Я почну з костела. Костел — символ духу білого орла. Я вознесу білого орла в небо, а залізниця?.. Тоді він мого музею не закрив, але не забув про нього. Вимахувався костел, а у Велемчому відкрився постерунок. Прислали експерта в музейних справах. Музей може існувати, але експозицію слід переробити так, щоб вона засвідчувала одне: просування на Київ легіонів Пілсудського. Експерт так і висловився, адже все це череп'я і все це ганчір'я тільки й очікувало легіонів Пілсудського — першого маршала. Я йому відповів, що череп'я і ганчір'я пережило сотні віків, жаль, мало зібрав, не все збереглося, а скільки ж літ тим легіонам, хто знає, збереже чи ні їх історія? Експерт подався за постерунок, а я свій надбанок он у ці ящики, в скрині. З воеводства розпорядження самого воеводи: віддати речі комісії. Новак розгорнув альбом і показав розпорядження з орлом і штампами: я цей документ зберігаю. Речі мої, заявив я комісії, яка прийшла з комендантом поліції. Кому захочу, тому й передам, але опісля своєї смерті як спадщину. Комендант:

розпорядження воеводи? Плював я на воеводу і на його розпорядження! Мене оштрафували за образу особи воеводи. Така ціна альбомчика. Між іншим, сказав, у згаданому костелі склад, а залізниця працює. Його вуса зврухнулися.

Прийшов допомагати Василь Кримчук. Старий не перечив, але чомусь поблимував на нього з-під окулярів, ніби Василь міг потягти якусь річ і сховати її собі в кишеню.

Розставляли на мисничку — фамільне майно колишнього пана керовника — півники, дитячі іграшки. Глиняні, просто випалені й полив'яні. Карлички з дзьобиками, з хвостиками, а більшенькі — з мальованими крилами, мальованими очима, на мальованих лапках.

Василь узяв і засвистав на одному. Свист залунав голосно, заливчато.

Олексій Вавилович здригнувся і накинувся на хлопця.

— Свистун! — розхвилювався не на жарт. Вихопив, мовби видзьобнув іграшку з його рук. Вийняв хустинку, старанно обтер її й поставив на мисничок. — Таких помічників мені не треба, я не хочу.

Як Василь не вибачався, прогнав із зали.

— Забирайся. Ти думаєш, що півник — це тобі цяцька, забавка? Мені тебе жаль, іди собі! Кожного свого нехитрого глиняного півника я беріг старанніше старанного. Почалася війна, я кожну цяцьку закутав у вату і сховав. Усі фашисти — куроїди. На одному кутку летить пір'я, на другому кутку летить пір'я. А мої півники в землі. І в роки пілсудчини в землі. Тільки й побували на волі, що перед війною. Та ми ж з тобою тоді їх розставляли на цьому ж мисничку, пам'ятаєш, юначе?

А ховали ми з тобою, юначе, самі. Я знав: ти мене не покинеш. Ти мені сподобався з першого погляду. Пам'ятаєш: утікав з монастиря?

Юрко тримав на долоні полив'яну іграшку. Півник з розкритим дзьобиком, високим гребінцем, із задертим хвостом дивився на нього глазуровими краплинками-очками.

Старий дістав з вати ще одного.

— Олексію Вавиловичу, може ж, він, Василь, без умислу, так собі, а ви і розсердилися?

— Що?.. Ручищами і до рота! Навмисне не навмисне — хіба важить? — очі сердиті. — Це він з півником. А в мене ж є цінніше — шабля-будьонівка. Може, і її

він вихопив би з піхов і почав розмахувати? Близк цієї шаблі, як блиск сонця... Ми поставимо її на найвиднішому місці... Намисне не навмисне? Історія — наша мати. Невже матір можна ображати навмисне чи ненавмисне?

Юрко, слухаючи вчителя, пригадував свої з Василем суперечки, як сердився, коли Василь доводив про своє якесь вище покликання і насміхався зі своєї матері, що вона день при дні підмітає хату до останньої смітинки.

Він розповів про цю суперечку Олексію Вавиловичу.

— Хто цурається роботи та ще й зневажає свою матір, той зневажає саме життя. Він не вартий доброго слова. Якби-то в свою останню хвилину кожен із нас смів промовити: «Нині відпускаєши, владико, раба твого, і ось я осмілюся сказати тобі і людям — думаю, що я не цурався найчорнішої роботи...» Пробач мені, юначе, цю старомодність.

Юрко поставив полив'яного півника на полицю. Йому хотілося сказати вчителеві щось приємне.

— Олексію Вавиловичу, а півник, як живий, піє!

— Правда? — перепитав старій.— Ти справді почув? Чи ти жартуєш, Юрку?

Хлопець мовчав, а Новак розсміявся. Не по-старечому, з вихрипом, а молодю, дзвінко. Сміялася вихриста парубочька чуприна, сміялося високе чоло, сміялися хитрі очі, сміялися довгі вуса.

Пересміявся і зосередився:

— До голосу глини дослухатися не так легко...— І запитав:— Юрку, а чи ти здогадуєшся, що я в своїй експозиції маю намір відтворити? — вийняв хустинку й протер окуляри.— І Левко Архипович за, і секретар райкому не проти. Так не здогадуєшся?.. Я звікував свій вік і не мав хати. Все у комірному. Померла вдова Знаменського, квартирував у її сестри, померла сестра, квартирую в її доньки. Ще в той час, коли ми, приїхавши сюди з Лізонькою, почали з того, що помили і підмели школу, позаочі люди подейкували: «Ліпше б про свою хату думали». А мені не було коли. Розлучили нас з Лізонькою, то й поготів. Я хочу, хлопче, відтворити хату. Не якісь там ескізики, малюнки чи макет. Смысл хати — її довголіття. Горіли, падали замки, згоряли і зникали. Горіла, руйнувалася хата і підводилася знову. Чому?..

Вони випорожнювали скриню. З самісінького її дна Олексій Вавилович добув загорнуту в рушник будьонівську шаблю.

Була в чорних піхвах, окованих міддю.
Старий держав її обіруч — дорогу революційну зброю.
Розійшлися пізно.

XXXII

На осокорі коло джерела з'явилися листівки, і Яровий, як не старався, не міг довідатися, хто їх наклеїв. Коли з'явилися ще раз, він розсердився не на жарт. Левко і здибав його коло джерела, прийшовши по воду.

— Знов начіпляли погані? — запитав, ставлячи на землю порожні відра.

— Наклеїли! — лютував Яровий. — Дивися: виводить якийсь мудрагель кривуляками, ясно, що лівою рукою, аби ніхто не здогадався. Але ти поглянь, про що виводить. Ми проводимо підписну кампанію, а тут?.. На позику не підписуйтеся, м'яса на поставку ні кілограма, молока ні літра, жодного яйця на здачу, на роботу не виходьте, дітей у школу не пускайте. Що реально може бути шкідливішим? Що? — був розгніваний до краю, але не порвав ворожу листівку, склав і заховав до планшета.

— Все одно, Володю, ми їм руки вкоротимо.

Левко набрав води, забрав із собою Ярового.

Поснідали, що мати приготувала, й пішли на село.

Підписна кампанія на позику була в розпалі. Весь актив, в який включено й Олексія Новака, і Юрка Оранчука, зранку рушив на кутки.

Кругла кубанка Ярового маячила на Залужжі, на Пропастищі. Мотря Цісаричка жаліла його: «Не дає нічна капость чоловікові спочину, папірці якісь чіпляє...» Цісарик, їдучи на пошту двоколкою, відвозив у товаристві з яструбком готівку. Виряджаючи з дому, Мотря хрестила Івана, а він замірювався на неї пужалном.

«Ти на мені хрести не став, я ще не одному покажу, де раки зимують».

Кожного вечора актив збирався на засідання. Сходилися неквапом, старші груп докладно робили звіт, детально оповідаючи що і як. Кулішенко казав: у перші дні готівки було більше. Люди готувалися наперед, заздалегідь. Для них це не вперше. Зараз сутужніше. Та це не значить, що село гроші приховує а чи скупиться. Люди постаріються, адже вони не на зарплатні. Листівки, звичайно, на шкоду: вороги знають, коли можна болючіше вкусити. Але хіба селяни забули, хто їх захищає, а хто під дулом потяг не,

одного кабана, не один мішок борошна, хто ставить саме життя під загрозу?

Він мовби аж постарішав трохи. Нелегко йому. Далася визнаки й сівба — поглибшали зморшки впоперек лоба, набрякли пухлики під очима. Брови нависали китицями.

Розважливість Кулішенка, його віру в людей поділяв Гомоляка — новий вчитель і секретар парторганізації. Сивоголовий, з проділем, він промовляв, підкреслюючи кожне слово:

— Ми не самі по собі, ми люди державні, і ми будемо діяти по-державному: впевнено, спокійно.

Визначили, які кутки ще не охоплено, і актив розійшовся.

Комісія підбивала готівку. Цісарик держав наготові поштарську сумку. Готівку покладуть у неї, Левко заховає у сейф: досвітком — у банк.

А з Верхова, з лісу, саме у цей час Турчин виводив зграю на село. А на хуторі Довбеняк запрягав коні, і Соломія вдягалася в біле вінчальне плаття. А в монастирі служилася вечерня — субота. І в цей саме час Олексій Вавилович, вернувшись із сільради, зупинився на порозі: вечір зоряний, тихий і місячний. Натомлений Новак постоєв на порозі і пошкандибав спати.

Кулішенко підписав документи на зібрану готівку. Він запаковував гроші в газету, складаючи сотню до сотні. Цісарик підступив до нього з поштарською сумкою. Грошей зібралось чимало, різними купюрами. Вони миготіли Цісарикові в очах — новенькі, хрусткі й старі, пожмакані, попідклеювані. Йому не вірилося, що він везтиме таку силу грошей, хоча вже не раз возив їх.

— Порядок, — вимовив Кулішенко, кладучи пакунок у поштарську сумку, і в ту ж мить з вікон посипалося скло. Довга черга оббила глину з протилежної стіни. Загойдалася під стелею лампа: фак-фак...

Цісарик упав на долівку, прикривши собою сумку.

У сільраду заскочив Яровий — кубанка набакир, збита на вухо.

— Напад! З дзвіниці б'є кулемет. З-за річки суне банда.

По сільрадівських вікнах знову застрочив кулемет. Лампа погасла. Запахло розлитим гасом.

— Цісарик, де двоколка?

— На вулиці, Левку, на вулиці. Коник прив'язаний.

Яровий крутнув корбочкою «бандури» — телефон мовчав.

— Сумку, Цісаріку. Володю, марш з дідом. За гроші й до району!

Яровий кричав:

— Я не поїду. Я буду відбиватися до останнього патрона. Вони нас не візьмуть! Ідьте ви, товаришу Гомоляка.

— Ні, мое місце тут,— відповів учитель.

Кулішенко обмацав сумку і повісив її Цісарикові на плече.

— Хлопці, я сам. Я проб'юся,— запевняв Іван.— У мене коник, моя Мотруня боїться підступити до нього.

— Нумо, діду, в район! — наказував і квапив Левко.

Банда, яку вів Турчин, ще не підійшла. Кулеметник з дзвіниці строчив передчасно.

І Кулішенко, і Яровий, і Гомоляка бачили: Цісарик притис до грудей сумку і, босий, виплигнув з дверей. Побіг, пригнувшись.

Татакнуло і вмовкло. Посипалася штукатурка.

— Заїло! — процідив Яровий.— У них кулемет заїло. Цісарик устигне.

— Від'язує коня. Ліпше б випрїг його і верхи,— казав Кулішенко.

— Щастя, що в бандитів патрони сирі,— обізвався Яровий.

Цісарик шмигнув у двоколку.

Коли бруківкою заторохкотіли колеса, Левко турнув ногою вхідні двері, зачинив і миттю взяв їх на штабу.

— За мною! На другий поверх! — командував Яровий.

Гомоляка з яструбком тягли до дверей стола.

— Покиньте, що там двері? Вікна вибиті. Ми не підпустимо їх сюди. Дах підпалять, а мур витримає.

На другому поверсі яструбки залягли під вікнами — автоматники і кулеметник. Один з яструбків, піднявшись, вистрелив через вікно.

— Не стріляти! — наказав Яровий.— Бережіть патрони. Де «дегтяр»?

Подали. Він ткнув свого автомата Левкові і взяв «дегтяр» на триногах.

— Левку, бери трьох хлопців. Пильнуйте річку. Вони вийдуть із-за річки, посунуть городами... Останні до мене. Ми пильнуємо вулицю. Бандити нападуть з городів, сподіваючись, що кулеметник їх прикриє. Засів, сволота, між дзвонами з «максимом». От тобі й отець Іов і богомільні чернички!

«Максим» знову вдарив із дзвіниці.

— Довго міняв стрічку,— проказав Гомоляка. Хтось з яструбків плюнув і лайнувся:

— А щоб тобі знову заклинило.

Кулішенко запитав:

— Де Кримчук?

Яровий кинув ущипливо:

— А ти бачив його ввечері? Він лівою рукою курзюкав листівки, а правою на позичку підписував. Писака! Я це доведу. Категорично!

З-за річки з'являлися постать за постаттю, бігли, припадаючи до землі.

Зав'язувався бій.

А Новаку в ту ніч довго не спалося: муляло ліжко, боліли боки. Снувалося, як ходили з Юрком від хати і до хати, як розмовляли з дядьками й тітками, і він не міг нагріти місця на канапці, яка стояла на кухоньці. Коли здалося, що в приміщенні зимно, встав і накинув поверх ковдри рядно. Засинав з таким відчуттям, наче щось утратив, і ця втрата була безповоротною. Мабуть, дуже втомився. Та й сон снився йому, ніби взяли й закурилися люльки з його колекції, ніби він ховав по кишенях своїх глиняних півників, а вони ставали живими, кричали: «Кукуріку!» — випурхували з його кишень, наче із сідала. А потім почалося: сільські молодиці оголювали свої білі коліна і сокоріли: «Зарібчику?!» Він же знав їх цютливими, ніколи не купалися в річці без сорочок, і ось... Не сон, а млин, у якому все гуло, перемішавшись. Наснився і млин. Не водяний — паровик, з високою чорною трубою; з неї вивалювався, клубуючи, дим.

Учитель помахав руками, прокинувся і почув стрілянину.

«Все це з неї, з тієї стрілянини,— подумав і підвів голову.— Стріляють, як коло вух: Ну, й веремія!.. Голови не підвести».— І тільки-но схотів покласти її на подушку, як ганкові, а за ними й хатні двері розскочилися. Він не міг збагнути — це продовження сну чи дійсність?

Спалахнуло яскраве вразливе світло, освітивши кімнату і кухоньку.

— Ви мене знаєте?

Олексій Вавилович підвів голову і відповів, не встаючи з канапки:

— Я знаю вас ще з минулого століття. Але ви тоді, здається, були в рясі?..

Світло гасло і спалахувало.

— Я ніколи не носив ряс, добродію Новак. Я комендант служби безпеки. Вставайте й ходімо. Швидко. Я і мої хлопці вам нічого злого не зроблять. Ручаюся.

Олексій Вавилович одягався, зашпортовуючись у штаних. Вив'язував галстука, а він розв'язувався.

Стрілянина не вщухала.

— У мене, добродію Новак, пустеньке прохання. Гадаю, ви його виконаєте? Вибачте, що довелося потурбувати.

Старий промовив ледве чутно:

— Взялися чорти навкулачки...

Його вели садками, обминаючи місця, що прострілювались. Сільраду лизало полум'я, і полум'я виривалося з сільради.

Двоє бандитів, Новак між ними, Турчин позаду підступили до будівлі школи з тильного боку.

В музейному цоколі одне з вікон розчинене навстіж. З нього з'явилася голова Василя Кримчука.

— Сюди,— покликав він, начеб свиснув, і проказав:— Але того альбому я знайти не можу. Ніби все обшукав, а альбому нема.

— Прагнете в історію?— зміряв його поглядом з голови і до ніг вчитель.

— Запитувати дозволу у вас не будемо. Хлопці, ану підсадить його у вікно.

Бандити кинулися, щоб узяти старого попід руки.

— Облиште,— перепинив він їх.— Я живим через вікно не полізу. Можете внести хіба мертвого.

З вікна виставився Василь, сповіщаючи, що альбом знайшовся,— лежав під мисничком.

— На коліна! — гукнув Турчин і наказав:— Поставити старого підсвітника на коліна у брамі монастиря і нехай стоїть.

У той саме час Кулішенко, боком підступивши до вибитого вікна, впираючись плечем об стіну, натиснув на гашетку й шкварнув по постаті, яка, піднявшись із землі, наважилася шпурнути гранату. Постаць упала і водночас вибухла граната.

Яровий перебігав від одного вікна до іншого. Ствол «дегтяра» розігрівся й опікав долоні. Він тяг кулемета за собою, встигаючи бити з нього так, мовби «дегтярами» ошкірилися всі вікна. Йому допомагав Гомоляка, набивав патронами диски.

А Новак стояв на колінах під аркою монастирської брами. На гульомахистій брущатці.

Турчин у супроводі бандитів, обминаючи його, кинув: — Ви в краватці? А я й не помітив.

Йому доповідали, що захопити сільраду приступом безглуздо. Підповзти, облити її гасом і підпалити не можна. Засипають запальними кулями, може, дах спалахне.

— Тримати під обстрілом! — наказав Турчин. — А зброю повантажено?

— Так.

— Всю зброю повитягувано з криниці? — перепитав, не довіряючи.

— Всю.

Він кинув: «Добре», — і рушив до церкви.

В бабинці чекала Соломія. Білі коси під білим павутинням веляна *. Донизу спадало біле плаття.

— Бачиш, як ми вінчаємося, Чайко?

Отець Іов обміняв їхні персні, пов'язав руки білим рушником і повів вистеленою доріжкою до аналоя.

Турчин повернув до Соломії своєю головою.

Її очі синіли на позолоті вітваря.

Посередині церкви, на один крок праворуч, стояв у високих чоботях Порфир Довбеняк. Єдиний мирянин на всю широку й довгу церкву. Пригладив на голові кілька своїх волосин, розрівняв густу бороду. Держав в одній руці, опустивши додолу, картуз, а в другій — батіжка.

Отець Іов ходив у малинових ризах, а черниці з хорів розливалися такими голосами, мовби кожна з них виходила заміж, знехтувавши обітницею.

Горіло панікадило. Горіли лампадки і свічі.

Порфир кидав погляд по синіх, зелених, червоних шибках вікон. Здавалось, у них наче стояли вітражі страшного суду, і він хрестився з батіжком у руці.

А тим часом Цісарик гнав двоколкою до району. Бив коня пужалном, віжками, притискав до грудей поштарську сумку і охрипло садив: «Вйю, стерво! Вйю, конику!»

XXXIII

Упливав вечір, гули хрущі. Їх не видно. Хурчали і своїми лапками ворушили листя на придорожніх яворах. Він вертався з вечірньої, і його перепинила Василева

* Велян — фата.

мати. Розпитувала про Василя, а Юрко не мав що казати: не бачив, не знає. Вона скрушно похитала головою. Розійшлися. Її голова закутана, спідниця підтикана. З руки звисала хворостина. Поволокла хворостину, а навколо гудуть хрущі.

Рушив і він. Жаль було її, постарілої, закутаної, що ледве очі видно. Це ж Василева мати перейняла його пізно, щоб ніхто не бачив, щоб і йому, Юркові, нічим не дорікнув.

Зупинився над річкою. З горбів темніли дороги. Спустилися до річки. З одного кутка, з другого. І сама річка темніла, наче кручена дорога між горбами.

Хрущі розліталися — несли на своїх крилах цвіт.

Всі інші звуки наче вимерли.

Бамкітливе протяжне хурчання поглинуло їх, озвучуючи вечір.

Юрко поминув річку, обминав байрак, і тут його вхопили за плечі.

— Та ж сама сумка,— прогучав хтось і хихикнув йому в лице.— Знаєш-розумієш, не пручайся.

«Крумпульце»,— подумав хлопець.

Повели.

В полі хрущі не гули. Прозоро-зоряно. Хода вичовгом. І тих, що вели, і його.

Він знову почув хрущів під лісом. Гуділи, кишіли на кущах.

— Сюди...— обізвався хтось у грабіні: мабуть, вартовий.

— Сам комендант відділів підземелля хоче з тобою балакати,— і знову ж те хихикання, і знову йому в лице.

Юрко знав лісові стежки, але якимось і не зауважив, що опинилися над Синьовиром, а ніби йшли дуже довго. Невелике озеро хлюпало об берег хвилею. Не спало. Юрко зупинився. У чорних берегах, зарослих соснами і дубами, просвітлене під зоряним небом, озерне плесо мерехтіло і ворушилося. Синьовир спалахував, мовби на його дні хтось викрешував іскри і вони полум'яніли у воді, золотисті, золоті. Сосни і дуби відбивалися мовчазними великими тінями.

Потім він побачив вогнище. Коло нього, очевидно, лежали бандити. І він почув: «Ой саду, мій саду вишневий...» — свою і не свою пісню.

На поляні, оддалік від багаття, примостився на пеньку Турчин. Голова на кулаці.

— А, musa gloriā coronat, gloriāque musam *,— підвів очі, не ворухнувшись на пеньку.— Знаєш, хто так казав?

Юрко заперечливо хитнув головою.

Перед Турчиним стирчав ще один пеньок, нижчий. Юркові показано на нього пальцем, і хлопець сів на нього.

— Твій дядько так казав.

— Може...

— А поляки кажуть, що «може» — широке й глибоке,— витлумачив Турчин його відповідь.— А що про мене у селі подекують? Скаженіють, насміхаються чи мовчать? Нехай роблять все, що завгодно, тільки б не мовчали. Кого замовчують, тому смерть.

Багаття то розгорялося, то гасло. Коли спалахувало, їх обох було видно у його висвітах. І було видно край озерного плеса: полум'я освітлювало сині хвилі. Вогнище пригасало, і все меркло.

— Люди мовчать,— відповів Юрко.— Інколи лякають вами дітей, коли ті не слухають.

— Он як! Ну, тебе ніби ніхто не замовчує. Чуєш? Ти на це скаржитися не можеш.— І раптом: — Більшовики, заарештувавши, всипали тобі чи панькалися?

— І не всипали, і не панькалися.

— Про мене запитували?

— Чому? Я ж вас не знаю.

— Я хочу, щоб знав. Я тебе для того й покликав.

Лоб у залисинах, сивуваті скроні... Автомат коло ніг. На автоматі кашкет. Рука на животі — пальці в пряжці.

— Щоб знав,— повторив.

— Нашо?

— Скажу. Ми погомонимо, ми все обміркуємо. Що я комендант служби безпеки — знаєш?

— Комендант відділів підземелля — сказали.

Летів хрущ. Буцнувся Турчину об руку на животі й упав на землю. Комендант безпеки прийняв ногу з ноги, зігнувся, полапав руками, знайшов хруща. Заклав коліно на коліно й, не дивлячись на хруща, відщипнув йому лапку, а очі втупилися в хлопця.

— Нам не байдуже, хто береться за перо і що те перо напише.

* Musa gloriā coronat, gloriāque musam — муза коронує поетів, а поети — музу (лат.).

Його очі холодні, гострі, огнівілі.

— Ти вчишся, збираєшся в інститут, може, в університет?

— Збираюся.

— Не перебивай. Те, що скажу тобі я, ні в університетах, ні в академіях не почувеш. А втім, будь зі мною відвертим. Не вивертайся. Більшовики вже, здається, задурили тобі голову братерством, рівністю й іншими нісенітницями?

Юрко подумав, що ліпше мовчати.

Комендант служби безпеки промовляв з пенька:

— На місці безликої і оманливої ідеї інтернаціоналізму, класової солідарності ми ставимо чітку і виразну ідею, закорінену...

— Поборювати в народі братерство, рівність — побоювати сам народ,— сказав, не стримавшись, Юрко.

Турчин відірвав хрущеві лапку і кинув під ноги. Його пальці намащували іншу.

— Народ... Маса...— почувлося.— Та ти запам'ятай: народ — це стала безпомічність, здатна на спазматичні й безплідні конвульсії. Маса — не творець, а знаряддя.

Хлопець повільно й важко повів головою в один бік, у другий.

— Стала безпомічність, спазматичні й безплідні конвульсії? А Тарас Шевченко, а Леся Українка? — запитав і дивився на озеро.

Він згадував, яке воно буває сердите весною, коли на ньому тріщить крига, як виходить з берегів, затоплюючи все довкола.

— Не перебаранчай, а слухай,— кинув, як наказ, Турчин.

Хлопець силкувався не дивитися йому в обличчя, одутлувате, брезкле.

— Хто любить інші народи, як і свій, той шкідливий для нації.

Ще одна хрущикова лапка впала на землю.

— Вселюдські ідеї солідарності, людство я відкидаю,— проголошував комендант служби безпеки,— як речі, що лежать поза нацією... Я змагаю так, що тільки одній з ідей залишається місце на даному терені. Якщо ворог навіть нічого злого не зробив, все одно розтоптати ехидну.

«Який він страшний»,— подумав Юрко і запитав:

— Невже ваша мати привела вас для зла?

— Я не знаю своєї матері. Вона привела мене зі свого задоволення,— кинув грубо, цинічно і ніби відгадував Юркову думку.— А наша влада страшна. Вона повинна бути страшна. Бог так хоче, щоб пішла в непам'ять ціла людськість, коли треба битися за його славу,— прорік, як завчене, вишколене. Театральне «бог» звучало владним «я». І, відірвавши хрущеві всі лапки, він узяв комашину за скостенілі хітинові крильця, і додав: — Або оспиваєш нас, або...

— Або що? — перепитав Юрко.

І почув:

— Ми пізно за тебе взялися. Пізно до тебе докопалися. Ну що ж, будеш служити нам, я гарантую: кожне твоє слово передаватиметься туди.— І Турчин рукою, в якій держав хруща без лапок, тільки з одним крилечком, махнув, показуючи кудись.— Твоє слово знатимуть Америка, Європа... Я обіцяю. Ти розумієш: Америка, Європа...

Холодні й гострі очі мінялися.

— До того тебе кличе дядько. Дядько і я.

Шумів ліс, і хлюпало озеро.

Турчин утримував голову на кулаці.

Комендант служби безпеки поблимував то зло, то ніби заохотливо, то різко, пропікаючи.

«Страшні, жорстокі очі,— думав Юрко.— А руки? Такі очі і Соломія? Його руки і вона? Служити? Вам? — Молоді груди стискала ненависть.— Вам — убивцям?»

Стукотіло у скронях, і в душі повставало: «Я есть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була...»

Він жив цими словами, а Турчин закінчував «бесіду», яка на його мові йменувалася «психічним заламуванням».

— Не будеш служити нам,— погляд ставав гнітючим, важким,— запам'ятай: служба безпеки — це така поезія, що любові й популярності не просить і не домагається. Служба безпеки домагається доносів. Ступиш не у наш бік, і ми знатимемо. Утямив?

Юрко мовчав.

— Гадаю, ми ще зустрінемося,— пообіцяв Турчин і гукнув: — Провести!

Від вогнища підбіг Василь Кримчук, ніби не помічаючи Оранчука, звертався до коменданта: «Я, друже провідник, занотував кожне ваше слово. Кожне ваше слово, друже провідник, на вагу золота». Турчин нічого не сказав, і Василь турнув Юрка плечем.

Відійшли, і Юрко сказав йому про матір, як вона по-
бивається.

Василь і не повів вухом.

Шелестіли кущі.

Василь допровадив його до вартових, а ті далі — виве-
ли в поля.

Зависала ніч.

Він простував навмання — від коменданта відділів
підземелля.

Дотяг полями до схилу гори, і забовваніли кам'яні
баби. Став серед них і дивився на них, а вони — вирло-
око на нього.

XXXIV

Варка скулено сиділа на ганковому порозі, а Оксент —
біля комори. Яровий зупинився між ними — серед по-
двір'я.

— Я знаю, вони реально десь тут, — звертався до
обох. — Ви ще пожалієте... категорично!

До Оксента підступив Буланчик і почав гризти за пле-
че. Варка видихнула: «Шукайте», — і схвала в долоні
голову.

Коло брами стояли наготові з довгими загостреними
дротами-шпичаками яструбки.

Припікало, душно: Яровий скинув кубанку, витер ло-
ба. Світило сонце, і він ще дужче примружував свої сто-
рожки очі: от і знову в Кричевських, міркував. Бандюки
застукали Юрка Оранчука, хлопець розказав батькові.
Прибіг Павло Оранчук, всіх підняв і — до лісу, серед но-
чі. Та зараз не до цих спогадів. Махнув кубанкою яст-
рубкам.

Криївка була під шопою. В одному кутку Турчин, у
другому — Соломія. Село проголосувало й постановило
— Довбеняків виселили, а хутір знесли. Банду роз-
трощено над Синьовиром. Соломія розродилася семи-
місячним сином. Вона і тримала його в сповитку на ру-
ках.

Через браму — шопою — ходили і виходили. В криївці
відлунювали і хода, і голоси.

Турчин сидів, задерши голову: невідступно стежив за
люком, який містився збоку, — на ньому, на камені, при-
сипаному землею, стояв прогнилий брамний стовп. Вар-
то його підважити, відкинути камінь — і готово. Чи здо-

гадаються? Спина вросла в шалівку. Чи з банди хто й залишився? Обійшли, облягли і косили, як траву. Вискочив по трупах і — яма, безвихідь. Не помічав ні Соломії, ні дитини. Вловлював кожен шерех, який досягав звідти, згори: пульсувало у скронях.

Варка не могла підняти голову з долонь. Ні про що не думала. Яструбки обминали її на сходах, йдучи в хату. Казали:

— Було ліпше, тітко, тоді журитися й перейматися, коли дочка говорити вчилася.

Буланчик помахував перед Оксентом хвостом.

Гуп... гуп...

Турчинові витягло шию і перекривило рота. У темряві блимливо маячили білки. Очі втікали з лоба. Прислухався. Втихало відлуння кроків, замовкали шерехи, комендант служби безпеки сподівався, що смерть відступає. Вона ходила десь поблизу і, жахаючись її, думав лише про себе: «Вжити, вжити, за всяку ціну!» Це бажання напружувало жили. Всередині все тремтіло. Заплакала дитина. Скімливо. Голосок тоненький. Але яким не був тоненьким, Турчинові здалося, що він розтинає його. Блимнув у темряві очима на Соломію. Його погляд кричав — «Заткни йому рота!» — був лютим, неблаганим. Він роздумував: «Бачити в кожній людині рівну собі?..» Хода над головою і дитячий плач не давали його думкам волі, перепиняли їх. Соломія підставила немовляті порожню грудь — заткнула немовляті ротика. Але Турчин все чув дитячий тонкий голосок, який зливався з тупотом, шерехами, начеб був з ними заодно — проти його бажань, проти його думок, проти нього. І він вивушив із себе: «Воно верещить...» — тихо, сердито.

Шукали в хаті, в стодолі, у хлівах...

Буланчик, намахавшись головою і хвостом, знову заходився гризти Оксентові плече, а Оксент час від часу підіймав очі на браму. Дивився на неї, не криючись. Встати, сказати і повести не міг. «Продаси — я перший порішу Соломію і дитину», — обіцяв Турчин. Ця погроза: «Порішу», — втримувала і не пускала. Він косував на підгнилого стовпа, який чи й тримався на камені. Той стовп обшмуляний. Часто зачіплювався за нього колесом. Що його підважити плечем? Доторкнися — і випаде. Дивувався, чому Яровий не здогадається це зробити. Прогнилий, обшмуляний стовп стирчав не лише йому в оці. Оксент промовляв собі подумки: «Він — кілок у моїх

грудах. Поки стоїть на місці, кілок вбивається мені в груди все глибше і глибше. Осиковий».

Гуп... гуп..

Дрижала покрівля бункера. З колод, з дощок осипалися пил і земля. І кроки на поверхні, і пил, який сипався на голову, і земля, що потрапляла за комір, лякали Турчина. А ще більше, ще дужче він боявся, що знову обізветься дитина. «Воно верещить» — сиділо в ньому і драгувало. Продзвенить тоненький голосок, видобудеться зі схрону на поверхню, і його там відразу почують. Повертаючи очима то до люка, то в куток, він думав: «Глум бачити в кожній людині рівну собі. Цей шматок безформеного м'яса в сповитку, згадував вислів гауляйтера й обер-президента, — хіба рівня мені?.. Ця задрипанка, що не може заткнути йому рота, хіба рівня мені?..» — І повертав свої очі. Страшні. Несамовиті. Він таїв подих і єдину думку: «Вижити, нікому не вступаючи з дороги. Розкошувати щастям свого «я», навіть коштом «ти», на все інше плювати!»

Дитина мовби підслухала це його переконання. Запхниськала, але відразу ж і замовкла. «Воно верещить...» — з новою силою обізвалося в Турчині. «Ще в пелюшках, а вже не згодне з батьком. Воно верещить.. Воно повстає...» І ніщо інше не ворухнулося в його пекельній душі, крім сказаної злоби до всіх і до світу. По жилах текла шалена кров і не могла охолонуть. Волосся стояло на голові дротом. Ніщо добре і радісне не згадалося з його життя: вийшов з мороку, і глухий цвинтар оточував повсюдно. «Розкошувати щастям свого «я», навіть коштом «ти», навіть тоді, коли це «ти» найближче...» — наступувало молоточками в скронях. «Воно верещить... Чогось хоче?..»

Яровий, посміхаючись, присів коло Оксента на порозі комори. Почепив кубанку собі на коліно.

— Не курив я, не курю, але давай, Оксенте.

Закурили і мовчали.

Яровий закашлявся.

— Дим дере у горлі, а ненависть ще дужче, — промовив, відкинув самокрутку і повторив свої слова, з якими звертався, починаючи обшук: — Я знаю, вони реально десь тут... Ви ще пожалкуєте... категорично! — Зняв з коліна кубанку, кинув на лисину. — Поки будьте і не нарікайте, що мої хлопці поперекидали все догори дном. Ви самі винні.

Яструбки курили. Брали гвинтівки, збирали щупи. Пересміювалися: на Синьовирі було легше, дарма, що ліс, вода і що витьохкували кулі.

Варка виткнула бліде обличчя з долонь. Більмасте око блимнуло і затяглося повікою.

Заходило сонце, і високі смереки відкидали свої тіні через хату на подвір'я. Відпочивши, знову забігав Буланчик. Копитця вицокували об землю — по довгих смерекових тінях. Оксент хотів його вкоськати, а він заіржав: «Іго-го!»

Турчин почув брязкання зброї, дзенькіт заліза і відлуння безлічі кроків. Відходили яструбки, вибрикувало лошатко. І в той же час плачем зайшла дитина. Голосок тоненький і чистий. «Воно верещить... Воно повстало...» — Він поповз на колінах із свого кутка: руки потягнулись до сповитка. І не кавкнуло. Соломія хотіла захистити маля — не встигла. Вона крикнула і вдарилася головою об землю.

Ніхто не чув.

Коли стемніло, Оксент встав з порога й пішов до брами. Підважив стовпа, відставив. Тоді взявся за камінь. Не встиг його відкотити, не встиг покликати: «Виходьте», — як Турчин уже викинувся з криївки.

— Їх нема? Пішли?.. — Присів і поводив автоматом — очі палали холодним вогнем.

— Немає. Пішли, — підбігла й зашепотіла Варка. — Таке щастя.

— Ваші там, — буркнув він і показав автоматом на отвір під стовпом. Перекинув автомата в ліву руку, присадив п'ятірнею чуба, крутнувся й пішов під смереки. І засміявся. Пішов, побіг садом. І пішов, побіг його сміх...

Оксент ліг долілиць, уткнув голову в отвір і покликав: «Соломіє, Соломіє...» Варка відіпхнула його, теж лягла долілиць і теж кликала: «Доню...»

— Він усі щаблі поламав, — здавлено мовила Соломія.

Вона, ледве втримуючись, передала матері сповиток, тоді батько підтягнув її за руки.

Варка проказала з жахом: «Неживе...» — і, не маючи сил тримати сповиток, передала Оксентові. Оксент прийняв його на випростані руки.

— Що ж нам тепер робити, Соломіє, Варко?

Соломія подивилась на батька, не приймаючи кіс з очей.

— Сама зроблю, татку, мамо.— Взяла з батькових рук мертва немовля і вийшла з брами.

Ступала вулицею і несла, тулячи до грудей уже холодне у сповитку тільце.

Варка назирцем за нею, назирцем ї наздогнала.

— Верніться, мамо.

— Ще заподієш що?

Відіпхнула матір, Варка спинилася. Її наздогнав Оксент. Рушили слідом за дочкою.

Соломія йшла селом.

А вони за нею.

Порівнявшись з хатою Кулішенків, Соломія звернула у двір.

Оксент і Варка зупинилися під тополькою.

У Кулішенків вечеря. Левко край столу, мати коло печі.

Соломія відчинила двері і, не переступаючи порога, сказала:

— Я таки прийшла.— Й тихо-тихо:— Не сама...— І простягла, тримаючи на руках, свою ношу.

XXXV

Манька внесла з комірчини гладуца — покинула за собою повідчинювані двері: розпашіла, невгомонна. Хата не могла втримати її розпашілість і невгомонність, тому й двері навстіж. Вона тернула гладуца запаскою, поставила на столі.

— Підвечіркуй, бо вечеря нескоро. У нас горить,— почала від столу.— Яшка і Райка з коровою, батько і я — на даху. Не барися. Щось нам поможеш, тобі ж ще в школу...— круглолиця, котилася надвір.

Юрко вислухав її, зупинившись у снігах. Всі вони в роботі, як у пеклі, але раді: все росте, як з води, і на городі, і на полі. Росте їхня праця. Перекривають хлівця. Батько не має часу й слова мовити, глянув, витерся рукавом і усміхнувся — зуби з-під рукава. Райка розрепетувалася: добре, що прийшов, допоможе ж задачу розв'язати, бо Яшка затявся — не хоче, каже, що вона дурна, скільки не товчи, все одно, що воду в ступі... Погнали корову.

У його ногах ще дудніла дорога. Два дні не був дома. Одержував приписне свідоцтво. Медкомісія, лекції. До району неблизько, довелося заночувати. Дорога, хлопці,

збірний пункт — все це ще гомоніло в ньому. І солов'ї... Туди вимаршем, вимаршем і назад. Шеренгами.

Іх вів Кулішенко.

Він ступив із сіней, знайшов кухлик, налив молока і, забувши, що треба помити руки («Щось нам поможеш, тобі ж ще в школу»), підніс до губ, сьорбнув. Молоко холодне. Такою ж холодною і такою ж доброю була вода з Велемчанки, коли прилягли в ліску на спочинок. Річка тече із села. Кружляючи, обминаючи горби, зникає, а потім знову вививається, синіє небом і переливається сонцем у зелених берегах; кілька разів перепиняла їх і текла собі. В лісі вони попадали на животи і пили з неї, як коні. «Напивайтеся, хлопці,— жартував Левко Архипович.— Ліпшої води нема ні в Європі, ні в цілому світі. Вона з нашого джерела. Ломить зуби, але солодка».

Молоко теж солодке. Пахне травою і сонцем. Травою, сонцем, рідною річкою.

Юрко відчував, що його груди й досі дихають вітром дороги. Згадувалося: пили хлопці воду — в лісі розспівався соловейко. І ожили слова: «Треба... вести, як віночок плести»,— пісня до танцю.

Перед ним на столі лежить ніж і кусень хліба. Відкраяв хліба, їв, запиваючи молоком, а в пам'яті два минулі дні... З військкомату — у райком комсомолу. Квитки вручали у залі під розгорнутим червоним стягом. Опієля Кулішенко йому сказав: «Ну, тепер, Юрку, держися!»,— і обняв його. Додому — комсомольцями.

В нього комсомольський квиток. І приписне свідоцтво.

Скоро буде й атестат зрілості.

Хліб черствий, давно печений. Він любить крутий хліб: на ньому виріс. Той хліб чесний, тому й дає силу. Він хоче мати ту силу, про яку Левко Архипович каже: «чесність». І Новак, Олексій Вавилович, каже: «Поклади на себе чесність, і нехай тебе покладуть з нею: не пізніше, не раніше і не окремо — разом. Якщо й доточно».

Хліб, молоко... Молоко пахне вигоном. Як він не квапився додому, а постояв перед вигоном, під вербою. Та верба сухим-суха, а взяла й пустила пагони. З коріння. А на вигоні, там, коло джерела, галасують пастушки. Перша пара підіймає руки, ставить уявні ворота, а всі, взявшись за руки, линуть шнуром. В'ється шнур — повернула зима на весну. Хлоп'ятка і дівчатка несуть весну через ворота в уявне городище, і нема цьому кінця.

Юрко допив кухоль і знову налив — голодний. Хліб як булка. Все таке смачне. «Повечеряю,— думав,— допомагатиму хлівця перекривати, а потім допоможу Райці із задачею. А коли смеркне, піду до Соломії...»

Двері, як були навстіж, так і не зачинив їх.

Ще півкухля молока, ще окраєць хліба в руці.

— І стукати не треба — розчинено. Вечеряємо? Смачного.

У хату вступив Турчин.

— Нема до чого.

— Ваші шлунки еластичні,— глумливо і не менш в'їдливо.— Твій татусь запитувався, навіщо я пістолета з кобури вийняв, а я відказав: ідеш у чужу хату, тримай зброю напоготові.

Юрко поставив кухля, поклав на стіл окраєць.

— Вечеряй. Чого ж ти?

Чуб спадав Юркові на очі. Хитнув головою, пригладив волосся, щоб не заважало.

— Ти нас видав над Синьовиром? Кримчук загинув. А ми ж з тобою, здається, домовлялися?..

— Про що?— дивився і не змигнув.— Ні, ми не могли з вами домовитися. Ні!

— Щоб ти в комсомол не записувався. А ти вступив?

— Так,— і знову погляд твердий, рішучий.

Ні і так, так і ні — жив тільки у двох словах: інші вже не мали значення.

— Коли сам не хочеш їсти-пити чи коли не їсться і не п'ється і сон не бере...— Турчин, перепоясаний ременями, вклав пістолета в кобуру, але кобуру не застебнув,— тоді ходімо.

Під хлівцем стояв з пістолетом напоготові «крумпульце». В пілотці, у солдатському.

Наступала вечірня година, і все було далеко чути. Там, унизу, над річкою галасували пастушки. В полі рипіла підвода.

На чистому небі з'явився блідий серпик місяця. Доцвітали садки. Білий вишневий цвіт застеляв землю. Наче вата, літав клаптями м'який тополиний пух.

Батько на даху хлівця серед ребрих лат. Розкинув руки і стояв, як птах. Мачуха, міцно обхопивши своїми руками його коліна, припала до них головою: не пускала.

Юрко ступав.

За подвірним воринням чекав хтось, обернувшись спиною. У плащі, комір зведений. Підійшов — Джедж -Ву-

сатий. Запитав: «Впоралися, порядок? Мені ж ще школу підмітати». — І погладив вуса.

— Я казав, що ми ще зустрінемося, — промовив Турчин до Юрка. — Не послухав мене — прошкуй у відділ підземелля.

З горбастої вулиці Юрко озирнувся через плече: там, над річкою Велемчанкою, у веселий гурт зібралися хлопчики й дівчатка; у старших майоріли на грудях кінчики червоних піонерських галстуків, і це було останнє, що відбилося в його очах.

XXXVI

Турчин сидів у низькому тісному бункері. Його лихоманило: «Де Джедж?!» — І він, закипаючи люттю, згадував, як опинився у цій затхлій ямі.

Коли вистрелив Юркові Оранчуку в голову і голова поникла, щоб вже ніколи не підвестися, старий Павло Оранчук зіскочив з сокирою з даху. Злетів, як яструб.

Ні жінка, яка втримувала його за коліна, ні бандит, який міг розрядити в нього пістоleta, — ніщо не спинило: хижо вгору знялася сокира.

Комендантові СБ і зараз в бункерній могильній п'їтми ввижався той зблиск лютої помсти, її гостре лезо. І тут, у криївці, він чув, як нелюдським голосом закричала Оранчучка, як залентував цілий куток, все Залужжя... А вони — троє: «крумпульце», Джедж і він побігли до лісу. Не лише Павло Оранчук із сокирою, не лише один куток — все село, підняте тривоґою, гнівне, страшне, підхопилося на ноги. «Крумпульце» утікав останнім. Павло Оранчук наздогнав його. Знялася сокира, вони зчепилися. Це і врятувало мене і Дджеджа, думав Турчин: ми вскочили у ліс. А «крумпульце» Оранчук взяв живим, скрипів комендант зубами. Я сам бачив, як він притовк його обухом. Так йому й треба! Чому не стріляв у того старого Оранчука, коли він був на даху?

Турчин причаювався, наслунав, чи чогось не чути.

Що там, нагорі?

Хоч вони з Дджежем і досягли лісу, але і в лісі їм не було місця.

Заходило на вечір — поверх дерев знялася і розсипалася бризками червона ракета.

— Яровий іде на прочос, — сказав Джедж.

— Сам бачу! — відповів Джеджеві й схопив його за петельки плаща:— Або ти мене сховаєш, або я тебе порішу на місці!

Йому пригадалися ці власні слова, і як тріщав Джеджів плащ у його здерев'янілих, безчуттєвих пальцях, і як Джедж-Вусатий повів кущами через гушавину до сторожки на лісовому кордоні, шепчучи: «Я вас сховую, тільки б встигнути... Тільки б встигнути...» — наче молився перед смертю.

Сторожка була порожня. Пастух-чередник ще не оселився у ній на літо. Порожніми були кошари, криті старою дранкою, і обнесені воринням довгі загони. Ні велемчани, ні люди з навколишніх сіл ще не зігнали на випас скот. Ждали, як здавен водилося, великодня. Відсвяткують, і тоді. Тхнуло старою гноївкою, височіли купища гною, ще не вивезеного на поля.

Джедж розкопав гній руками. «Тут криївка,— вишептав.— Тут я переховував сало, смалець, мед... І ковбаску! Так-так...»

Над лісом знову спалахнула червона ракета, а серед злежалого гною, споєного талим снігом і грозами, відкрилася мовби лисяча нора.

«Швидше!» — підганяв Джедж. І зараз Турчинові вчувався зляканий голос Вусатого і поставало в уяві, як той наостанок зазирнув у бункер, наказавши ретельно замаскуватися.

Вхід закривався звичайним дерев'яним ящиком із землею. Дошки в ньому прогнили й протрухли. Отвір над його головою закрився, запанував морок, а Джедж закидав вхід гноєм і, щоб не було знати найменших слідів, спустив для певності сюди із загонів і кошар гноївку, яка мляво і повільно розпливалася над старим бункером.

«Де ж Джедж?— покусував губи Турчин. Губи потрікалися, язик шорсткий.— Де Вусатий?!» Не знав, чи раз день, чи ще ніч? Різало в очах. І що він частіше їх протирав, то різало ще дужче.

Спину зводила судома, нили руки. Йому захотілося випростатися, і він стукнувся головою об брус. За комір посипалася земля, глевка і мокра. Він витер шию рукою, нюхнув долоню, скривівся й призро сплюнув: долоня віддавала гноєм.

«Де ж той Джедж? Де Вусатий?!.. Що там, нагорі? Що?...»

Голова розколювалася, наче хтось справді загнав у неї сокиру. Боявся повернути шию, нишком засовував за борт кітеля руку, прикладав до грудей, шукав серце.

Ще не вірив у свою смерть.

А нагорі було так: прочісували ліс, і Джедж потрапив прямо в руки Ярового. З яструбками йшов і Павло Оранчук. Він грізно підступив до Джеджа і запитав: «Ну, Вусатий, де те стерво, що в мого Юру кулю послало?.. Тебе я добре розгледів!»

І «крумпульце», зі зв'язаними назад руками, підтвердив: «Він був з нами, аякже»,— буркнув і блимнув на Джеджа, мовляв, попалися, тепер признаваймося, як на сповіді.

Вусатий не признавався.

— Я нічого не знаю. Я чухрав собі березину на віники. Я шкільний сторож. Хіба вже й у ліс не можна, чи що? — І показав на в'язку березового пруття, яке скинув з плечей.— Якщо ти, Павле, хочеш мене зарубати, рубай! — Він підставив йому голову.— Я і кашкета скину,— і скинув кашкета.

Яровий, насилу стримуючи себе, криво посміхнувся, зібрав яструбків, і всі рушили в село. Джедж ступав попереду і ніс на плечах в'язку березини.

«Що ж там, нагорі?..»

Минула ніч, минав день. Село ховало Юрка Оранчука. Домовина пливла над людськими головами. Левко Кулішенко ішов разом з усіма. Над розкритою могилою стояв і гукав Новак:

— Велемчани, де той останній Каїн?.. Кари катам, кари!..

Левко Кулішенко казав:

— Хто з нами, тому жити серед нас, а хто проти — на смітник історії!..

«Що ж там, нагорі?..»

Турчин втрачав надію, що Джедж прийде. Дошкуляв голод. А тут ще. Не встанеш, не підведешся. Він повзав у норі з кутка в куток, бракло повітря. «А що, коли й Вусатий попався?»

Ця страшна думка вимагала діяти. А дія була одна — вибиратися з ями і втікати. Втікати, поки не пізно. Він ні про що інше не міг думати. «Втікати... втікати...» Страх засів у помутнілих очах, страх розколював голову, страх калатав у грудях.

Саме це і прискорило загибель.

Полапки знайшов ляду над головою. Тремтів, трусився, лякаючись найменшого шереху. Йому не вдалося важити ящика. Трухляві дошки розповзалися, і попливла гноївка.

Турчин жажнувся, його відкинуло від виходу. На якусь мить здалося, що там, нагорі, дощ, гроза. Але то була гноївка.

Зігнутий, скосбочений, кидався до виходу. Руками, головою виламувався з бункера, а гноївка текла зівсебіч.

Коли густа, затхла каламуть сягнула грудей, зрозумів, що це кінець.

Досвітком Джедж повів Ярового і яструбків до сторожки на лісовому кордоні. Щоб підступитися до виходу, роззувся, підкотив штани.

— Еге-ге... Та тут потекло через край. І дурному ясно, що він утопився,— промимрив.

— Туди йому і дорога,— полегшено зітхнув Яровий і витер рукавом рясний піт на чолі.

XXXVII

Мокрина прикрила кошичка чистенькою пілочкою, зітхнула, постояла, щось подумала; підняла новенького кошичка-рогозяника з візерунками на боках, подивилася на вікна, як на дзеркала, і повагом рушила до дверей. Виїшла з хати — з порога спурхнули пташки і закружляли над нею.

Цибуля на городі давно випустила пір'я. Посходила картопля, листочки сивуваті, сизі. Я вже kwasолю обтичала, думала, і та kwasоля на грядках, мов у вазонах.

Кури поставали рядочками — уподовж стежки, від порога і до вулиці. Попідіймали голови — дивилися, як вона йде. Вона зупинилася перед молодістю тополю, мовила до курей, щоб не залітали на город, і пішла далі повагом, повільно. Пропастище високе, вона низенька. Але на її обличчі, вибіленому і ясному, у її відмоділих очах відбивалася така глибока зосередженість, така висока задума, що Мокрина була вища Пропастища. Вона вища Заставни, Городища, Запоріжжя — всіх семи велемчанських горбів.

Узвіз засипало, замело цвітом, тополиним пухом, і вона ступала білою дорогою.

З буйної зелені пробивалися вікна і блищали до неї.

Не звернула до мосту, як звичайно, коли простувала

з кошиком до кооперативу по сіль-гас, а звернула на стежку, якою носять воду, і подибала над річкою.

В очі світило сонце. Очі мружилися, і вона витирала їх рукою — сонце, що падало ув очі.

— Тепло,— проказала.

На сонці все тремтіло й виблискувало, здавалося оновленим, гарним і радісним. Вона дибала над річкою, навпроти її течії. Хвиля виливала хвилю. І широка долина, колінчаста між горбами, зеленіла й промінилася. Трава підіймалася вже до колін. Примовкло виструнилися явори і тополі. Не шуміли густі вишні, не шуміли ще густіші верби. І невідомо, чого було більше — буйної густолистої, розкішної зелені чи променистого сонця? Сонце лилося, своїми краплями скроплювало долину, пагорби і висвітлювало зелену, в мовчазній, ледве рухливій позолоті тишу.

Співали пташки, там, у яворах...

На Залужжі кувала зозуля. До неї обізвалася інша: «Ку-ку!» — десь чи не на Заставні.

З очеретів, що росли стіною, знялася чайка. Летіла боком, наче підбита. «Ки-ги, ки-ги...» Мокрина стала і задивилась на неї: сива чайка одним крилом ніби черкала небо, а другим хотіла торкнутися землі. Зупинилася й стояла, аж поки чайку було видно. «Ки-ги...» — та й пропало, розтануло, розчинилося в річці, у травах, на купині, у верболозах. І вона подибала з кошичком далі.

На припіку-виступі на колишній вапнярні вирости берізка і тополька, рівні, прямі, як свічки. Живий свічник. А восени як запалають, горять, палахкотять і не гаснуть.

Мокрина дісталася до берізки і до топольки. Поставила кошичка і сіла.

— Аж задихалася, поки добилася, Архипе, до тебе в гості,— мовила, ловлячи сухими губами повітря.

Сиділа, простягнувши ноги, поклавши на коліна руки,— спочивала. Вона й спочивала, наче робила якусь роботу.

— Що, болите, старі кості? — зверталася до своїх рук і ніг.— Ви мені не крутіть і не нийте, баба не хоче того чути.

Перепочивши, взялася за кошичка. Вийняла пілочку і поки відклала її. Дістала рушника, вишиваного, з торочками. Стріпнула, стелила його на мураві під берізкою і тополькою. В берізки при корені кора порепана, чорна. В топольки хоч і не порепана, якась аж руда.

А вище в однієї — біла, в другій — срібляста. І Мокрина, застилаючи рушника, наспівувала: хвалилася біла береза білою корою і зеленим листям, дощі ж тебе вибили, а визеленило сонце. І казала:

— Я до тебе, Архипе, з піснею, а не з плачем: весела.

Вийняла з кошичка пасочку і поклала на рушникові. Вийняла трійко крашанок і теж поклала. Тоді дістала свічку, встромила її в пасочку. Знайшла на дні кошичка сірники, засвітила офірку, а тоді стріпнула пілочку й сіла на неї.

Рівно горіла свічка.

Рівно сиділа Мокрина.

— Як ти в мене був,— казала,— то я й не наплакалася. Бувало, сльози вже бринять на повіках, а ти кажеш: не плач, жінко, нехай наші вороги плачуть, нехай їм злі очі сльозою витечуть, а добрим людям на те очі дано, щоб вони на світ дивилися.

— Я своїх очей не шанувала, а твоє слово пам'ятаю.

Село звідси ледве мариться. Залужжя над нею, обіч нього Пропастище, бовваніють кутки на горбах. Вона дивиться в простір і все бачить. Свою хату, стежки і дороги. І ті, якими добивалася сюди, і всі стежки, і всі дороги, які сходила.

— Коли чоловіка й нема, але коли є добра пам'ять про нього, то і той чоловік не пропав. Правда, Архипе? — питала, відказуючи:

— Тяжко нам прийшлося жити.

— Ми так і не посиділи ніколи з тобою удвох, Архипе. Нині з тобою посиджу,— казала йому, мовби живому, і згадувала, що і як було.

— Робили — жили тріщали і витягувалися. Архип примовляв: «Розігнемо спину, як у землю вкинуть; постаєм панами — зашумить трава над нами...» Сукали посторонка носити з луку траву. А у селі німоти, поліцаїв. Добрі люди попереджали, що треба тікати. Архип на те: «Куди я від себе втечу? У світ за очі? Я не блудило, щоби мною водило». Прийшли, зв'язали недосуканим посторонком і водили по селу, наче яке страховище. «Син — комуніст! На фронті, кажеш? Ти і сам такий. Сам переводив пролетаріїв усіх країв до совітів, сина привчив. Стали совіти — син головою: з Картуз-Берези прийшов! Аякже!..» — і обкидали гнилими бовтунами, обмазували шмаровидлом. А той, що називався комендантом, бив у лице. Забігав то з одного боку, то з дру-

гого і — навідліг. Турчин. «На моїй могилі самостійної України, хлопці, не заснуєте!» Підіймали його на посторонку в повітря — зі звірячого шалу. Як мене штурхали, як проганяли, а я коло нього.

— Не добили,— вишептала Мокрина сухим язиком.— Привела, відходила його, але без ока: стало півсвіту.

А в пам'яті поставало.

Архип зі зв'язаними руками, посторонок затягнувся. Розв'язувала йому руки, заливаючись сльозами. А він: «Добрий кужіль, Мокрино. На всі сто добре коло конопель ходиш, сієш, вибираєш, мочиш, сушиш і витіпуєш. Якби кужіль гнилий, посторонок порвався б»,— хвалив її. Покосили траву. А вже кругом сама німота. Наїдуть, нападуть і балакають так, ніби у них писки криві: «Гав-гrrr!..» Тікати і ховатися треба. Фашистам скрізь партизани ввижаються. Німці і шуцмани заскочать, молодих — у Німеччину, худобу — собі. Старих ще не чіпали. Коли поголоска: Верхів, усі ліси і землі — Гітлерові під лови. Сам Гітлер сюди приїде і буде в мисливстві кохатися. «Найбільший звір дичини хоче, певно, щоб ще дужче озвіріти»,— казав Архип. Заскреготіли танки і до джерела. Набирають у галони воду. Потім, казали, відправляли її літаками аж у Берлін. На аналізи. Встановили: смачна. Що не день, танки повзуть по воду, беруть у галони, далі літаками, обполюють чи не самого фюрера. Нова поголоска: коло джерела ставитимуть хороми, без цвяшка, без залізячки — саме дерево, а село — з димом, щоб і знаку не залишилося. Вона не дуже вірила, а Архип їй: «Правда. Ще як на нас турки і татари сунули, хто тільки не сунув, то не казав — на, а казав — дай хліба і води! Ти думаєш я, ти, ми їм потрібні — наша вода і наш хліб». Так казав, а втікати не хотів. «Не блудило, щоб мною водило». Над Залужжям літало пір'я — німці. А люди вже сиділи на клунках. Клунки на плечі, малих дітей на оберемки, худобу за роги і в яри, в нетрі, у ліс. Архип і пальцем не поворухнув. «Ти, Мокрино, бери корову. Корови шкода, а я вже допильную, що зможу». Наші люди не жаліють і не щадять себе так, як жаліють і щадять худобу, хліб у полі, дерево в лісі — все, що цвіте і дихає. Залужжя курить, дим стелеться на кутки, на село. Хто не прорвався, хто не вихопився — тих до купи і сюди, до вапнярні. Половили — мало, ще винюхують. Старі, сліпі — не перебирали. Забрали й Архипа. Кажуть, вишикували їх, а машинку-кулемета поставили

навпроти. Кулемет не вмовкав, а люди падали у вапнярну яму. Хто з дитиною, падав на дитину, а хто сам, тільки змахував руками. Нашинкували, а щоб лягло більше, давай затовкувати товчачками. І той комендант тоді тут був. Одна товчачка березова, друга тополяна. Присипали трохи землею ту жахливу могилу, а товчачки покидали. Ото, люди кажуть, і виросли берізка та тополька на тому місці.

— Ти, Архипе, виріс,— промовляла Мокрина.— Лисця наді мною шумить, і я знаю, що то ти...

Палала свічка.

Мокрина сиділа й дивилася в простір.

Левко казав їй, що зберуться, перенесуть останки закатованих і поховають на цвинтарі, але вона думає: земля скрізь свята, нащо кості ворушити? Вона чекала його, щоб удвох провідати батька, але не дочекалася. Де там йому? В гомоні, у вічній гарячці, що й глянути не має коли. Якщо не ліс, то сівба, по сівбі знову ліс, а там і жнива захоплять. І в неспокої — страшно за нього. Обстрілювали сільраду, сільрада з ночі й до ранку витримувала бій, казав, що гільзи вигрібали з вікон лопатами. Двері вигоріли, вікон мов і не було, дах завалився, але сільрада вистояла. Відбудовують її: він там. Страшно за нього, а він нічого не боїться, як і батько. Прийшов би сюди, дещо розповіла б, погомоніли б. Бігає, шарпається, метушиться, десь-то незчується, як упаде з ніг. Скрізь його треба.

— Бабо, тіпун тобі на язик: ти ж невістки хочеш! — перечила собі, радіючи, який у неї син.

Як на те, у селі розкувалися зозулі. Вони кували в садках і на городах — ні один куток не мовчав. І той, що над нею, і той, що його не видно; з найдальших горбів линуло:

— Ку-ку... Ку-ку...

Стільки літ бабі вже не треба, всміхалася беззубим ротом і подумки перебалакувала із зозулями. Було вам кувати Оранчукові, Павловому хлопцеві, тому Юркові, що за ним, певно, не одна дівка мліє. Тій закатованій учительці, що несла світло грамоти... Зозулі, зозулі...

І вона згадувала своїх дітей, які повмирали, не зіп'явшись на ніжки. І огорнула печаль щемка і терпка. Де вже їм було вижити при тій нужді і злиднях. Тихо прошептала:

— Діти — сини...

Кували, не перестаючи, зозулі.

— Бабо, бабо,— казала собі,— вмостилася, вигриваєш старі кістки, а хто за тебе про вечерю подумає?

Накришила хліба:

— Пташки, злітайтеся. Де ви? Баба нагодує вас. А ви співайте, хай живі й мертві чують.

Витріпнула рушник, рівненько згорнула і поклала в кошочок, витріпнула й пілочку, прикрила нею рушник.

Ковзаючись, спустилася з припіка-виступня і повернулася до джерела. Джерело пінилось, вирувало. Вона подумала, що таке ж джерело є і там, де її Архип. Бо інакше який рай без такого джерела? Напилася з долоні, сполоснула обличчя й подибала додому.

XXXVIII

Стрілювала, трубила в колос озимина, гнались вгору яріві, поля сколихнулися живими хвилями — зелена земля промовляла в світи голосами своєї молодої сили й дивної краси: прозорі ночі, росяні світанки, сонячні дні росли в літо. Надходила пора сінокосу. На своєму відкритому засіданні партійні збори затверджували розподіл покосів і випалів.

Людей зібралось, наче в жнива, і, коли Гомоляка, секретар партійного осередку, перерахував, кому, де і що припадає, по двічі, а то й по тричі називаючи прізвища, це сприймалося, як закон.

Левко Кулішенко сидів не за столом президії — серед людей — і думав, що він немарно недосипав, складаючи списки, немарно ходив по дворах, лугах і луках, перш ніж стати на очі перед усім селом.

Яровий вів протокол, вмочав перо в чорнильницю, старанно виводив кожне слово, і воно пахло йому не чорнилом офіційного протоколу, а сіножаттю.

Поділили, але ніхто не розходився, хоч питання прийому у партію стосувалося самого Павла Оранчука. Воно стояло у повісті першим, але щоб нікого не затримувати, було перенесене на кінець зборів.

Люди не розходилися — тепер вони відчували свою причетність до всього, свою відповідальність, і комуністи приступили до розгляду заяви голови земгромади відкрито.

Оранчук підвівся.

— Програму партії визнаю, із Статутом ознайомлений, сповнятиму їх чесно, повсякденно і неухильно,— так закінчувалася його заява.

Її прочитали, і він вийшов до столу. Ступав повільно, трохи пригнувшись. Став, обернувся і, присадкуватий, вузлуватий, не звиклий, щоб виставлятися напоказ, підвів свою голову.

Його біографія — стояв у фронтових чоботях, цивільних приношених штанах, заправлених в кирзові халяви, злинялій гімнастерці, застебнутій на всі гудзики, підперезаний туго, по-солдатському, білий підкомірець навколо шиї, обличчя виголене, бритва торкнулася кожної складки на ньому. Брови кущуваті. Очі то спалахнуть, то знов спокійні.

Казав про себе скупю і м'яв обома руками поношеного кашкета.

— Тут я родився, тут я жив і живу серед вас, увесь перед вами, як на долоні.

Ще не закінчив, але опустив голову. І було помітно, як під гімнастеркою дихають його груди.

— Чого я вступаю в партію? — спитав тихо і почав повільно розпрямлятися. — Воно, бачите, так: коли людина сама себе питає, вона у свого сумління питає. Тоді та людина думає, що не тільки рідні мама і тато, рідна жінка, рідні діти його, а й чужі, далекі, яких він сном-духом не знає, цілий великий світ може це спитати. Що ж відповісти? Що сказати внукам, які ще колись прийдуть?

Павло Оранчук переступив з ноги на ногу.

Він шукав поглядом Левка. Знайшов, їхні погляди зустрілися й схрестилися, і коли голова земгромади побачив, що Кулішенко всміхнувся йому, то його пригаслі, суворі очі спалахнули й засвітилися.

— Мое слово недовге. Я відповім, як знаю. По-моєму: людина — це зерно, а партія — сіяч...

Він все м'яв кашкета, наче виминав слова, щоб вони були зрозуміліші, ясніші.

— Згадайте і подумайте. Пілсудчики перемелювали нас, і ми росли хрестами. Хто повів ті полки, щоб ми жили, як люди?.. Брати прийшли, подали руку і підвели нас. Я почав жити і почав думати. Та хіба я один? І коли ввірвався Гітлер, і коли хтось з наших загорлав: «Швидше Велемчанка потече вгору, як ваші брати повернуться», — хто у це вірив? Ніхто. Прийшло, і ми ру-

шили на фронт. То була довга й трудна дорога. Вона ще й досі не скінчилася, ні. Люди, на цій дорозі я багато втратив. Я загубив Юрка. Сина.

Павло Оранчук похилився.

— Але я не зійду, бий-забий, з цієї дороги. І я стою перед вами, як перед світом, і кажу: чуйте, людина — це зерно, а партія — це сіяч. Ми всі з її руки живемо на землі.

Він перестав м'яти в руках кашкета, скінчив — піт йому виступив на лобі, й тоді почулося:

— Ну й Павло... Ото забив — за всіх нас сказав, — і Цісарик виткнув з передніх рядів свою голову, щоб і його було видно.

Збори розходилися, до Павла Оранчука підступив Новак. Його ніби ніколи й не обходила сіножать, але він, як завжди, прийшов, сидів із селянами.

— Втрата Юрка — не лише ваша, Павле, — почав. — Моя, села... — І держав його за руку. — Ви можете гордитися своїм сином, а це даю не кожному батькові... Людське життя, чоловіче, вимагає, щоб за нього платити повною мірою, тому й таке дороге. — Він підкинув чубату голову і ніби став ще вищий.

XXXIX

З-за високих круглих колон, зі школи висипали люди: після зборів. Пекло червнєве сонце. Неділя.

Навпроти, через дорогу, над новим сільрадівським кошином, підправленим і побіленим, звисав червоно-синій прапор. Під ним на голому даху сиділи теслярі й бляхарі. Теслярі долачували дах, бляхарі вирівнювали листи старої позаклепуваної бляхи. Цюкали сокири, библи молотки, майстри старалися впоратися до жнив. Їх відпустили зі зборів.

Люди виходили червоні, зіпрілі. Насиділися за тісними партами, наче школярі.

— Ще дзвінок не продзвенів, а ви сипонули, як із мішка, — гукнув з сільрадівського даху Павло Оранчук, опустивши сокиру.

З плацу долинювало:

— Ви дзвоните, ми й повиходили! — Нечуйвітриха з дитиною на руках.

— Давай, Євко, жару, сип! — підохочував її хтось.

— Вам уже насипали? Вистачить! — відтяла вона.

— А нам добре, за нас вітер старається.

Засміялися на даху і на плацові. Павло знову зацюкав сокирою, мовби витесуючи цей сміх, бляхарі мовби прибивали його цвяшками.

Чоловіки закурювали, збираючись купками. Тільки й їхнього, що покурити, постояти перед жнивами. Димок завис над картузами з твердими козирками, над кашкетами з пипочками, над капелюхами в заламах — над їхніми головами. Жінки не витримували. Тісніше на ходу пов'язували хустки, і одна по одній чимскоріш вибиралися з плацу. В них завжди жнива.

Групи розходилися і сходилися. Не розходився тільки дим, громадився копицями. Некурящий Яровий походжав між людьми: «Плацище, а курільну зробили, реально. І коли ви насмалитесь? Дихнути нічим». — «То ми, Володько, стараємось, щоб майстрам було на чому сокири вішати», — теревенив для сміху Цісарик, ще дужче розпалюючи свою стару люльку, яку Яровий вручив йому осібно, витрусивши її з кишені «крумпульця». «Якби знав, діду, що ви так чисте повітря псуватимете, не бачити б вам люльки, як своїх вух, категорично», — кепкував Яровий. Цісарик, гордо стоячи з поштарською сумкою через плече, відповідав: «І моя Мотруня те саме каже. А ще вона каже: то якась справді мефіська люлька, що сама тебе знаходить». — «Іване, а де та, що інтелігент тобі дав?» — «Про запас, братці. Я йому тоді, може, віддам, коли тютюнцю забракне». — «Не забракне, ти в коноплях насадив». — «А ти як знаєш? Моя Мотруня, яка все чисто знає, а цього не знає, а ти?... Знавець мені знайшовся!» — «Е, у нас знаття, в якого кума які воли, а в якої куми які кури...»

Перебалакували, пекло сонце. А у полях достигав хліб.

Кулішенко з Дарією Кирилівною затрималися після зборів. Учора відбувся районний актив. Нині збори на селах. Левко вчора виступав на активі: машин, машин нам давайте — хліб зберемо і колгосп закладемо. Він повторював сьогодні те саме й на зборах, наполягаючи: МТС треба. Дарія Кирилівна запевняла: першого трактора і комбайна пришлють сюди — машини вже у дорозі. Обговорювалася директива ЦК ВКП(б), в якій ішлося про заборону відриву робочої сили на час жнив і нагадувалося: «Хто вчасно зібрав — той виграв!» Кулішенко домовився із Шитик: не відправляти хлопців і

дівчат у ФЗУ, почекати до осені. Обмізковували, скільки припаде робочих рук на гектар, прикинули, скільки в селі жаток, косарок, кіс і серпів, скільки молотарок; трактор і комбайн, якщо прийдуть, не дуже розгуляються: поля ще не в масиві.

Коли голова сільради й секретар райкому виступили з-за колон, на плацу стояв лише віліс-фронтвичок, побита машина, яка могла їздити по сухому, та й то шофер побоювався за колеса.

— Насиділися, з людьми набалакалися, показуй, господарю, поля,— промовила Дарія Кирилівна.— Сама хочу бачити, які центнери даси.

Їх перепинив Новак. Сидів під колоною. В капелюсі, у галстуку. Заговорив про Юрка. В нього Юркові зошити. Вірші. Дарія Кирилівна сказала, що прочитає, що й газета ж є, можна надрукувати. Новак обіцяв принести Юркові зошити, запрошував на відкриття музею. Кинув оком на Кулішенка і сказав: скоро, а поки не схотів нічого показувати — експозиція не готова. Він ступав плацом, худорлявий, високий.

Майстри з даху зачепили його: «Пане товаришу інтелігенте, у вашому капелюсі часом солов'ї не вивелися?» — «За солов'їв я не боюся,— відповідав старий ввічливо,— а за гав дуже побоююсь». Елегантно, трьома пальцями підняв капелюх, потримав, і елегантно посадив його собі на голову, не зупиняючись.

— З'їли фігу? — гукнув Левко на дах.

— А ми і родзинками не погребували б,— відгукнулися майстри.— Жаль, у нас не ростуть, але наші дулі-фунтівки ліпші.

«Запальний народ»,— обізвалася Шитик. Кулішенко кивнув їй бровою: «Пальця в рот не клади». І запитав:

— Поїхали?

— А може, пішки, Левку Архиповичу? — перепитала вона, повівши бровою на столярів і на бляхарів.— Я не перелітна птиця, не хочу, щоб про мене так думали.

Майстри не забули і про неї.

— Вже на колеса, товаришко секретар? Щось дуже хутко?

Шитик стала до них обличчям.

— Ні,— відповіла.— Колеса покидаю на вас. Вони не підмащені й риплять. Поки ми з Левком Архиповичем обходимо ваші поля, може, підмастили б їх?

— Ваш шофер, товаришко секретар, ресорою розстався,— і показували на шофера, який чипів з бляхарями.— А масла нема. Ставте емтеес, не тільки підмазувати, заливати колеса будемо.

— У вас що, товариші, проведено з даху на збори антену? — запитала їх.

— Наші вуха настроені, всі хвилі ловлять.

Вона кивнула шоферові: «Допомагай»,— і рушила за Кулішенком. Він хотів вести її Паняньською, бруківкою, але Дарія Кирилівна воліла навпростець: «Пройдемося Паняньською, майстри побачать і Паняньську перейменують на Партийну?» — жартувала.

Перетнули дорогу і повз сільраду спускалися стежкою до мосту. Шитик попереду, Кулішенко за нею.

«Хлопа за пояс заткне...» — перекинулися майстри і зацюкали, тешучи сокирами, і задзвонили, б'ючи молотками.

Левко оглянувся через плече і показав їм із-за плеча кулак, мовляв, жартуйте, але знайте міру. Дарія Кирилівна почула, що вона хлопа за пояс заткне, і не перемчала.

Її темно-русі коси підстрижені, короткі. В кучериках запліталосся проміння, і здавалося, що ті баранчики завиваються самі. Вона іде, а вони завиваються. Високо несла голову. Темно-синій жакет з високими плечиками, темно-синя кльошем сукня окреслювали її постать. Виткі кучері пахли Левкові сонцем, і він, у солдатських чоботях, у штанях-галіфе, в кітелі без погонів, але з поясом, за який управлено рукав, ступав по її слідах.

Вона прудко і сяжнисто перестрибнула через рівець — і вже стояла на мості.

— Хто ж кого веде? — обізвалася й перекилилася через поручні.

Він пішов швидше — чуб спадав набік. Ішов і наче обдумував її слова.

— Дивіться, Левку Архиповичу, в річці відбиваються верби, горби, село. Все одмінюється, тремтить...

Сонце спускалося.

Їхні довгі тіні перекинулися з моста в річку, захиталися на хвилях.

Кулішенко і Шитик мовчки піднімалися зеленим Пропастищем, його узвивистою вулицею.

За селом наливалися жита. Стояли вусаті ячмені, зав'язувався; доцвітаючи, горох, починали біліти гречки.

— Хліб...— промовила вона.— Ще день, ще два,— дочекаємося, а тоді: жати, косити!— енергійно звернула з польової тасьми й побігла межею. Розкинула руки, опустила їх у колосся, як у воду.— Вивезти всі молотарки сюди і молотити, молотити, не дати впасти жодній зернині!

Левко бачив лише її голову і чув її голос.

— Це ж ви кіньми, коровами дряпали,— зупинилася, очікуючи його, гладила колосся і білозубо всміхалася.— А коли трактори загудуть, що буде?

Він підійшов і сказав:

— Хліб.

Колосся хилилося додолу, як і їхні голови. Жита хлюпали в небокрай. Повільно заходило сонце.

В ДОРОЗІ

ПОВІСТЬ

I

Йшов до сина. Став за рогом своєї хати. Скрипіли старі всохлі дерева. Голо.

А він пам'ятав, як у кінці саду на найвищій осиці мостилися бузьки, вірна пара — боцян і боцяниха. Вони радісно клекотали, вернувшись з теплого краю. Та як їм тяжко було з нерозумним виводком збиратися і летіти восени у довгу мандрівку? А на другому боці саду, на такій же високій тополі, з гнізда, огороженого камінчиками, завжди пантрував дзьобатий кобець. Він бив курчат, горобців, голубів і носив їх своїй рудокрилій кобчисі, а потім шукав гайворонячих гнізд, щоб запити ласу поживу зеленими, з чорними крапочками яйцями... В тому саду спочатку зацвів сливняк — яношки, кобиляки, правдиві. А на зеленому березняку сідала паморозь, та сливняк її не боявся, сипав густим цвітом, і на ньому зранку гули бджоли.

Повнилися красою і непорочністю черешні, вишні, груші, за цвітом, ще не розпізнані, майбутні білиці, соковиті шпанки і пізні дулі. А жайворонки ткали свій спів із землі до сонця, і зозуля наковувала долю.

Нема того саду. Ніби й не шкода його. І вирубаний він мовби без ніякого примусу. А на його місці й навколо нові, тільки цвітуть, як і старий, не густо.

Та що там сад, скоро розумні машини самі народжуватимуть ще розумніших, ніж теперішні люди, людей, то жартома їм буде народити сливи без сливок, вишні без вишень, яблука без яблунь; а клекотання бузьків, спів жайворонка, кування зозулі і тьохкання соловейка й поготів.

Стоїть за рогом своєї хати Оксентій Швайка, по-вуличному Залийвода. Залийвода тому, що, як ви й самі здогадуєтесь, так величався його хутір, хоч він стояв на горбку і після невідомого всесвітнього потопу його ніколи не заливало, завжди бракувало води, і не тільки в

спеку, а й під час повені вона витікала з глибокої п'ятнадцятиметрової криниці, яка й звалася через те зашкурою.

Оксентій і його жінка Христина не були з тих, що виплодилися у кулаків чи куркулів. Хутір перейшов до них у спадок від якогось прадіда Залійводи — сторожа панського лісу ще з тих часів, коли в кінці минулого століття ліс було вирубано німцями-колоністами. Ні Оксентій, ні Христина того лісу не пам'ятають. Їх юнацька пам'ять зберегла тільки п'ять дубів у глибокій долині за хутором, яких стяла перша війна, а друга вже скородилася на чистому полі.

В Свинюхах колгосп. І вже Свинюх нема — Райдужне.

Оксентій довго впирався, не хотілося до того кагалу, так на нього й інші рівнялися. Бо його, бач, сини за колгосп воювали, а він впирається. Склав заяву. ВіддавNaturлу, воза... Ліпше б очі не бачили.

До роботи його і Христину не силували — старі.

Ніби краще їм і бути не може: город, за Луку пенсія, і Марко грішми допомагає. Можна й посилку Теклі. А вона, дурна, за Сидором упоминається, чи не чули часом?

Вийшла Маркові відпустка, приїхав і напосідав:

— Перебирайтеся в місто, до мене.

Оксентій сердито:

— І чути не хочу!

— Перенесуть у село, бо в масиві...

Десь-то прочув, пронюхав.

Христина, може б, і погодилась, але Оксентія не зрушиш.

Приїшло Швайкам, щоб у село. Хату обіцяли, хоча їм можна і в Теклі. Вернулася.

— Та йдіть ви під три вітри! — прогнав Оксентій голову колгоспу.

Заоралася спочатку дорога.

— Ну й заорюйте, — казав Оксентій, бісувато дивлячись, як трактор батував скибу. — Я стежку протопчу.

Але на тому не скінчилося. Відтинали половину садка і відрізували город, вирівнювали масив. Христина злягла і з хати не виходила. Оксентієве серце стиснулося. За сокиру і на город.

— Грабіжники! Роз... в печінку...

Як на вітер.

— Атомної бомби на вас!..— патлалася його борода, і вуси не могли встояти сторчаком.

Тарахкотів собі трактор.

Тому й до сина. За рятунком. Ніколи, ще з тих пір, як вернувся з російсько-австрійського фронту, не вирушав так далеко з дому. Треба ж бо до райцентру, а звідти — автобусом далі.

Оксентій покосився на паля. Колись були ворота. Сини — Марко і Лука — їх ставили. Стоїть палець, як палець. Обійшов його.

Все життя втоптане у той горб. Спустився з нього, важко звернув на дорогу і йде, схилений, згорблений, мовби й той горб несе на собі в люди.

Він і не мудрець, і не злодій, хоча нерідко мудреці бувають злодіями і — навпаки. А він вже є таким, яким вийшов із землі.

II

Мати Швайки двох синів-близнят — Марка і Луку та дочку Теклю. Невелика сім'я. Христина народила перед тим дев'ятеро хлопчиків і дівчат, але вони так мало набулися, що, й не навчившись дріботити ніжками, пішли собі на той світ, до своїх дідів і баб, яких зовсім не знали. Час вивітрив дитячі імена. І Оксентій якось, власноручно переписуючи стару пошарпану граматку, пропустив когось з синів чи дочок, встановивши це через кілька років, перераховуючи вмерлих на пальцях, але потім він і Христина так і не змогли встановити забутого імені, й кожного разу на проводи, коли піп брав у руки граматку й бубонів на могилках, Христина шепотіла: «Пом'яни, господоньку, ще одну душеньку...» Не треба думати, що діти їм були не дорогі, але так сталося, що згадувалося їх на короткий час, і то на цвинтарі. А живі — Марко, Лука і Текля — в час відправи цюкалися крашанками чи гралися в жмурки, і, коли мати казала, щоб вони були чемними та слухали молитву, діти, знай, робили своє, бо ніяких братиків і сестричок не знали. Якщо вони й були колись, то так давно, що й згадувати нічого.

Живі не дуже шанують мертвих. Отож нічого дивуватись Швайкам, яких, безперечно, більше обходили живі діти.

Оксентій у ті давні часи прокидався на зорі, вискакував босий на двір, гримнувши дверима так, що аж собака лякався і починав навіжено гавкати.

— Ужа! Ужа! Бери його! — кричав Оксентій, захоплюючи пса на невидимого злодія десь у садку.

— Гав! Гав! Гр-р!..

— Ужа!

Боцяни били на гнізді крилами і, знявшись високо, кружляли; зривався кобець, каркало вороння. А в хліві починала ревіти корова, кувікало поросля. І коли все живе відгукувалося розмаїтим хором на Оксентієву «ужа», він, упевнившись, що ніяких злодіїв нема, повагом вертався у хату і ще з порога кричав:

— Жінко! Діти! Білий день, а вам...— далі йшло слово, яке не дуже ображало Христину й дітей. Вона, вмивши їх мокрою долонею, хапалася за дійницю. А двійко хлоп'ят і дівчинка квапилися за нею. Марко галасував:

— Де моя кавуля?

Лука:

— Мамо, дайте торбину з хлібом!

А Текля заспаними очима дивилася мило на батька, і їй хотілося плакати.

Так починався кожний будній день.

Так почалася й та неділя.

Діти погнали гуртом корову, телицю й п'ятеро овець на стерню. А Оксентій заходився перекладати малого воза на драбиняка. Заким він розсовував задок від передка, припасовував драбинку, Христина мусила нагодувати курей, свиню, коняку, розпалити в печі.

Оксентій забував улітку про свята, і Христинина біла хустка, якою вона пов'язувалась щонеділі, псувала йому настрій, буцім Христина в тій хустці не носила в хлів помиї, а спацерувала собі. І кожного разу, коли та хустка мелькала перед його очима, Оксентій хотів дошкулити жінці — вирядилася! А сніданку не дочекаєшся. Але цього разу не скінчив він мазати колеса, як Христина з порога:

— Оксентію!

— Якої там холери?

— Поснідав би!

Він зніяковів, що так зле відгукнувся на її милий голос, і тому промимрив не без співчуття:

— Молока спарила. Хіба то...

— Що ти? Вже й картопелька вкипіла.

Біла Христинина хустка бурила його, але ж він не міг ні з того ні з сього шмаронути кописточкою. Вже й колеса помазані, шлеї винесені, та чомусь барився з сніданком, кричав на курей, які з кудкудаканням втікали од нього, мовби од шуліки, і ховалися в траву.

За столом був сердитий, Гаряча, в мундирах картопля ніколи не пекла його пальців. Запивав її кислим молоком, найдобрішою своєю стравою. Потім, важко вставши з-за столу і держачи в лівій руці капелюха, хрестився приказуючи:

— Дякувати богу... Ну, ти ще довго збиратимешся? А Христина стояла вже на порозі.

Мали возити жито.

Хоча їх хутір серед полів, але ті поля, що обмивали його озиминою чи яриною, як море острів, були не їх; попівські, і навіть за дорогу з хутора піп шороку брав копу жита, аж поки він, Оксентій, не умовив його, щоб прирізав за ту дорогу від Христининою собі півморга. Тепер дорога була своя, і піп казав, що його ошукано.

П'ять моргів Швайчиного поля були розкидані у трьох різних кінцях.

Жито вродило на Христининій півторацці, що погорбилася за глибокою долиною, де росли колись п'ять дубів. Отож треба було їхати з гори на гору, роблячи чималий гак. Там діти пасли худібку.

Христина за звичаєм пішла пішки. Коли їй траплялося зрідка бути на базарі, вона й тоді йшла пішки, несучи в руках кошеля, а Оксентій помахував батіжком, перемовлявся, чи часом не заболіли в неї ноги, і сам відповідав: «Чого б вони в тебе боліли?» Проте коли траплялося з'їжджати з гори, спиняв свою Натурлу — не дуже худу, каштанисту кобилку, яка ніколи не родила лошат, і великодушно казав: «Ну, сідай». З'їхавши в долину, знову спинявся: «Спочила! А тепер і коняці допоможи». І Христина підпихала воза на гору.

Оксентій наздогнав її, коли спускалася в долину, проторохкотів і став очікувати під горою.

— Гей! Скоріше!

З стерницька примчали діти. Христина взяла навкіс. Всі стали підсобляти кобилці, а сам Оксентій навстоячки правив віжками. І це робилося не тому, що коняка не могла вивезти драбиняка, а щоб ствердити на все життя і в жінки, і в дітей любов і повагу як до Натурли, так і до її господаря.

Полукіпки стояли рідко. Поки Оксентій завертався і підїжджав до них, хлоп'ята і дівчинка накинулись на сніданок, перехоплюючи одне в одного картоплини і, не оббираючи їх, чавкали, ковтаючи з лушпайками.

Христина подавала чоловікові снопи, а він обережно, щоб не витрусити й зернинки, укладав їх. Коли полукіпок складено і на драбиняк ще не вистачало,— діти підносили снопи з сусіднього. Вони ледве завдавали собі їх на плечі, ховаючись з головою у соломі, і здавалося, що снопи самі вставали та йшли до воза.

— Не толочить колосся! — гримав батько.

Діти сіпалися, п'ялися навшпиньки, і снопи підгицували товстими гузнами.

Хура рушала.

На тому місці, де щойно стояв полукіпок, Марко вишукував рудих мишей — мідичь і забивав їх висушеною кленовою кавулею, а Лука, піднявши недобиту мідичю, силкувався пустити її Теклі за комір. Вона верещала і з страху сховалася під корову. Мідичя здохла в руках Луки, і він без огиди закопав її в ямку, над якою зраділа Текля поставила хрестика з соломинки.

Натурла похрапаючи тягла драбиняка. Витягла до саду і не спинилася. Оксентій подумав, що дарма не прихопив ще снопів, забувши про кобилчин норів. А норів у неї був кремінний, і вона виявляла його кожного разу, коли потрібно було везти якусь вагу. Якщо їй було тяжко і вона спинялася, то убий її або підпали, не рушить з місця. На рівнині Оксентій викарабкався на хуру, а Христина пішла через сад, щоб відчинити стодолу.

Колючі остюки набивалися в Оксентієву чорну бороду, залазили під пахви, коли він шпурляв снопами на тік, а потім ласкаво, як дітей у колиску, вкладав у засторонки, та йому був приємний їх лоскіт у бороді, а під пахвами й у пазусі його не муляло. Христина обтрушувалася, скидала з голови хустку, вибивала її, а він посміхався чорними, на яких заліг пил, зубами.

— Чи тебе воші обсіли?

— Повиймав би остюки з бороди! — одказувала вона.— Стирчать, як реп'яхи.

— А мене не колять,— і поганяв з двору.

Полукіпки сідали на драбиняк.

Христина підбирала загублені на стерні колоски, зачихала у фіру.

— Підбирай! Підбирай чистенько! Он ще один, за тобою, не бачиш? — гукав з воза Оксентій.

Фіра висока, і дітям здавалося, що їх батько ледве не під самими хмарами.

Поскрипували з гори, Христина гальмувала колеса, підтримувала на вибогах драбиняка, підставляючи спину.

Коли взяли під гору, Оксентій не схотів злазити з хури. Натурла, відчувши зайву вагу, стала як укопана.

— Вйю! Бодай тебе!..

Побоюючись батога, коняка трохи пригнулася.

— Оксентію, злазь, серденько. Ти ж знаєш, що вона не піде. Скинемо трохи снопів.

— На дорогу? Вирви попівської конюшини, тикай їй в морду. Може, піде!

Христина вирвала конюшини. Натурла похрумцювала, поки Христина не відступалася, і байдуже опускала голову, коли жінка відходила на один крок, припрошуючи:

— Кось-кось, Натурличко!

— Та зніми ти свою білу хустку! Вирядилась! Вона боїться! — кричав Оксентій.

Христина зняла хустку, та Натурла не рушала.

— Скинемо снопів, чоловіче!

Оксентій злюче мгикнув і важко зсунувся на землю.

— Ти бери з того боку, а я з цього. Вйю!

Натурла напружилась. Христина знову пов'язала хустину.

— Пособляй! Пособляй!

Віз заскрипів.

— Вйю! Вйю! — спонукав Оксентій, не показуючи батога. — Ще, ще трохи, Христино! Та не напірай на мій бік, бо я шукаю камінця, аби підкласти під колеса, якщо станемо. Не напірай! Тягни рівно, за кобилкою! Чуєш! — Але він не встиг знайти каміння, не встиг своїми плечима підтримати фіру, як вона гоїднулася і стала легесенько хилитися на його бік. — Тримай! Тримай!..

Тріснуло. Покотилися снопи. І в той час Христина відчула, як їй обпекло плечі і голову — на білій хустині зміюкою слід батога.

— Пане Швайко, такий гречний господар...

Оксентій плюнув і опустив батога.

— Що жінка винна? Давно раяв вам купити щось путне і підпрягти до кобилки.

Оксентій не був спантеличений, але розсерджений.

— Казала йому: не набираймо стільки! — журилася Христина.

— І то, поменше б возили, ваша правда, Христино!

— Що ви там тямите, Абруме,— Оксентій ніби вбив клинця.— Вам одні проценти в голові.

— Вгадались-те. Я за ними й прийшов. Вас дома нема, то я на поле.

— Не лізли б зі своїми процентами під гарячу руку!

— Ова! Яка біда? Тут близенько, і на плечах поносите!

Оксентій з Христиною визволяли драбиняка від снопів. А Абрум тер колоски на долоні.

— Файне маєте жито, пане Швайко! Як пахне, як пахне...

III

Бич, прив'язаний до цїпилна на воловій жилі, з підсвистом крутнувшись над головою, з усією силою падав на снопа. Зерно бризкало іскрами до очей, і порожнє колосся стовбурчилось.

Оксентій машинально, за звичкою, перекидав снопа на другий, третій і четвертий бік. Крутився бич. А потім сніп розв'язувався і розстелювався. Щоб він не розсувався і щоб солома була рівненькою, прикладався дишлом від воза, бо було шкода вирубувати на жердину молоду березу чи вишню.

Легенький, без зєрна, сніп довго витіпувався. Оксентієві набряклі, з задубілими пучками пальці — голкою не прокоlesh! — вимацували в колоссі зерно, але не знайшовши його, цупко хапали снопа, як коня за гриву, і шпурляли в другий кінець току, проте сніп не падав як попало, а рівненько лягав на інші.

Аби жито не бризкало з-під цїпа на подвір'я, відчинені двері були заставлені околотами. За ними, високими і золотистими, видніла Оксентієва голова з куценьким ріденьким волоссям, що злежалось, мов жмуток сіна, висмикнутого взимку з копиці, виднів низький лоб, мов стесаний угорі, і проступав, ніби стіна від сирості, великими краплинами поту, який стікав у бороду, а з неї в розпанахану пазуху, видніли руки, а на тих руках вигравали синіми батогами жили. Голова, плечі й руки, то ледве ховалися за вимолоченим рядком околотів, то піднімалися, щоб знову опуститися.

В очах захованих під насупленими бровами, не було тепла, тільки якась тупа впертість і непокора, що виступала з куточків, помережених червоними жилками.

Коли Оксентій сівав перепочити, вмостившись на снопах, діставав кисета й закурював їдкий тютюн, нищечком висаджений на полі, очі в захопленні вигравали на купі намолоченого жита. Згодом навіть наважувався виймати самокрутку з кулака, побоюючись не підпалу, а щоб часом хто не уздрів і не доніс у поліцію за те, що курить самосад. Цигарка гордо стирчала в його зубах, а пригорща зачерпувала жито, а очі перемовлялися з зернинами про щось таке велике й важливе, що дим від цигарки заважав дихати і груди вибухали кашлем. Він прів ще більше, ніж тоді, коли махав ціпом. Певно, думав про землю, щоб прикупити. В такі хвилини виходив із стодоли. Мовчки спостерігав, як Христина тіпала коноплі, й запитував:

— Прядива багацько набереться?

Голос його лякав її.

— Десь-то набереться.

— Ну, тіпай! — і знову брів до ціпа.

Терниця — розкаряка на чотирьох ногах, з двох яблуневих відног. У ній не було й цвяшка, як, між іншим, не було його і в більш хитромудрих речах — ступі, коловоротку, маслиці. А ручка тієї терниці виточена не чимнебудь — руками не одного покоління жіноцтва Швайок.

Христина тіпала. І хоч у цій роботі, яка з кожною осінню невмолимо горбила колись струнку її постать, найлегше було підняти новий жмуток конопель (це ж і якийсь перепочинок), їй ставало дуже радісно, коли Марко, Лука і Текля, кожне наперебій, простягували жмутки.

— Мамо, мое, мое візьміть...

Вона старалася нікого не скривдити і брала по черзі...

Терниця скрипіла на весь хутір. Костриця набивалася в запаску, у коси. Діти теж були геть у костриці.

— Хлопцям наробимо штанів з валу, а Теклі пошиємо сорочку з полотна, — втішала Христина дітей, і ті ще спритніше тикали жмутки, відпихаючи одне одного.

— Мамо, хіба то хлопчача робота? — жалілася Текля. — Нехай хлопці забираються й молотять з батьком!

— Ще намолотяться! — відказувала Христина.

І Марко з Лукою старалися говорити басом, в один голос:

— Підростемо, то й за ціпи!

— А коли я виросту, то вам вже не треба буде тіпати, мамо! — хвалилася Текля.

Христина поділком спідниці втирала замурзані, що тільки очі знати, дитячі обличчя, хлопці не давалися, відбивалися і верещали. Марко репетував:

— Буду замурзаним, а то сорока вкраде!

Проте, як і Текля, хлопці більше горнулися до матері, ніж до батька, але коли вона сказала: — Напрацювалися й годі! Спочиньте, бо по обіді до товару, — вони дремували наввипередки, і Христина якусь мить не бралася до конопель, сяла їм услід такою добротою й теплом, як весняне сонце.

Марко, Лука і Текля раювали. І хоч пташині гнізда були вже порожні, а яблука і груші всі перепробувані, вони вміли відкривати для себе такі таємниці на досаду батькам, що не тільки в Оксентія, а й у Христини піднімалася рука відшмагати їх хворостиною.

Марко підбивав Луку чи Теклю викрасти з хати на покришці вогню. На городі, серед дозрілої квасолі, розкладалося багаття, яке Марко обіцявся загасити без води, але коли воно спалахнуло і почало тріщати в сухих стручках квасолі, Текля заголосила на всю губу:

— Горимо! Горимо!

Христина мчала на порятунок, але їй рідко вдавалося приховати шкоду від Оксентія. На хлопцях тріщали штаненята, й під ними аж горіло.

Інколи Марка рятувало те, що він був надто схожий на Луку. Луку ж ніщо не рятувало.

Стоїть він біля криниці, а батько:

— Марку, потримай віжки, маю зайти до хати!

Не обзивається.

— Оглух! — і віжками його по писку.

— Тату, я Лука, а не Марко!

— Марко чи не Марко, тримай віжки, коли сказано! За худобою діти були вільні, як птахи.

Вони пізно пригнали додому. Не миючи їх, брудних і нечесаних, Христина вклала спати.

По вечері, накинувши наопашки гуньку, Оксентій курив трохи на призьбі, а потім лягав у стодолі, поряд з купою намолоченого жита, не роздягаючись.

Пролітав кажан. Шугала сова. Та навіть собаці було ліньки на них гавкати.

Ніч і тиша заколисували Швайок. Не рухались їх отерплі руки і задубілі тіла. То був сон волів, випряжених з ярма.

IV

Добившись до райцентру і порівнявшись з капличкою, Швайка став і трепетно перехрестився. Він багато грішив. Але не був таким грішним, як сам думав про себе. Щоб помолитися, часу не вистачало. Сяк-так хрестив лоба й насував капелюха, славного, з діркою на місці колишнього залому, без шовкової чорної стрічки, за якою колись стирчало сойчине перо, а тепер залишився лиш сивий обідок, який, проте, нагадував, що і весь капелюх, і його крила, покоцюрблені, опущені, були за парубкування теж сивими, і не одна дівка перехилялася через тин, сумуючи й заздрячи, що капелюх завертав не у її ворота, а ховався за густими вербами Христининою батька.

Хоча це було й не так давно, по першій світовій війні, але Оксентієві, який зрідка впадав у спогади, не тільки той час — кожен прожитий день, що відступав у далеке минуле, ховався за високу гору, ніколи не забувався. За ще вищою горою, в цілковитому сивому тумані, в густому і непроглядному вставало майбутнє. Він силлях розгадати його по зорях, місяцеві, вітрові і хмарах, які наперед мали б віщувати теплі чи сльотяні дні, але збагнена Оксентієм мудрість майже завжди оберталася в ніщо! І тому, зрештою, він уподібнився будь-якій деревині у своєму садку, яка то викине листки, то розцвіте, то запліднонить, то пожовтіє й осиплеться, щоб пустити нові пагінці й молоде віття. Але на деревину, на садок було частіше поліття, ніж на всю Оксентієву господарку. Після жнив і молотьби латки не злазили з його штанів, чіплялися ще густіше на колінах і на тому місці, яким сідають, хоч він і не звик до посиденьок. Тоді приходив страх, і сумління брала гризота:

— Я грішний!

Давня неділя — діти з худобою і конякою на росі, Христина на всеношній, а він, Оксентій Швайка, з мухами у ванькирці.

Христина поставила на плиту баняк картоплі для свині, в меншенькому — борщ для себе.

Ні картопля, ні борщ ще не булькають. Мухи гудуть, рояться, дзижчать у вікна, заліпили комин. Тепло їх розворушило, і вони роблять обліт, вдаряючись об Оксентіїв капелюх, лізуть ув очі, в рот.

А він, зосереджений і задуманий, мовби й не помічає їх, не обганяється. Приставив стільця, закріпив щось рукою з комина — курява, мов вихор на дорозі, і — гу-у... мухи.

Певно, ні одного із своїх спадкоємців і спадкоємниць так не шанував, не горнув до себе з такою боязкістю Оксентій, як отой пакуночок, загорнутий у порвану хустину, на якій осіла товстеньким шаром завтовшки з цаль пилюка.

Він обережно розгорнув хустину, і його очі зволожилися. Вмиті й чисті, вони заблискотіли, і він якусь мить став приголомшений перед столом, на якому в шкіряній палітурці лежала книжка. Золотом тиснені літери стерлися. Доторкнувся до книжки і скорше пальцями, аніж очима, прочитав: «Святе письмо Старого і Нового завіту». І враз прийняв руку, скинув капелюха, поклавши його на стільця, на якому виразно відпечатались сліди босих ніг. Тоді взяв біблію і кулаком вибив з неї пилюгу. Струснув і хустину. Сполохані мухи загули ще дужче, хоча ніяк не порушили плину Оксентієвих думок. «Грішний я», — міркувалося йому.

Та ще не здіймав рук до образів. З думкою відмолитися в бога, смирно і тихо пішов у комірчину. Вернувся восковим, в попівському підризнику і з дияконським паском, яким той себе перев'язує навхрест під час служби. Оксентій — не піп-розстрига. Священнослужительське причандалля — подарунок за те, що колись малював церкву. В селі не знайшлося охочих лізти фарбувати баню, а він згодився. Рішення прийшло само собою: з бані владе чи й ні, а заробіток буде. Підризник і пасок тепер як пам'ятка. Була ще одна, та зносилась. Щоб Марко і Лука не протирали штанців, Оксентій пофарбував їх салатовою масляною фарбою. Штанці стали як бляшані. Не боялися ні дощу, ні сонця. І не порвалися. Жаль, що хлопчак виросли з них, а то могли б носити ще років п'ять.

Оксентій плюнув на палець і розгорнув біблію. Проте творити молитву барився. Розчинив навстіж вікно, щоб слова божі відразу здіймалися до неба, і почав...

— Во ім'я отця і сина...— хрестився, держачи в руці дияконського паска. Не дивився на образи — у вікно.— «Книга приповісток Соломонових»...

Чи йому хто нараєв, чи, гортаючи-біблію, найбільше уподобав оті приповідки, а тільки й знає, що звертається до них.

— Пункт сьомий,— каже Оксентій, а з лоба піт — кап-кап.— Почин премудрості — го-о-сподень страх...

По його спині котяться холодні краплинки. Він не чує, як гудуть мухи, як тнуть його, обсівши голову.

Оксентій Швайка з воскового зробився червоним, на-тужачись, голосно промовляє:

— От шестеро речей ненавидних... ба семеро гидких,— і заломлює під паском пальці.— Се очі горді, язик, що лжу сплітає, руки...

Мухи, не одна, а гуртом, допекли його до краю. Всією п'ятірнею лясає себе по голові, і не одна муха, не чекавши такої кари, падає скоцюрблена на долівку.

— ...руки,— повторює він,— що кров безвинну проливають. Серце...

Але тут починає булькотіти картопля й борщ. Плита аж шкварчить. Та він на те не зважає.

— Серце, що кує лихі задуми, ноги, що біжать квапно до злого.

І в його розумінні «бігти квапно до злого» значить — відставити баняка, бо то ж чорт булькає в ньому і заважає молитись.

— Кипи, розварюйся! — кидає Оксентій з докором, не обертаючись до плити. Через вікно здіймає очі до неба і заломлює пальці.— Се свідок, що ясить, видумує неправду та незгоду між братами розсіває! — І згодом: — Де покора, там мудрість!

Випари заволокли ванькирчик. Картопля й борщ вкипіли, залили вогонь. Як піп у кадильному диму, так Оксентій у їдкій парі. Вже й сторінки біблії змокрили. Але він не вступається, твердить:

— Жена честивая — вінець чоловікові, ледача ж — мов та гниль у костях його!

Він згадує Христину, і йому приємно, що вона в нього честива і не ледача. Ніколи за чужими чоловіками не бігала, дітей доглядає. І йому жаль, що інколи він сердився на неї і навіть бив!

Відступивши од святого письма, пораяється коло

плити. Йому приємно, що картопля свиняці готова. Покуштував борщ, підсолив. Христіна прийде на готувеньке.

Випари мало вивітрюються. А мухи не втихають. Оксентій, вернувшись до столу, продовжує:

— Хто жалує лозини, ненавидить сина, а хто любить сина, той змалку карає його.

Оксентій хмурніє. Його діти роблять. Відривається від святого письма і дивиться через вікно на грядки. І ті грядки нагадують йому чомусь батька. Любив Оксентій малим пустувати. І його плечі не раз падали від батьківського ремня, чорніли, мов оті грядки. Згадав — і боляче. У нього благодушний настрій, і щодо своїх дітей, то він зараз навіть готовий розмежуватися з святим письмом!

— Іг-га!

З іржанням, з вибриками — хвіст задертий, ноги широко розкарячені — Натурла ввігналася на грядки і давай їх місити. Марко, Лука і Текля з чубчиками травиці.

— Кось-коось! Кось-коось...

А вона хвоста ще вище і гопака по грядках.

Оксентій не скинув підризника, вигнався з дияконським паском на город.

— Роз... в печінку-ячінку... Щоб ви виздыхали, щоб вас на тому світі чорти шмагали!

Чи від його крику, чи то від незвичного одіяння — підризник метлявся нашийником, дияконський пасок волочився хвостом — Натурла стала і тільки вухами стриже.

Він ухопив її за гриву і ногою в живіт — аж пальці хруснули і кобилячий живіт загув.

— Вона вирвалася, — не своїм голосом пояснював Марко, причуваючи грозу.

— Я вам зараз! — Оксентій ще раз копнув коняку в живіт і, загнавши її в хлів, рвучко зачинив двері.

Марко, Лука й Текля стояли біля криниці, опустивши голови, мов три надламаних маківки.

— Корову загнали?

Марко глипнув спідлоба:

— Корову і телицю, тату.

— А з грядками?! — і шмаг, шмаг дияконським паском, складеним удвоє, по обличчях, по головах.

Текля в плач.

— Цить! На коліна! Всі на коліна! Я вас навчу!..

Стали рядочком. Лука посередині.

— Стійте, аж поки не скажу!

Але тільки батько в хату, Марко сів та й підсміюється, Лука теж. Одна Текля тремтить із ляку, коліна болять, а не сідає.

І в цей час через відчинене вікно чути батьківське:

— Карай твого сина, покіль є надія, і не тривожся криком його!

Потім батько ніс свиняці картоплю. Марко і Лука стояли рівненько на колінах, опускали очі, щоб не стрітися з його поглядом.

Затим батько товкся з драбиною, якою лазили на горище.

Драбину кинено під призьбу. В батьківських руках з'явилися сокира й молоток.

Хлопчаки й дівчина стоять на колінах, не ворухнуться!

Батько теше нового щабля.

— Як вона не впала? — питається він сам себе.

А Марко з Лукою здогадуються, що він каже про матір. Драбину б давно треба полагодити. Матері щодня лізти на горище за половою, а драбина тріщить. Вони пробували з матір'ю її запліщувати, запліщили, а вона знов розлазиться.

— Тату, — заскімлила Текля.

— Чого?

— Нині ж неділя!

— Стійте мені і ні пари з уст!

Зрештою драбина готова і віднесена на місце.

— Зметіть тріски, щоб мати не бачила! А то ж таки неділя!

Марко і Лука зірвалися миттю. В Теклині голі коліна в'ївся пісок.

Вони руками розгребли тріски, розрівняли пальцями землю коло призьби, немов батько нічого й не робив.

Надійшла мати з церкви. Дала всім по кусочку проскурки. Оксентій довго її жував.

Христина по синцях на синівних і доччиному обличчю, по сльозі, яка стояла в Теклиних очах, здогадувалася, що скоїлось, але не сміла розпитувати при чоловікові.

По обіді брати з сестрою побігли в садок і, натомлені пасовиськом та стоянням на колінах, послули на траві.

Завжди, йдучи до церкви і повернувшись, Христина була неговірною. В недільні дні їй добре було посидіти з дітьми чи й одній. І сьогодні б вона погнала з дітьми пасти, але Оксентій, коли вигнали худобу, сказав:

— А йди-но, щось покажу тобі!

І вона пішла за Оксентієм у садок.

— Бачиш, які бери? — пригинав він грушеву гілку. Довго крутячи грушку, зірвав її, покуштував сам і надкушену дав Христині.— Спробуй... Пам'ятаєш, як я щепив?

Христина сумно дивилася на зім'яту траву, на якій щойно спали діти.

Вечері вона ще з більшим трепетом, ніж Оксентій, загортала в подерту хустину святе письмо і, не розуміючи в ньому жодної літери, засовувала книгу за комин.

V

Взяв Швайка квиток. Дочекався автобуса, і автобус помчав його. Тільки миготіння в очах. А коли хуторювалися, зв'язки не тільки з навколишнім світом, а й з селом, до якого був приписаний, перетворювалися в більшу трудність, ніж, скажімо, поїхати в якусь чужоземну країну. Ці зв'язки ставали просто неможливими взимку, осінньої і весняної розкислі.

Похмуристої чи морозної погоди, а починалася вона десь опісля покрови або Михайла, дітей, хоч і підросли вони нівроку, заганялося на піч у тепле просо. Дні і ночі намотувалися на невидимий клубок. Вечорами Христина добряче напалювала піч. Оксентій наносив повну хати квасолі. Діти сплигували з печі, їх босі ноги не дошкуляла холодна долівка, і теребили її, аж тріскотіло.

Фуркало веретено.

Батько вчив дітей колядувати. За його низьким, хрипким, мов продірявленим голосом діти тягнули підголосками, як ті соловейки.

Втіхою і надією жевріли чорні Марка й Луки оченята, а сині Текліні небеснилися.

До хору приєднувалася мати, рівно стелився її журний голос. І вже не батько, вона зачинала нову коляду-благання.

І колядувало веретено в її руках. І квасоля, що луцилась. І комин, в якому гуло. Вся хата голосила, страждала:

Допоможи нам, дитятко боже...
Допоможи нам, ми ж твої діти!
Нас розлучити ніхто не зможе...

Батько зачинав диригувати руками, в яких стирчала невитереблена квасоля.

Марко й Лука, захочені тим, що, може, справлять чобітки і, може, пошлють на різдво із зізвюдою, ледве не захлиналися.

Проте надходило різдво, але з чобітками нічого не виходило. І кінчалося тим, що хлопчакн, обмотавши ноги онучами, складали екзамен з колядування на водохрещі, святячи з батьком стодолу, криницю, хліви і худобу, на весь хутір виспівуючи тропарі.

Але різдво запам'ятовувалося. В його переддень Оксентій скидав сорочку, яку носив всю весну, літо і осінь, і одягав нову. Нові сорочечки одягали й Марко, Лука і Текля.

Запам'ятовувалося й водохреще. Вдосвіта виряджали матір на річку, щоб принесла свяченої води.

По святах бракувало солі й сірників. В час сніданку, обіду й вечері Оксентій сівши на покуті, відкривав дискусію, що треба б поїхати в місто чи в сільську крамарню, бо пісне в рот не лізе. Христина теж казала, що не лізе. І що треба б купити голку, бо зламалася. Оксентій підсумовував одними й тими ж словами:

— Ну, може, завтра...

І так тягнулося, поки не злізали сніги і не протряхали дороги. Христина підтримувала вогонь у печі з вечора до ранку. Коли ж жарини перетлівали, Оксентій брався за кресало. З сіллю ще важче. Але й тут знаходився вихід, виручала ропа з квашеної капусти.

Ніхто не навідував Швайок. Та й вони цим не дуже переймалися.

Зате якою радістю повнилися перші весняні дні. Рудий — собака — качався на моріжку, який ледве щіткував. Подвір'я кудкудакало і кувікало. Натурла царицею походжала серед птаства і свиней, яким обридли хліви. Лука і Текля теж качалися на моріжку разом з Рудим і, як він лапи, задирали п'яти до сонця.

Оксентій погладжував бороду і всміхався. А страсно го четверга він навіть підстригав бороду і вуса ножицями. Тими самими, що стрижуть овець. В страшний четвер він скидав сорочку, яку проносив цілу зиму, і одягав нову, щоб не скидати її до різдва. Нова сорочка, під-

стрижені борода й вуса — не так собі, а щоб іти до церкви. Христина з тиждень перед цим не знала спокою, все споряджала його. Не писано, але встановилося, що Оксентій ходив до церкви раз на рік, коли виносили плащаницю. І завжди йшов не з порожніми руками. Тож і на цей раз було зрубано чотири молоденькі берізки з кучерявим листям і пацьорками. Оксентій завдав берізки на плечі. Діти попереду і — пішли. Христина проводжала їх за сад. Спинялися під осикою, на якій, стомлені дорогою з заморського теплого краю, щасливо спочивали боцян з боцняною.

Оксентій повертався лицем до Христини, поправляв капелюха, що насадив на лоба, — похмурий, грізний, — подавав їй свою руку.

— Прости, жінко, прогрішення...

— Бог простить! — казала вона.

Марко, Лука і Текля теж просили прощення гріхів і цілували матері руку.

Вона ще довго стояла під осикою, стримуючи Рудого, який поривався за чоловіком і дітьми, мовби і йому треба було до сповіді.

Оксентієве перебування в церкві коротке. Він ставив у чотирьох вуглах плащаниці принесені берізки, сповідався і, вкусивши з синами й дочкою причастя, трухом вертався додому.

Весна не любить гайнування днів. Та й взимку Швайки не тільки теребили квасолію і колядували. Вивозився гній на поля, відремонтовувався реманент — плуг, рало і борони; Оксентій лагодив усе сам, не вдаючись до ковальської допомоги: його руки справлялися з будь-яким майструванням. Без міха і ковадла, в печі, між горшками, розігрівши лемеша, він виклепував його на австрійському крупнокаліберному снаряді й вигострював на точилі, яке крутили Марко з Лукою. За зиму нароблювалося березових мітел, плелися посторонки, сукалося мотуззя, щоб ув'язувати хуру з снопами.

Парувала-дихала земля. На горбах і долинах низько висів ріденький туман. Щедро гаптований сонцем, він піднімався вгору і танув.

Ще не бралось за плуга, не садилося картоплі і не сіялось ярини. Оксентій порядкував у садку. Сорочка на ньому біла, чиста, ще не встигла проїнятися потом, зашкарубнути на спині від солі. Під нею грався легкий вітер і надимав пазуху, як вітрило. В чистих і білих

сорочках гарцювали й Марко з Лукою. Вдвох вони тягли від яблуні до яблуні відро з вапном. І біліли стовбури яблунь, ніби яблуні теж одягалися в чисті сорочки на весну. Текля згортала торішне листя, в якому вже завелася гусинь. Листя те спалювали.

Стоячи на драбині, кривим ножом а чи пилючкою обрізуючи сухе і зайве галуззя, Оксентій мовби чаклував у садку. Його гачкасті залізні пальці, що звикли до товстого сокириська, чепіг і замашного пужална, ніби самі, без жодних зусиль, розгиналися, і він спочатку обнюхував віття, а тоді вже стинав його. Здавалося, що то не похмуристий Оксентій, від якого і в церкві тхнуло хлівом і коморою, а добрий дух саду з лікарською зосередженістю линув над яблунями. Такими ж духами, тільки малими й милішими, у вапні з очей до ніг стрибали його синки й донечка.

Десь з кінця червня і на початку липня достигали черешні, марини і вишні — заздрощі сільської дітвори. Ягоди манили їх, як горобців.

До Залийвод навідувалися перші непрошені гості. Вони підповзали на животах, виставивши стежу.

Рудий спущений з прив'язку. А добрий дух саду — Оксентій — ставав бісом, чортом! Рудий дзяволив. Ласі до ягід мали щастя, що він лінувався їх наздоганяти. А Оксентій не дарував. Зігнавши дітворню з черешень, він гнався за нею по житах і ярині ледве не до села, кидався грудками, камінням.

— Роз... в печінку-ячінку! — верещав, аж жито прилягало.

Ніби собачата, бігли за ним, скавуліли і теж кидалися грудками Марко, Лука й Текля.

Христина затуляла вуха.

Та ось наставав день, коли Оксентій рушав з вишнями на базар або на села вимінювати хліб. Тоді Христина виходила за хутір і сама просила пастушків на ягоди. Вони наїдалися досхочу, наривали в торбини. Вона ж тільки казала:

— Не ламайте, дітки, гілля.

Оксентій цього не знав і не відав.

З жнивими не було такого дня, щоб у Залийвод не побував хтось із рідних Свинюх чи навколишніх сіл. Винною завжди ставала криниця. І хоч Оксентієві робилося до болю неприємно від безлічі поглядів, в яких він чомусь вбачав зазіхання на своє майно, підозру і ли-

хість, він поступався Христині, яка ставила біля зашкурної не лише відро, а й кухоль. Інколи в нього проривалося:

— Воду геть-чисто вип'ють і ливну зіпсують!

Але відро й кухоль лишалися на цямрині навіть тоді, коли Швайки самі виходили в поле і ніхто не сидів дома.

За літо від косарів і женців довідувалися про всілякі сільські новини, хто помер і хто оженився, хто розбагатів і хто зубожів. І тих новин вистачало, аж поки спека заганяла косарів і женців жадібно набирати й пити воду з зашкурної.

І взимку, згадавши чиюсь оповідь, Оксентій мимрив:

— А отой вже помер... Я ж думав, наживеться.

На що другого чи третього дня, бо Оксентій не міг так легко забути чужу смерть, Христина промовляла:

— Не довгий вік людині на землі!

— Як незвідане небо і земна твердь, так незвідані помисли всевишнього! — заключав Оксентій.

Проте з часом цілковита відлюдність Швайок, яку порушували сільська дівторня невдалими наскоками на ягоди, косарі і женці, що приходили по воду, не знайшла спокою і взимку: підросли Марко й Лука, стукнуло їм обом по десять, і треба було до школи. Скільки втіхи принесла та школа хлопцям, біди і мук батькам! Вже як їх записали і Оксентій витратився на букваря і зшитки, відвіз пану навчителю півсвині, ворчик сиру і головку масла, аби мав його синів не за якихось лайдаків, а таки за хазяйських дітей, — та ще за саму школу державі потрібно платити, — покрутив батько головою і втішив себе тим, що хлопці повинні пройти все за два роки, бо інакше — торби на плечі і в білі світи!

Споряджала й Христина синів. Не шкодувала полотна на штани й сорочки. Вперше їм було пошито марнечки й справлено з кожушини лейбички.

Марко, сміливіший і намогливий, в кошеліку з рогожі мав носити загорнуті в хустину буквар і зшитки, а Лука, тихий і боязкий, в такому ж кошеліку — полуденок. Христина одрізувала добрячих два крайця хліба, два кусні сала, клала дві цибулі. Трусилося сливи, рвалося яблука.

— Може, ще жменьку слив чи з трійко яблук? — піклувалася мати, насипаючи в кошик Луці.

Кошик ставав тяжким.

— Марку, дивися, дитино, щоб з'їли все, бо ноги заболять, то додому не доберетеся,— наказувала їм під осикою.

І Теклі хотілося до школи.

— Я підросту, і мене ви теж пошлете? — допитувалася вона.

Хлопці чемно йшли польовою доріжкою, і, проводжаючи їх очима, Оксентій казав під осикою:

— Бач, і тобі забаглося?

— Неграмотних, Оксентію, тепер і заміж не беруть! — вступалася Христина.

— То, може, її на попадю? — сердився Оксентій. — Вивчимо отих лобуряк... А заміжжям не піклуйся. Матиме поле — за найграмотнішого піде!

І Текля змалку мусила розуміти це.

Хоч і дуже нелегко Луці носити кошик з полудеником, не відмовляється. Марко й у свій, хоч і буквар, і зшитки геть заялозив сливами та гниличками, насипає того добра крадькома від батька. Мати думає, що вони все з'їдають, хвалить їх. А Марко з Лукою обдаровують хлопців, вимінюють пера, а що залишиться, то на перервах мають чим воювати.

Тієї зими, нарешті, справлено їм чобітки. У віхолу батько навіть підвозить їх до села, бо в полі сніг позасипав би!

Минулися затишні безтурботі зими. І хоча ніби й ніщо не допікає Швайкам, хлопці лишень до школи шведняють, а вже не колядується так злагоджено, як раніше.

Не мав Оксентій звички піти до пана навчителя та розпитати, як вчать сини, як поводяться. А під різдво і пан навчитель якось не дуже ввічливо прийняв його. блимнув крізь скельця окулярів:

— А, пан Швайка...

— Отож, папочку...

— Ну, ваші писати вміють, будьте спокійні..

І Оксентій був вельми вдоволений, хоч сам ні разу не зазирнув до хлопчачих зшитків.

Христина поводи́ла себе ще більш сковано. Переступити поріг школи їй було і соромно і лячно.

В шкільній науці хлопці були позбавлені батьківської опіки, проте Маркові й Луці за півроку вже буквар набрид. В сільського крамаря, на крадені яйця, вони виміняли якусь книжку без початку і кінця, але надруковану великими буквами.

І от якось увечері, розгорнувши ту книгу і тикаючи в її сторінки замазуреними пальцями, Марко сказав:

— А чи знаєте ви, що є залізниці і літаки?

— Що-що? — не второпала Христина.

І Марко з Лукою навперебій стали оповідати, як машини їздять і літають, як світло горить без гасу.

Оксентій перебув австрійський фронт, раз чи два бачив літака, а залізницею й сам їхав, але оскільки про подібні речі ніколи не говорилося, то він і забув про їх існування. Де там у селі, у гміновому містечку, той автомобіль. Отож Христина й не могла повірити. Вона спиталася:

— Чи то правда, Оксентію?

Йому хотілося заперечити, але не виставляти ж себе неуком перед школярами!

— Правда, Христино! Я навіть бачив!

— Ти бачив!

— Аякже! Залізну дорогу і ті самі... літаки.

Христині стало моторошно, а Оксентій не вгавав, голосом, що пересікався, доводив:

— Та може ж бути... що скоро, дивись, і під нашим садком прокладуть залізну дорогу...

— Під нашим садком? — тетеріла Христина.

— А чому б ні? Дурна, от побачиш. Ще сама їздитимеш, яблука чи пашню возитимеш.

Христині душно.

— Заступи, матір божа, і помилуй від їзди без коня... А пашню і яблука я й на плечах носитиму...

Оксентієві приємно, що так налякав жінку, хоч і в самого жижки трусяться.

А в хлопців розпалюються думки і невсипущі, незбагненні мрії. В Христининій голові гуде, і їй ввижається, що справді за садком прокладають залізне чудо, і щемить серце. Якби звістка, що завтра страшний суд, — не щеміло б так, бо начулася про нього і від баби, і від мами. Загасивши лампу, молячись образам, вона думає: «Сини мої, а то нащо ж вам та школа?»

Але здогадка про залізницю і літаки забувається, як найстрашніші оповіді про жахливих чортів, злих відьом, про всяку нечисту силу, яка чигає за людською душею, і Христина, як і раніше, йде з дійницею до корови. І не тільки Лиса, стара корівка, кури горнутья до неї, великий червоний півень виступає попереду і сокотить, не наче звітує, що в курячому стані повний порядок, свині

ледве не проламують хлівця, рохкочуть і задирають свої п'ятаки, пофиркує Натурла, а за Христіною, хвіст догори нагайкою, поважно і чинно — вуси на два боки — ступає чорний кіт, екзекутор над мишами і найвірніший домочадець. І як кожна курка, Натурла, Рудий, він теж має свою біографію, яка записана в пам'яті господині, наче в анкеті.

Має свою біографію й Лиса — найбільша любка всього дому. По чий тільки спині не гуляв Оксентійв батіг, пужално, чий тільки живіт не куштував його несмачного носака, а до Лисої він навіть в нападі гніву не смів торкатися прутиком.

Христина привела Лису риженькою теличкою з білою плямкою на лобі, на якому прорізувалися гострі ріжки, — своє придане. Скільки з тієї пори привела вона теличок і бичків? Своім молоком виняньчила і дітей, і курчат, як їм без сиру? А чи старі Швайки були проти, щоб розговітися маслицем або сметанкою! Тож недаремно Христина ходить біля Лисої і догоджає їй, як, може б, не догоджала матері.

Взимку тепла вода, незапорошене сіно їй. А стала беззубою, то полова з м'ятою картоплею, замішана на осипці.

Лиса тикається м'якими губами Христині в поділ, лиже їй руки і дихає теплим молоком.

— Іж, їж, миню, минюсенько, — приказує Христина, переминаючи і так м'яту картоплю. — Іж, серденько. Скоро весна, поженемо тебе на пашу. Будеш пастися в садку, будеш, як пані.

Лиса веселими червоними очима міряє господиню, підставляє голову, щоб почухала між рогами.

— Скоро перестану тебе доїти, запусу. А там ти приведеш теличку. Правда ж, теличку? І ми її не продамо, бо ти стара.

Лиса неначе все розуміє, і в її очах ніби сльози. І Христині шкода її. І вона плаче, що Лиса зістарілася, бо коли ще з теляти виросте молода корівка. І якою вона буде? Може, дикою? Може, не буде бігти з пасовиська, щоб Христині обняти її за шию. А вже на тій шії можна висповідати всі кривди і болі. І хто їх так розуміє, як Лиса? Не раз і не два, коли Оксентій наб'є чи ще гірше — накричиться, Христина обіймала Лису за шию, обмивала гарячими сльозами. Лиса ремигала, неначе тихо приказувала:

— Так... так... я розумію... твоє нелегке життя.

Не все з горем, і з радістю тулилася до шиї Лисої. Йї першій Христина хвалилася обновкою — хустиною, блузкою — і не сердилась, коли та пацала по обновці хвостом.

Вони ніби зрослися удвох.

Текля побільшала. Але Лиса не дається їй доїтися. Хитра й розумна корівка. З одного погляду вона завжди збагне, який у господині настрій, що в неї на душі. І коли Христині сумно, й собі ледве чутно, але якось журно мукне, уткнеться головою в поділ і затремтить, а коли Христині весело, то навіть голодна не реве, не рветься з прив'язу, а терпеливо чекає, стрижучи вухами, поки її не виженуть з хліва.

— Іж, іж, минюсенько,— мовби дитину, гладить Христина Лису.

Лисій тяжко їсти, але вона їсть.

Чорний кіт на порозі. Рудий вийшов з буди і ніяк не може дочекатися, коли там видоять рогату і наллють молока. Кіт нявчить, сердиться. Рудий дзеленчить ланцюгом.

Христина з дійниці линула в мисочку, з якої дзьобують кури, потім котові й собаці.

— Собі молока бракує, а ти ще їм! — визвірився Оксентій і одігнав геть ката й собаку.

А в Христининих очах жаль. І за Лисою, і за котом, і за Рудим.

— Ціди молоко і щоб більше!.. Щедра...

З хліва ледве чутно, але журно мукнула Лиса.

VI

Плетуться Оксентієві думки. Йому здається, що молодіє у тих спогадах, ні, аж старіє. Та кому це болить? Сидить собі в автобусі. Автобус його заколисує. І що далі Швайка від свого пагорба, то все далі від минулого. Проте кожен пережитий день іде разом із ним. Йому мариться: буцім розлігся він під грушею, з якої колись частував Христину. Ніби це було вчора. Розлігся горілиць; заклавши обидві долоні під голову і прикривши очі й рота капелюхом, щоб гедзі не тривожили. Зелені, ще не жовті, груші похитуються, і чути міцного хропака. Аж листя тремтить. По Оксентієвих порепаних і зав'ялених ногах повзають гедзі. Але йому не чутно. Коли ж

пройнуть добре, стуконе ногами, та не пробуджується. Бо ж хороше йому спати в траві. Земля, яку він носить у своїм серці, якій віддає всю силу, притягує його. Він обертається, розкидає руки і обіймає її. А над ним літають метелики-капустяники. І турочуть йому горлиці, цівкають рябенькі красухи, теревенять деркачі. У цвітій сонці в пору переджнив'я — це ж і полежати можна — міцно спить Оксентій. І сниться йому сон, ясний і реальний, мов дійсність.

...Нема в нього подвір'я. Все залило водою, каламутною, багнистою. І вони з Христиною плавають на подвір'ї у тій смердючій воді, та ніяк впливти не можуть. Мацає себе Оксентій за ноги, а ніг нема — хвіст. Спостерігає за Христиною, і вона теж хвостата.

«Що ж то буде? — думає Оксентій. Його охоплює невимовний страх:— Чи ж то руки ще є?»

Руки надібають якісь густі сіті. І ті сіті вони з Христиною ніяк не можуть порвати, боячись потрапити в них головами. І нема ні краю, ні виходу.

— Дітї, де ви? — кричить Оксентій, але його крику під водою ніхто не чує.

— Синочки мої, донечко моя,— голосить Христина, але тільки плеще хвиля.

Коли гук:

— Тату й мамо — до хати!

Міліє каламутна, багниста вода. Вже по шию, по пахви. Відчіплюються в Оксентія, в Христини хвости. Подвір'я як подвір'я.

— Та до хати ж прошу! — гукає з порога Марко.

Оксентій ледве переставляє ноги, тягне за руку жінку, бо їй іти несила.

А в хаті Марко й Лука, задумливі, Текля заплакана. Сини вже з вусами.

— Сідайте, тату й мамо,— мовить Марко,— та послушайте, що ми вам скажемо.

Оксентій повалився на лаву, на ту, що вздовж стіни, і Христина коло нього.

— А скажемо ми вам,— каже далі Марко, а Лука очі ховає, соромиться,— що думаємо женитися.

— Що? — раптом як крикне Оксентій, як зірветься з лави, забувши про страх.

— А те, що чуєте. Я, як старший, успадковую батьківщину. Але скільки то ви мені землі приріжете?

— І мені землі,— видавив Лука.

— І мені поля та приданого,— заскімлила Текля.

— Діти, ви подуріли? — забігав Оксентій від стола до порога і від порога до стола.— Отямтесь!

— Синочки мої, донечко моя,— обхопила Христина долоньями голову.

— Не подуріли ми, а вирости,— знову Марко.

— Одразу всі?!

— Авжеж, що всі. Кажіть, і то скоренько, скільки землі, батьку?

Оксентій, аби їх якось спантеличити та відвести від головного — святої земельки, кидає набундючено:

— Яку ж ти мені невісточку, Марку?..— І тиць пальцем на сина.

— А то вже не ваше діло,— той йому.

— А ти, Луко?

— Та вподобав я...

— А ти, Текле, вже зятька вибрала не спитавши?

— І я, не прогнівайтесь, тату...

— Подуріли! І всім землі, поля всім? То беріть рубайте мене, рубайте маму і приточуйте до тих нещасних півторачок, бо нам все одно коло вас до смерті не дожити.

А Марко:

— Рубати вас не будемо, а своє собі повідрізуємо. І сад поділимо, і дуби на хати повалимо.

— Христино, чи чуєш? Живцем у землю! — крикнув на все горло Оксентій, як ще ніколи не кричав на Натурлу чи на Рудого, вп'явся пазурами в свою бороду і... прокинувся.

Під ним вим'ята трава, а там, де ноги, мовби кабаном порито.

Туркочуть горлиці. Цівкають рябенькі красухи. Деркачі теревеняць. Гудуть джмелі. Трава і квіти пахнуть, а він не може прийти до свідомості, не може отямитися. Помацав себе за ноги. Ноги як ноги, штани зав'язані під гульками, і ніякого тобі хвоста. Обернувся, зазирнув на подвір'я: стоїть віз, Рудий одганяє хвостом мух...

Оксентій зачинає шкрябати потилицю, земля, на якій він сидить, хитається, але тямить, що це був всього-навсього сон, жорстокий і пекельний. Тремтять його пальці, і посіпується борода.

«А що, як сон в руку, і так воно й буде? Де ж землі тої набрати? Подробиться, пропаде за ніщо хутір

Залийвод. Сини вирубають дуби, поділять сад... Все щезне, неначе й не було. А як вони з Христиною старалися! Все через землю, через неї...» — снується в його голові.

І поки не пізно, зривається на ноги, не заходить у хату, хапає в сінях палицю і, нікому нічого не сказавши, йде на село.

Свинюхи на двох берегах річки, яка за літо майже зовсім пересихає. В густих садах білі хатки, неначе парусники в зелених хвилях.

Оксентій жене полем, а ступивши в село, йде неквапливо, з викидцем підпирається палицею і не без гордості позирає на обидва боки.

Йому трапляється гурт селян на камінні.

— Зі спасом вас, Оксентію.

— Зі святом,— відказує Оксентій і підіймає трішки над головою капелюха, але не спиняється, вимахує з викидцем палицею.

На перелазях — дівчата. Він кожную нанизує собі на око і ніби ненароком оглядається, в який двір яка піде, а вони — сороки — скрекочуть собі на перелазях.

З-під ніг виплигують кури, що купалися в пилюзі.

Від парубків з піджаками наопашки він і очі відвернув.

Десь сонно гавкнув собака.

А верби обабіч вулиці — гнучкі та похилі.

Притоптуючи пил, лишаючи позад себе лопатисті сліди, Оксентій іде серединою вулиці, а не стежкою. Дочимчикував до центру села і завернув у крамницю. Тут, на дубах, всі хазяї. Літо, а вони в чоботях. Оксентій зміряв свої босі ноги, але не знітився, наблизився і, високо піднявши капелюха, привітався.

— Швайка? Дай боже!

— Залийвода? Яким вітром? — не посоромився хтось назвати його при громаді по-вуличному.

Всі подавали Оксентієві руку, і він пропустив образу повз вуха.

— А то, знаєте, закурити закортіло,— виправдовував він свою появу і, поручкавшись, покрокував до крамниці. Перебрівши через поріг, схопився, що ані гроша не взяв із собою, та голосом, повним гідності, гукнув:— Янкелю, тютюнця в набір.

— І папірців?

— І папірців. Не їсти ж його.

Янкель миттю поклав на прилавок три пачки — зелену, жовту і червону.

— Прошу, який хочете!

Оксентій не взяв найдешевшого, в зеленій, не взяв і найдорожчого, в червоній, вибрав у жовтій пачці.

— Беру цілу,— сказав.— Нащо там ділити наполовину. Янкель заніс його прізвище в книгу, і він, несучи пачку тютюну і папірці перед собою, вернувся до громади.

— Закурюйте, люди добрі.

Хазяї потягнулися до тютюну, не гребуючи. Навіть і ті, що не курили.

— Затягуйся, братця, Швайка нескоро в село загляне.

Але вони помилилися. Й наступної неділі Оксентій, на цей раз у чоботях, брав у Янкеля в борг тютюн, сидів на колодах, покурював і більше прислухався до того, що говорилося, ніж говорив сам.

— Жито сього року видасться молотним. Як ви думаєте, Михтодію? — питалося в церковного старости.

— Як бог дасть, має бути,— відказував багатій.

— А з яриною, Михтодію?

— І з яриною як бог дасть,— кидав той багатозначно.

Обговорювалось, чому ціниться земля, і Оксентій нагострював слух.

Всезнайко Михтодій, в якого на виданні п'ять дочок, говорив:

— Як бог дасть, земля ще в більшу ціну ввійде. Вже й тепер за дівку з десятиною посагу б'ються...

— З десятиною? — проривалося в Оксентія.

— А ти ж думав як? — показував своїх два передніх золотих зуба староста.— І то без корови. Сидиш на полі й нічого не знаєш... зайцюєш...

— Йй-бо, як заець,— вставив хтось і хіхікав.

— А як припре,— тягнув Михтодій,— побачиш. В тебе син чи дочка?

Від цього запитання ті, що хіхікали, втихли.

— Двое синів і дочка,— ледве чутно відказує Оксентій.

— Сини — то добре. Як бог дасть...

Але що має бог дати, ніхто так і не здогадувався, а Оксентій погоджувався в думках на невістку з десятиною, але щоб з коровою.

Наговорившись про коней, послухавши Михтодія, яка то користь обзавестись молотаркою або сівалкою, розходились.

Оксентія брало за душу оте «Як бог дасть...» І тільки дівчата на перелазях, котрих він нанизував очима, змушували забувати на мить про Михтодія.

Вечорами він неодноразово повторював усе Христині і врешті переконав її, що це було сказано, як натяк. Між собою вони ще опісля того жахітливого сну, аби він не справдився, постановили першим оженити Марка, посадити його на хуторі, доживати при ньому віку, а Луку й Теклю — з дому. Поділили, що за Лукою і що за Теклею, і щоб на тому стояти непорушно, бо хлопці вже по два класи скінчили...

Якби не жнива, Оксентій неминуче провідав би, що мав на увазі Михтодь за багатозначним: «Сини — то добре, як бог дасть...» У нього, в Оксентія, сини, а не те що в Михтодія,— сороки. Але з десятиною без корови — то брешеш.

Маркові й Луці не снилося про таке торжище, хоч вони обидва правою рукою в батька, а Текля була ще в тому віці, коли дівчину хоч і манить на вулицю, та вона горнеться до матері.

Проте, як не крилися старі Швайки із своїми задумами, вони просочились.

Просочується ж вода через камінь.

— Чув, наступної осені тебе оженять,— хвалився Лука на косовиці.

— Я їх оженю! — гаркнув Марко.— Втечу з дому.

— Та й куди?

— Світ за очі.

Хлопцям з косою важкувато, але хіба Оксентій чи Христина винні?

Покосили своє, косили в попа, на фільварку. Для себе, не для батьків старалися.

Оксентій так і сказав:

— Своє я дороблю; пора вам ваше починати. Хліб за хліб заходить, то й переднівку нема.

Жито склалося в копи, але ще не возилося, бо жали на фільварському за дванадцятий сніп та на попівському за своїм садом...

Приходили купці, прицінювалися до збіжжя, але давали так мало, що тільки на податки, коли все спродати. А ще ж насіння? А собі?

— Десь-то не весілля, а мерлини справимо восени,— журився Оксентій.

— А може, ціни підскочать?

— Біда підскачить.

В'язали пізню гречку на фільварківському. З стількома руками із своїм впоратися, що раз плюнути. Аж верхівець з міста, економ. Кінь під ним змилений, і сидить він на ньому охляп. Порівнявся з людьми, кінь — дибки. Ніби ніхто й не провинився, а економ нагайкою замірюється.

— Війна! — хльоснув нагайкою, наче вистрелив, і погнав на фільварок.

В'язальники презирнулися, глянули в небо.

— Ну і втікай, якщо тобі війна,— кинув Марко услід економові.

— Нехай собі б'ються, хіба нас обходить,— од снопів Христина.

А Оксентій стояв серед поля, зняв капелюха і дивився в небо, мовби щось наслуховував-вивідував. А потім сказав:

— Кому війна, а тут і без куль кров проливаеш...

В Швайок нічого, а з села повезли хлопців до прийому. Та вони вернулися чи втекли, так і не добравшись до містечка.

Через день Христина вперше побачила літаки. Зелені з вікнами, вони низько летіли поза садом і так гули, що вуха закладало.

— Втікають в Румунію,— переконливо твердив Оксентій.

— Не радій: ще вернуться,— твердила Христина.

Хлопців у хаті не втримати. Гасають десь. По скибці хліба і гайда. Одна мова:

— Пани втікають!

Побачила Христина вперше й автомобіля. Застряг у вивозі. Подушки — на болотниках. Паненята плачуть. Допомогали з Оксентієм і з Натурлою виволікти автомобіля з грязюки.

— В Румунію? — спитався Оксентій старого пана.

— Може...— відказав той.

І вже потім Оксентій повторював:

— А що я тобі казав!

— Певно, що втікають,— мовила Христина.

А за отой автомобіль, що допомагали його витягнути, від сіннів дісталосся.

Втік економ, від усього відрікся.

А над садком гуде й гуде — літаки.

А на шляху реве й реве — танки. Де стільки набралося?

— Ото весіллячко,— підсміювався Оксентій і послав Христину з молоком червоним бійцям.

Сам простоював на шляху, командирів у гості запрошував, але вони не мали часу.

Марко з Лукою, чи снідають, чи обідають, ділять панськї землі. І Оксентій їх не спинає, підтакує, на тому ж весь «комсостав» (де це слівце вчув?) і навіть рядові стоять.

Впірвали хлопці Теклю — і до школи. Нова школа відкрилася, і її туди записали. Чи там вчила що, чи не вчила, а принесла пряників, якими їх обділили, і цукерків. Оксентій і Христина покуштували. Так собі... панська їжа. Косу з такою не потягнеш.

Копи ще на полі, а фільварківську землю ділять. Марко з Лукою: що, батьку, й собі поріжём, ні, кума ще на двоє ворожила... Але те, що на фільварківському, пожали і пов'язали,— не за дванадцятий сніп,— усе додому забрали.

Нащо чекати майбутньої осені — можна і зараз весілля. Хлопці затялись.

— Христіно, аби не впустити моменту...

Село розбагатіло. Всі женяться, ніби показилися.

— Як же його не впустити?..

Оксентій зметиковав. Задобрено попа, і той дриписав Теклі два роки.

Зіграли весілля.

Сидір хоч не багачького роду, але хіба зараз добереш пуття, коли він навіть з попівського не побоявся собі прирізати. Світ перекидається.

П'яний — самогону хоч залийся — Оксентій стояв на своєму:

— Осінь і зиму, а весна покаже...

І ще від багатьох принад з фільварківської та осадницьких садиб відказався, а перед одним не встояв: ділили худобу — взяв собі коня, буланого, середніх літ, якраз Натурлі до пари. І в селі ніхто не показував пальцем, що він розжився на чужому добрі.

Так тієї осені, що прогрімала над хутором і головами Залийвод літаками, розмісила і втрамбувала шлях танками і тягачами, раптом сталося кілька важливих і щасливих перемін, про які й не думалося: видано Теклю із старою Лисою і прижито Буланого — першу живу худобину, біографії якої Христина не знала. І чи не тому

Буланому не подобається тісний хлів, не подобається Натурла. Він обгризає її, б'є копитами.

— Чи тобі недобре в нас? Вгомонися, Буланий,— годить йому Христина. А він на неї фиркає.— От чужак! Стерво...

Назрівали й інші, більш серйозні події, але про них ще й не снилося.

Самоліквідувалася монополька на тютюн і горілку. Кантук, нишком вирощений у житі, Оксентій більше не боявся курити, чадив прилюдно, навіть перед міліцією. Шезли папірці, а до газети звикалося з трудом.

Майстер на всі руки, Оксентій зробив самогонного апарата, але не дуже ним захоплювався, так, кілька гонок на місяць по десять-дванадцять літрів, бо збіжжя шкода. А жито і особливо гречка дуже цінилися. Скрізь купують, і скрізь платять однаково, не перекупники-дурисвіти, а сама держава. Тут не прогадаєш і ніякого могорича не треба.

Оксентій запрогає свою пару — Натурлу і Буланого, навантажує воза, сідає на мішки, закручує цигарку з газети, товсту і довгу, щоб на всю дорогу було, і сіпає віжками.

Натурла відгодувалася й забулася натуритись чи, може, їй легше з Буланом, бо не свою кобилку, а фільварківського цъвохає Оксентій батогом.

Скриплять колеса, і під їх скрипіння коляються думки: «Казали, що з мужика не буде пана...» — Оксентій застібає на грудях новеньку гуньку, сіру, біту, з доброї вовни. Такий гуньці злива і мороз — ніщо. А особливо коли натягнути на голову башлика. І навіть хочеться йому, щоб полив дощ або вдарив мороз, щоб спробувати, як воно в башлику.

— Курись легенько,— наслинює він цигарку,— а то гуньку спалю,— шиї його тісно в комірці сорочки, яку одягнув на великдень.

Що не день, Оксентій сам не свій: може, кума й надвое ворожила, а землі треба було прирізати. І все Христина. Інші он озимини насіяли!

Синам і взимку не сидиться на хуторі. Та й хіба тільки їм? Оксентій вдягається в гуньку, башлика на голову (дочекався морозів), і на село. В крамарню— гасу, солі, сірників... За тверду ціну, не так, як раніше.

В селі — гу-гу-гу, ради й пересуди.

— А що, Оксентію, не зайцюється?

— Коби хто припнув, з припону зірвався б...

- То-то...
- Еге ж.
- Бо пішло на життя.
- Може, й так...
- Або ні?

І кожен тобі пан. З таким, що раніше й добридень не сказав би, тепер ручкайся і вважай за честь.

Круто солиться їжа, не треба кресала, й гасу не шкода.

В Швайок світиться в хаті і у ванькирі. Перед столом, на липовій колоді,— австрійський крупнокаліберний снаряд. З досвітку до обіду клепає Оксентій лемеші, бо післяобід — на село.

Марко і Лука там днюють і ночують. Зробили їх у сільраді якимись начальниками. Ходять і трусять самогонні апарати. Попервах свого забрали і розбили на сільрадівському подвір'ї. Не без сутички обійшлося з батьком, але ж сини — влада, а владі як не підкорися?

«Воно й добре,— мізкував Оксентій.— Не треба, щоб люд впивався. Коли була монополюка, хто ту горілку бачив? Денатурат глушили. А тепер — бочками!.. Хоч шкода, бо, як у грудях захрипить, не бігти ж у крамарню, та й брага для худоби... Вже б краще по різдві, водохрепці... І куба шкода...»

А Христині жахно.

— Нашо вам, діти, людське? Сиділи б дома.

— І що ти тямиш? — тягне за синів Оксентій. Він на десятому небі, що вони при владі.

Час принохуватися до нових порядків у Оксентія минув. З весною і плуг, і рало, і борони в нього як новенькі. Повитягав їх із-під шопи. Плуг виблискує синюватим лемехом під стодолю, тільки б заглиблюватися йому в землю. Нагострено рало. Зубасті борони висять під стріхою і поколюють повітря.

За своє не бралось. Ділилося попівське за садом. Вже ж то даром Оксентій швендяв узимку на село. Вишвендяв собі, щоб далеко не їздити, дві десятини.

Міряли не свої, землемір з районного земвідділу, животатий, з синім носом.

— Ви мені встяж, встяж,— чвалав за ним Оксентій.— А отут коліном.

— Коліном, то й коліном,— вимахував землемір сажнем.

— Думаєте, товаришу,— Оксентій так і сказав: «товаришу»,— чуже мені міряєте?

— Попівське, — сказав землемір.

— Де там попівське! За оту стежку, то ж стежка, а не дорога, бачите? За оту стежку пописько з жінчиної півторачки, бодай його розперло...

— То нате вам ще сажень на дорогу, — і землемір кинув сажнем.

— Не дуже приточуйте, товаришу, щоб сини не нагянули... Добрий ви чоловік... Та я вам за це...

— А не обійдеться!

Марко з Лукою стояли оддалік і байдуже спостерігали за тим, буцім не їм поле нарізувалось. Навіть не діждались, поки батько забив паля, якого тримала мати, пішли собі, не вивели коней з плугом, щоб обгортати оті дві десятини.

Та вже Оксентій з Христиною самі впоралися. А землемір тим часом іншим намірив. Запросили його до хати. Знайшлося і з перцем, і на корінцях, хоча куба розбито.

— За ваше, хазяїне, і за ваше, хазяюшко, — підняв землемір повну склянку. Він випив, і його ніс ще дужче посинів.

Пив і Оксентій.

Христина підклалада куски жовтого сала і, підкладаючи, розпитувала:

— То вже справді буде наше, паночку?

— Хазяюйте, поки хазяюється, — коротко відказав землемір і знову потягнувся до склянки.

Оксентій подумав: розсердився, що його названо паном, — і сказав:

— Тепер панів нема.

Землемір налягав на сало.

Христина нарізала б йому ще, але його «хазяюйте, поки хазяюється», стримало її.

Засиджуватися ніколи, бо ж дві десятини чекають, а на землеміра теж чекають, кожному, кому нарізав, хочеться вгостити доброго чоловіка, і встали з-за столу.

— Ну, я проведу товариша й — за оранку, — сказав Оксентій.

Землемір тільки на подвір'я — і побіг за хлівець, з-за хлівця — за хату.

«Що з ним?» — здивувався Оксентій.

— Вам до вітру? То сідайте, де попало. В нас, вибачте, під кожним деревом виходок...

Землемір знітився і шмигнув у кущі.

...Весело ореться Оксентію. Масна скиба розсипається. Добре угноена. Загін широкий. Оббігти — ноги заболять. Оксентій квапить, бо ще й півторака чекає.

Христина виносить йому полуднати на поле. Коні похрумцюють обрік. Оксентій спустив ноги в борозну. Присіла й Христина.

— Казав той з золотими зубами,— і Оксентій перекривляє церковного старосту,— як бог дасть... Тепер я на нього й дивитися не хочу.

— Не кажи так, Оксентію.

— От маеш! Коמו він потрібен із своїми дочками!.. Казав — з десятиною і без корови. Та коли ми дочекаємося осені, розіб'ємо сад... Захоче Марко на новому — нехай, а захоче — Лука. Повний вибір, бо ж тепера демо-кра-тія!

Христинині зморені руки на колінах. Довга й глибока борозна під її ногами, але щось вона не радує її, бо ще довша і глибша крається в її душі.

— Може, й буде сад, але Сидір, кажуть, над Теклею збиткується. А Марко з Лукою, кажуть, до церкви взяли. Побили оті апарати, а тепер — до церкви.

— Менше б слухала, що кажуть,— брязнув Оксентій ложкою. Не їсться йому.

А поле ореться й, здається, ще більше розлягається.

І знов, як восени за Буланого, ніхто не тикає на Швайок пальцями, дивуються, що прирізали собі малувато, бо Марко з Лукою на селі «перші предані», себто написалися в комсомольці.

Натомленим вертається Оксентій з поля. Близько, вигідніше бути не може, а за два дні не довів до діла, не розорав.

Христина ставить вечерю. Сідають і сини. За прирізане поле Оксентій готовий їм все дарувати, навіть і те, що весна, а вони й за холодну воду не беруться.

Марко каже, що з завтрашнього дня вони з Лукою через день лишатимуться вдома, допомагатимуть батькові на сівбі, а через день мусять іти, бо справ усяких, та й самотнім жінкам теж треба якось обсіятись.

— Понабирали землі...— бемкає Оксентій, але схоплюється.— Якщо треба, то треба. Але на жнива, діти, бійтеся бога...

— Жнива покажуть,— тягне Лука.

Оксентію кортить помріяти вголос, як восени сад розіб'ють, а може, й каміння на хату навезуть, як з осені

тихо-мирно потече життя, покомизилися хлопці — і годі, пора й за себе дбати, пора женитися... Але чомусь не мріється.

Христину переслідуює одне, перехрестяться сини опісля вечері чи ні. Оксентій їсть поволеньки, теж вичікує...

Поклав ложку Марко, за ним Лука. Піднялися обоє.

— Бусурмани! — і Оксентій бух кулаком по столу. Борода стирчить, вуси на два боки.

Хлопці переглянулися, а чорний кіт зам'явкав коло порога.

— Нехристи! Як худобина, гірше худобини, повставали і витягуються! — Він зіскочив з лави, затупотів ногами.

— Чого ви, тату? — Марко легенько.

— Не знаєш чого?!

Христина в плач. І ніби не голосить, тужить-побивається.

— Матір до сліз довели! Хрестіться!

— Чого не будем, того не будем, — і Марко рішуче похитав головою.

— Нахрестилися, — гмукнув Лука.

Вдар грім, потьмяній сонце — Христину не вразило б так. Вона впала на коліна, стала обіймати й цілувати сином ноги.

— Діточки, та що ж ви робите зі мною...

— Та хрестіться... — не крикнув, бо крику вже не було, а біль, замішаний на страху, прорвався в Оксентія, і він схилив голову на кінець столу, заридав: — Іроди!..

Марко з Лукою не вважали на батька, вони намагалися підвести матір з долівки, але вона стелила їм під ноги свій плач і ридання.

Та всьому буває кінець. Марко з Лукою натягнули кашкети.

Незважаючи на те, що вони старанно все робили по господарству, а на жнива й спини у них не розгиналися, почувалась якась відчуженість, нікому не помітна й не зрозуміла, хоча про бога ні Оксентій, ні Христина мови не заводили.

З сумом і побоюванням провели старі Швайки синів на курси трактористів, бо в селах стали гомонити про колгосп.

З курсів Марка з Лукою прикликали до війська. І старі Швайки ще з більшим сумом і ще з дужчим побоюванням проводжали їх. Цілуючи й благословляючи си-

нів, Христина прощала, що вони безбожники, і, забувши про це, вимолювала у всіх святих їм щастя й долю.

Самі Швайки обсівалися. На прирізаному, попівсько-му, вгноївши трохи, посіяли пшеницю.

VII

Траса стелиться срібною биндою. Під колесами автобуса шипить асфальт.

Оксентій вперто вдивляється у вікно. Та його пам'ять якась дивна: все забуте тримається в ній цупко, до корінчика, а вчорашнього мовби й не було.

Йому хочеться в стару хату, де на стінах, крім мальованого Христа і богородиці, нічого не висіло. Правда, поряд з'явилися дві фотографії воїнів у шоломах танкістів. Хлопці зняли на повний зріст. І один, і другий стоїть на житньому полі. Жито колоситься, і вони посміхаються.

Оксентій припасував фотографії в оріхові рамки, за-склив і довго носився, де б повісити, сперечався з Христиною, чи поверх Христа і богородиці, чи під ними. Довелося образи підтягнути під самісіньку стелю, і старі забували, кому моляться,— синам чи богам.

Находили листи. Находили неодноразово, бо Марко з Лукою в різних частинах.

Оксентій старанно, до останньої літери перечитував листи, нерідко не розбирав якогось слова, тоді вставляв од себе, і виходило, що сини живі-здорові, що годують і зодягають їх дуже добре, що тато з мамою переймаються ними не мають чого, нехай бережуть і шанують своє здоров'я, а вже коли сини повернуться, то житимуть, як у раю, і почнеться для них повний курорт. Нерідко Оксентій одного й того листа перечитував зовсім по-іншому, але кожного разу, де його називалося татом, а Христину — мамою, Христина схлипувала і витирала запаскою щасливі очі.

— І чого ти, стара? — казав Оксентій, хоч і в самого в очах стояли сльози.— Вони в одному роду військ, танкісти.

— В залізних машинах, що ото шляхом сунули? — перепитувала Христина.

— В таких, але, певно, ще більших.

— Ще більших? І як вони не бояться їхати без вікон?

Цього Оксентій сам не міг пояснити, а тому казав, що

ніяка куля, ніякий снаряд синам не страшні, бо хоч і вцілить, то сплющиться і не проб'є, і що якби отакі машини на війні з австрійцем, то були б загнали і потопили його в морі за три-чотири дні.

Але Христину це не дуже втішало: далеким і небезпечним поставав перед нею світ синів. І сонце там не таке, і зорі інші, і не доїхати туди, і не побачити, ото тільки, що написати листа.

З цієї нагоди Оксентій вирушав у сільраду. Секретар, обтяжений роботою, одсував усі папери, голосно перечитував листи від Марка і Луки, і хто тільки не був у сільраді, чув, яких Швайка виростив героїв. А Оксентій стояв собі коло дверей, підпирав плечима одвірок, розгладжував бороду і вуси, коли на нього дивилися.

Прочитавши, секретар рівненько складав листи, засовував їх у конверти, і Оксентій обережно ховав їх за пазуху. Йому дозволялося тут же, в сільраді, відписувати синам, але зрештою секретареві це набридло, і він великодушно подарував Швайці ручку, чорнильницю, стосик лінійного паперу і з десятків конвертів. Для Христини з цього була чимала вигода. Вона чистенько змітала стола, приймала з нього хліб і, поки старий вмочав ручку в чорнильницю, підказувала, як і про що писати, а коли він схилявся над столом, сідала оддалі на лаві і гамувала подих. Дуже скрипіло перо, і Оксентій аж задихався. А лице матері робилося урочистим і журним, наче під час церковної відправи. Що бачили її вицвілі очі? І що ворушилося в чистій, високій душі?

Оксентій язиком наслинював конверти, заліплював, і коли відразу не ніс поштареві, вона побожно торкалася до них пальцями, як колись до дитячих голівок.

З весни в селі заклався колгосп. Але Швайка не вступив: було чим відмовитися — нехай сини придуть.

Марко в кожному листі питався про колгосп, та Оксентій твердо відмовчувався. Його пшениця на попівському шуміла, як очерет, вусатилась, але жати її не прийшлося: трапилось таке, що тільки від одного слова, за одну ніч, Христинина голова посивіла, а сам Оксентій подався і похилився.

Вдарила війна, і то була перша ніч війни.

Котилося літо, їхало возами запашного сіна, пахло липами на мед, щедро хвилювалося хлібами, вимахувало над ними стиглими вишнями.

За садом, на городі, рвалися снаряди. Христина зага- няла курей, щоб не побило.

Оксентій запряг Натурлу, Буланого — втікати, але втікати не було куди: вступили німці. Сунули хмарою без кінця і краю.

В селі скинуто законну владу, і тоді до Швайок при- йшли Михтодій із старостою.

Михтодій гладенько поголений і чистенько вбраний, чистіше ніж за Польщі, коли Оксентій стрічався з ним на колодах під крамарнею.

Староста й каже:

— Виводь, Оксентію, фільварківського коня.

— А то ж чому?

— Думав чужим пользуватися? Чужим не попользу- ешся.

— Я ж доглядав, ходив коло нього!

— Виводь, сказано! Наплодив советників...

— Кого-кого?

— Советників! А кого ж? Людей зобиджали, апарати розбивали, а потім хрести з церкви... Герої мені...

— Ти тихіше про синів, бо прийдуть!..

— Виводь коня! А вони прийдуть, як рак свисне.

Михтодій, що весь час мовчав, сказав:

— Як бог дасть...— І його два золоті зуби забли- щали.

Оксентій Буланого так і не вивів. Староста сам наки- нув на нього вуздечку і потягнув. Кінь упирався, під- стьобнули. Староста передав повідець Михтодію.

— Беріть і гараздуйте.

Михтодій, хоч і в чистенькому, скочив на коня. Але й він не довго гараздуював: вернувся фільварківський еко- ном, і Михтодій сам відвів Буланого на фільварок.

Ще пшениця не дозріла, як Оксентій з Христиною знали — не собі її жати.

Що не день, новини все страшніші. Прибігла Текля з малям і голосила, що її Сидір став за поліцая, вешта- ється з люшнею і погрожує, що, коли вона знатиметься з батьком і матір'ю, заб'є на місці.

— Сиди у нас,— настоював Оксентій.

Не послушалась.

Старим Швайкам і за ворота страшно. Але ще дума- лося, ще надіялося, і фотографії синів не знімалися з-під образів.

Та ось настав день, і повели Оксентія на розправу.

Христина його за поли, а її прикладом у груди, так і присіла, наче причавлена курка.

— Христино, не плач. Нині їх право.

Розправа над «советниками» відбулася на сільрадівському, та зараз знову попівському подвір'ї.

«Советників» — старих і молодих, чоловіків і жінок — підводили до дубової колоди, збоку якої сидів німець у кріслі.

— Швайка! — крикнув староста. — Двоє синів у Красній Армії.

Перекладач зашварготів, втовкмачуючи німцєві.

— Фюнф унд цванціг! — махнув німець рукавичкою.

— Двадцять п'ять, — повторив перекладач.

Оксентій Швайка скинув штани до колін, глянув на одного поліцейського, який стояв з шомполом, на другого. І другий, Сидір, сказав:

— Хлопці, я втомився, перекурю...

Хитнулася рука, признав тестя.

Німець збагнув, що сталося якесь замішання, і коли йому пояснили, розсміявся та присудив Сидорові десять шомполів.

Оксентій лежав на колоді. Посвистувала сталь.

— Двадцять п'ять!

— Вже? — встав і підтягнув штани.

— Мало?

— Можна іти додому?..

— Далі хто?

Христина як упала від приклада, так і сиділа.

На відшибі вони, за селом, та не забували про них, дерли до нитки. Оксентій за день слово яке скаже і мовчить. Мовчить і Христина. Навіть Оксентієва фантазія, що вимальовувала колись залізницю і аеродром на подвір'ї, тепер застаріла.

Мучить його: «Як воно так: перемінилася власть — староста, поліцейські... і всі свої».

Фотографії синів знімаються зранку з-під образів і вішаються, коли стемніє.

Але і в темряві Оксентій і Христина бачать синів, бачать, як вони молодо стоять у житі, і обоє навіть чують, як сини сміються. І Христина ворожить ночами, вимолює бога, горнеться до нього, бо більше нема до кого.

Сяйнула воля, та враз, як на незжате поле сльота. Сяйнула воля, та враз, як над немовлям у сповитку смерть. А в садку — пугач. Безпритульно й сирітно скніли

старі Швайки. За найбільше, на що вони були спроможні,— народити і віддати людям і землі двох синів,— кожен наступний день, кожен рік міцніше й міцніше затягував зашморг тієї безпритульності і сирітства. Мерцювати сиділи вони на призьбі, схиливши на груди старі голови, інколи забігала Текля. Не встигала посидіти й казала: «Та побіжу вже, бо як мій дізнається?..» Оксентій спльовував:

— Перемелеться, мука буде.

Важко перемелювалося, але ще йшлося на життя.

Оксентій збивав зі стріхи бурулі. Христина змītала їх дряпаком, як скло.

Садок, вимерзлий і захаращений, бо ж зовсім не пильнувалося його, чорнів у снігу.

Низько, ледве не зачепившись за верхів'я яблунь, пролетів літак з чорними хрестами.

— Шестимоторний,— обізнано сказав Оксентій, тримаючи догори вила.

— Раніше, було, високо літають, а тепер низько,— задерла свого дряпака Христина.

— Бо втікають,— переконливо мовив Оксентій і вдарив вилами по бурулях.— Не до висоти. Пам'ятаеш, як оті — в Румунію... Але в цих Румунії нема! Ну, і холера з ними!

Хмарою сунули німці на схід, а верталися — Швайки ні одного не бачили: куди йшли, там і полягли.

Текля з дітьми приходила. Старшенький, розумник, за спідницю не хоче триматися, а дівчинка — на руках. Сидір і такі, як він, вивтікали.

— Що робитимеш, дочко? — спитав Оксентій.

— Що ж їй робити з малими дітьми? — одповіла за неї Христина.— Перебралася б до нас.

Текля молода віком, а наче стара баба, з вищербленими зубами спереду — від чоловікової ласки,— загойдувала дівчинку.

— Між своїми не пропаду.

А недільної днини у вікно стук.

— Хазяїн!

Вийшов Оксентій. В липових личаках, в штанях з мішковици. А на голові — облїзла шапка.

На коні солдат у погонах. Автомат на грудях.

Привів своїх товаришів. Ночували у Швайок. Христина їх про синів розпитувала, а Оксентій, показуючи фотографії, гудів:

— То ж кавалерія, а наші — танкісти...

Виїжджали солдати, подарували Оксентієві шинелю, штани і шапку — повне обмундирування. Якби ще чоботи, то можна б і на фронт.

З місяць у селі знову сільрада, та від синів ніякої звістки. Злазили сніги, і чорніли поля. Христина висівала сіянку, коли Текля принесла листа від Марка. Лист у конверті — трикутничком.

Покликали Оксентія, який майстрував щось під шопою. Читали на городі.

— Живий!.. Людоньки...— заламала Христина руки, і її старі очі, що вже не могли плакати, затуманились.— А Лука?

— То ж чуєш, що був ранений, а тепер — на фронт. І Лука обізветься, не пропаде,— потрясав листом Оксентій.

Текля ще більше змарніла.

— Діти дома,— і зав'язує чорну хустку, а хустка все розв'язується.

Оксентій у шинелі без хлястика, шинеля розчепірюється, частенько навідується в село. Іде до поштаря. Перед кожним подвір'ям його зупиняють, розпитують про Марка та Луку.

— Живі! Б'ють гадів, аж пір'я летить,— каже він і молодцювато квапиться додому.

Знов би взятися за прирізані колись дві десятини, але Швайкам несила. Від фільварку й камінчика не лишилося, розібрали голіруч, але Оксентію байдуже. Христина його за цеглою ввряджала, бо піч розвалюється, а він:

— Світ хитається, що мені піч!

Не по радіо і не з газет — з синових листів дізнався Оксентій, що війна видихається.

Марко вернувся, як розбили японців, а Луку забито. Марко — офіцер, з золотими погонами. Сидить на лаві, всміхається, мов на фотографії, а Христина то торкнеться його гімнастерки, то волосся йому приладить. І радісно, і млосно їй. І затуманюються очі, коли згадає, що по Луці нишком панахиду справили, та вже того Маркові не розкаже. Місця на лаві багато. Сидіти б сином поруч.

— Що, Марку, закладуть колгосп, десь-то за голову станеш? — питається батько, попихкуючи сигаретою з синові табакерки.

— Ні, тату. До машин мене тягне,

— А ми? Місяця ж го-го скільки! Думалося, сад для Луки... Тепер не треба.

— А я і вас заберу з собою,— каже Марко.

— Куди з свого дому? — і в Оксентійових руках гасне пахуча сигарета.

— Ще як житимете! — ніби кепкує Марко.

І Христині не вірилось, що Марко — тепер одинак — так мало набудеться дома. Поїхав. Начальник цеху десь на заводі. Кликав матір до себе. Добре нагостювалася, але вдома ліпше.

VIII

...Довго їхав Оксентій до сина. Через всі роки свого життя. А повернувся швидко. Навіть не переночував у Марка. Пересидів на станції. Вернувся гостріший від меча. Христина, відчуваючи, який у нього настрій, пришло спиталася:

— Допоможе Марко?..

— Що? — І накинувся на неї: — Виплодила такого, що глузує з нашої біди! Народила б щось путне! — І сам на двір.

У воротях паль. Неначе виплигнув із землі і застряг старому Швайці в оці. За сокиру й рубати, щоб сліду не було: Марко ж того паля закопував. Як Христина тоді раділа, як не раз хвалилася, що її сини вже великі, ворота поставили. Нехай не стоїть паль, нехай не муляє!

А за старим садом якраз садили молодий.

Швайка зрубав паля і вовком блимав з-за старих яблунь, як під шнур копалися ямки, як встромлювалися в них гінки прутики. Ті ямки ніби копалися в його грудях, — не на полі, а в його грудях розкорінювалися щепи. Він з трудом відірвав ногу від землі, повільно ступив, неначе хтось зупиняв його. Побачив: його Текля саджала яблуньку, а з нею діти.

— Бог поміч! — сказав Швайка, наблизившись до них, відіпхнув ліктем Теклю. — Хіба ж можна присипати грудням? — І присів навпочіпки, розрівняв, мовби годував землицею оті тонесенькі нерви живої яблуньки, якій рости і рости!..

Ще далеко до брунькування. Оксентій Швайка підвіся, помацав гілочки, і його кострубаті пальці стали м'які й теплі.

ЗМІСТ

Слово про письменника.	
<i>Кость Волинський</i>	5
Майдан. <i>Роман</i>	18
Хліб насущний. <i>Роман</i>	294
В дорозі. <i>Повість</i>	532

Борис Никитович Харчук

Избранные произведения

ПЛОЩАДЬ

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор *Р. К. Каруцяк*
Художник *М. Г. Богданець*
Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректор *С. В. Саченко*

Информ. бланк № 1335.

Здано до складання 31.07.80. Підписано до друку 22.01.81.

БФ 20921. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 30,24. Обл.-вид. арк. 33,361.

Тираж 65 000. Зам. 1133. Ціна 2 крб. 20 к.

Видавництво «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Харчук Б. М.

X22. Майдан: Вибрані твори.— Передм. К. Волинського.— К.: Дніпро, 1981.— 575 с.

Твори українського радянського письменника відтворюють соціально-політичні події періоду Великої Вітчизняної війни та післявоєнного становлення в західних областях України.

X $\frac{70303-109}{M205(04)-81}$ 109.81. 4702590200

У2

WORLD

WORLD

WORLD

WORLD

WORLD

WORLD

WORLD